

İÇİNDEKİLER

Bu Sayıda	II
Yeni Bir Liderlik Örneği: Hugo Chavez	1
Reinaldo ROJAS	
Asya Biçimi ve Feodalizm İmparatorlukta ve Cumhuriyette Toprak ve Mülkiyet Biçimleri Kırsal Alanın Demokratikleşmesi Üzerine ..	22
Muzaffer İlhan ERDOST	
Türkiye’de Bölgesel Dengesizliği Giderme Politikaları: Acil Destek Programları/Tasarım Uygulama ve Sonuçlar Üzerine Gözlemler	61
Serdar ŞAHİNKAYA	
Avrupa Birliği Kırsal Kalkınma Politika Transferi Analizi: Kalkınma Planlarından “Ulusal” Kırsal Kalkınma Stratejisi’ne	107
Gökhan GÜNAYDIN	
Kalkınma Korporatizm ve İşçi Sınıfı	157
Yüksel AKKAYA	
Osmanlı’da Şikayet Hakkının Kullanımı Üzerine Düşünceler	187
Hülya TAŞ	
Türkiye Tarımının Sorunları ve Çıkış Yolları	205
İbrahim ORTAŞ	
Özgeçmişler	211
Abstracts	213

U SAYIDA

Küreselleşme denilen süreçte neredeyse yok sayılan *kalkınma ol-
ması*, 1980'lere kadar Cumhuriyet'in Beş Yıllık Planlarının temel da-
nağını oluştururken, az gelişmiş ülkelerde de iktisat politikalarının
temeli olmuştur. Küresel kapitalizmin dikte ettiği neoliberal kalkınma
stratejisi, bu ülkelerde kalkınmacı hedefleri engellemekle kalmamış
neredeyse iktisat politikalarının gündeminden çıkarmıştır. Küresel pi-
asalara eklenme kaygısının ulusların bağımsız ve özgün kalkınma
politikaları belirleme yetilerini körelten içeriği, piyasanın ilerlemesine
engel olan veya olmaya çalışan her türlü yapıyı yok edici nitelik kazan-
mıştır. Kamusal alanın daraltılması, sosyal devletin ana unsurlarının
yok edilmesi veya yokedilmesi, sermayenin önündeki kapıların ardına
kapatılmasından başka bir işlevi olmayan yeni para ve kamu mali-
yesi politikaları, uluslararası sermayenin "*dar alanlara sıkıştırılmış
neo-kalkınma modeli*"nin bileşenleri olarak ortaya çıkmaktadır. Bu sü-
reç ülkemizin yapısal sorunlarına çare oluşturabilecek olguların artık
artışmadığı/tartışılmadığı bir gündemin oluşması ve kalıcılığına
neden olmaktadır.

MEMLEKET Siyaset Yönetiminin *neoliberal kalkınma stratejisinin
çmazlarını az gelişmişlik ve kalkınma sorunu üzerine yürütülen tartış-
malarla gündemine alan* elinizdeki bu sayısı yedi çalışmadan oluş-
maktadır.

Reinaldo ROJAS'ın 9 Mart 2007'de TODAİE'de yaptığı "**Yeni
Bir Liderlik Örneği: Hugo Chavez**" başlıklı konuşması, Doç.Dr. Ne-
vzat Kutlu'nun eşzamanlı çevirisinin bant çözümüyle okurla bulu-
şur. Venezuela'nın 1980'li yıllardan günümüze değin yaşadığı süreci
yaşayan, sorgulayan ve gelecek için çıkarımlarda bulunan bu konu-
şmanın, üzerinde durulup düşünülmesi gereken, derin anlamlar taşıyan
sözümleri var: "*Chavez ikinci başkanlık döneminde halkı Yirmibirinci
Yüzyılın sosyalizmi olacak bir sosyalizmi inşa etmeye çağırdı; dediği-
ni yaptı, söz verdiklerini yerine getirdi. Onun için devrim, derin bir de-
mokrasiden ibaret. Bu insancıl, hümanist bir sosyalizm. Çok kutuplu
bir dünya ve antiemperyalist bir duruş. Dünyanın bütün milletleriyle,
bütün halklarıyla dayanışma içinde. Hani, sizler söylüyorsunuz ya:*

Yurtta sulh cihanda sulh... Venezuela’da yaşamakta olduğumuz devrim sürecinin ayırt edici özelliklerinin başında, her iki tarafın bir arada yaşaması geliyor belki de. Yani, devrimi destekleyenler ve ona muhalefet edenler olarak ikiye ayrılmış ve her ikisi de birlikte yaşıyorlar ülkede. Ama bu devrimin kendinin zaten gücünü aldığı nokta, belki de muhalefete söz hakkı bırakması, demokratik olması ve kendinden olmayanlara da yaşam hakkı vermesi.” Konuşmayı okurken ülkemizin bugün içinde bulunduğu koşulları düşünmemek ve karşılaştırmalar yapmamak elde değil. Konuşmanın Türkçe’ye çevrilmesinde Doç. Dr. Necati Kutlu’nun ve bant çözümünü zamana bırakmadan bizlere ulaştıran Mülkiyeliler Birliği’nin katkıları çok değerlidir.

Asya Biçimi ve Feodalizm/İmparatorluk’ta ve Cumhuriyet’te Toprak Mülkiyet Biçimleri: Kırsal Alanın Demokratikleşmesi Üzerine başlıklı, Muzaffer İlhan Erdost ile yapılan yazılı söyleşide yer alan soruların taslağını hazırlayan Sait Ebinç’e ve bunlar üzerinde düzeltmeleri yaparak soruları geliştiren Prof. Dr. Birgül Ayman Güler’e teşekkürlerimizi sunarız. En büyük teşekkürü de sorularımızı yanıtlarak verdiği katkıdan dolayı Muzaffer İlhan ERDOST’a sunuyoruz. Erdost bu çalışmasında ilkel komünal yaşamın üçüncü ve son evresi olan antik, cermen ve slav tarım komünlerinden biri olarak tanımladığı Asya biçiminin (ATÜT-Asya tipi üretim tarzı) İmparatorluk’ta ve Cumhuriyet döneminde toprak mülkiyeti yapısına etkilerini, tarihsel süreçte incelemekte ve kırsal alandaki dönüşümü analize konu etmektedir. Asya biçiminde ekilir toprağın tasarrufu, toprakta mülkiyetin yapısı, köy birimleri içerisinde zanaat ve işbölümü ile ürün değişimine dayalı sistem “*değişmeye karşı dirençli, yüzyıllardır varlığını sürdüren komün*” altyapısını oluşturmaktadır. Toprağın rantı, artı-ürün, toprakların tümünün ismi sahibi olarak görünen en büyük bey, hükümdar tarafından tahsil edilerek mal edinilir. Kent ve kır ayrımı, zanaat ve tarım ayrımına ve meta değişimi üzerine kurulu bir işbölümü değildir. Ürün-ranttan başka vergi yoktur. Osmanlı İmparatorluğu’nda toprakta dört farklı mülkiyetin ve topraktan alınan feodal rantın askeri sisteme bağlı yapısının ortaya konulduğu bölümde bütün toprakların bağlı olduğu tımar ve vergi sistemleri üzerinde durulmaktadır. Yazar, son aşamada İmparatorluk’tan Cumhuriyet’e devreden feodal ve yarı-feodal toprak mülklerin tasfiyesi ile serf konumunda olan ortakçı köylüye ba-

ğimsız küçük köylüler durumuna getirmek yolunda yapılan reformların engellenmiş olmasını, kırsal alanın demokratikleşmesini engelleyen unsurlar olarak saptamaktadır.

Dergimizin dosya konusuna bir diğer değerli katkı Serdar ŞAHİN-KAYA'nın **Türkiye'de Bölgesel Dengesizliği Giderme Politikaları: Acil Destek Programları/Tasarım Uygulama ve Sonuçlar Üzerine Gözlemler** başlıklı makalesidir. Kalkınma olgusu ve "bölgesel dengesizlik" kavramının gelişimi ile birlikte önemli uluslararası örnek uygulamalar ve bu çerçeveye ilişkin paradigma değişikliklerinin vurgulanmasıyla başlayan makale, "bölgesel dengesizlik" meselesinin geçmişten günümüze ülkemizdeki algılanışının ve buna dönük politika uygulamalarının değerlendirilmesiyle sürmektedir. Çalışmada 1997-2005 döneminde uygulanan "Acil Destek Programları"nın (ADP), bir diğer deyişle "Yarım Kalmış ve İşletme Sermayesi Yetersizliği Nedeniyle İşletmeye Geçememiş Yatırımların Ekonomiye Kazandırılması"na ilişkin politika setinin ayrıntılı analizini, ülkemizde program ve proje uygulamalarının birbiriyle uyum düzeyi ve koordinasyonunun son derece zayıf olduğunu ortaya koymaktadır. Şahinkaya, içinde yaşadığımız coğrafyanın doğu ve güneydoğusundaki uluslararası gelişmelerin, bahsedilen koordinasyonsuzluk başta olmak üzere, diğer politika uygulama ve tasarımların birlikte ve hızla gözden geçirilmesini zorunlu kılmakta olduğuna dikkat çekmektedir.

Gökhan GÜNAYDIN'ın **Avrupa Birliği Kırsal Kalkınma Politika Transferi Analizi: Kalkınma Planlarından "Ulusal" Kırsal Kalkınma Stratejisi'ne** başlıklı makalesi, Cumhuriyet dönemi boyunca aşılması konusunda gösterilen çabalara karşın devam eden Türkiye'nin kırsal alanlarındaki sorunların saptanması ile başlıyor. Tarım sektöründe arazi mülkiyetinin adaletsiz dağılımı, örgütlenme ve yatırım eksikliği gibi temel sorunlara eklenen ve 2000'li yıllarla birlikte uygulanma derecesi artan neoliberal politikaların neden olduğu gelir aşınımı sorunu üzerinde durulan çalışmada, "*kırsal kalkınma politikalar*"nın önemine vurgu yapılıyor. Yazar, AB'nin genişleme süreçleri için oluşturduğu kırsal kalkınma politikalarının, Kırsal Kalkınma İçin Katılım Öncesi Mali Araç (IPARD) fonlarının kullanımının ön koşulu olarak ulusal mevzuata aktarılmasına ve Türkiye'de birçok kurum ve kuruluşun "katkısı" ile oluşturulan Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi'nin, IPARD

önlemleri ile benzerliğine dikkat çekiyor. AB odaklı kırsal kalkınma arayışları sürecinin Türkiye için uygun politika seçeneği oluşturma kapasitesinin tartışıldığı bu çalışma, dosya konusuna kırsal alanlar açılımıyla yaptığı katkı ile dikkat çekiyor.

Dergimizin dosya konusuna bir diğer değerli katkı Yüksel AKKAYA'nın **Kalkınma Korporatizm ve İşçi Sınıfı** başlıklı makalesidir. Akkaya, 1945-1975 döneminde "kalkınma" olgusunun gündemde tutuluşunun temel nedenlerini ortaya koymaya çalıştığı makalesinde, işçi-işveren-hükümet arasındaki işbirliğinin, uzlaşmayı amaçlayan korporatist politikalarla biraraya gelerek "ulus-devlet" modelinde sermaye birikiminin sürekliliği ve sömürünün devamlılığının sağlanmasında nasıl etkili bir araç haline dönüştürüldüğü üzerinde duruyor.

Osmanlıda "Şikayet Hakkı"nın Kullanımı Üzerine Düşünceler başlıklı makalesinde Hülya TAŞ Osmanlı İmparatorluğu döneminde "âdil yönetim" için elzem görülen "şikayet hakkı"na odaklanmaktadır. Yazar, şikayet hakkının, tarihsel kökenlerine indiği ve adaletin sağlanmasında nasıl önemli bir rol üstlendiğini ortaya koyduğu çalışmasında, Osmanlıların her koşulda bu yolun açık tutulmasını sağlamak üzere kurduğu sistemi incelemektedir. Taş, belgelere dayalı olarak gerçekleştirdiği çalışmasında şikayet hakkının kullanımının konjonktürel boyutlarına ışık tutmaktadır.

MEMLEKET Siyaset Yönetim-3 dergisinin son yazısı **Türkiye Tarımının Sorunları ve Çözüm Yolları** başlıklı görüş yazısı ile ülkemizde tarımın güncel sorunlarına vurgu yapan İbrahim ORTAŞ'tan geldi. 15-17 Kasım 2006 tarihleri arasında Çukurova Üniversitesi Ziraat Fakültesi tarafından Cumhuriyet gazetesinin desteği ile düzenlenen ve üniversite, kamu kurumları, meslek odaları, dernek ve üreticilerin katılımıyla gerçekleştirilen Ulusal Tarım Kurultayı, Türkiye tarımının içinde bulunduğu sorunlardan çıkış yollarını aralamayı hedeflemektedir. Yazar değerlendirmesinde, tarımsal alandaki küresel dayatmalara ışık tutarak, çokuluslu şirketlerin gerek yarattıkları rekabet gerekse sahip oldukları teknolojiyle, tarımda denetimi artan oranda ellerine geçirdiklerine vurgu yapıyor. Ortaş, beklentiler ve öneriler bölümünde, Türk çiftçisinin ABD ve AB çiftçileri ile rekabet edebilmesi için teknik, ekonomik ve yasal düzenlenmelerin yapılması gerektiğini altını çiziyor.

MEMLEKET SiyasetYönetim'in bu sayısı, dosya konusu “*kalkınma*” ile ilgili yazılarıyla ülkemizin yaklaşık olarak son otuz yılda mahkum edildiği *kalkınmaya karşı büyüme* stratejisinin neden olduğu sorunları ortaya koymayı hedefliyor. Bu sayının oluşturulmasında yaşanan sürecin zorlukları, “kalkınma” konusunun, büyük ölçüde akademik çevrenin ve geçmişte kalkınmanın öncülüğünü yapanların gündeminden çıkmış ya da çıkmak üzere olduğunu göstermesi açısından ilginçtir. Bu sayıda, yazarlarımız tarafından ortaya konulan ve “kalkınma”yı kalkınma olmaktan çıkarıp neoliberal içeriğe teslim eden “piyasalaşma” sürecinin açmazları ve ülke bütününde neden olduğu dengesizlikler, baskın ideolojinin yakıcı sonuçlarının billurlaşması açısından önemlidir. Sayımızın gelinen noktadaki duyarsızlığın aşılmasına ve yeni bir tartışma zemininin oluşturulmasına katkıda bulunması ümidiyle...

Y.Doç.Dr. Kübra Cihangir ÇAMUR

YENİ BİR LİDERLİK ÖRNEĞİ: HUGO CHAVEZ*

Reinaldo ROJAS**
M. Necati KUTLU***

Prof. Dr. REINALDO ROJAS: Merhaba.

Sözlerime teşekkür ederek başlamak istiyorum. Orta Doğu ve Arme İdaresi Enstitüsü'ne öncelikle teşekkür ediyorum. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi mezunlarına, Mülkiyeliler'e çok teşekkür ediyorum. YAYED'e çok teşekkür ediyorum. Onlar beni bugün buraya davet ettiler. Venezuela Büyükelçiliğinin de katkılarıyla, sizlerle birlikte olabildim ve Hugo Chavez'in liderliği konusunda konuşacağız burada.

Şimdi, esasen ben bir şeyler hazırlamıştım burada sizlerle paylaşmak için ama, sizinle beraber videoyu seyrettikten sonra değişik sorular oluştu kafamda, belki de bir miktar değişiklik yapmam gerekecek konuşmamda. Bu videoda Başkan Chavez'i destekleyen çeşitli çevrelerin görüşlerini dinledik. Ama kendisine karşı çıkan değişik çevrelerin görüşlerini de duyduk. Özellikle bu durum, sanki bu konuyu açmanın iyi olacağını düşündürdü bana. Onun için bir miktar değişiklik yapmak iyi olacak.

Biz, birçok profesyonel, birçok üniversite mensubu, akademisyen ve değişik işkollarına mensup kişiler, halihazırdaki Venezuela Hükümetini destekliyoruz ve değişimi destekliyoruz. Ama Venezuela'da yaşamakta olduğumuz devrim sürecinin ayırt edici özelliklerinin yanında, her iki tarafın bir arada yaşaması geliyor belki de. Yani, devri-

* Bu metin, 9 Mart 2007 Cuma günü saat: 14.00'de TODAİE Konferans Salonunda (Ankara); TODAİE, Mülkiyeliler Birliği ve YAYED tarafından düzenlenen aynı adlı Konferans'ta, Prof. Dr. Rojas'ın İspanyolca yaptığı ve toplantı sırasında Doç. Dr. M. Necati Kutlu tarafından çevrilen konuşmasının bant çözümüdür. Bant çözümü Mülkiyeliler Birliği tarafından yapılmıştır.

** Prof. Dr. Reinaldo ROJAS, Venezuela.

*** Doç. Dr., Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Öğretim Üyesi.

mi destekleyenler ve ona muhalefet edenler olarak ikiye ayrılmış ve her ikisi de birlikte yaşıyorlar ülkede. Ama bu devrimin kendinin zaten gücünü aldığı nokta, belki de muhalefete söz hakkı bırakması, demokratik olması ve kendinden olmayanlara da yaşam hakkı vermesi.

O halde, ben öncelikle toplumsal bazda Venezuela'nın yaşadığı dönüşümlere ve değişimlere değinmek istiyorum ve bunlarda Başkan Chavez'in oynadığı rolü ortaya çıkarmak istiyorum. Hangi tarihsel sürecin içinde bulunduğumuzu, ne durumda olduğumuzu anlamadan Chavez'i ve yaptıklarını anlamak da mümkün olmaz. O halde, ülke olarak Venezuela'nın üzerinde birazcık duralım ve Venezuela'yı anlamaya çalışalım.

Venezuela, Amerika'nın güneyinde yer alan bir Latin Amerika ülkesidir. Güney Amerika'nın kuzeyinde yer alır. Jeostratejik açıdan oldukça önemli bir noktada bulunur ve bunun yanında, öncelik tabii ki petroldedir ama, son derece özel ve son derece mühim doğal kaynaklara sahip bir ülkedir. Venezuela'nın Yirminci Yüzyıl tarihi dediğimizde, aşağı yukarı petrolün tarihidir bu. Bugün yaşadığımız değişikliklerin temelinde de hiç şüphesiz petrolün rolü büyüktür. Tabii, onunla bağlantılı olarak da Venezuela'nın yaşadığı değişimlerde, dönüşümlerde Amerika Birleşik Devletleri'nin rolü ortaya çıkmaktadır. Yirminci Yüzyıl boyunca gelmiş geçmiş, aşağı yukarı tüm Venezuela hükümetlerinin Amerika Birleşik Devletleri'nin çıkarlarıyla uyumlu veyahut da güdümlü bir gidişata imza attıkları söylenebilir.

Bu açıdan baktığımızda da tabii ki şu sonuca ulaşabiliriz: Millî egemenlik yolunda atılan her adım mutlaka Amerika Birleşik Devletleri'nin bir tepkisiyle karşılaşmıştır, kaçınılmazdır bu.

Venezuela, temsili bir demokrasi geleneğinden gelmektedir ve 1998 yılında bu demokratik ortamı yaşayışının kırkınıcı yılını kutlamıştır. Şimdi, temsil esasına dayalı bu demokrasimiz gelişti, değişimler yaşadı ve 1980'li yıllardan itibaren derin bir kriz dönemine girdi. Burada altının çizilmesi gereken bir husus da bu derin krizin doğal kaynaklar açısından son derece zengin bir ülkede yaşanıyor olmasıydı.

Venezuela siyasal tarihindeki son dönemin önemli iki olayını esasında biraz önceki videoda gördünüz, izlediniz. Birinci olay 1989 yılında meydana geldi. Karakas isyanı diyebiliriz, İspanyolca buna Ka-

akasso deniyor, Karakas isyanıydı bunlardan birincisi. Feci bir olaydı ve o olayın geçtiği günlerde birçok Venezuelalı hayatını kaybetti. Başkan Carlos Andres Perez'in neoliberal politikalarına karşı çıkmak için halk sokaklara döküldü o dönemde ve bu 1989 yılı olayları, aralarında Başkan Chavez'in de bulunduğu birtakım askerler için bir dönüşüm, bir dönüm noktası oldu. Şimdi, tabii bu dönüşüm safhasında, ya halk bastırılacaktı ya halkın yanında yer alacaktı.

Diğer önemli olay 1992 yılında yaşandı. Ve o zaman ilk kez televizyonda daha önce hiç tanınmayan Hugo Chavez'in görüntüsü belirli. Biz Venezuelalılar böyle bir askerin varlığından haberdar değildik o güne kadar. Bu yaşanan olay, esasında bir askeri bozgundu. Fakat bu askeri bozgun, bu hareketin önderliğini yapan kişinin ağzından dökülen sözlerle bir siyasi zafere dönüştü. İlk kez bir hareketin liderliğini istlenen bir şahsiyet, bunun sorumluluğunu halkın önünde alıyordu üzerine. Bu yaşanan askeri süreç, kendisine Simon Bolivar'ın ilkelerini bayrak yapıyordu. O günden itibaren Chavez ile Bolivar'ın düşüncesi birlikte anılmaya, birlikte düşünölmeye başlandı. Bolivar, bizim milli kahramanımız, bağımsızlığımızın önderi ve Venezuelalılık ruhunun da kurucusudur. Bizim Atatürkümüz o. Ve 4 Şubat 1992 günü Bolivar dirildi.

Bu, bahsi geçen askerler sonra hapsedildi. Ama hakim olan erk, güç, o günlerde, Hükümete, devlete yeni bir anayasanın hazırlanması için yeni bir millet meclisi teşkil edilmesinin çıkış yolu olabileceğini düşündü. Bunun nedeni de, yaşanmakta olan toplumsal, iktisadi buhrandı. Eğer bu askeri hareket başarılı olmuş olsaydı, o anda var olan, Venezuela'ya hükmeden siyasi partilerin de katılacağı bir teşkilatlanmaya gidilecekti; ama olmadı. Buna karşın, 1998 yılında Chavez bu kez cumhurbaşkanı adayı olarak ortaya çıktı, kazandı ve ilk yaptığı iş, kurucu bir meclisi toplamak oldu. Bu kurucu meclis yeni bir anayasa yapacaktı. Birçok Venezuelalı, Venezuela halkının birçok kesimi şu anda yürürlükteki anayasanın hazırlanmasına katıldı. Ve bir şey daha sağladı bize bu yeni anayasanın yapılması, halkın da katılımıyla barışçıl bir şekilde bu yaşanan siyasal buhranın üstesinden gelinmesine yaradı. O zaman da çıkarlar çatışmaya başladı. O çıkar çatışması içinde karşılıklı gruplaşmalar oldu. Çünkü Chavez dediğini yaptı, söz verdiklerini yerine getirdi. Onun için devrim, derin bir demokrasiden ibaret.

Bu insancıl, hümanist bir sosyalizm. Çok kutuplu bir dünya ve antiemperyalist bir duruş. Dünyanın bütün milletleriyle, bütün halklarıyla dayanışma içinde. Hani, sizler söylüyorsunuz ya: yurttta sulh cihanda sulh...

Peki, kim korkuyordu bu devrimden? Bu devrim, öncelikle uluslararası büyük güçlerin hücumuna uğradı ve bugün siz buraya toplandınız, geldiniz, beni dinliyorsunuz. Çünkü Chavez'in adı ilginizi çekti. Le Mond gazetesi bugün yazmış: Bush bir Latin Amerika gezisine çıkıyormuş ve bu Latin Amerika gezisi esasında bir Anti Chavez gezi! Eğer Bush istediğimiz gibi rahat bir şekilde yaşamımızı engellemeye çalışmasaydı, bizim esasında umurumuzda olmazdı bu kişi.

Chavez Hükümeti Amerikalılara karşı nefreti körüklemiyor ülkede. Tam tersine, Chavez Amerika Birleşik Devletleri halkını da dünyanın önemli ve büyük halklarından bir tanesi saydı ve onlara da bir barış çağrısı yaptı esasında. Hatta şöyle söyleyeyim: Biz Venezuelalılar, petrolümüzle Amerika Birleşik Devletleri halkına yardım ediyoruz.

Başkan Chavez'in liderliğini yaptığı Venezuela halkının grubu, o grup, o sektör ve onların düşüncesi dünyanın birçok yerinde yankılanmıştır. Çünkü söylemi farklı bir liderle karşı karşıyayız, onun için dünyada yankılanıyor. Son derece mütevazı bir aileden çıkmış birisi; öğretmen çocuğudur. Öğretmen anne babanın çocuğudur ve Venezuela Harp Okulunda okumuştur, Venezuela Harp Okulunda Bolivar'ın düşüncesini öğrenmiştir. Ve bir asker olarak Karakasso dediğimiz o 1989 yılındaki halk ayaklanmasından son derece etkilenmiştir ve 1992 yılında silaha sarılmıştır. Son derece, yani halk desteğini en uç noktada kaybetmiş, tamamıyla kaybetmiş diyebiliriz, bir hükümete karşı ve yolsuz bir hükümete karşı silaha sarıldı Chavez 1992 yılında. Ve biraz önceki röportajlarda gördüğümüz insanların hemen hemen tamamı o dönemde Chavez'i destekledi esasında. Ama daha sonraki dönemde bu kez bu grupları temsil eden kişiler Mineflores'in -Başkanlık Sarayının ismi- yolunu tuttular ve Chavez'in elde ettiği güçten kendilerine düşecek olan parçayı istediler ondan. Ama Chavez, öteden beri alışılan o siyasal ve iktisadi gücün paylaşım metotlarını ve bunları paylaşacak olan sektörlerle olan ilişkisini bir anda kesti. Ondan sonra da, bu kez

Chavez'in devrilmesi için çalışmaya başladı o güçler. Hani, biraz önce gördük ya, videoda kendi kendini cumhurbaşkanı ilan eden, yemin eden bir bey vardı, Pedro El Breve, "Kısa Pedro" diye tanınır. Çünkü çok kısa oldu yönetimi. O esasında, Odalar Borsalar Birliğinin Başkanıydı. Bütün kapitalist ülkelerde odalar ve borsalar birlikleri vardır. Ama, Venezuela'nın Odalar ve Borsalar Birliği devletin hesabına yer içer. Oysa ki, biz burjuvazinin, kent soylularımızın üretken olmasını istiyoruz değil mi? Oysa ki, bıktık bu burjuvaziden. Bunlar gerçek anlamda devletin kanını emiyorlardı. İşte bu bahsettiğim burjuvazi, Venezuela devriminin her zaman düşmanı olacaktır. Yanlış anlaşılmasın, Venezuela'da yaşamayı sürdürüyorlar, halen oradalar ve Venezuela'da acı çekmeyi de sürdürüyorlar, onu da kaydedeyim. Bu da onların sorunu!..

Başkan Chavez'in çok özel bir söyleyişi var, çok özel bir konuşma tarzı var. Doğrudan doğruya halkla konuşuyor. Hatta bugün itibariyle artık dünya uluslarına doğrudan doğruya hitap ediyor diyebiliriz. Çünkü esasen dünyadaki uluslar, hepimiz birbirimize çok benziyoruz. Milli vicdanı harekete geçiren bir söylemi var diyebiliriz onun için. Ve köklerini tarihimizden alıyor. Her birimizin tarihinden diyelim isterse- nize. Ve bu söylemin esas amacı, en çok ihtiyacı olanların ihtiyaçlarına cevap vermek. Bütünsel bir söylem bu, bütünleyici bir söylem. Ve bir ufuk arayışında; bu ufukta da içinde yaşadığımız yüzyılda yaşanacak insancıl, hümanist bir sosyalizmin arayışı var. Sembolik bir söylem. Birçok imaj kullanıyor ve herkes onu anlıyor, herkes anlasın diye böyle sembollerle konuşuyor zaten. Birleşmiş Milletler'deki konuşmasını hatırlayanınız olacaktır, Bush'tan söz etmişti hatırlıyor musunuz? "Burası kükürt kokuyor" demişti. "Galiba şeytan geçti biraz önce" dedi. Sanırım bütün dünyadakiler onun ne demek istediğini anladı. Hani bunun için İspanyolca konuşmaya filan gerek yok, İspanyolca konuşsanız da anlaşılıyor, Türkçe konuşsanız da anlaşılıyor.

Çok da diyaloga açık bir söylemi var Başkan Chavez'in ve bunda fikirler de çatışabiliyor esasında, karşı karşıya gelebiliyor. Hiç hazırlıksız konuşuyor, duygularıyla konuşuyor, çünkü heyecanını yansıtıyor. Sanıyorum ki bu Chavez'li süreç epey uzun sürecek.

Böylece, kısaca bilgi verdikten sonra, esasında sözü sizlere bırakmak istiyorum. Belki sizlerin de söyleyecekleriniz olabilir, soracaklarımız vardır. Lütfen, ben de sizleri dinlemek istiyorum.

Teşekkür ediyorum.

BİR KATILIMCI: Ben Sayın konuşmacıya teşekkür ediyorum. Sayın konuşmacı kendisi hakkında bilgi verebilir mi? Chavez ve Chavez hareketi ile ilişkisi nedir?

Prof. Dr. REINALDO ROJAS: Ben, Chavez’i televizyonda tanıdım, 1992 yılıydı biraz önce söylediğim gibi. Sonra hapsedildi, o olayları da takip ettim. Sonra 1998 yılında cumhurbaşkanlığına aday olacağını duydum. Şahsen tanıımıyordum kendisini. 1998 yılının aralık ayında cumhurbaşkanı seçildi ve tüm halkı anayasa çalışmalarına katılmaya davet etti. Ben de eğitimciyim, tarihçiyim ve Venezuela’nın orta batı kesiminde görev yapıyorum.

Ben o dönemde hem eğitimci bazında, yani üniversitedeki akademik faaliyetlerimi sürdürüyordum hem de öte yandan halkla ilgili de birtakım eğitim faaliyetlerim vardı, halka inen. O zaman halktan bana başvurular oldu, “Nedir bu anayasa çalışması, ne olacak bu, kurucu meclis nedir?” diye sordular. “Anayasa nedir?” diye sordular bir kere, “Neye yarar bu anayasa?” dediler. Düşünsenize, 150 yıllık bir siyasal demokrasimiz vardı ve anayasanın ne olduğunu bilmiyorduk. Lara Eyaletinde ben bir teşkilatlanma içine girdim ve onlara “Anayasa çalışmaları” adını verdik. Lara Eyaletinde yapıyorduk bunu. Seçim dönemine girildiğinde, yani kurucu meclisi oluşturmak için seçim sürecine girildiğinde, öyle bir mekanizma kuruldu ki, herhangi birisi bu kurucu meclise girmek için başvurabiliyordu. Ben de o dönemde kurucu meclis adayı oldum. Ve kurucu meclise girdim, milletvekili olarak, Lara Eyaletini temsilen oradan milletvekili oldum. 120 aday vardı Lara Eyaletinde yedi aday seçilebildi, onlardan biri de bendim. İlk defa bir seçimde kazanmıştım.

O kurucu mecliste yer aldım, görev yaptım ve halihazırda yürürlükte olan anayasamızın hazırlanmasında bilfiil çalıştım. Eğitimle ilgili bölümlerini hazırladım, bilimle ilgili olan maddelere katıldım, kültürle ilgili olan maddeleri hazırladım. Bir de, siyasal düzenle ilgili olan kısımlarda da bazı katkıları oldu. Ve oralarda, o bölümlerde de doğ-

rudan demokrasinin yürürlüğe girebilmesi için bazı adımlar, bazı düzenlemeler yaptık. Mesela, referandumları koyduk. Bir de, Venezuela Anayasasında, cumhurbaşkanının görevden alınmasının birtakım yolları var Anayasayla belirlenmiş. Zaten imzalar filan toplanarak geçtiğimiz yıllarda bir kez denendi. Referandum ilkesi koyduğumuz sürekli olarak önemli konularda halkın fikrinin doğrudan doğruya alınmasını sağlıyor. Eski dönemde, eski dönem demokrasimizde halkın ancak beş yılda bir fikri alınıyordu herhangi bir konuda. Şimdi referandumlar var ve bazı yasalar konusunda dahi referanduma gidiliyor. Cumhurbaşkanının görev süresinin kesilebilmesini de sağlayan bir referandum mekanizması da var. Yarı dönemini, yani iktidardaki döneminin yarısını tamamladıktan sonra lider, cumhurbaşkanı, halk belli ölçütleri yerine getirerek onu görevden indirebiliyor.

Şimdi, tabii Venezuela'nın siyasal sistemine baktığımızda, tartışmanın doğrudan doğruya Chavez figürünün etrafında odaklandığını görüyoruz. Bu, hem hükümet için böyle hem muhalefet için böyle ve Anayasaya konulan, cumhurbaşkanını görevden indirebilme maddesi veyahut görev süresinin kısaltılabilmesine dair maddenin ilk uygulandığı kişi de Chavez oldu. Ama onda da Chavez kazandı. O da, üçüncü cumhurbaşkanlığı seçimi oldu onun bir şekilde. İki kez seçilmişti, üçüncüyü de o referandumunu kazanarak kazandı denilebilir.

Geçtiğimiz yıl yeni bir seçim dönemi yaşandı. Çünkü bizim anayasamızda ikinci kez seçilebilmesi mümkün cumhurbaşkanının, cumhurbaşkanı için geçerli bu. Chavez bir kez daha sandığa gitti ve bir kez daha seçildi. Bu kadar az zamanda bu kadar çok seçim kazanan tek cumhurbaşkanımız o. Ama hala onun için diktatör diyenler de var. İşte böyledir bu işler.

Bu ikinci başkanlık döneminde Yirminci Yüzyılın sosyalizmi olacak bir sosyalizmi inşa etmeye çağırıyor halkı bu kez Chavez. İşte, bu kez doğrudan doğruya ilişkimiz de başlamış oldu Chavez'le. Bu süreçte onun yanında oldum. Ama hani, ne kadar görüştünüz, ne kadar yakınsınız ise soru, doğrusunu isterseniz o milletvekilliği yaptığım ve anayasanın yapılmasında çalıştığım iki kere görüşmüştük. Bir gün görüşmeyi umuyorum ama, yeniden. Çok meşgul bir adam.

BİR KATILIMCI: Referandumdan bahsettiniz, bunun dışında halkın katılımını sağlayan mekanizmalar var mı?

Prof. Dr. REINALDO ROJAS: Cevap hiç kolay değil; çünkü bu cevabı esasında uygulamada vermeye çalışıyoruz biz ve büyük zorluklar var. Bolivarcı devrim, en nihayetinde Bolivarcı devrimin işlevsel devleti bir önceki dönemden kalma bir devlet, ben o devletle iş yapıyorum. Esasında Venezuela’da şöyle bir gelenek vardı: beş yılda bir hükümet değişirdi, onunla beraber bütün idari kadrolar da değişirdi. Onun için de, herkeste iki kimlik vardı, iki tane parti vardı önemli. Biri Aksiyon Demokratika (Demokratik Hareket) bir tanesi de Kope. Bir cebinde Kope kartı taşırdı insanlar, bir cebinde Aksiyon Demokratika kartı. Ama şu andaki hükümet idari mekanizmadan hiç kimseyi uzaklaştırmadı. Ve bu anılan bürokrasi, yapılan birçok yeniliğin de önüne set çekti esasında. Hatta sendikalar ve memurların meslek örgütleri bile, Başkan Chavez’in birtakım yapmak istediği işlerin önünde durdular, önüne gerildiler, ona engel oldular. Ama onlar hükümetten çıkarılmadı, uzaklaştırılmadılar, onların varlıklarına yine de tahammül edildi. Hala Başkan Chavez gücü, erki doğrudan doğruya halka indirme çalışmalarını sürdürüyor. *Konsefo Komünal*, “Ortak Konseyler” adı verilen çalışma grupları kurdu. Bunların, özellikle de yerel yönetimler bazında halkın arasında birtakım işlevleri yerine getirmeleri bekleniyor. Bütçeleri var ve bu bütçeyi kendileri kullanıyorlar. Şimdi yaşadığımız süreç bu örneğin. Halkın elinde güç olsun ve halk için çalışabilsin istiyoruz. O gücü kendisi kullansın, bütçe de buna dahil. Böylelikle alternatif oluşturmuş oluyoruz. Yani, geleneksel, alışıldık devletin yapısına alternatif bir yapı oluşturmuş oluyoruz. Ne yazık ki, hepimizin de bildiği gibi, devlet bütçesinin önemli bir kısmı bu devlet organları eliyle harcanır ve tüketilir esasında. Yani bu ortak konseyler tarafından yürütülen herhangi bir iş, bir inşaat, bir proje neyse, aşağı yukarı devlet mekanizmasıyla yapıldığında iki katı fiyata geliyor. Aşağı yukarı yüzde elli tasarruf edilebiliyor. Bunlar eliyle birtakım şeyler yapıldığında. Bir de tabii idari yapı içindeki yolsuzluklar var, bunların da önüne geçmiş oluyorsunuz. İşte, kendisini takip eden ve kendisini destekleyen güçlere veyahut da halk gücüne Chavez böyle bir inisiyatif verdi.

Bir de, misyonlar meselesi var. Hem bu misyon denilen örgütlenmenin içinde hem Küba Devleti hem Küba Halkı da yer almış ve biz-

leri desteklemiştir. Halkın toplumsal ihtiyaçlarına, acil ihtiyaçlarına derhal yanıt vermek için kurulmuş bir yapıdır bu misyon dediğimiz yapı. Özellikle de eğitim ve sağlık alanında görev yapmaktadır. İşte, Bolivarcı devrimin karşı karşıya kaldığı zorluklar aşağı yukarı bunlardır, kısaca bahsetmek gerekirse ve bunları şiddet kullanmadan, şiddetle bastırmadan bir şekilde etkisiz hale getirmeye çalışıyoruz.

11 Nisan tarihinde halka ateş açıldığında meydana gelen olaylarla, Karakas'taki olaylarla ilgili bir makalemi zaten bıraktım. Eğer çevrilirse ilgilenenler okuyabilecekler. Çünkü, o olaylarda, sanki Başkan Chavez bu kez halkı öldürüyormuş, halkın katliamına cevaz veriyormuş görüntüsü oluştu dünya kamuoyunda. Oysa ki, o videoda hani birisinin elinde tabanca görüldü, hatırlıyor musunuz, halka ateş açıyordu, oysa ki onun ateş ettikleri polisti. O kişi polise ve polislerin keskin nişancısına ateş açıyordu o anda. O arada da polislerin içindeki bir grup, Chavez lehine gösteri yapanlara ateş açmış durumdaydı. Polislerin keskin nişancıları Chavez yanlılarına ateş açmaktaydılar ve o videoda görülen kişi, o polislere ateş açıyordu esasında. Oysa ki, video öyle bir çekilmiş ki veyahut da öyle bir gösteriyor ki, sanki o tabancalı kişi halka ateş açıyormuş gibi görünüyor. Oysa ki, muhalefetin gösterisi, hiç o bölgede değildi bile. Dört cadde ötede bir yerde toplanmıştı muhalefetin göstericileri. Orada bulunanlar bir grup polisti ve ne yazık ki işte Chavez yanlılarına ateş açıyorlardı. Hala da büyük bir karmaşa vardır bu konuda, her kafadan bir ses çıkar. Çünkü Venezuela medyası, medya grupları bu olayı tam anlamıyla açığa çıkarmak istemediler. En önemli medya grupları, halen muhalefetin elinde.

Referandumlara dönersek: bu referandumların doğrudan temsil sistemini tesis etmeye çalıştığını söyleyebiliriz. Yani demokrasinin tezahürü olarak ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Ve bunlara büyük, halkın leğişik bölümlerinden, bu bahsettiğim konseylerden destek gelmiştir. Çok geniş katılımı oluşturulmuştur bu referandumların temeli. Ama kolay bir iş değil yani o söylediğiniz. Gerçek demokrasiyi yaşamayı öğrenmek kolay bir şey değil.

BİR KATILIMCI: Venezuela'nın elinde bulunan petrol ve diğer doğal kaynaklar özellikle Amerika'nın ilgi alanından çıkmaz görünür. Öte yandan, herhalde 1988'deki ayaklanmaydı. Yüzlerce, hatta bi-

ne yakın insanın güvenlik güçleri tarafından öldürüldüğü bir ayaklanma yaşandı.

Prof. Dr. REINALDO ROJAS: Bazen iki bin, üç bin bile deniyor ölü sayısına.

BİR KATILIMCI (devamla): Böyle bir deneyim yaşanmışken ordudaki eğitim sistemi değişmemişken, Chavez gibi birinin ordudan çıkması mümkün olabildi insan merak ediyor. Buna bağlı olarak Al-lende'yi de hatırlamadan edemiyor insan. Ordu konusu nasıl açıklanabilir?

Prof. Dr. REINALDO ROJAS: Çok önemli bir soru sordunuz. Gerçekten de söylediğiniz gibi, bu tip olaylarda, bu tip kargaşa ortamlarında ordu daima halkın karşısında yer almıştır. Halen Venezuela'da geniş halk kitleleri ordudan korkmaktadır. Bu doğaldır da. Çünkü Venezuela'da ordu her zaman hakim gücün yanında yer almıştır. Ama Venezuela'da çok özel bir durum da yaşanır: Venezuela ordusunun bireylerinin çok çok büyük bir kısmı son derece mütevazı kökenlerden gelirler. Hatta general ve amiral kadrolarına gelmek için dahi, hatta bazı ülkelerde bu yaşanır, yani general ve amiral kadrolarına gelmek için dahi zengin olmak gerekmez Venezuela'da. Dolayısıyla halkına esasında çok benzeyen bir ordudur Venezuela ordusu denilebilir. Ordunun subay kesiminin üniversite eğitimi var. Hatta şöyle diyebiliriz: birçok subayın halihazırda hem askeri bir diploması hem de sivil diploması var ve onları da Venezuela Üniversitelerinden alıyorlar.

Bu askerlerin esasında hikayelerine bir bakmak lazım, bu sorunun yanıtını verebilmek için. Öyle ya, çünkü bu ordunun subayları bizi bile şaşırttılar, Venezuela halkını bile şaşırttılar. Son derece anayasayı benimsediklerini ortaya koyan tavırlar içine girdiler, içgüdüsel olarak belki. Şu anda da esasında sırf bu hissiyat dahi Bolivarcı devrimi daha güçlü kılıyor. Milliyetçi duyguları son derece güçlü bu kesimin. Esasında eğitim sistemimizin Amerika'nın çok etkisinde olduğu bir dönem yaşadık biz ve belki Amerika'nın etkisinde olduğu dönemde en az düzeyde bunu hisseden veyahut da Bolivarcı düşüncüyü gerçekten teneffüs eden tek kurum belki de Harp Okuluydu. Onlar o dönemde bu Latin Amerika ruhunun, Bolivarcı ruhun bir kalesi gibi durdular. Bu Karakasso denilen halk isyanının bastırılması sürecine de birçok subay

katılmak istemedi o dönemde. Zaten 1992 yılındaki askeri ayaklanmanın temelleri de o hissiyata dayanıyordu.

Şu anda iktidarda olan hükümetin önemli noktalarında da birçok asker vardır. Ancak onlar üniformalarını çıkarmış durumdadırlar ve bakış açıları çok önemli oranda askeri bakış açısından sıyrıldığından, yani askeri bir idare vardır demek mümkün değil bugün itibarıyla.

2000 yılında “Bolivar 2000” adlı bir programı yürürlüğe koydu Başkan Chavez. Bunun amacı veyahut da bu projenin ana prensibi, askerleri kışlalarından çıkarmaktı. Doktorları var bunların, mühendisleri var, istihkam subayları var, mühendis sınıfına mensup subaylar var. Bütün yapılarıyla, altyapılarıyla kalktılar mahallelere gittiler ve orada toplumsal içerikli vazifeler aldılar. Buna da “Ordunun Medenileştirilmesi” adını verdi Başkan Chavez. Ben de şahidim, birçok asker, birçok subay da bundan son derece mutluydu, çok önemli bir projede yer aldıklarını hissettiler o dönemde. Çünkü tekrar başa dönüyorum, Venezuela ordusunun kökeni, orta sınıftır. Ondan sonra, bu orta sınıf çocuklarını alıyorsunuz, kışlalarına hapsediyorsunuz. Chavez onları yeniden çıkardı ve bu kez daha işlevsel bir şekilde kendi orta sınıflarına iade etti ve oradaki fakirliği gördüler, oradaki ihtiyacı gördüler. İşte, 2002 yılının 12 Nisan günü harekete geçen askerler, bu askerlerdi. İşte, bu askerler Orcila Adasına götürüldüğü zaman cumhurbaşkanı derdest edilip, onu yeniden alıp getirip, Mineflores Sarayında iki gün sonra yeniden ona hükümeti temsil eden bu askerlerdi. İşte, onlar özellikle arkasında durdular ve cumhurbaşkanının geri dönmesini istediler. O halde, bu çerçevede şöyle söyleyebiliriz: Chavez hem toplumsal düzeyde, halk düzeyinde bir liderdir hem de ordunun lideridir. Şöyle söylemiştir: “Venezuela devrimi barışçıl bir devrimdir, ama silahlıdır.”

BİR KATILIMCI: Daha iyi bir dünyanın mümkün olduğunu bize hatırlattığınız için, hala umutlu olmamız gerektiğini bize hatırlattığınız için ayrıca teşekkür ederim.

Belgeselde Che’yi andıran bir genç vardı. Bu genç dedi ki: “Biz savaşıyoruz ama silahlarımız yok” dedi. Kiminle savaştıklarını öğrenmek istiyorum. Bu Amerika Birleşik Devletleri mi, yoksulluk mu, yoksa burjuvazi mi? Bunu soruyorum, çünkü Venezuela’nın Küba ile yakın ilişkileri var. Castro bildiğimiz üzere üniformasını çıkartmadı ama Chavez çıkarmış gibi gözüküyor.

Prof. Dr. REINALDO ROJAS: Şimdi, ilk mücadelemiz, ilk savaşımız fakirliğe karşı. Bir de, ayrımcılığa, dışlanmaya karşı. Demokrasi için savaşıyoruz, barış için, bir de özgürlük için savaşıyoruz. Biz Venezuelalılar hiç kimseyle kavga etme niyetinde değiliz. Değişik bir toplumsal düzeni barışçıl olarak kurmamıza izin verilmesinin beklentisi içindeyiz. Onun için de, hani Kuzey Amerika karşıtıyız denemez, antiemperyalistiz ama. Hatta bütün toplulukların, bütün ulusların da antiemperyalist olması gerektiğini düşünüyoruz. Ama bu kavramlar çerçevesinde, bu kavramlar üzerinde de tartışmalar var Venezuela'da. Mesela, bu yerli usulü, eski dönemde hani yerliler var ya, Latin Amerika'da, onların usulü komün yaşamlarına doğru bir gidişat bile başladı Venezuela'da, öyle bir eğilim bile var. Latin Amerikalı olan ve Marksist eğilimli birtakım düşünürlere yönelimler var. Liberasyon teorilerine yönelenler var. Birçok, yani halen yürürlükte olan ve hatta yürürlükten kalkmış olan birçok düşünceye yöneliş var Venezuela'da.

Bir de, Küba'nın durumu var. Tabi, Küba bu tip mücadelelerin önderi olmuştur Latin Amerika'da. Ancak, o iki kutuplu dünyadaki çatışmanın içinde olmadığımız da bir gerçek günümüzde ve doktriner bir savaşım bu. Yani, Fidel Castro'dan bahsediyorum. Hatta şöyle bir sözü oldu Fidel Castro'nun: "Biz kendi devrimimizi yapalım" dedi. Küba devrimi iktidara geldiğinde, bir devrimci ordu vardı, ama düzenli bir ordu yoktu Küba'da. O devrimci güçler dağdan gelen ve Havana'ya hakim olan güçler, daha sonra Küba ordusunun nüvesini teşkil edecek güçlerdi. Tabi, şimdi ben bu bilgileri veriyorum, Sayın Küba Büyükelçisi umarım bana müsaade ederler bu konuda. Ama Küba konusundan Venezuela'ya dönersek, bu kez devrimin var olan ordunun yapısının içinden çıktığını görüyoruz. Düzenli bir ordu var. Demek ki, hem sivil hem askeri yönü olan bir devrim olduğunu söyleyebiliriz Venezuela devriminin. Bu, bizden önceki devrimci gelenekleri reddediyor değiliz. Ama bizim yaptığımız, biz Yirminci Yüzyılın devrimini oluşturmaya çalışıyoruz.

Şunu da göz ardı etmeyelim isterseniz: 1999 yılından bu yana Venezuela'da yaşanan siyasal süreç, Bolivya'ya yansımıştır, bugün itibarıyla Ekvator'a yansımaktadır. Anayasalar son derece önemli metinlerdir. Mesela, Şili'de olduğu gibi bazen devrimin önüne engel de teşkil edebilir anayasalar. Yani, tabi orada Amerika Birleşik Devletleri'nin

eliyle yapılan bir askeri müdahale de vardı ama veyahut da tam tersini düşünelim: bazı ülkelerde de devrimin gerçekleşmesini kolaylaştırabilir anayasa metinleri. O da işte Venezuela'da yaşandı. Onun için, bu yaşanan siyasal sürecin, siyasal değişimin kilit taşının o anayasa olduğunu söyleyebiliriz Venezuela için. Biz de o kilit taşına dayanan, onun sayesinde ayakta duran yasal bir süreç sonunda oluşacak bir bina inşa etmeye çalışıyoruz. İşte, imparatorluğun zaten korkusu, bizim anayasal düzenden vazgeçmememiz oldu. Biz anayasal düzenden vazgeçmediğimiz ve onun sınırlarının dışına çıkmadığımız için imparatorluk ne yapacağını bilemiyor. Yani, onların bize müdahale edecek yasal bir zemini kalmıyor, müdahaleye yol açabilecek.

BİR KATILIMCI: Ben Serdar Erdem. Venezuela'daki devrimin demokratik ve katılımcı olduğunu ve komünist ve katılımcı bir demokrasiye doğru ilerlediğine görüyoruz. Fakat, iki endişem var: bunlardan birincisi, özellikle Chavez'in çok kritik bir dönemde İran gibi despot bir devletin cumhurbaşkanıyla dostluk mesajları göndermesinin Chavez'in imajına, Venezuela'nın imajına zarar verdiğini düşünüyorum. İkinci bir endişem de, Venezuela'da yaşanan devrimin kişiselleşmesinden korkuyorum. Yani, Chavez'den sonra o hareketin sona ermesinden ve bu devrimin kurumsallaşamamasından endişem var. Bu konuda bizi bilgilendirebilir misiniz? Teşekkür ederim.

Prof. Dr. REINALDO ROJAS: İlk yaptığımız saptamayla ilgili bir şeyler söyleyeyim. Venezuela Hükümeti birçok dünya ülkesiyle ilişkilerini geliştirmeye çalışmıştır. Özellikle de OPEC üyesi olan, petrol ihraç eden ülkelerle ilişkilerimizi daha üst düzeye taşımaya çalıştık. Bu OPEC üyesi ülkeler içinde bambaşka hükümet yapılarına, bambaşka yönetim şekillerine sahip ülkeler var; siyasal açıdan baktığımızda. Tabii, birtakım ilişkilerin faydalı olup olmadığı tartışılabilir. Zaten bu çok kutupluluk ilkesi veyahut da düşüncesi, çok değişik kutuplarla ilişkide bulunmayı da gerektirmektedir. Özellikle de halk düzeyindeki ilişkileri göz önünde bulundurmanızı rica edeceğim.

Ben bir de Hükümeti temsil etmiyorum. Dolayısıyla ben sizin sorunuza Venezuela Hükümetinin resmi cevabını verecek konumda değilim. Ama İran ile olan ilişkilerimizin temelinde, iktisadi ve bilimsel işbirliğinin olduğunu söyleyebilirim, onu biliyorum. Ama sizin yaptı-

ğınız saptama da geçerli olabilir, saygıdeğerdir. Yani, saygıyla karşılıyorum.

Chavez'in devriminin kişiselleşmesi konusuna gelince; evet, yani Chavez hakikaten Venezuela siyasal sahnesini tamamıyla kaplamış durumdadır. Hatta bazı sektörler tarafından, bazı çevreler tarafından neredeyse böyle bir Chavez idolünün yüceltilmesine kadar gitmiştir bu olay. Bazıları, "Ne yapıldıysa Chavez sayesinde yapılmıştır, ne varsa Chavez sayesinde var" diyecek kadar bu konuyu içselleştirmişlerdir. Ben öyle düşünmüyorum. Tarihe çok bireysel ve bireyci bir bakış açısıyla bakılmış olur eğer böyle dersek. Oysa ki, tarihin bireyci ve bireyi öne çıkaran bir süreç olmayıp, daha ziyade kolektif bir mücadelenin veyahut da bir kararın sonucu olduğunu ve süreci böyle ortak bir bilincin yürüttüğünü biliyoruz. O zaman da, tabi ki Venezuela halkının toplumsal mücadelesini bilmemiz ve anlamamız gerekir. O halkın beklentilerini, isteklerini bilmemiz gerekir. O zaman, toplu bir isteği, toplu bir ülküyü temsil ettiğini görürüz Chavez'in. Bir de tabi, anayasal çerçeveyi hiç unutmamalıyız. Katılım esasına dayalı bir demokrasinin inşa edilmiş olduğunu unutmamalıyız. Yeni kurumlar ortaya çıkarıldığını unutmamalıyız. Ki, bu kurumlar, bir nebze de olsa, o büyük şahsiyetin ağırlığını yaymaktadırlar veyahut da paylaşmaktadırlar. Bir şekilde o gücü bölmektedirler.

Ben şuna inanıyorum: eğer biz Venezuelalılar bu devrimi yürütme işini sadece Chavez'e bırakırsak, bu süreç nihayete ermeyebilir. Yani, bu süreç demokratik bir süreçtir ve topluca ele alınan, başlatılan, sürdürülen bir süreçtir. Tabi ki bu sürecin içinde lider olarak çok önemli ağırlığı vardır Chavez'in.

BİR KATILIMCI: Ben Emine Akın. Venezuela, petrolü olmasaydı bu süreci yaşayabilir miydi? Bu süreçte petrolün yeri nedir?

Prof. Dr. REINALDO ROJAS: Evet, çok çok önemli soru. Venezuela petrol ülkesidir malumunuz. Şimdi, Chavez'in de ilk attığı adımlardan bir tanesi, OPEC'i güçlendirmeye çalışmak oldu ve ilk kez bir Venezuela cumhurbaşkanı bizim için hemen hemen hiç tanımadık yerler olan, bizim hiç tanımadığımız yerler olan ülkelere gitti bunun için, OPEC'i güçlendirmek uğruna. Arap ülkeleriydi bunların çoğu. Hatta düşman ülkeler de vardı bunların içinde. Bu gözüpek politika, petrol

fiyatlarının belli bir düzeyde tutulmasına ve getirilmesine yaradı. Yoksa, eski dönemde, hani bu petrol üretimiyle ilgili kotalar meselesini denen ülkelerin başında Venezuela gelirdi. Bu kez farklı bir politika uygulandı ve uygulanmasının genelleştirilmesine çalışıldı ve bu hem alıcılar açısından hem satıcılar açısından petrol piyasalarının istikrara kavuşmasına katkıda bulundu. Hatta bu Bush ailesinin şahsi petrol çıkarlarına bile yaradı denebilir. Hani, şeytan ya!..

Şu anda da, geçmişte de bizim bankacılık sistemimiz uluslararası bankacılık sisteminin kontrolündedir tamamıyla. Geçmişte de böyleydi bugün de böyle. Zaten bizdeki bankaların önemli bir kısmı, uluslararası büyük bankaların Venezuela'da kurdukları bankalardır veyahut da onlarla ortaklıkları vardır. Hükümet, bir "Banka Komünitarya" denilen bir ortak, yani halkın malı olacak bir banka oluşturdu. Mesela, *Bilbao Biskaya* var İspanya kökenli olan. Çok eski büyük bir bankadır, *Santander* var, İspanya'nın bankası. Bunların varlıkları sürüyor ve son derecede güçlüler finans sistemimizin içinde. Ama sermaye kaçışının önlenmesi açısından döviz oranlarının, yani döviz fiyatlarının kontrol edilmesi yönünde birtakım kararlar alındı. Yani, dolara karşı ülke parasının değerinin muhafaza edilmesine yönelik birtakım zorlayıcı tedbirler de alındı. O da, Merkez Bankasının önderliğinde veyahut da yönetiminde yürütülmeye çalışıldı. İşte, o zaman da IMF ile birtakım sorunlar yaşandı. Ama, dövizin yurt dışına çıkışı kontrol altına alındı bu sayede. Ama, iç piyasada döviz alım satımının da, ne yazık ki durdurulması anlamına geldi. Sadece yurt dışına çıkacaklara kredi kartlarına yüklenmek suretiyle, kredi kartı hesapları üzerinden döviz bizzat devlet kendisi satıyor şimdi. Bir de, tabii ithalatçılara verilen dövizler var. Bu da yasal bir çerçevede yapılıyor. Bu tip tedbirler, bu finansal sektörlerin, yabancı finans sektörlerinin iç piyasalarda rahat hareket etmesini engellemektedir. Böylelikle de bugün itibarıyla ülkemiz tarihindeki en yüksek rezerv düzeyine ulaşmıştır.

BİR KATILIMCI: Ben de Latin Amerika ve Karaipler üzerinde sosyopolitik araştırmalar yapıyorum. Geçen sene üniversitemizde Venezuela ve Chavez üzerine bir panel düzenlemiştik. Sorularına geçiyorum: Son seçimlerde Başkan Chavez'in rakibi olan *Manuel Rozales'in* valiliğini yaptığı *Zuliya* Eyaletinde ayrılıkçı hareketler olduğunu duymaktayız. O konu hakkında bilgi alabilir miyiz? İkinci sorum da,

Türkiye'den görüldüğü kadarıyla, Latin Amerika'da ABD ile bağlarını koparmamış neoliberal politikalar uygulayan bir Brezilya ve daha radikal olan Venezuela etrafında iki seçim alanı oluşmuştu. Bu bir siyasi rekabet midir? Bu rekabet olarak adlandırılacak olursak, şu anda konuşulmakta olan Latin Amerika'da Avrupa Birliği benzeri Güney Amerika Devletleri Topluluğu oluşturulması planlarını da olumsuz yönde etkiler mi? Teşekkür ediyorum.

Prof. Dr. REINALDO ROJAS: Bizim Venezuela dış politikamız, başka ülkelerle, yabancı ülkelerle aramızdaki farklılıklara saygı gösterme esasına dayanır. Bu çerçevede, bizim hiç ayrılmadan savunacağımız ilke, antiemperyalist mücadelemizdir. Ama Latin Amerika bazında görevi devralan birçok hükümet bulunmaktadır ve bu hükümetlerin bu antiemperyalist mücadeleye olan katkıları veyahut da ona bağlılıkları değişik düzeylerde olabilir. Hugo Chavez'in söylemlerinin Latin Amerika'nın bir arada hareket etmesine yönelik birtakım adımları harekete geçirdiğini söyleyebiliriz sanırım. Doğrusu, Hugo Chavez'in halkla birlikte yürütülen diplomasinin motoru olduğunu söyleyebiliriz. Böyle bir mekanizmayı ortaya çıkarıyor.

Bugün, Buenos Aires'te Hugo Chavez Bush'a karşı yapılan bir gösteriye önderlik ediyormuş orada. Bunu başka ülkelerin cumhurbaşkanları yapmaz. Halk gösteri yapıyormuş, başında başka bir ülkenin cumhurbaşkanı var, Arjantin'de, Buenos Aires'te. Bir de, tabii böyle bir şeyi yapmasına müsaade de etmezler herhangi bir cumhurbaşkanının başka bir ülkede. O halde şöyle de diyebiliriz: bu söylediğiniz, bahsettiğiniz cumhurbaşkanlarının bir kısmı belki ona fiziki olarak, fiziksel olarak oradaki varlıklarıyla eşlik etmeyeceklerdir ama düşünsel bazda onu destekleyenler var anlaşılır.

Amerika Birleşik Devletleri'nin Latin Amerika üzerindeki kontrolü her zaman son derece güçlü olmuştur. Bu, hem siyasal kontrol hem iktisadi kontrol olmuştur ve bu tahakkümü üzerinden atmak da kolay bir şey değildir. Çünkü bu aynı zamanda halkın birtakım şeylerden vazgeçmesini gerektirmektedir ve bunu istemek de güçtür halktan, böylesine bir fedakarlığı. O zaman, halkları, ulusları bu mücadelelerinde yalnız bırakmamak gerekir. Kimseyi de bu sürecin dışına itmemek gerekir.

Tabi, Hugo Chavez, zaman zaman fazlasıyla direkt, doğrudan ve fazlasıyla şeffaf bir diplomasi de yürütmektedir. Onun bu tarzı, diplomatları çok zor durumda bırakmaktadır zaman zaman. Hatırlasanıza, Meksika Cumhurbaşkanı'na "Bu emperyalizmin köpeğidir" demişti. Ya da hatırlayın, gene Peru Cumhurbaşkanı'na "ben onunla görüşmem, cüzdanimi falan çalar o adam" demişti. İşte, Chavez böyle bir adam, ne yapalım.

Genel gidişata bakarsak, genelde Latin Amerika'nın daha otonom, daha bağımsız bir hale gelmesi için uğraşıldığını söylemek mümkün. Ama, değişik hükümetlerin değişik düzeyde taahhütleri vardır. Mesele, Brezilya dediniz, Brezilya Hükümeti esasında halka dayanan, halkçı sosyalist bir hükümettir. Ama son derece kuvvetli, millî bir burjuvazi de temsil eder aynı zamanda. Amerika Birleşik Devletlerinin bir takım iktisadi çıkarları da şu anda bu gidişat içinde zarar görmektedir. Ama yeniden kendi örneğimize dönersek, hani Venezuelalı liderin, bizim liderimizin özelliği de burada ortaya çıkmaktadır. "*Alka*" denilen proje, Latin Amerika'da son derece hızlı bir şekilde yol almasına karşın, buna karşın Venezuela Cumhurbaşkanı'nın "*Alba*" dediği bir proje oluşturulmuştur ve Cumhurbaşkanı Chavez'in attığı prensibe göre, bu entegrasyon bu bütünleşme süreci sadece iktisadi boyutta kalmamalıdır ve hele hele Amerika Birleşik Devletleri'nin çıkarları doğrultusunda kurulmamalıdır bu birliktelik. Entegrasyon düzeyi toplumsal olmalıdır, kültürel de olmalıdır, hatta siyasal düzeyde de bir entegrasyona gidilmelidir. Ve bunun temeli de Simon Bolivar'ın düşüncesi olmalıdır.

Bir de, *Zuliya* Eyaletinden bahsetmiştiniz. Venezuela'da bu bölgesel farklılıklar çok derin değildir. Son derece birlik içinde yaşayan bir ülkedir, birliği kuvvetlidir Venezuela'nın. Bunlar ancak bölgeler arasındaki kültürel, hani rekabetten doğan ayrılıklardır. Ama emperyalizm orada bir rol oynamış ve orada emperyalizm hani Zulyalıları, diğer Venezuelalılarla arasında bir rekabet varmış gibi göstermiştir. Bunun nedeni de, yani dayanak noktası olarak da Venezuela'nın bağımsızlık sürecini *Zuliya* Eyaleti'nin katılmamış olmasıdır. Ama o sorun, o dönemin elit kesimlerinden kaynaklanmıştır. Bu tip girişimler öte yandan, Rafael Urdenata gibi çok önemli bir bağımsızlık önderinin varlığını da silmek ister bir tutum içindedir ki, olacak şey

değildir. Çünkü Simon Bolivar'ın en yakın çalışma arkadaşlarından, silah arkadaşlarından bir tanesi Rafael Urdaneta'dır. İşte bu söylediğiniz dönemde böyle bir şey yaratılmaya çalışıldı ama hezimete uğradı.

Birtakım çevreler o bölgelerde, işte vilayet seçimlerini, valilik seçimlerini kazanır, kazanmaz; o başka bir konudur. Kazanabilir ve gereken saygıyı da görürler; hani validir dediniz ya...

Mümkünse üç soru alalım. Çünkü yarın bir yolculuğa çıkmam gerekiyor. Buyurun efendim.

BİR KATILIMCI: Kısaca şunu soracağım: geçen Münih'te yapılan Güvenlik Toplantısında Putin bu din kutuplu dünya ile ilgili ve onun açtığı sorunlarla ilgili bir açılımı oldu. Yaklaşık on-onbeş yıldır çok büyük değişimler yaşayan Güney Amerika'da dünyanın diğer taraflardan farklı olarak, Güney Amerika'dan bu açılım nasıl algılandı? Bir önemi var mı?

Prof. Dr. REINALDO ROJAS: Biz çok kutupluluğa doğru atılan her adımın desteklenmesi gerektiğine inanıyoruz. Hatta Chavez'in yönetim dönemine bakarsanız, o cumhurbaşkanı olarak dış politikayı bizzat idare etti, dış diplomasiyi bizzat idare etti bildiğiniz gibi. Rusya ile ilişkiler bu dönemde geliştirildi. Çin ile de ilişkiler geliştirildi aynı dönemde, biliyorsunuz. İran ile geliştirildi. Biraz önce bu konuda bir saptama yapılmıştı zaten. Avrupa ülkeleriyle birtakım adımlar atıldı ve geliştirilmeye çalışıldı. İşte, bunlar hep zaten bu çok kutupluluğu desteklenme adına atılmış adımlardı. Küremizin, gezegenimizin istikbalini Amerika Birleşik Devletlerinin eline bırakmamalıyız. Bu çok önemli.

BİR KATILIMCI: Venezuela petrolünden yabancı şirketlerin aldığı pay ve Chavez döneminde yabancı sermaye giriş çıkışındaki eğilimler hangi özellikleri sergilemektedir? Chavez Türkiye'ye gelmeyi düşünür mü?

Prof. Dr. REINALDO ROJAS: O zaman iki soru ve bir davet diye mi algılayalım bunu? Venezuela'nın petrol politikası, sorumluluk duygusu oldukça yüksek bir politika olmuştur her zaman. Ama milliyetçi olmuştur. Biliyorsunuz bu süreçte, yani Chavez döneminde atılan adımların en önemlilerinden bir tanesi, milli petrol şirketi PDVSA'nın

Amerikan egemenliğinden kurtarılması olmuştur. Bizde muhalefetin kendisi oldu hükümeti teslim eden PDVSA'yı esasen. Çünkü muhalefet, PDVSA'yı greve gitmeye zorladı ve o zaman da görüldü ki Amerika Birleşik Devletleri'nin küresel çıkarlarına hizmet eden bir firmaymış meğerse. Bu da tabii Venezuelalıların kabul edecekleri bir şey değildi. PDVSA'nın meğerse bir karakutusu varmış, kara kasası varmış. Hatta, uyguladıkları siyaset, PDVSA'nın uyguladığı politika öylesine karmaşık bir politikaydı ki, biz sıradan Venezuelalıları bunu hiç anlayamazdık bile. Bir çeşit oligarşiye hizmet eden bir siyasetti diyebiliriz buna, elitlere. Bu PDVSA'nın yöneticilerinin küresel birtakım çıkarlara hizmet ettiği görüldü. Sonra 2000 yılında el konuldu ve kurtarıldı bu milli varlık. Çok kutuplu bir şekle dönüştü o günden sonra o petrol işi, petrol üzerine dönen o ticaret çok kutuplu bir hale getirildi. Şimdi, hatta Amerikan şirketleri var, ama Rus şirketleri de var, Avrupalı şirketler de var. Bir tane İspanyol şirketi var, bir Danimarka şirketi var, Brezilya şirketi var bir tane. Onlar çıkarıyorlar şimdi petrolü. Ama yaptıkları yatırım oranında çıkartıyorlar. Hatta birçok örnekte ortak firma kurulumu özendirildi. Venezuela sermayesinin bunlarda daha fazla olmasına çalışıldı, bu kurulan yeni ortak şirketlerde. Ama Amerika Birleşik Devletleri'ne yollanan petrol de hiçbir zaman kesilmedi. Onun için, zaman zaman Amerika Birleşik Devletleri'nin neden Venezuela Hükümetini yıkmaya çalıştığını anlamak güçleşiyor. Onlar galiba, esasında ülkelerin egemenlikleri üzerinde hak sahibi olmasını istemiyorlar.

Yabancı yatırımlardan söz ettiniz, bu da son derece önemli bir konu oldu Venezuela için. Bu, işte demin gördüğümüz, izlediğimiz ve bu konuşma çerçevesinde anlatageldiğimiz siyasal olaylara karşın, belki de bir paradoks söz konusu bunda. Yani, Amerika Birleşik Devletleri ile aramızda ciddi olabilen, zaman zaman ciddi hale dönüşebilen bir anlaşmazlık var. Ama Amerika Birleşik Devletleriyle Venezuela arasındaki ticaret rakamları geçen sene en üst düzeye çıktı tarihindeki. Mesela, Kolombiya Hükümeti ile de aramızda çok ciddi farklılıklar var. Başkan Uribe ile aralarında ciddi sorunlar var. Ama komşumuz Kolombiya ile Venezuela'nın iktisadi anlamdaki alışverişi de daha iyi olmaz. O halde, hani iktisadi açıdan baktığımızda, Venezuela'nın ilişkilerine, diğer ülkeye saygı çerçevesinde yürüttüğünü ve açık fikirli lavrandığını söyleyebiliriz.

Yatırımlara, sermayenin gelişine baktığımızda da, bunların Venezuela'nın çıkarlarına uygun olmasına dikkat edildiğini ve bunun arandığını söyleyebiliriz.

Chavez'in Türkiye'ye gelmesi konusunda ben de Sayın Büyükelçimizin çabalarına katılacağım ve hep birlikte Chavez'in Türkiye'ye gelmesi için elimizden geleni yapacağız.

Bir soru daha alalım. Lütfen son olsun.

BİR KATILIMCI: Ülkenin ekonomik zenginliklerinin mülkiyeti, anladığım kadarıyla hala muhalefetin elinde. Geçmiş dönemde işsiz ve yoksul olan insanlara petrol gelirlerinden pay aktarımı ve bu aktarımda kamu şirketlerinin konumu nedir?

Prof. Dr. REINALDO ROJAS: Ülkenin zenginliği dediğimizde, tabii bu doğal zenginliklerimizden bahsediyorsunuz. Bu tamamıyla Venezuela'nın sahip olduğu, yani Venezuela'nın mülkiyetinde olan, devlet mülkiyetinde olan bir zenginliktir. Amerika Birleşik Devletlerinden farkı buradadır. Bizde petrol sahaları devlet malıdır. İşte, onun için de devlete hakim olmak önem kazanıyor bizde. Devlete hakim olduğunuzda, hükümeti elinizde tuttuğunuzda petrol üzerinde de söz sahibi oluyorsunuz bir şekilde. Ve petrol de sadece Venezuela'nın değil, küresel düzeydeki ekonomik dinamiklerin çok önemli bir unsuru. Bu zenginliğe devlet hakim olduğunda -ki demin de bu konuya değindik, ilgili şirket üzerinden yaptığımız konuşmalarla- devlet bir şekilde tarihsel olarak kendine ait olana yeniden sahip çıkmış oluyor. Demek ki, sorunun önemli bir yönü buydu ve önemli ölçüde halledildi. Şimdi, o var olan zenginliğin ve ele geçirilmesine çalışılmış olan ve büyük ölçüde ele geçirilen zenginliğin, bu sefer çeşitli sektörler arasında, halk katmanları arasında paylaşımı sorunu ortaya çıkıyor. Bu da, karma bir ekonomi modeliyle yapılmaya çalışılıyor.

Evet, devlet şirketleri var; ama özel şirketler de var bunun içinde. Ve sosyal nitelikli kooperatif görünümü, kooperatif şablonuna uyan birtakım yeni şirketler, yeni oluşumlar da var bu düzen içinde. Ama bunlar özel sektörle rekabet içinde değil, ona savaş açmış düzeyde değil. Ama, Hükümet toplumsal faydayı getirecek bir ekonomik düzeni de kurmaya, tesis etmeye çalışıyor. İşte, kooperatiflerin desteklenmesi bu yüzdendir. Bazı alanlarda büyük ilerlemeler kaydedildi; başka alan-

arda olmadı ama, yapılamadı. Ama ekonomik açıdan bu denli zengin bir ülkenin, bu kadar zengin bir devletin, hani bu zenginlikleri iyi idare eden bir hükümeti de olursa, bir tek sorun kalıyor geriye, o da yolsuzluk olabilir ancak. Bir de, tabii üretkenlik açısından bazı sorunlar var. O zaman şöyle de denilebilir: belki bizim iktisadi anlamdaki en önemli düşmanımız da petrolün kendisi. Çünkü petrole dayalı bir ekonominiz olduğunda, aynı zamanda ithalata dayalı bir ekonominiz de olmuş oluyor. İşte, şu anda karşılaştığımız sorunların belki de en önemlisi bu. Tabii, altını çizmek gerekir ki Venezuela toplumsal devriminin, sosyal devriminin başarıya ulaşması için ekonomik gücün, bu zenginliğin paylaşımının mutlaka başka bir şekle dönüşmesi gerekmektedir, paylaşımın farklılaşması.

İşte, Chavez de şöyle söylüyor: “halkı fakirlikten kurtarmak için, halka iktisadi ve siyasi güç vermek gerekir.” Teşekkür ederim.

**ASYA BİÇİMİ VE FEODALİZM
İMPARATORLUKTA VE CUMHURİYETTE
TOPRAK MÜLKİYET BİÇİMLERİ
KIRSAL ALANIN DEMOKRATİKLEŞMESİ
ÜZERİNE
“MUZAFFER İLHAN ERDOST*
İLE
YAZILI SÖYLEŞİ”**

Bu yazılı söyleşide, Muzaffer İlhan Erdost, asya biçimini (Asya Üretim Tarzını/ ATÜT'ü) teorik olarak özetliyor ve asya biçimi ile Osmanlı İmparatorluğu'nda mülkiyet ilişkilerinin bir karşılaştırmasını yapıyor. Daha sonra, İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e devreden toprak mülkiyeti biçimlerini ve bunların aldığı yeni şekilleri bir özet olarak sunuyor. Son bölümde, yarı-feodal toprak mülkler başta olmak üzere, kırsal alanın bir bütün olarak demokratikleşme süreçlerini, aşamalarını ve olumlu olumsuz sonuçlarını sergiliyor.

1960'lı yılların başlıca kuramsal tartışmalarından biri, Osmanlı'nın nasıl bir üretim tarzına sahip olduğu sorusu çevresinde kurulmuştu. Tezlerden biri Osmanlı'nın feodal üretim tarzına, diğeri Asya tipi üretim tarzına sahip olduğunu ileri sürüyordu. 1950'li yılların ikinci yarısında Avrupa solu içinde başladığını bildiğimiz “tarzlar” tartışması, Türkiye’de nasıl gündeme gelmişti? Tartışmanın tarafları kimler/hangi yapıtlardı?

1960 yılların başlıca kuramsal tartışmalarından birinin İmparatorluğun nasıl bir üretim tarzına sahip olduğu çerçevesinde kurulduğu saptaması doğru olabilir, ama bu konuda karşılıklı bir tartışma yaşanmadığı kanısında değilim. Avrupa solu içerisinde, asya biçimi tartışmalarında

* Yazılı söyleşide yer alan soruların taslağını hazırlayan sayın Sait EBİNÇ'e (AÜ SBE, Arş. Gör., saitebinc@gmail.com) ve soruların geliştirilmesinde değerli katkısını esirgemeyen sayın Prof. Dr. Birgül AYMAN GÜLER'e teşekkür ederiz. En büyük teşekkürü de bizi kırmayarak sorularımızı yanıtlayan Sayın Muzaffer İlhan ERDOST'a sunuyoruz.

ının 1950'lerin ortalarında başladığı konusunda da bilgi sahibi değilim. Bu konuda bizim yayınladığımız *Kapitalizm-Öncesi Ekonomi Biçimleri, Pre-Capitalist Economic Formations*'un çevirisidir, "London 1964" baskılıdır. Yeni baskısını genişletirken, *Sur les Sociétés Précapitalistes*'i örnek almıştık, bu da "Paris 1973" baskılıdır. Kuşku yok ki, bu yapıtların batıda yayınlandığı tarihler, bu konuların tartışılmasına başladığı tarihler olmamak gerekir. Ama benim bilgim bunlarla sınırlı.

Konunun, basına ne zaman ve nasıl yansıdığını tam olarak çıkaramayacağım. Anımsadığım şu: Ankara'da, sanırım ODTÜ'de, Selahattin Hilav, İdris Küçükömer, Kemal Tahir'in katıldığı (belki Kıvılcımlı da var) bir panelde Asya Üretim Tarzı tartışılmış.

Kırk yıl öncesine ilişkin belleğin yanıltmalarını da düşünerek, şu notları da ekleyeyim. Bu süreçte İdris Küçükömer'in *Asya Üretim Tarzı* adlı bir kitabı ile And Yayınlarında *Asya Üretim Tarzı* derleme çeviri bir kitap yayınlanmıştı.

Benim bu konudaki ilk yazım, *Aydınlık*'ın Ağustos 1970 sayısında yayımlandı. ATÜT tartışmalarından sonra, 12 Mart 1971 cezaevi sürecine girmeden önce. Hobsbawm'ın açıklamalarından oldukça yararlandım. İdris Küçükömer'e ise şöyle bir baktım, beni fazla ilgilendirmedi. And'ın çeviri/derleme yayınında yer alan yazılarda Marx'a yaklaşım açısından bir altlık oluşturacak bilgiler edinmiştim. Asya biçimini Marx'ın metinlerinde bulacaktım. Onlar da, "Formen" dışında parça parçaydı. "Formen" ile, Marx ve Engels'in asya biçimine ilişkin parçalarını biraraya getiren *Kapitalizm-Öncesi Ekonomi Biçimleri*'ni yayınladığım zaman, birinci eksikliğimi gidermiş bulunuyordum. İmparatorlukla ilgili çalışmalarımı 12 Martta cezaevine girmeden önce tanımlamış gibiydim. 1973 Martında, Ankara Merkez Cezaevi'ne getirildiğimde, İmparatorlukla ilgili gerekli belge, yazı ve kitapları irdeleyi sürdürdüm, eksiklerimi tamamladım.

İlk bakışta, Osmanlı toplumunun iki marksist teorik modelden (Asya üretim tarzı ve feodalite) hangisine uyduğu araştırılıyordu. Ancak ortada böyle soyut ve teorik bir soru için fazla heyecan, polemik ve erteleme vardı. O dönemde yapılan tartışmalar, devlet-toplum ya da asker-sivil ilişkilerini yeniden tanımlayacak teorik temeller bulma ara-

yışının bir ürünü müydü? Yoksa Sovyet-Çin tartışmasının Türkiye'ye yansımaları mıydı? Tartışmadaki yüksek hararetin başka bir nedeni mi vardı?

Beş ya da altı yıl önce İzmir'de bir doçent benimle konuşurken, kendilerinin ATÜT görüşünde olduklarını, benim görüşüme katılmadıklarını söylemişti. Kendisine, benim, bu konuda yazdığım yazıları, ya da yazılarımı topladığım kitabımı okuyup okumadığımı sordum. Ne yazılarımı biliyordu, ne de kitabımı görmüştü.

ATÜT tartışmalarında, üniversite bağlantısı önplandadır. Bu konuda doğruların Marx'ı bilmekten değil, üniversiteli olmaktan geçtiği kanısı vardır, sizi yokumsarlar. Ama ben bunlara aldırım.

İkincisi, politik kümelenmedir. Sosyalist devrim tezini savunan TIP'e yakın duruş, burada karşı çizgiyi belirler. Mihri Belli'nin asya biçimiyle ilgili genel bir yazısı olduğunu anımsıyorum. Yani asya biçimine bakışta ayrılık, "sosyalist devrimci"ler ile "milli demokratik devrimci"ler arasındaki ayrılık gibidir. Toplumsal olguları, tezlere göre çözümlenmek, doğal ki, sorunu çözmekten çok, kilitlemeye yarar. Onun için konu o zaman da çözülmemiş gibi görünür.

Daha değişik bir anlatımla, "fazla heyecan, polemik ve sertleşme"nin nedeni, teorik olarak asya biçimi ve feodalite tezlerinden kaynaklanmıyordu, politik ayrılıklardaki "heyecan, polemik ve sertleşme", asya biçimi tartışmalarına yansınıyordu.

Çok şeyi unutmuş olmalıyım. Açık yüreklilikle söyleyeyim: asya biçimini teorik ve toplumsal boyutuyla yalnızca ben irdeledim diyebilirim. Doğal ki Türkiye'den sözediyorum. Marx'ın elyazmaları arasında bıraktığı "Formen"de çerçevelenen asya biçimini osmanlı toplumuyla karşılaştıran yalnızca ben oldum. Kimse de bana "gözünün üstünde kaşın var" demedi, yani yazılarım bu konuyu tartışanlar tarafından sessizce geçiştirildi, yok sayıldı, sanırım okunmadı.

Şunu da burada belirteyim: Hobsbawm'ın önsözleriyle yayınlanan *Pre-Capitalist Economic Formations*'ı (Lawrence and Wishart, London 1964), bana, Korkut Boratav getirmişti. Önemli bir kitap olduğunu, çevirtip yayınlamamın yararlı olacağını söylemişti. Çeviriyi Mihri Belli üstlendi. Çevrilirken o denli beni "büyülemişti" ki, gene Mihri

Belli'nin masamın üzerine koyduğu Ahmed Arif'in şiirleri için *Türk Solu*'na istediği yazıyı, "Mavzerine Şiir Doldurur" yazısını bu kitabın havası içinde yazmışım.

"O dönemde yapılan tartışmalar, devlet-toplum ya da asker-sivil ilişkilerini yeniden tanımlayacak teorik temeller bulma arayışının bir ürünü müydü? Yoksa Çin-Sovyet tartışmasının Türkiye'ye yansımaları mıydı? Tartışmadaki yüksek hararetin başka bir nedeni mi vardı?" diye soruyorsunuz.

İlkin şunu söyleyeyim: İmparatorluk ile asya biçimi arasında özdeşlik savında olanlar, "sivil toplum" ile, asker-sivil'deki "sivil'i öne çıkarmış gibidirler. Marx, "Feuerbach Üzerine Tezler"inde, "Eski materyalizmin bakış açısı, sivil toplumdur; yeni materyalizmin bakış açısı ise, insan toplumu ya da toplumsal insanlıktır" derken "sivil" ile, günlük dilimizdeki "asker ve sivil" söylemindeki "sivil'i amaçlamadığı ve amaçlanmadığı bilinmek gerekir.

İkincisi: "Pekin-Moskova Çatışması"nı Süleyman Ege yayınladı. Bu konunun asya biçimi tartışmalarına yansıdığını sanmıyorum. Ama, Türkiye devrimcisini, teorik bilgilenme açısından daha emekleme konumundayken ikiye ayırmaya neden olacak bir ortam sağladığı da belirtmeli. Bu tartışmalar sırasında, Çin-Sovyet sınırında, Çinli askerlerin Sovyet askerlerine pantolonlarını sıyrarak hakaret anlamında götlerini gösterdikleri yazıldığı zaman, sorunun bir teorik ya da ideolojik ayrılıktan mı, kaba ve geleneksel bir düşmanlıktan mı kaynaklandığını da kendime sordum, bu tür tartışmalardan uzak durdum.

Sosyalizmi doğrudan kendi kaynaklarından öğrenme süreci, Sol Yayınları'nın yayınlarıyla örtüşür. *Kapital* (Marx), *Anti-Dühring* (Engels), *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi* (Lenin), bunların yanında *Felsefenin Başlangıç İlkeleri* (Poltzer), *Ekonomi Politik* (Nikitin), *Türlerin Kökeni* (Darwin), *Mukaddime* (İbni Haldun) vb. gibi yapıtların çevirisi ve yayını beni o denli girdabına çekmişti ki, sizin vurguladığımız tartışmaları izleme, benim dışımda kaldı. Bildiklerim, anımsayabildiklerim ağızdan alınma bilgilerdir, kimileri de gazete haberlerinden kalmadır. Bu arada Aybar'ın yayınlanan yazılarını irdeledim. Orada da sistemli bir ATÜT görüşüne rastlamadım. Aybar'ın geri kalmışlığı, İmparatorluğu "despot devlet" ile özdeşleyerek açıklamaya çalıştığını;

esnaf ve zanaat loncası olarak bilinen “ahi” örgütlerinin, “ahi”liğin “kardeşlik” anlamından yola çıkarak, bu kardeşliğin sosyalizmin benimsenmesinde emekçiler arasında geleneksel kardeşliğe dayalı bir birlik ya da birleşmeye temel oluşturacağını yazdığını anımsıyorum. Kıvılcımlı’nın “Formen”le ilgili notlarını içeren yazısını şöyle böyle anımsıyorum. Eski Ortadoğu’da sulama kanallarıyla, kentlerle ilgili bir yazıydı sanırım, ama ben, o yazısından da fazla bir şey anladığımı söyleyemem.

1960’larda sosyalist aydınların, Türkiye’nin özgüllüğünü kavrama ve siyasi ittifak ve stratejileri bu özgüllükten hareketle kurmaya olanak verecek bir düşünce arayışında oldukları söylenebilir. ATÜT savunması böyle bir arayışın ürünüdür denebilir mi?

1960’lı yıllarda ATÜT’den hareket edenlerin büyük çoğunluğunun bugün neoliberalizmin savunuculuğunu yaptıkları söylenebilir. Bugünkü konumlarıyla ATÜT savları arasında nasıl bir ilişki kurulabilir?

Bu sorularınızı yanıtlayacak durumda değilim. Ancak şunu söyleyebilirim: Kuşku yok ki, ATÜT ile İmparatorluktaki ilişkileri özdeşleştirenler negatif amaçlar taşıyorlardı. Ama, açtıkları şemsiye, “biz biliriz”, “biz biliyoruz” şemsiyesiydi. Oysa ne asya biçimini ve ne de İmparatorluktaki ilişkileri tam olarak araştırmışlardı. İmparatorluğun “despot devlet” kavramıyla ne ilgisi vardı? Ahi örgütleri, esnaf ve zanaat loncaları olarak, feodal tarzın ticaret ve zanaatla örtüşen ve bütünleşen kurumlarıydı. Ne geçmişi açısından asya biçimiyle örtüştürülebilirdi, ne de esnaf ve zanaat ustası, kalfası ve çırağı modern işçi sınıfının yerine kona-bilirdi.

Kısaca söylemek gerekirse, bilimsel sosyalist açıdan, ne Cumhuriyetin üzerine oturduğu İmparatorluk doğru çözümlenebilmişti, ne de devrimci devrimin yükseldiği dönemde devrimci demokratikleşmenin ana ilkeleri doğru olarak konmuştu. Bugünkü sapmaların, o günkü hastalıkların öz çocuğu olduğunu söylemek sanırım pek yanlış olmaz.

Konumuz iki merkezli. Biri ATÜT ya da asya biçimi, öteki İmparatorlukta üretim ilişkileri. ATÜT konusunda sizin vargılarınızı ana çizgileriyle öğrenebilir miyiz?

Yayınlanan çalışmalarımın yararlanarak beş başlık altında özetlemeye çalışayım:

Birincisi: Asya Biçimi ve Despot Devlet

Marx, kapitalizm-öncesi ekonomi biçimlerine, ilkin *Formen*'de, üreticinin ücretli işçi haline, üretim araçlarının sermaye haline gelmesi sürecini incelediği bölümde, daha sonra *Kapital*'de (birinci ciltte) işbölümünü ve (üçüncü ciltte) rantın tarihsel evrimini incelediği bölümlerde değinir. Yani Marx, asya üretim biçimini (bu arada antik -roma ve yunan-, cermen ve slav biçimlerini), *doğrudan incelememiş*, soruna, ele aldığı konu açısından, yani dolaylı olarak değinmiştir.

Marx ve Engels, -asya biçimi konusunda değilse de- asyalı toplumlar konusunda, zaman zaman değişen sonuçlara varmışlardır. Örneğin, Marx, 1853'te Engels'e yazdığı mektubunda, Bernier'e dayanarak, Türkiye, İran ve Hindistan'da, özel toprak mülkiyetinin bulunmayışı olgusunu vurguluyor. (*Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri*, s. 106) Engels, aynı mektuba verdiği yanıtta, Hindistan gibi Türkiye'de de, toprakta özel mülkiyetin bulunmadığı görüşünü benimseyerek şunu soruyordu: "Ama nasıl oluyor da Doğulular toprak mülkiyetine, bunun *feodal biçimine* bile, bir türlü varamıyorlar?" (*Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri*, s. 106.) Engels, onbeş yıl kadar sonra ise, "Devlet ya da komünün toprağın sahibi olduğu tüm Doğuda, dillerde toprak sahibi teriminin bile olmadığı" yazdığı yerde ekleyecektir: "Türkler Doğuya, fethetmiş buldukları ülkelere, bir tür tarımsal feodalizmi sokanların ilki oldu." (*Anti-Dühring*, s. 264.)

Marx ve Engels'in, Türkiye (Osmanlı İmparatorluğu) konusundaki değerlendirmeleri, edindikleri yeni bilgilerle bir tür evrime uğramış olmakla birlikte, gene de Türkiye konusundaki yazının (literatürün) yetersizliği dolayısıyla, berrak bir sonuca ulaşmış oldukları söylenebilir. Ayrıca belirtelim ki, Marx ve Engels'in, asya biçimini, Mısır-Mezopotamya-İran-Hindistan kuşağından, Hint topluluklarına, bunların da en ilkel topluluklarına indirgediklerini gözardı etmemek gerekir. Bu, merkezi sulama (ya da suların düzenlenmesi) konusu dışında, asya biçimi örneğini, yalnızca Hint topluluklarından vermiş olmaları, coğrafya alanı olarak "Asya" ile, üretim ilişkisi açısından "asya biçimi"ni birbirinden ayırdıklarına bir kanıt oluşturabilir. Engels, bir "as-

ya biçimi”nin temel iktisadi yapısını irdelemeye hemen hemen eğilme- miş, bu temele, genel olarak, doğu despotluğunun, despot devletin oluşumunun iktisadi temeli olması dolayısıyla değinmiştir. Bu iktisadi temel ise, birbirinin benzeri ve birbirinden yalıtık (tecrit olmuş). “İlkel komünist” (*Sömürgecilik Üzerine*, s. 364-365) ya da “toprağın ortaklaşa (komünal) mülkiyet”e (*Anti-Dühring*, s. 271-72, 510-11, 457) dayalı olduğu köy topluluklarıdır. Bu birbirinden kopuk, toprağın komünal mülkiyetine dayanan köy topluluklarının ortak *birliği* despot devlet aracılığıyla gerçekleştirilir. Engels’in doğu despotluğuna değindiği her yerde -ya da hemen hemen her yerde- “Hindistan’dan Rusya’ya kadar” (*Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri*, s. 278; *Anti-Dühring*, s. 298, 510-11; *Sömürgecilik Üzerine*, s. 36) tümceciğini eklemeyi ihmal etmediğini ayrıca belirtelim. Engels “eski toplulukların varlıklarını sürdürdükleri her yerde, Hindistan’dan Rusya’ya değin binlerce yıldan beri en kaba devlet biçiminin, doğu despotluğunun temellerini oluşturduklarına” vurgu yapar. (*Anti-Dühring*, s. 270.)

İkincisi: Tarım Komünü ve Asya Biçimi

Ortaklaşa (komünal) mülkiyetten özel mülkiyete geçişin ara aşamasını oluşturan tarım komünü, daha ilkel topluluklardan ayırdeden Marx, Zasuliç’e yazdığı mektubun birinci ve üçüncü taslağında “daha önceki ilkel toplulukların tümünün üyeleri arasında kanbirliği” bulunduğunu belirtir. Tarım komünü, bu güçlü, ama dar bağı kopararak yabancılarla temasını genişletme ve geliştirme yeteneğini kazanır. Marx, tarım komünü, kanbağıyla birbirine bağlı olmayan insanların toplumsal gruplaşması olarak niteleyecek, kanbağına dayalı aşiret ve kabile birliklerinin değil, komşuluk ilişkilerine dayalı köy topluluklarının tarım komününün temelini oluşturduğunu yazacaktır.

Burada, biz, yalnızca, kanbağıyla birlikte ilişkilerin çözülmüş olmasını değil, toprakta (bu, ev ve avlusudur) özel mülkiyeti, ve ekilir toprakta, özel tasarrufu (kullanımı) buluruz. Tarımsal komünün bağrındaki bu ikilik, komünal mülkiyet ile özel mülkiyet, onun, zamanla çözümlenip dağılmasının *tohumu* olacaktır.

İlkel iktisadi ve toplumsal eşitliği çözüştürüp dağıtacak olan bu taşınabilir malların birikimi, ilkin ekilir toprakların ortak mülkiyetini ve daha sonra da özel mülkiyetin komünal eklentileri haline gelecek or-

man, otlak vb. gibi ortak mülkleri özel mülkiyete dönüştürecek olan çıkar çatışmalarını ve tutkularını kışkırtır. Bu nedenledir ki, eski biçimlenmenin son aşaması olan tarım komünü, “ortak mülkiyete dayanan toplumdaki özel mülkiyete dayanan topluma geçişin aşamasıdır”. Marx, ortak mülkiyete dayanan toplumdaki özel mülkiyete dayanan topluma geçişi, toplumun arkaik (ilkel, eski) biçimlenmesinden *ikincil* biçimlenmeye, yani kölelik ve serflik üzerine kurulu toplumlar serisine geçiş olarak (*Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri*, s. 260, 238-39, 269) niteler.

Asya biçimi, karşımıza, *burada* çıkar. Asya biçimi, ekilebilir toprağın, ortaklaşa mülk olduğu, ama ekilir toprakta özel tasarrufun (zilyed) olduğu ve dolayısıyla tarımsal ürünlerin özel olarak mülk edinildiği bir tarım komünüdür. “Ortak mülkiyete dayanan toplumdaki özel mülkiyete dayanan toplum aşaması”na gelinmiş olmakla birlikte, asya üretim biçiminde, ikinci biçimlenmeye geçiş kendi iç dinamiğiyle meydana gelmemekte, yani kölelik ve serflik üzerine kurulu toplumlar serisine, yüzlerce yıl *geçilememektedir*. Taşınır malların, özellikle tarımsal ürünlerin özel olarak mülk edinilmesi açısından kendi bağrında çözücü öğeleri taşıyan, ama gene de -yüzlerce yıl- çözülüp dağılmayan asya biçimi, arkaik biçimlenmenin *sonuncu* aşaması olması dolayısıyla, “toplumsal ekonomik biçimlenmenin ileriye doğru gelişen çağları” (Marx, “Önsöz”, *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı*, s. 26.) arasında yer alır, ama gelişmeye karşı en dirençli biçim olduğu için, *ikincil* biçimlenmeye geçemez.

Üçüncüsü: Komünal Mülkiyet ve Özel Tasarruf

Yaygın bir biçimde, asya üretim biçimi, üretim ilişkileri sıralanışında, “ilkel komünal üretim biçimi”, “köleci üretim biçimi”, “feodal üretim biçimi” “kapitalist üretim biçimi”, “sosyalist üretim biçimi” “komünist üretim biçimi” gibi diğerlerinden ayrı ve başlıbaşına bir üretim biçimi gibi düşünülmektedir. Oysa, asya üretim biçimi, bu ayrı ve başlıbaşına üretim biçimleri gibi, ayrı bir üretim biçimi değildir; ilkel komünal üretim biçiminin yukarı evresiyle örtüşen bir biçimdir, “toplumun ilkel biçimlenmesinin *son aşaması*”dır. (*Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri*, s. 158). Burada öteki üretim araçları özel mülk haline gelmiş olmakla birlikte, toprak henüz topluluğun ortaklaşa mül-

küdü, kır ya da köy topluluğunun ortak mülkiyetindedir. Toprağın ortaklaşa mülk olduğu, topluluğun ortaklaşa mülkiyetinde bulunduğu başka değişik biçimler de vardır, ve bunlar, Marx tarafından ayrı ayrı adlandırılmıştır: Antik ya da roma (ve yunan) biçimi, slav biçimi, cermen biçimi gibi. Bunların hepsi ilkel komünal toplumun yukarı evresiyle (son aşamasıyla) örtüşen, toprakta komünal mülkiyetin şu ya da bu biçimde görüldüğü biçimlerdir. Bunların içinde, asya biçimi, toprağın ortak mülkiyetinden *başka* bir toprak mülkiyeti tanımamasıyla, ve toprağın, birliğin, *ortak* mülkü olmasıyla, ötekilerden ayrıdır (farklı bir tip gösterir). Burada gerçek mülk sahibi, komündür, bir başka anlatımla toprakta *özel mülkiyet* oluşmamıştır; ama toprak özel olarak tasarruf edilmektedir.

Topluluk üyesi birey, toprağın özel sahibi olmaması anlamında mülksüzdür, ama gerçek mülk sahibi köy birimlerini oluşturan topluluktur ve bu anlamda küçük köy topluluğu, toprağın ortaklaşa sahibidir. Hükümdar, burada, artı-ürünün tek sahibi olması sıfatıyla, tüm toprakların sahibi görünmektedir; ama gerçekte topraklar, *ager publicus*, kamu toprağı, yani *tüm* toplumun ortak toprağı değil, her köy topluluğunun ayrı ayrı ortaklaşa (komünal) toprağıdır.

Birbirine benzeyen, ama aralarında çıkar birliğı bulunmayan, birbirinden yalıtık, küçük toplulukların tümünün üstünde, sulama, dinsel vb. ortak amaçlardan doğan ve üst-birliğı oluşturan despot devlet, sürekli dağılmalar, hanedan değişiklikleri ve fetihlere karşın, asya biçiminde, ortaklaşa mülkiyet, toplumun ekonomik unsurlarının yapısı, dinginlikle varlığını sürdürmüş ve bu toplulukların temelini oluşturmaya devam etmiştir. (*Kapital*, Birinci Cilt, s. 386; *Anti-Dühring*, s. 298, 511.)

Öteki tarım komünleri olan yunan, roma, cermen ve slav biçimlerinde, toprakta gördüğümüz özel mülk ve komünal mülk biçimindeki ikiliğı, asya biçiminde göremiyoruz. Topluluk üyesi, asya biçiminde, komünal mülkiyetin ortak zilyedir (tasarruf edenidir). “Mülkiyetin ancak komünal mülkiyet olarak bulunduğu yerde, birey olarak üye, bu sıfatıyla, ister miras yoluyla olsun ister olmasın, bunun ancak bir kısmının *zilyedir*, çünkü mülkiyetin hiç bir parçası, hiç bir üyenin kendisine ait olmayıp, topluluğun ancak doğrudan bir parçası olarak, do-

layısıyla topluluktan ayrı olarak değil, onunla doğrudan bir kimse olarak onundur. Bu yüzden birey yalnız bir zilyedir. Varolan şey, yalnızca *komünal mülkiyet ve özel zilyedir.*” (*Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri*, s. 22.) “... toprağın gerek özel, gerek ortaklaşa zilyedliği ve kullanımını olmasına karşın, toprağın özel mülkiyeti yoktur.” (*Kapital*, Üçüncü Cilt, s. 629.)

Dördüncüsü: Asya Biçimi ve Farklaşma

Engels, Hint topluluklarını da örnek olarak aldığı pasajların birinde, “eski ilkel topluluklar” diyor, “içlerinde dağılma sonucunu veren servet farklılıkları meydana getirmeden önce, varlıklarını binlerce yıl sürdürebilirler”. (*Kapital*, Birinci Cilt, s. 543.) Servet farklılıklarının meydana gelmesi, ilkel toplulukların içsel çözülüşünün önkoşuludur, ne var ki, bu farklılığın meydana gelmesi de, doğrudan üreticinin bağımlılık ilişkisine ve bu ilişkinin niteliğine bağlıdır.

Genel olarak, tarımsal komünde, topluluğun üyeleri, bu topluluğun üyesi oldukları için mülk sahibidirler. Özel olarak ise, asya biçiminde, topluluğun üyeleri, bu topluluğun üyeleri oldukları için mülk sahibidirler. Ama, burada, toprakta, ancak komünal mülkiyet bulunduğu için, birey olan üye, toprağın herhangi bir parçasının sahibi değildir, toprağın herhangi bir parçası bir üyenin kendisine ait değildir; bütün toprak, topluluğun ortaklaşa mülküdür ve birey de topluluğun bir üyesi, bir parçası olduğu için (ve bu hakla) toprağın bir kısmının zilyedir, toprağın bir kısmını eker, biçer, tasarruf eder, ama, hiç bir zaman tasarrufunda bulundurduğu toprağın mülkiyetinin sahibi olarak görünmez. “Bu yüzden birey yalnızca bir zilyedir. Varolan şey, yalnızca *komünal mülkiyet ve özel zilyedir.*”

Birey, bir yandan, kendisini, topluluğuna bağlayan göbek bağından kurtaramaz (*Kapital*, Birinci Cilt, s. 361); öte yandan da, tek mülk sahibi olarak görünen “bütün küçük toplulukların üstünde duran ve herkesi kapsayan”, alt-toplulukların tümünün ortak birliğini gerçekleştiren despotun, “topluluğun *birliğini* içeren şeyin mülkü, kölesi”dir. Bir başka deyişle, birey, bir yandan, topluluğun üyesi olduğu için komünal mülkiyetin ortaklaşa sahibidir; öte yandan, toprağın tek sahibi olarak görünen birliğin başının (toplulukların üstünde duran ve herkesi kapsayan *doğu despotluğu* sözkonusudur) mülküdür. Gerçekte top-

luluğun üyesi, ortaklaşa da olsa mülk sahibidir; ama bireyin kendisi de, birliğin mülkü olduğu için mülksüzdür. Burada, bireyin, birliğin mülkü, kölesi olarak görünmesi, kölelik ve serflikte olduğu gibi, temel ilişkiyi değiştirmemektedir. Çünkü, kölelik ve serflikte, kabilenin ya da topluluğun üyesi olan emekçinin kendisi, kabilesinin ya da topluluğunun, bir başka kabile ya da topluluk tarafından istila edilerek mülksüzleştirilmesi sonucu, yalnızca mülksüzleştirilmekle kalmaz, o da, istilacı topluluğun mülkü haline gelir. Asya biçiminde ise, emekçinin kendisi topluluğun üyesi olarak kaldığı için, -birliğin mülkü olması anlamında mülksüz görünse de- topluluğun üyesi olduğu ve topluluk gerçek mülk sahibi olduğu için, köle ve serf gibi, bir başka kabile ya da topluluğun mülkü haline gelmemiş, mülkiyet ilişkisi değişmemiştir. Kölelik ve serflik, mülkiyetin ortaklaşa sahibi olan emekçilerin mülksüzleşmeleri ve kendilerinin de mülk haline gelmeleri sonucu, mülkiyetin bütün biçimlerini değiştirirler. (*Grundrisse / Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri*, 16,22, 39-40)

Beşinci: Kent ile Kırın Farklaşmamış Birliği

Asya biçiminde, kent ile kırın farklılaşmamış birliğini buluruz. Birbirlerinin benzeri olan, pazardan kendi alanı dışında kalan toplum kesiminin tarihinden bağımsız “her köy ayrı bir topluluk ya da cumhuriyettir” (Marx, *Sömürgecilik Üzerine*, s. 342). “100 ile birkaç bin *acre*’lık bölge üzerinde herbirisi kapalı bir bütün oluşturur.” (*Kapital*, Birinci Cilt, s. 384.) Küçük ve son derece eski bu Hint topluluklarında, değişmeyen, sistemli bir işbölümü vardır. Gerçek anlamda kentler ise, “bu köylerin yanında, ancak dış ticarete özellikle elverişli olan, ya da devletin başının ve satraplarının (valilerinin) gelirlerini (artı-ürünü) emek karşılığında değiştikleri noktada kurulmuştur”. (*Grundrisse / Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri*, s. 17-18.) Köy ile kent, tarım ile sanayinin ayırdığı farklı ve o ölçüde de karşıt kuruluşlar değildir, dolayısıyla da, *meta değişimine dayanan bir işbölümü* sözkonusu değildir.

Kırsal bölgelerde yaşayan zanaatçılar, geçimlerini, tarımda çalışmayan öteki unsurlar gibi, köylülerin ortak gelirinden ayrılan fonun bir kesiminden sağlamaktadırlar. “Çiftçilerin kendi emeğiyle karşılayamadıkları gereksinimleri ve istemlerini karşılayan çok sayıdaki emekçi gruplar, bütün ülkelerde bu fonlarla yaşıyorlardı.” (*Kapitalizm Ön-*

cesi *Ekonomi Biçimleri*, s. 200.) Açık ki, burada zanaatçı ile çiftçiler arasında, emek ürünlerinin doğrudan değişimi vardır; zanaatçıların tarımdan ayrılışı, yeni bir işbölümü oluşturmakla birlikte, ürünler, meta biçimini almamaktadır.

Kent zanaatçıları da, “ücretlerini özünde aynı olan bir fondan -toprağın ek gelirinden- almaktaydılar, ama bu fonun dağıtım ve biçimi ve dağıtıcıları farklıydı”. “Zanaatçılar için ayrılan bu fonun büyük bölümü devlet ve memurları tarafından dağıtılır. “Başkent, zorunlu olarak, bu dağıtımın yeraldığı başlıca merkezdir.” (*Artı-Değer Teorileri / Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri*, s. 200, 201.) “Hükümdarın tarımsal artı-ürünün tek sahibi olarak görüldüğü Asya toplumlarında onun [hükümdarın] gelirini, ... *free hands* [serbest eller, yani “zanaatçılar”] ile değiş-tokuş etmesi sayesinde koskoca kentler meydana gelir.” (*Grundrisse / Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri*, s. 120.) Burada da zanaat işçisinin emek fonlarını, toprağın ismi sahibinin (hükümdarın) geliri, doğrudan artı-ürün oluşturmaktadır (artı-ürünün para olarak değeri değil).

Köy ile kent arasında, tarım ve zanaatın farklılaşmamış birliği vardır. Köyde, zanaatçılar için ayrılan ürün meta haline gelmediği gibi, kentte de zanaatçılara dağıtılan artı-ürün meta haline gelmez. Genel işbölümüne, yani emeğin tarım ve sanayiye ayrılmasına karşın, doğal ekonomi geleneksel varlığını sürdürür; bu işbölümü, kırsal ile kent arasında, tarım ile sanayi arasında bir meta değişimine olanak sağlamadığı için, bir farklılaşma, bir iç karşıtlık oluşturmaz. “Ürünlerin esas kısmı, *topluluğun* doğrudan kullanımı içindir ve meta biçimini almaz. Bu nedenle, buradaki üretim, bütünüyle Hint toplumunda, *meta değişimi ile oluşan işbölümünden* bağımsızdır.” (*Kapital*, Birinci Cilt, s. 384.)

Asya biçiminde, kentte ve köyde olsun, zanaat mesleği, kalıtsal yolla babadan oğula, kuşaktan kuşağa aktarılır, uğraş kalıtsal hale gelmiş ve kastlaşmıştır. “Zanaatçılar, sabit sermaye kitlesine bağımlı olarak belirli bir yere bağlı değildir.” “Eğer müşterileri uzunca bir süre için, hatta kısa bir süre için bile oturdukları yeri değiştirirlerse, tarımla uğraşmayan emekçiler, ya onların ardından gitmek ya da açlıktan ölmek zorundadırlar.” Kentlerde de durum aynıdır. “Krallık gelirlerinin ... yeni dağıtım merkezleri kurulur kurulmaz”, eski başkentler, za-

naatçıların da dahil olduğu sakinleri tarafından terkedilerek birer harabe haline gelir. Bu öteki ülkelerdeki gibi, kentlerin kendiliğinden yokolmasından apayrı bir şeydir. (*Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri*, s. 201.)

“Osmanlı üretim tarzı feodalizmdir.” Bu tezi üretmede kullandığınız düşünme ve araştırma yönteminizi tanımlar mısınız? (Ve bu tezi temellendirdiğiniz yapılarınızı dipnotta belirtir misiniz?)

Savunduğunuz bu tezin başlıca önermeleri ve önermelerin kanıtları nelerdir?

Üretici ile üretim araçları arasındaki ilişkiye *üretim biçimi*; üretici ile üretim araçları sahibi arasındaki ilişkiye *üretim ilişkisi*; üretici, üretim araçları sahibi ve bunu siyasal erkle bütünleyen sisteme *üretim tarzı* diyoruz. Şu da var ki, biçim, ilişki, tarz ayrımına metinlerde pek uyulmuyor. Ben de söyleyiş bakımından çok daha kolay geldiği için “ATÜT” ya da “Asya Üretim Tarzı” değil, “asya biçimi” demeyi ve yazmayı yeğliyorum.

Yukarda açıklamaya çalışıldığı gibi, asya biçiminde, toprak, komşuluk ilişkisine dayanan köy topluluğunun ortaklaşa malıdır, dolayısıyla topluluk üyeleri, toprağın ortaklaşa sahibidirler. Topluluk üyeleri, toprağı, eşitlik ilkesine uygun olarak, tasarruf eder. Yani mülkiyet ortak, tasarruf özeldir. Artı-ürün, toprağın *ismi sahibi görünen* en yüksek bey, yani devletin başı tarafından maledinilir. Tek vergi biçimi artı-ürün, doğrudan ürün olarak tahsil edilir. Ev ve eklentileri, üretim araçları özel, ekilir toprak ortaklaşa mülktür. Tarım ve zanaat işbölümü topluluk biçimlerinde ortaya çıkmış olmakla birlikte, zanaatçının emeği, tarım emekçisinin ürününden doğrudan karşılanır. Dolayısıyla, zanaatçı ile tarımcı ürünlerini birbirleriyle doğrudan değiştirirler. Bir başka anlatımla tarım ve zanaat arasında işbölümü vardır, ama meta değişimine dayanan bir işbölümü değildir. Köy birimleri kendilerine yeten birlikler olarak, yüzlerce yıl değişmeden varlıklarını sürdürürler. Dolayısıyla, ilkel komünal toplumun son aşaması olan tarım komünlerinden biri olan asya biçimi, değişmeye karşı dirençlidir, kendi iç dinamiğiyle ikinci biçimlenmeye, yani köleci ya da feodal biçimlenmeye geçilmemiş, geçilememiştir.

Asya biçimiyle hemen hemen hiçbir yönden örtüşmeyen İmparatorlukta üretim ilişkilerinin temelini oluşturan toprak mülkiyet biçimlerini, tarım emekçisi olarak reyanın serf konumunu, kır ve kentin, tarım ve zanaatın meta değişimine dayalı işbölümünü, meta değişimine dayalı işbölümünün sonuçları olarak, toplumsal ölçekte gelişme, değişme, çözülme, çürüme ve dağılma süreçlerini, bütün bunların bir toplamı olarak üretim ilişkisinin feodal niteliğini belirleyebiliriz:

Birincisi: Mülkiyet Açısından Topraklar

İmparatorlukta, topraklar, mülkiyet açısından genel olarak dörde ayrılır: 1) devlet mülkü (miri mülk) topraklar; 2) özel mülk topraklar; 3) zümre mülkü (vakıf) topraklar; 4) aşiret topluluğuna ait topraklar.

Mülk topraklar olsun, miri topraklar olsun, vakıf ya da aşiret toprakları olsun, işletme biçimi bakımından, temelde, birbirinin aynıdır.

Toprak, tarlalar halinde, köylü ailelerin işleyebileceği büyüklükte işletmelere bölünmüştür. Gene mülkiyeti birbirinden farklı bu topraklarda, doğrudan üretici köylü ile toprak sahibi arasındaki ilişkiler, esas olarak, aynıdır. Toprağı tasarrufunda bulunduran köylü aileler, toprağın sahibine (devlet mülkü topraklarda devletin belirlediği timar sahibi sipahiye, mülk topraklarda toprağın sahibine, vakıflarda vakıf mütevellisine, aşiretlerde aşiret reisine) rantı öder.

İkincisi: Toprağın Askeri Vergilendirmesi

İmparatorlukta, toprak, genel çizgileriyle, birbiriyle örtüşen iki feodal sisteme göre örgütlenmiştir. Biri mülkiyetin niteliğine, öteki askeri örgütlenmeye göre. Mülkiyete göre, topraklar, devlet toprakları, özel mülk topraklar, zümre toprakları, topluluğun ortaklaşa mülkü olan (aşiret) toprakları sahipliklerine göre farklı olarak vergilendirilmiş olmakla birlikte, genel olarak toprakların tümü timar sistemine göre, yani askeri örgütlenmeye göre vergilendirilmiştir: Devlete ait topraklar sipahi timarları biçiminde; kişilerin mülkü topraklar mülk timarlar biçiminde; zümreye ait topraklar vakıf timarlar biçiminde; aşirete ve beyliğe ait topraklar ocaklık ve yurtluk timarlar biçiminde.

Timar (padişah hasları, vüzerâ hasları ve zeametleri sistem olarak timar kapsamına girdiği, yalnızca alan büyüklüğü bakımından farklı olduğu için, tümünü timar adı altında anıyoruz), feodal askeri örgütlenmenin İmparatorluktaki adıdır. Bir başka anlatımla, tüm toprakların

rantı, askeri hizmet esasına göre timara bağlanmıştır. Feodalizme, özellikle de askeri-feodalizme özgü terim çeşitliliği içerisinde okurun karşılaşacağı güçlükleri gidermek için, belirtelim ki, “timar”, feodal devletin askeri örgütlenmesinin toprakla örtüşen biçimidir. Doğrudan üreticinin artı-emeği (ve artı-ürünü), bir yandan savaş birliğine askerleriyle birlikte katılacak subay statüsündeki feodal ile savaş birliğine belirlenen sayıda asker göndermekle yükümlü olan toprak sahibi feodalin gerekli ve lüks harcamalarını karşılamaya tahsis edilmiştir; ve öte yandan savaş için bir fon oluşturur.

Devlete ait topraklarda (sipahi timarlarında), timar sahibi (sipahi), subay statüsünde ve (timarın her 3.000 akçelik geliri için bir asker hesabı ile) timarının gelirinin büyüklüğüne göre belirlenen sayıda asker ile savaşa katılır. Sipahi savaşa katılmadığı zaman timarın elinden alınması ve başkasına verilmesi kuraldır.

Özel mülk olan topraklarda, timar sahibinin (aynı zamanda toprağın sahibidir) savaşa katılma yükümlülüğü yoktur, ama toprağın gelire göre belirlenen sayıda savaşa asker göndermekle yükümlüdür. Asker göndermediği zaman, timarı elinden alnamaz, timar gelirinin bir yıllığına, hazine adına elkonur.

Doğu ve Güneydoğu’da izlediğimiz yurtluk ve ocaklık timarlarda, yurtluk ve ocaklık timarların beyleri ve aşiret reisleri, belirli sayıda askerle birlikte savaşa katılır. Yurtluk timarlarda, beylere “sancak itibar olunmuştur”, bunlar “azl ve nasbı kabul eylemezler”, hizmeti bıraktıklarında ya da öldüklerinde, yurtluk timarları oğullarına, yoksa akrabalarına kahr. Ocaklık timarlarda, aşiret reisleri, “tabl-u alem sahibi değildirler; hangi sancağa tabiler ise sancak beyleri ile maan sefer eşerler” (Avni Ömer Efendi, “Kanun-ı Osmanlı Mevhum-ı Defteri Hakani”, *Bellekten*, Sayı: 59, s. 388, 390), “ama timarları yurtluk ve ocaklık hükmündedir, yani ölse ya da hizmeti bıraksa, timar, oğluna, yoksa akrabasına verilir. Başkasına verilmez.”

Vakıf topraklar, genel olarak, askeri hizmete bağlanmıştır ve bu nedenle de timar statüsündedir. Bazı vakıf toprakların askeri hizmetleri, dinsel hizmetlerine karşılık olarak bağışlanmıştır, ve bu nedenle de timar statüsünde değildir.

Timar statüsü dışında kalan ve “divani-malikane” denilen topraklar da, askeri hizmete bağlanmışlardır. Köy ya da kasaba toprakları arasında tarlalardan oluşan ve icar yoluyla işletilen bu mülk toprakların rantı, ikibaştan tasarruf edilir. Doğrudan üretici, toprağın sahibine “malikane” hissesini ve bu toprağın içersinde yer aldığı timar sahibine (sipahiye) divani hissesini öder.

Üçüncüsü: Kastal Sınıflaşma

Osmanlı İmparatorluğunda, toplum, padişahın tebaası olarak, *askeri* ve *reaya* olmak üzere başlıca iki sınıfa bölünmüştür. “Reaya birtakım *hizmetleri* yapan ve onun yerine *raiyyetlik rüsumu* [reaya vergisi] denilen birtakım resimleri ödeyen” çiftçi köylüdür. (Halil İnalçık, “*Adaletnameler*”, s. 55). Şeriata göre, *müslim* ve *gayri müslim* olarak iki gruba ayrılmıştır. “Askeri sınıf mensupları [ise], bu resimlere tabi değildir ve bu muafiyet, askeriye reayadan ayırdeden bellibaşlı bir vasıf sayılmıştır.” (Halil İnalçık, “Osmanlılarda Raiyyet Rüsümü”, *Belleten*, c. XXIII, sayı 92, s. 596.) Ulûfe ve timar alan bütün hizmet sahipleri, saray halkı, ümera ve ulema, kapıkulu, devlet görevlileri, timarlı sipahiler, kadılar ve müderrisler, yüksek medrese öğrencileri ve mezunları, bunların akrabaları ve kulları da askeridirler; bunlar, berât ve vazife alamadıkları zaman da askerî sıfatını korurlar, yani reaya vergisinden başışiktırlar.

Doğrudan üretici köylü, reyadır. Toprak işletmeleri, reaya çiftliği denen, 80-150 dönümlük alanlardan oluşur. Toprak, daimi ve irsi bir tasarruf sözleşmesi sayılan tapu ile, reaya üzerine tapulanır. “... raiyyetlik yerler örfe muvafik [geleneğe uygun olarak] tapulandıktan sonra tapuyu alan kimse[nin] ayruk elinden alınmaz ve tapu üzerine tapu olmaz, nikah üzerine nikah olmadığı gibi”. (“Sultan Süleyman Kanunnamesi”, Madde 86, *Türk Hukuk Dergisi*, s. 48).

Vilayetlerin tahriri esnasında, deftere, sipahiye raiyyet kaydolan reaya, yükümlü olduğu hizmetleri ya da bu hizmetlerin yerine raiyyetlik rüsümü denen vergileri, kendi sipahisine ödemek zorundadır. Elinde yeri (toprağı) olan reaya, köyünden bir başka köye ya da kente göçemez, göçerse on yıl içinde, eski köyüne göçürmek kanundur, on yılı geçmiş ise, geri getirmek yasaktır. “Ve reaya taifesi ki elinde yeri olub müteferrik ola [yerinden ayrıla], sipahi göçürüb yerine götürmek ka-

nundur. Ama on yıldan ziyade varub bir yerde mutavattın olan [yurt tutan] kimesneyi göçürüp götürmek memnudur”. (Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVI'nci Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, Birinci Cilt, *Kanunlar*, İstanbul 1943, (“*Erzurum Vilayeti Kanunu*”, s. 13)).

Reaya atadan reayadır, “eğer atalar ... reaya taifesinden ise onlar dahi öyledir.” (“Sultan Süleyman Kanunnamesi”, Madde: 235, s. 67.) Reaya toprağın daimi zilyedi olduğu gibi, reyanın oğlu da, sipahisinin raiyeti sayılmaktadır. Raiyet oğlu raiyetin, deftere yazılın ya da yazılmıyın, babası hangi sipahinin raiyeti ise, o sipahinin raiyeti sayılır. (Ömer Lütfi Barkan, *Kanunlar*, s. 65, “*Erzurum Vilayet Kanunu*”, Madde. 13.) Müftü Pir Mehmet efendi, *Zahiret-ül Kuzat*'nda, sipahinin “cilayı vatan edüb vefat eden” (yerinden göçüp ölmüş olan) raiyetinin oğlunu yerine getirmeye hakkı olup olmadığı sorusuna şu yanıtı verir: “gerçi şer'i maslahat değildir, lakin *koyun kimin ise kuzu dahi onundur*”. (Aynı yazı, *Ülkü*, c. XIX, s. 110.)

Reaya, genel kural olarak, raiyet oğlu raiyet olarak, askeriden ayrı, bir alt kast oluşturmaktadır. “Reaya taifesine ... timar verilmeğe asla emrim yoktur”. “Reaya at binüb kılıç kuşanmak yoktur”. (Ömer Barkan, *Ülkü*, c. X, s. 421.)

Dördüncüsü: Reaya ve Vergilerin Feodal Niteliği

Reyanın sipahisine ödediği vergileri üç kategoriye ayırmak olanaklıdır: çift-resmi, aşar, badıhava. Çift-resmi, görenek ve geleneklerden kaynağını alan özünde emek-hizmet olan ve devlet tarafından yasallaştırılmış bulunan vergidir. Aşar, çeşitli ürünlerden alınan öşürdür ve kökeni dinsel yasaya (şeriata) dayanır. Badıhava, “zuhurata”, yani raslantıya bağlı, tapulama, evlenme, cinayet vb. gibi durumlarda alınan vergilerdir; bu vergilerin hemen hepsi, dinsel yasayla (şeriatla) ilgisi olmayan, çift-resmi gibi örf ve geleneklerden kaynaklanan vergilerdir.

Reaya ile timarlı sipahi arasındaki bağımlılığın niteliğini belirleyen vergiler içersinde, en önemlisi, çift-resmidir. Çift-resminin, kökeni bakımından, “köylü ile eski senyörler arasındaki bazı feodal hizmetler”den başka bir şey olmadığını Halil İncik saptamıştır. (Bkz: Halil İncik, “Osmanlılar'da Raiyyet Rüsümü”, *Belleten*, c. XXIII, sayı 92, Ankara 1959; Halil İncik, “*Adaletnameler*”, *Belgeler*, c. II, sayı 3-4, Ankara 1967).

Kulluk akçesi ya da raiyet-resmi de denen çift-resminin kökeni ve niteliği konusunda en eski ve önemli kanunname, Fatih Sultan Mehmed'in reaya hakkındaki kanunnamesidir. Fatih Kanunnamesinde çift-resmi şöyledir: "Bir çift yılda [üç] hizmet [ya da] üç akçe vere [ve] bir orak ve bir döğen ve bir kağrı odun, boyunduruk resmi iki akçe vere", "bu yedi kulluktan ötürü akçe alınsa, yirmi akçe alına". İncalcık, metni, günümüz Türkçesiyle şöyle ifade ediyor: "Bir çift [yer] tasarruf eden raiyet yılda üç hizmet veya bunun karşılığı olarak üç akçe vere, bunları başka bir orak (yani ot) ve bir döğen (saman) ve bir kağrı odun ve ayrıca boyunduruk resmi olarak iki akçe vere, bu yedikulluk (hizmet) yerine para almak lazım gelse 22 akçe alına". (Aynı yapıt, s. 578, 581.)

İncalcık bu yedi hizmet veya kulluğu ve para olarak karşılıklarını şöyle saptıyor: (1) 3 gün şahsi hizmet veya 3 akçe; (2) orak, yani bir araba ot veya karşılığı 7 akçe; (3) döğen, yani yarım araba saman veya karşılığı 7 akçe; (4) bir araba (kağrı) odun veya üç akçe; (5) boyunduruk (kağrı ile hizmet) veya iki akçe.

Üçü şahsi-hizmet olan yedi kulluk, Fatih Kanunnamesinde, görüldüğü üzere, emek ve diğer angaryalar biçiminde ödenebileceği gibi, para olarak da ödenebilmektedir. Bir başka deyişle, (şer'i hükümlerden ayrı olarak) kaynağını görenek ve geleneklerden alan hizmet ve angaryaların para olarak ödenebileceği, devlet tarafından yasallaştırılmıştır. Para olarak 22 akçe olarak belirlenen bu hizmet ve angaryalar, daha sonra, çift-resmi adı altında, 22 akçe olarak alınmaya ve kökenini ferdal bağımlılıktan alan bu vergi, bir toprak vergisi biçiminde görülmeye başlanmıştır.

Asya biçiminde artı-üründen başka vergi olmadığını burada anımsatalım. Fatih Sultan Mehmet Kanunnamesinde de görüleceği gibi, reaya, şeri hukuka göre ödemekle yükümlü olduğu toprak rantı aşardan ayrı olarak, emek, ürün ve para biçiminde baş vergileri ödemekle de yükümlüdür. Bir başka nokta, asya biçiminde, komün üyesi, ortaklaşa sahibi olduğu toprağı, eşitlikçi ilkeye göre tasarruf etmektedir. İmparatorlukta ise, bir çiftten fazla toprağı olanların yanında, yarım-çift, üçe-bir çift toprağı tasarrufunda bulunduran reaya vardır. Yoksul reaya ve verdikleri vergiler ise şöyle:

Yarım-çiftten aşağı toprağı olanlar ve topraksızlar, farklı miktarlarda olmakla birlikte, çift-resmi ödemekle yükümlüdürler. Çifti ve hiç bir yeri olmayan, ya da pek az bir toprağı olan “fukara-i reaya” (yoksul köylü), “ez-af-i reaya” (pek yoksul köylü), “ekimli ve çiftli bennak” (yarım-çiftten az toprağı olan köylü), “caba-bennak” (topraksız evli köylü), kara ya da mücerred (topraksız bekar) adları altında çift-resmi öder. “Ve benlakden üç hizmet veyahut altı veya dokuz akçe alına”. Benlak (ya da bennak), yarım-çiftten az ya da hiç toprağı olmayan kimsedir, ve böyle reaya, yalnızca “hizmet” koşulmuştur, ona, ancak kendisinin gerçekleştirebileceğı üç günlük şahsi-hizmetine üç akçe karşılık koşulduğu halde, daha yoksul olan köylüye üç günlük şahsi-hizmetine karşılık altı ya da dokuz akçe bağlanmıştır. Gene, Fatih Kanunnamesine göre, köyde, tarımla uğraşmayan zanaatçılar, yalnızca üç gün şahsi-hizmet ya da üç akçe ödemekle yükümlüdürler. (Bkz: İnalçık, “Osmanlılarda Raiyet Rüsümü”, s. 578.)

Beşincisi: Zanaat ve Tarım, Kent ve Köy, Meta Değişimine Dayalı İşbölümü

Yukarıda da belirtildiğı gibi, Marx, Formen’de, “küçük ve son derece eski Hint topluluklarında, değişmeyen, sistemli bir işbölümü olduğunu”, bu işbölümünün oluşmasına karşın, toplulukların yüzyıllarca değişmeden varlıklarını sürdürdüğünü belirtir.

Çünkü, komşuluk ilişkilerine dayalı bu köy toplulukları içerisinde tarım ile zanaat arasında, köy ile kent arasında oluşan işbölümüne karşın, bu işbölümü, *meta değişimine dayanan işbölümü* değildir. Köy topluluğı içerisinde, zanaatçı ve tarımcı, birbirleriyle ürünlerini değiştirirler. Kentlerde ise, bu köy topluluklarından vergi olarak tahsil edilen artı-ürün (artı-üründen başka vergi yoktur) tüm değişimin öznesi olarak tüketilir.

Ne var ki, İmparatorluk ile asya biçimi arasında birebir koşutluk olduğunu savlayanlar, toprak rantı olarak tahsil edilen vergilerin yanı sıra, reaya vergisi olarak emek-rantın ve bunların paraya çevrilmiş biçimlerini gözardı etmiş olmaları gibi, İmparatorlukta da, kent ile köy, tarım ile zanaat arasındaki işbölümünün *meta değişimine* dayanan (eş-değerleri olarak parayla değiştirilen) bir işbölümü olduğunu da görmezlikten gelmiş olmalıydılar. Tarım ile zanaat arasında, köy ile kent ara-

sında meta değişimine dayanan işbölümünün, içsel değişiminin devindirici ögesi olan üyeler arasındaki ekonomik ve sınıfsal farklılaşmanın anahtarı olduğunu da doğal ki görmediler.

Asya biçiminde yalnızca toprağa ilişkin ve tek bir vergi (artı-ürün) bulunmasına ve bunun aynı olarak ödenmiş bulunmasına karşın, (müslümanların *aşar*, müslüman-olmayanların *haraç* adı altında) ödedikleri toprak vergisi yanında, müslüman-olmayan reayanın *cizye*, müslüman reayadan çift resmi adı altında baş vergisi alınmış ve bu vergiler, emek, ürün ve giderek para olarak tahsil edilmiştir.

A. N. Poliak, “İslam Feodalizmi” adlı irdemesinde (*Sosyoloji Dergisi*, İstanbul 1942, s. 250-270), feodal Avrupa’da kentlerin “feodal olmayan ilişkilerin adaları” olduğunu, ticaret ve zanaatın serbest, yurttaşların ekonomik bakımdan özgür olduğunu açıkladığı yerde, imparatorlukta iç gümrüklerin yanısıra kentlerde zanaat ve ticaretin, lonca kuralları dışında binbir koşula, kurala ve vergiye bağlandığını, bu nedenle de gelişmesinin geciktiğini ileri sürer. Poliak, gecikmenin asıl nedeninin, zanaat ve ticaretin gelişmesinin engelleri olan feodal kuralların yanında, Kapitülasyonlar ve 1838 Ticaret Anlaşmasıyla yabancı ticaret adamlarına sağlanan ayrıcalıklar olduğunu görmezlikten gelir. Kapitülasyonlar ve 1838 Ticaret Anlaşması sonucu yabancı tüccar vergilerden bağışık tutulmuş, buna karşın Osmanlı tebaası tacir ve zanaatçı vergiler altında giderek daha çok ezilmişti. Ermeni, Rum ve Yahudilerin oluşturduğu Galata Sarrafı ise, faiz yoluyla biriken para/serve-i, gelişmenin ve sanayi-leşmenin koşulu olan sermaye olarak üretime yatırmamış, yeniden Saraya borç vermiş, genel olarak, merkezden çevreye, kentten kıra, zanaattan tarıma çözüme değil, çürüme ve çöküntü yaşamıştı.

İmparatorlukta, meta değişimine dayalı zanaat ve ticaretin varlığına, ve bunların, Kapitülasyonlar ile 1838 Ticaret Anlaşması sonrası yıkıma uğradığına ilişkin birkaç örnek verilebilir:

Dördüncü Murat’ın (1612-1640) 1638’de bir sayım yaptırdığını belirten Evliya Çelebi (1611-1682), İstanbul’da, kişilerin (şahısların) curduğu ve işlettiği 9.466 işyerinde 46.426 işçi çalıştığını yazar. Gıda sanayisinde 2.250 işyeri ve 14.500 işçi, dokuma sanayisinde 1.904 işyeri ve 6.627 işçi, deri ve dokuma işleme sanayisinde 1.940 işyeri ve

8.505 işçi, çeşitli sanayi kollarında 3.047 işyeri ve 15.689 işçi, bir kısım giyim eşyası yapımında 325 işyeri ve 1.405 işçi bulunuyordu. (Adnan Giz, “17’nci Yüzyılda İstanbul Şehrinde Sanayi Durumu”, *İstanbul Sanayi Odası Dergisi*, 15 Temmuz 1967, Sayı: 17, s. 13.)

Örneğin 16. yüzyılın ortalarına doğru Anadolu’yu gezmiş olan P. Belon, Bursa’nın ipek sanayiinde büyük bir ünü olduğunu anlatırken, “her yıl 1.000’den fazla deve ile Anadolu ve Suriye’den getirilen ipeğin burada işlendiğini, boyandığını, sonra satılmak üzere başka memleketlere nakledildiğini” yazar. Her yıl ipekten alınan resim ya da gümrük vergisi ise 6-7 milyon akçeyi buluyordu.

Halis Turgut Cinlioğlu’nun Tokat Şeriye Sicillerinden aktardığı bilgilere göre, Tokat’ta, 1836’da (1251), Kalhane’de (bakırcılık sanayiinde) 45 kalhane ustası, 30 zemberek ve körüklüsü vardı. 1828’de “beherinden tahsil edilecek ihtisap vergisine göre” hazırlanmış defterlerden aktardığına göre, 1.354 ticaret ve sanat erbabı bulunuyordu. Bedesten’de 40 hallaç, 42 bezci, 39 basmacı, 20 pamukçu ve çorapçı, 28 peştamalcı, basma işleyen ve boyayan işyerleri bulunuyordu; Mizan’da 16 ipekçi, 87 kayış, 6 ipek boyacısı, 6 ipek bükücüsü vardı. Basma ve yazmacılıkta ve dericilikte (debbağlak) kullanılan boyalar, boyahanede yapılmaktaydı. Ayrıca 33 bakırcı, 55 kazmacı, 7 dökümcü, 14 kalaycı, 7 dabakhane, 4 göncü, 3 sabunhane bulunuyordu. (Cinlioğlu, *Osmanlılar Zamanında Tokat*, Tokat 1951, s. 178.)

1586’da (995), Bursa’da “ehli sanayi”nin, Acemistan’a yapılan sefer dolayısıyla, hamipeğin az geldiğini ve “ziyade bahaya” satıldığını, bu nedenle, tezgahların sayısının azaldığını arzettikleri dilekçelerinden anlaşıldığına göre, bu tarihten önce, Bursa’da, 20, 30, 35, 40, 46, hatta 60 tezgah sahibi bulunmaktaydı.

Üretime yatırılan sermayeye bakıldığında, daha 16. yüzyılda, lonca kuralları dışında, sanayiye, artı-değer üretmek amacıyla, önemli ölçüde sermaye yatırıldığını, sanayi ve ticaretin yoğun olduğu kentlerde kapitalist biçimin ve ilişkinin ivme kazandığını görüyoruz.

Altıncısı: Kapitalist İlişkilerin Açılımı ve Engellenmesi

Lenin’in 1896-99’da yazdığı *Rusya’da Kapitalizmin Gelişmesi*’nin altbaşlığında vurgulanan Rusya’da “Geniş-Çaplı Sanayi İçin Bir İç Pazarın Oluşma Süreci” ile İmparatorluğu karşılaştıranlar, İmparatorluk-

ta bir iç pazarın oluşma, yayılma ve yoğunlaşma sürecinin, daha 15 ve 16. yüzyıllarda başladığını da saptamış olurlar. Niçin geri kaldığımız sorusunu, “asya biçimi”nde aramak, ya da bu biçimin bir üst kurumu gibi de nitelendirilen “despot devlet” ile açıklamak da, İmparatorlukta yaşanan olgularla ve ekonomik değişme ve gelişmeyle bağdaştırılmaz.

Marx, asya biçimi gibi, içsel çözülmeye karşı dirençli olan topluluklara karşın, feodal sistemde serfin ekonomik farklılaşmasının olanakları olduğunu ve dolayısıyla feodal sistemin çözümleninin iç dinamikmi bulunduğunu açıklar.

Çağdaşlarına göre İmparatorluğun geri kalmışlığı, asya biçiminde olduğu gibi çözülmeye karşı dirençli bir toplum olmakta değil, ilkin ve ekonomik açıdan sermayenin ilkel birikiminin ve sermaye birikiminin geriletilmesinin nedeni olan Kapitülasyonlar, 1838 Ticaret Anlaşması ve Düyunu Umumiye'nin yıkıcı etkilerinde aramak gerekir.

Kanuni Sultan Süleyman, 1535'te “Kapitülasyon” olarak anılacak olan “Barış, Dostluk ve Ticaret Anlaşması”yla, Fransa'ya, ticari ayrıcalıklar tanımış, on yıllık sürelerle yenilenecek bu ayrıcalık, 1740'tan sonra süresiz uygulanmaya başlanmıştı. 1852'de İngiltere'ye, daha sonra Hollanda, Polonya, Ceneviz ve Venedik'e tanınan bu ayrıcalığa göre, İmparatorluk gümrüklerinde, bu anlaşmayı imzalayan ülkelerin mallarından alınan gümrük %3'e indiriliyor, bu ülke tacirlerinin İmparatorluk içersinde gerçekleştirdikleri ticaretten (Osmanlı ülkesinin genişliği düşünülün) vergi alınmıyordu.

İngiltere ile imzalanacak “1838 Ticaret Anlaşması”yla, Kapitülasyonlar iç gümrüklere ve dışsatıma da uygulanmaya başlanmıştı. Aynı anlaşma Fransa (1839), İsveç, Norveç, İspanya, Hollanda, Belçika, Prusya (1840), Danimarka ve Tockana (1841) ile yapılmıştı.

Yalnızca dışalımında gümrüklerin %3 olarak saptandığı dönemde, duruma göre, zeytinyağı, buğday ve benzeri ürünlerin dışsatım vergisi %36'lara değin çıkartılabilirken, 1838 Ticaret Anlaşmasıyla, dış satıma ve iç gümrüklere yabancılar için vergi uygulanmamaya başlanmıştı.

Yerli tacir ve zanaatçı ise iç ve dış gümrükleri ödemekle yükümlüydü.

Dünya kapitalist sistemine bağımlı duruma gelen dış ticaret, İmparatorlukta, asya biçiminde görüleceği gibi meta değişimine dayanan zanaat ve tarımın birleştiği köy komünlerini çözüp parçalamadı, aksine, kentlerde gelişmekte olan, kapitalist üretimi, imalat (yapımevi / manüfaktür) aşamasında çökertti.

İslahı Sanayi Komisyonununun 1868 tarihli bir mazbatasında, 30-40 yıl içinde, İstanbul ve Üsküdar'daki kumaşçı tezgahlarının 257'den 25'e, kemahçı tezgahlarının 350'den 4'e, çatma yastıkçılar tezgahlarının 60'tan 8'e indiği belirtilir.

1812 yılında henüz 1.000 kadar sof dokuyan tezgahın faaliyette bulunduğu Ankara'da, bu tezgahlar, Kapitülasyonlar ve 1838 Ticaret Anlaşması ile yabancılara sağlanan ayrıcalıklar ve kapitalist dünya pazarının etkisi altında, 19. yüzyılın başlarında büsbütün çökmüştür. Hommaire de Hell, 1.000 tezgah bulunan Bursa'da, 1847'de 75 tezgah kaldığını yazar. Ömer Celal Sarç, Viquesnel'in yapıtından (1868) şu tümceyi aktarır: "Türkiye'nin o kadar mütereffi (verimli) ve sayısı o kadar fazla olan ve yalnız yerel tüketim için gereken eşyayı sağlamakla kalmayıp bütün şarka ve Avrupa'nın birçok bölgesine ihracat yapan imalathaneleri, şimdi (1848-55) ya hiç mevcut değildir, ya da tam bir inhitat (çöküntü) içindedir."

1855'te Kırım Savaşı sırasında İmparatorluk, dışalım ve dışsatım ile iç gümrük vergilerinden başışık tuttuğu İngiltere ve Fransa'dan 3.500.000 osmanlı altını borç almış, 1854-1877 yılları arasına toplam, 444.279.158 osmanlı altını borçlanmıştı.

Borçları ödeyemedi. Borçlara karşılık gösterilen Ergani madeni, Mısır vergisi, Suriye ve İzmir gümrükleri, ipek, zeytinyağı, tütün ve tuz aşarı, muhtelif vilayetler aşarı, Selanik, Edirne, Tuna vilayetleri varidatı, Anadolu ağnam (koyun) resmi ve birçok vergiyi doğrudan tahsil edecek olan Düyunu Umumiye İdaresi kuruldu (1881).

Birinci Dünya Savaşına girileceği 1914-1915 yılı bütçesine göre, Düyunu Umumiye, topladığı vergilerin %35'ini kendisine almış, Harbiye Nezaretine %17'sini vermişti.

Kapitülasyonlar ve 1838 Ticaret Anlaşması, yabancı tacire ayrıcalık tanımakla kalmamış, yabancı sermayenin ülkede yatırım yapmasına da olanak sağlanmıştı. Yabancılara sağlanan olanaklardan yararlan-

namayan ve bu nedenle yabancı sermayeye yenik düşen yerli sermaye ya ortadan çekilmek, ya da yabancılarla işbirliği yaparak varlığını korumak durumunda kalacaktır. Bu nedenle demiryolları, limanlar, elektrik, havagazı ve su işletmeleri, Avrupalılar tarafından kurulup yönetilmiştir. Trakya ve Ege’de demiryollarını Fransız ve İngiliz, boraksı İngiliz, Zonguldak ve Ereğli kömürlerini Fransız şirketleri işletmiş, İstanbul’un elektrik, su, tramvay işlerini Fransız şirketleri yürütmüştür.

Çöküşün nedenleri kadar büyüklüğüne de baktığımızda, İmparatorlukta üretim ilişkilerini, kendine yeterli ve çözülmeye karşı dirençli olan asya biçimiyle özdeşleyerek geri kalmışlığımızı açıklayan ve geri kalmışlığın gerçek nedenleri olan Kapitülasyonları, 1838 Ticaret Anlaşmasını, borçları ve faizlerini, Düyunu Umumiyyeyi, Reji İdaresini ve bunların yıkıcı etkilerini bilmezlikten ve görmezlikten gelenlerin, bugün, sermayenin yerlisi-yabancıyı kalmadı diyen, “geri kalmışlığın” simgesi saydıkları yüzyıldır yoksul halkın emeğinden yaratılan sanayi kuruluşlarımızı, yol, su, elektrik gibi altyapısı tamamlanmış ülkemiz topraklarımızı, bankalarımızı, İmparatorluğu çökerten yabancı sermayenin yeni varislerine peşkeş çeken, geleceğimizi IMF’ye ve Dünya Bankasına ipotek edenlerin arkasında saf tuttıklarını görmek o denli doğal ve o denli elem verici.

“Kemalist devrim, yabancı işgale son verdiği ve feodal devleti devirdiği ölçüde demokratik bir devrimdir, ama temelde feodal toprak mülkiyetini koruduğu için de, demokratik devrimi tamamlamamış bir devrim” olduğunu ileri sürüyorsunuz. Devrimin tamamlanmaması nesnel koşulların sınırlılığından mı kaynaklanmıştır? Yoksa sorun Kurtuluş Savaşı’nu gerçekleştiren siyasi ittifakın yapısından mı kaynaklanmaktadır?

Sorunuzu yanıtlamadan önce, kırsal alanda, Cumhuriyet’in kucağında bulunduğu, ya da İmparatorluktan Cumhuriyete devreden toprak mülkiyet biçimlerini kısaca belirlemek gereği var.

1. *İmparatorluktan Cumhuriyete Devreden Toprak Mülkiyet Biçimleri*

(a) Yukarda da belirtildiği gibi, İmparatorlukta özel mülk topraklar ile miri mülk toprakların miras ve intikali, birbirinden farklıydı. Özel mülk topraklar şer-i miras hukukuna göre, miri topraklar örfi hu-

kuka göre intikal ediyordu. Şeri hukuk, islam dini ilkelerine bağlı olduğu için değişmemiş, örfi hukuk, sürekli değişmiştir.

Miri toprağı, tam-çift, yarım-çift vb. büyüklüklerde “daimi ve ırsen kiracı” olarak tasarruf eden köylü öldüğü zaman, bu tasarruf hakkı, oğlu varsa oğluna intikal etmekte, oğlu yoksa, sipahi, ölen köylünün toprağını bir başkasına tapulamaktaydı.

Başlangıçta babadan yalnızca oğula intikal eden tasarruf hakkı, daha sonra oğlu olmadığı takdirde kızına verilmeye başlanmıştı. 1274 (1858) Arazi Kanunuyla, oğlu ve kızı olmayanın, babasına, yoksa anasına intikali kabul edilmişti.

1274 (1858) Arazi Kanunu ve bunu izleyen yasalar, “daimi ve ırsi kiracı” olan köylünün tasarruf hakkının, borcuna karşılık zaptedilmesine, giderek bu hakkın satışa çıkarılmasına olanak sağlayacak, dolayısıyla, “mülk toprakların satışı ile miri toprakların ferağı arasında büyük bir fark kalmayacak”tı. (Barkan, “... 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi”, *Tanzimat*’tan ayrı baskı, s. 65.)

25 Şubat 1328 (1910) tarihli kanun ile, köylünün tasarruf hakkının ipotek edilmesine, borcuna karşılık satılığa çıkarılmasına olanak tanınmış, 1329 (1911) tarihli Emvali Gayrimenkullerin Sureti-Tasarrufuna Dair Kanunla da, köylünün, memurun izni olmaksızın, miri toprak ve vakıf toprak üzerindeki tasarruf hakkını devretmesi, icara vermesi, ödünç vermesi ya da borcuna karşılık göstermesi yasallaşmıştı.

Bir başka anlatımla, Cumhuriyetten önce, çıplak mülkiyeti devlete ait, yani miri olan toprağı, “daimi ve ırsi kiracılık”la tasarruf eden köylünün bu hakkı, giderek elinde bulundurduğu toprağın sahibi olmakla örtüşmüş bulunuyordu.

Medeni Yasa (14 Nisan - 4 Ekim 1926), İmparatorluktan devralınan toprak mülkiyet biçimlerinden herhangi birine kesin ya da açık olarak son vermemiş olmakla birlikte, yalnızca özel mülk toprakların devir ve intikaline ilişkin hükümler içerdiği için, miri toprakların tasarrufuna ilişkin hususlar da, özel mülk topraklar çerçevesinde yürütülmüştü. Medeni Yasaya göre, devlet, mutasarrıfı bulunan araziye, mutasarrıfından alamaz, satamaz ve bu araziden dolayı davacı ve davalı olamaz. Toprağı tasarrufunda bulunduran köylü, Medeni Yasada özel mülk topraklar için belirtilen hükümlere uygun biçimde, hakkını dev-

retme, bu hakkın özel mülk gibi varisleri arasında paylaşma olanağına sahip olmuş ve sonuç olarak, tasarrufunda bulundurduğu toprağın mülkiyetinin fiilen sahibi durumuna gelmiştir.

Medeni Yasadan bir yıl önce, 17 Şubat 1925'te yayımlandığı gün yürürlüğe giren "Aşarın İlgasıyla Yerine İkame Edilecek Vergi Hakkında Kanun" ile, aşar vergisi kaldırılıyor, gene Medeni Yasanın yayımlanacağı tarihten (4 Ekim 1926) önce, 29 Mayıs 1926'da yürürlüğe giren 837 sayılı yasayla, tasarrufunda bulundurduğu toprağı üç yıl üstüste ekmeyen köylünün elinden toprağının alınmasına son veriliyordu. Yasadaki söylemiyle, irsen kiracı olarak "fer"i zilyet" olan köylü, malik sıfatıyla "asli zilyet" durumuna gelmişti.

(b) İmparatorlukta, şer-i miras hukukuna göre varislerine intikal eden özel mülk olan topraklar, 1) Anadolu beyliklerinden intikal eden ve azçok soy asaletini devam ettirmekte olan ve özel mülk olarak benimsenen topraklar, 2) fethedilen topraklardan özel mülk olarak ayrılan topraklar, 3) saray tarafından şu ya da bu nedenle miri topraklardan bağış olarak verilerek ya da satılarak özel mülk haline dönüşmüş topraklar; 4) timar rejiminin bozulmasıyla birlikte, miri topraklardan ayrılarak satılan, ya eski sipahileri ya da mültezimler tarafından mülk edinilen topraklardı.

Özel mülk topraklar, şeri miras hukukuna göre, mirasçılar arasında paylaştırılıyordu. Hisse sahipleri ise, koca, karı, dede, kız, oğulun kızı, ana-baba bir kardeşler, bababir kardeş, anabir kardeş, ana ve nineydi.

Mülk topraklarda, bir başka deyişle mülk timarlarda, sipahi timarlarında olduğu gibi işlediği toprağın tasarruf hakkına irsen sahip olan köylü, Cumhuriyette "ortakçı" konumuna gelecekti.

(c) Vakıf topraklara gelince:

Vakıf, taşınır ve taşınmaz bir malın mülkiyetinin, hapsedilmesidir. Hacedilen mal satılamaz, borca karşılık hapsedilemez, varisler arasında paylaşılamaz.

Bizi burada ilgilendiren büyük vakıf topraklardır. Vakfedilen topraklar, bazan bir kasabanın bütün köylerini kapsar, bu toprakların rant ve gelirleri, vakfa belirlenin hizmet için harcanırdı. Genel olarak tekke, medrese ve benzeri dini kurumlara tahsis edilen vakıfların gelirle-

ri, bu kurumlarda görevli şeyh, derviş, hoca ve hizmetliler ile medrese öğrencilerinin giderlerini karşılıyordu.

Bu açıdan vakıflar, feodal ideolojiye temel oluşturmuş, feodal sistemin dinsel, hukuksal ve siyasal kadrosu genel olarak buralarda yetişmişti. Anadolu'da Hacıbayram Veli, Hacıbektaş, Mevlevi tekkeleri, Vakıf topraklar bakımından başta gelenler arasındaydı. Hacıbektaş'ta, gelirleri Hacıbektaş tekkesine vakfedilmiş 362 köy, gene aynı bölgede Çelebilik tekkesinin 80 köyü vardı. Sipahi timarında olduğu gibi, Vakıf toprakları, köylü aileler tarafından tam-çift, yarım-çift vb. büyüklüğünde işletilmekteydi.

Timar sisteminin çözülmesiyle, Vakıf timarların, askeri yükümlülüğü kendiliğinden sona ermiş, toprağı tasarrufunda bulunduran köylü aileler, Cumhuriyette, aşarın kaldırılması, tekke ve zaviyelerin kapatılması ve 1925'te çıkartılan Vakıflar Kanunu sonucunda, sipahi timarlarında olduğu gibi, ekip biçtikleri toprakların sahibi durumuna gelmişlerdi.

(d) Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da, savaşa katılma yükümlülükleri açısından aşiretler ve beylikler timar statüsündeydiler. Timar sisteminin çözülmesine koşut olarak, aşiret ve beyliklerin timar statüsünde savaşa katılmaları sona ermiş, Tanzimatın doğuya uygulanmaya başlaması sürecinde, iç işlerinde muhtar ve alem sahibi olan beylik beyleri, gerek beylik sınırları içerisinde bulunan aşiret ve topluluklarla, gerek merkezi devlet ile çatışmış, 1846'da Bedirhan bey hareketi, beyliklerin sonu olmuştu. 19. yüzyılın son çeyreğinde aşiretler, askeri yükümlülüklerini Hamidiye Alayları bünyesinde üstlenmişlerdi.

İmparatorluktan Cumhuriyete devreden toprak mülkiyet biçimleri genel çizgileriyle böyleydi. Şimdi, kırsal alanın demokratikleşmesiyle ilgili sorunuza, feodal ve yarı-feodal ilişkilerin tasfiyesiyle ilgili siyasal görüşlerin yasamaya ve uygulamaya yansıyan yönleriyle açıklayabiliriz:

2. Çiftçiyi Topraklandırma ve Yarı-Feodal İlişkileri Tasfiye Çalışmaları ve Sonuçları

1929'da, "çiftçiye arazi vermek de hükümetin takip etmesi lazım gelen bir keyfiyet" olduğunu dile getiren Kemal Atatürk, 1937'de TBMM'yi açış konuşmasında, ülkede topraksız çiftçi bırakılmaması

görüşünü yineleyerek, ilk kez, “büyük çiftçi ve çiftlik sahiplerinin işleyebilecekleri arazi genişliğinin sınırlanması gerektiğini” belirtmişti. Aynı yıl TBMM’ye sunulan hükümet programında da “büyük çiftçi ve çiftlik sahiplerinin arazi genişliğinin sınırlandırılacağı” görüşüne yer verilmiş, ama sorun anayasa değişikliğiyle geçiştirilmişti.

11 Haziran 1945’te, 4753 sayılı “Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu” çıkacak, ve bu kanun, özel (ve tüzel) kişilere ait toprakların 5.000 dönümünün üstündeki kısmının kamulaştırılmasını (madde 14/c), “topraksız ve az topraklı olan ortakçılar, kiracılar veya tarım işçileri tarafından işlenmekte bulunan arazinin (...) bu çiftçi ve işçilere dağıtılmak üzere kamulaştırılması”nı (madde: 17) öngörecekti.

Kamulaştırılacak toprakların büyüklüğünün belirlenmesinde ise iki kriter gözetilmişti. Biri, özel (ve tüzel) kişilere ait toprakların 5.000 dönümünün üstündeki kısmın kamulaştırılmasına ilişkin (madde 14), ikincisi, ortakçı, kiracı veya tarım işçileri tarafından işlenen topraklarda, bu toprakların dağıtımına esas tutulan miktarın üç katı toprak sahibine bırakılıyordu (madde 17). Toprak sahibine bırakılacak olan arazi 50 dönümünden az olmayacaktı.

Yasaya karşı olanların ve özellikle feodal nitelikte ortakçı, kiracı ve tarım işçisi çalıştıran büyük toprak sahipleri (örneğin Emin Sazak), ortakçıların işledikleri toprakları işleyen çiftçi ailelerine verilmesine karşı çıkıyor, Tarım Bakanı Şevket Raşit Hatiboğlu ise, 17. Maddenin “bu kanunda gerçek inkılabı yapacak madde olduğunu” savunuyordu.

Yasada “orta arazi mülkü”n, 501’den 5000 dönüme kadar olan arazi olarak nitelenmiş olması da, Tarım Bakanı Hatiboğlu’nun eleştirisine neden olacak, “memleketimizde hakikaten üçbin dönüm, beşbin dönüm, onbin dönüm arazisi olanlar vardır” diyecek ve ekleyecekti: “Ama bunların çoğunun arazisi parça parça ortakçılara verilmiş vaziyettedir, ve bunun için köylülerimizin bir kısmı az topraklı ve topraksızdır.” (Ulus, 7.6.1945.)

Başbakan Saracoğlu tarafından Meclis’e verilen yasa tasarısının gerekçesinde, ortakçılık üzerinde ayrıca durulmakta, İmparatorluktan Türkiye’nin devraldığı ortakçılıkla arazi işletme şeklinin “kısmen timar ve zeamet sistemlerinden azma bir sistem” olduğu, “bunun yurdumuzda türlü tipleri” bulunduğuna belirtilerek, ülkemizde “hukuki esasla-

ra dayanmayan”, “iktisadi ve içtimai münasebetlerin teamüllere göre yürütüldüğü” bir “ortakçılık”ın bulunduğu görüşüne yer veriyordu.

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, 1946 Seçim Beyannamesinde, “Türk köylüsünü serf halinden kurtarmayı ana davaları olarak” nitelemişti. (*TC Resmi Gazete*, 10 Temmuz 1946, sayı: 6362, s. 10930.)

İskan Kanununun tartışılması sırasında, 1934’te, genel nüfusun 15,7 milyon olduğu bir dönemde, o günün İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, bugün memleketin beş milyon nüfusu (yani genel nüfusun (15.721) üçte-biri, tarımsal nüfusun yaklaşık yarısı) *başkalarının toprağında çalışmaktadır*. Bunları topraklandırmak bizim en birinci borcumuzdur.” (*Hakimiyeti Milliye*, 15 Haziran 1934) diyor, ve 1945’te, Tarım Bakanı Hatipoğlu, “hakiki demokrasi”nin, “geçimini çoluğu çocuğu ile başkasına bağlanmadan kendi toprağından çıkararak köylülerin bu memlekette çoğalmasında aranması” gerektiğini (*TBMM Tutanak Dergisi*, c. 17, sayı 97, s. 6.) dile getiriyordu.

Çiftçiyi Topraklandırma Yasası, büyük toprak mülkler açısından kapitalist-öncesi yarı-feodal ve feodal işletme biçimleri ile, tarıma sermaye yatıran ve ücretli işçi istihdam eden kapitalist tarım işletme biçimleri arasında, mülkiyet açısından, kapitalist-öncesi mülkiyet biçimlerini tasfiye etmeyi ve kapitalist tarım işletmesinin önünü açmayı amaçlamış; üretici köylü açısından, ortakçılık, kiracılık ve (marabalık, azaplık, ırgatlık, yanaşmalık, yarıcılık gibi mevsimlik, yıllık ya da ömürlük ve geleneksel) tarım işçiliği gibi, feodal ve yarı-feodal toprak sahibine bağımlı ve toprağına bağlı ortakçı ile ve (ürün-rantla simgeleyen) ortakçılığın para-ranta dönüşmüş biçimi olan kiracılığın tasfiyesi amaçlanmıştı. Bu anlamda da yasada kırsal alanın demokratikleştirilmesi özelliği ağır basıyordu.

Çiftçiyi Topraklandırma Yasası tüzüğüne yayınından birkaç ay sonra, Başbakan Hasan Saka, “devlete ait arazinin ilk önce dağıtılacağı” konusunda güvence verecek (*TC Resmi Gazete*, 14 Ekim 1947, sayı: 6732), özel toprakların kamulaştırılması bir dizi kurala bağlanarak zamana yayılacaktır. Özellikle yasanın ortakçılığı tasfiye etmeyi amaçlayan 17. maddesinin “orta işletmenin kalkmasına” neden olacağını, “bütün iş hayatını felce uğratacağını”, mülkiyet rejimi güvencesini sarsacağını, seksen-yüzbin aileyi mağdur edeceğini söyleyerek, ya-

saya karşı çıkmış bulunan Cavit Oral'ın, bu yasayı uygulamakla görevli Tarım Bakanlığına getirilmiş olması, 17. maddenin 12 Mart 1950'de, yani CHP iktidarında yürürlükten kaldırılması, CHP olarak siyasal iktidarın da kırsal alanın demokratikleştirilmesi konusundaki görüşlerinin aşındırılmış olduğunu ortaya koyacaktı.

Çiftçiyi Topraklandırma Yasasının öz çocuğu olan, yani bu yasayı gerekçe göstererek CHP'den ayrılan Bayar-Menderes-Koraltan-Köprülü dördlüsünün kuracağı Demokrat Parti, 14 Mayıs 1950'de iktidara gelecek, 27 Mayıs 1960'a değin iktidarda bulunduğu on yıl içerisinde, bu yasaya bağlı olarak, topraksız ve az topraklı köylüye 18.737.536 dönüm toprak dağıtılacaktı. Dağıtılan toprakların %96,6'sı hazine arazisi, %2,6'sı vakıf vb. arazisi, %0,5'i de özel araziydi.

Bir başka deyişle, bazı topraksız ve az topraklı köylüler, bu yasa yoluyla, ortalama 50 dönüme yakın toprağın sahibi olmuşlardı, ama bunlar, feodal ve yarı-feodal büyük toprak mülklerin kucakladığı köyler içerisinde, bu toprakları ortakçılık sistemine göre işleyen topraksız çiftçi aileler değildi.

Yani yasayla, demokratikleşme açısından amaçlanan, "ortakçı, kiracı ve tarım işçisi" olarak belirlenen, toprak sahibine bağımlı ve toprağa bağlı köylü aileler, bu bağımlılıktan kurtarılmamış, işlediği toprağın sahibi de olamamıştı.

1961 Anayasasının 37. maddesinde, devletin, topraksız ve yeterli toprağı bulunmayan çiftçiyi topraklandırmak amacıyla gereken önlemleri alacağı yer almış, bu madde doğrultusunda, 1961-1970 yılları arasında 8 toprak reformu yasa tasarısı hazırlanmış, ama hiçbiri yasalaşmamıştır.

26 Temmuz 1972'de "Toprak ve Tarım Reformu Ön Tedbirler Kanunu" ve 19 Temmuz 1973'te "Toprak ve Tarım Reformu Kanunu" yürürlüğe girecek, başka şeyler yanında, "topraksız ve az topraklı çiftçi ailelerinin yeter gelirli aile işletmeleri haline getirilmeleri için topraklandırılmaları, donatılmaları, desteklenmeleri ve örgütlenmeleri" amaçlanacaktı.

Burada bizim dikkatimizi çeken Çiftçiyi Topraklandırma Yasasının bir bakıma demokratik belkemiğini oluşturan ortakçılık ve ortakçı statüsündeki kiracılık ve tarım işçiliği gibi kapitalist-öncesi ilişki-

lerden günümüze kalan çiftçi ailelerin toprak sahibine bağımlılığına son verecek bir topraklandırma yöntemine yer verilmemiş olmasıdır. 1 Kasım 1973'te yasanın pilot bölge olarak Şanlıurfa'da uygulanacağı açıklanacak; Nisan 1974'te, CHP-MSP koalisyonu döneminde uygulama doğrultusunda özverili bir çalışma başlatılacak; Karayolları, TEK, DSİ, Zirai Donatım Kurumu harekete geçirilecek, sulama çalışmaları hızlandırılacak, kooperatiflerin kullanımı için yüzlerce traktör, biçer-döver, tarım alet ve makineleri, gübre ve ilaç satın alınacaktı.

Toprak ve Tarım Reformu eski müsteşarı Saim Kendir'in anlatımına göre, Çiftçiyi Topraklandırma Yasasıyla 25 yılda 50 bin dönüm özel mülk toprak kamulaştırılmıştı, 20 günde 50 bin dönüm özel arazi kamulaştırılıyordu. 75 bin aile toprak edinmek için başvurmuştu. 1 Haziran 1975'te gerçekleştirilmesi planlanan ilk dağıtımda, 5 bin aileye toprak dağıtılacak ve bunlar Toprak ve Tarım Reformu Kooperatiflerinde örgütleneceklerdi. 1.600.000 dönüm toprak kamulaştırılmıştı, dağıtılacak 1.100.000 dönüm kadar da hazine toprağı vardı. 35-40 bin aile topraklandırılacak duruma gelmişti.

CHP-MSP koalisyonu dağılmış, yerini Adalet Partisi - Milli Selamet Partisi - Milliyetçi Hareket Partisi, yani "Milliyetçi Cephe" koalisyonu almış (31 Mart 1975), reform çalışmaları yavaşlatılmış, askıya alınmıştır.

10 Mayıs 1977'de 1757 sayılı Toprak ve Tarım Reformu Yasası biçim yönünden, yani Senatoda, yasa maddeleri tek tek değil, toplu olarak oylandığı için Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edildi. Mahkemenin yeni yasa için belirlediği bir yıl sonunda da yasa çıkmadı.

Şunlar da eklenmeli ki, gerek "Toprak ve Tarım Reformu Ön Tedbirler Kanunu" (1972) ve "Toprak ve Tarım Reformu Kanunu" (1973) yürürlüğe girmeden önce, 28.6.1966'da, 100 dönümden fazla toprakların zilyedi adına mülk olarak tapulanmasına olanak sağlayan Tapulama Kanunu yürürlüğe girmişti.

1950'de çıkarılan 5602 sayılı Tapulama Yasası ile 100 dönüme kadar olan arazinin zilyedi adına mülk olarak tapulanması için aranan belgeler, bu kez, 100 dönümden fazla toprakların zilyedi adına mülk olarak tapulanması için yeterli sayılıyordu.

Üst sınırı açık bırakılmış 100 dönümden fazla toprakların zilyedi adına tapulanması için aranan belgeler arasında, özellikle büyük arazilerin padişahlar tarafından geliri tahsis edilmiş mütevellî, sipahi, mültezim temessük veya senetleri vardı. Bir yandan imparatorluktan cumhuriyete devreden büyük özel mülklerin, kamulaştırılarak bu toprakları ortaklıkla işleyen çiftçi ailelere verilmesi için yasa çıkartılırken, öbür yandan, aynı çiftçi aileler, imparatorluktan cumhuriyete devreden ve fiilen kendi mülklerine dönüşmüş bulunan toprakların işgalcisi durumuna düşürülüyordu.

Reform Yasası karşıtı ikinci bir yasa, 22 Kasım 1984'te çıkarılan 3083 sayılı "Sulama Alanlarında Arazi Düzenlenmesine Dair Tarım Reformu Kanunu"ydü. Anavatan iktidarında çıkarılan bu yasa, "Mülga 1757 sayılı Toprak ve Tarım Reformu Kanununa göre yapılan uygulamalarda kendilerinden toprak kamulaştırılanların, (...) kanunun 'Sahibine Uygulanacak Araziye İlişkin Hükümleri' uygulanmaya" başlanacaktı. Yasada, "*aile başına*" yaklaşık 1000 dönüm olan sahibine bırakılacak arazi miktarı, bu yasayla, "*kişi başına*" 2000 dönüme çıkarılmıştı.

Bu son bölümü, 11-12 Kasım 2005'te Şanlıurfa'da gerçekleştirilen Toprak Reformu Kongresine sunduğum bildiriden aktardığımı belirtiyim. Çünkü, (demokratik) devrimin tamamlanmamasının nedeninin, nesnel koşulların sınırlılığından mı, Kurtuluş Savaşını gerçekleştiren siyasal ittifak içindeki ayrılıklardan mı kaynaklandığı sorusunu, yukarıdaki özet oldukça aydınlatıyor.

Benim yazılarımdan alınmış olan "*Kemalist devrim yabancı işgale son verdiği ve feodal devleti devirdiği ölçüde demokratik bir devrimdir, ama temelde feodal toprak mülkiyetini koruduğu için de, demokratik devrimi tamamlamamış bir devrim*" olduğunu belirttiğim sözlerine ekleme yapmak isterim.

Kemalist devrim, yalnızca feodal devleti devirmedi, devirdiği, aynı zamanda "teokratik" devletti. "Laiklik" demokratik devrim açısından çok daha önemliydi. Bunu belirtmek isterim. Kırsal alanda, feodal ve yarı-feodal toprak mülkiyetinin, devrimci demokratik yöntemlerle tasfiye edilmemiş olması, çok partili ve parlamenter yaşama uyarlanmış bir teokrasinin yeşermesine, kökleşmesine, gövdelenip dallanma-

sına ve özü laiklik olan cumhuriyet ağacını bir asalak gibi sararak ve öz suyunu emerek içinden kuruttuğu ölçüde, güçlenmesine yolaçtı. Dinsel gericilik, emperyalist gericilikle tam da bu kavşakta buluştu, kucaklaştı ve demokratikleşme ışığı, “nur”, “ampul”, “ışık” ve “ışıkve-leri” ile giderek daha fazla karartıldı, karartılıyor.

Teorik olarak burjuva demokratik devrimin tamamlanması için iki temel araca ihtiyaç vardır. Bunlardan birincisi toprak reformuyla ağa ve derebeylerin ekonomik egemenliklerini kırmak, ikincisi ise ticaret burjuvazisini sanayi burjuvazisine dönüştürerek kırsal yapıya dönüştürmektir. Türkiye’de siyasal irade bu iki dönüşümü ne düzeyde gerçekleştirebilmiştir? 1960’lı yıllardan günümüze bu feodal yapıların tasfiye edildiğinden söz edilebilir mi?

Başlıbaşına bir konuşma konusu olmak gereken sorular bunlar. Ama kısaca belirtmek isterim.

Ben, Kemalist devrimi, sınıfsal açıdan burjuva demokratik devrim olarak değil, küçük-burjuva demokratik devrim olarak niteledim. Kurtuluş Savaşına öngelen yıllarda 1913’te yapılan sanayi sayımlarında, sanayi kuruluşları büyük ölçüde yiyecek ve giyecek sanayisiyle sınırlıdır ve bunlar en çok beş-on işçiyi çalıştıran yapımlerinden başka birşey değildir. Ülkede, “burjuva” sözcüğüyle ifade edeceğimiz, demiryolu, elektrik, havagazı, tramvay, kömür işletmesi gibi kuruluşlar yabancıların elindedir. Osmanlı Bankası ve Galata Sarraflarını, etkinlikleri açısından sanayi sermayesinin uzantısı/ögesi saymak da olanaksızdır.

Batıda, özellikle örnek alındığı Fransa’da gerçekleşen burjuva demokratik modele göre bir cumhuriyet kurulduğu için, bunu, “burjuva demokratik” olarak nitelemek pek yanlış olmaz. Ama Kongre-Heyeti Temsiliye-Meclis dönemleri ve Kurtuluş Savaşıyla temellendirdiğimiz Cumhuriyetin yol haritasını, kendi somut sınıfsal temeline oturtduğumuz zaman, burada, “burjuva demokratik” devrimden değil, sermayeyi ve emeği kendisinde birleştiren ve özellikle köylülüğü kucaklayan bir küçük-burjuva “demokratik devrim”den söz etmek daha doğru olur, bu, Cumhuriyetin “halkçı” kimliğini açıklamaya da daha elverişlidir.

Toprak-emek-sermaye üçlüsü sözkonusu olduğunda, “mobil” olan sermayedir. Emek, her ne kadar “mobil” olsa da, toprağa ya da emeğin istihdam edildiği yere bağlıdır. Burada, toprağı kaybeden bağımsızlığını kaybetmiş olur. Özellikle Kurtuluş Savaşı sürecinde. Bugün de öyledir: toprağını satarak da olsa kaybeden ulus, ulusunu ve ulus-devlet olarak devletini yitirir. Emeğini kendi toprağında istihdam edemeyen bir ulus, yalnızca bağımsızlığını değil, ulus olma niteliğini ulus olarak kazandığı bağımsızlığıyla birlikte yitirir.

Ama ulus olmak, ulusun üyesi olmakla olanaklıdır. Birey, ancak, aşiretine bağlı ve bağımlı olmaktan, tarikat ve cemaatine bağlı ve bağımlı olmaktan, emeğini istihdam ettiği toprağına bağlı ve toprağın sahibine bağımlı olmaktan özgürleştiği, yani özgür birey haline geldiği zaman ulusun üyesi olur. Özgür birey, kararlarını ve seçimini kendi özgür istenciyle belirleyen bireydir. Tarikatının, şeyhinin siyasal iradesini belirlediği, aşiret reisinin, toprak sahibinin yönlendirdiği birey, özgür birey değildir. Bir birey, hem tarikatına, ya da aşiretine, ya da toprakbeyine bağlı, hem de ulusun özgür birey anlamında üyesi olamaz. Kuşku yok ki, burada, kimlik cüzdanından değil, özgürleşmiş ve kendi seçimini kendi özgür iradesiyle gerçekleştiren bireyden söz ediyoruz.

Demokratikleşme, benim anlayışıma göre, bireyin maddi ve manevi bağımlılığından kurtulması, bağımsız özgür bireylere dönüşmesi demektir. Bu, aynı zamanda uluslaşma, ve süreç anlamında uluslaşmanın tamamlanması anlamına gelir. Şöyle de diyebiliriz: demokratikleşme = uluslaşma. Doğal ki, uluslaşma, ulus olarak bağımsız olmakla olanaklıdır.

Demokratik devrimin tamamlanması için belirttiğiniz ikinci ölçüt olarak, “ticaret burjuvazisini sanayi burjuvazisine dönüştürerek kırsal yapıyı dönüştürmek” gerektiği görüşünderiniz.

Ben, bu sorunuzu, soruyla yanıtlamak isterim: Kırsal alanın demokratikleşmesi, “ticaret burjuvazisinin sanayi burjuvazisine dönüştürülmesi” biçiminde, ve özellikle de ticaret burjuvazisi sanayi burjuvazisine dönüştüğü zaman kırsal yapıyı dönüştüreceği biçiminde ifade edilebilir mi?

Marx, tefeci ve ticaret sermayelerinin kapitalist-öncesi sermayeler olduğunun altını çizerek, kapitalist-öncesi ticaret sermayesi, bir malın alınıp satılmasıyla sınırlıdır. Ticaret sermayesinin karını, bir malın alınan fiyatı ile satılan fiyatı arasındaki fark belirler.

Kapitalist üretim ise, sermayenin üretime girmesiyle karakterize edilir. Sanayi sermayesi, üretime giren sermayedir. Kapitalist biçimde, üretime, sermaye, artı-değer üretmek amacıyla girer. Sermaye sahibi, üretim araçları ve emek-gücü satın alır, yeni bir ürün üretilir. Bu ürün, kapitalistin bu ürünü üretmek için satın aldığı geçmiş ve canlı emekten fazla bir değer, artı-değer içerir.

Artı-değerin gerçekleşmesi, üretilen ürünün, yani tüketiciye değin uzanan bir dizi alıcı ve satıcı zincirinin devreye girmesiyle olanaklıdır. Bu süreçte, ister kredi biçiminde olsun, ister para biçiminde olsun katılan sermaye/sermayeler, bu artı-değerden pay alırlar. Bir başka deyişle, burada, ticaret sermayesi, üretime giren sanayi sermayesinin bir ögesidir ve kapitalist-öncesi ticaret sermayesinden nitelik bakımından ayrılır. Dolayısıyla “kırsal yapıyı dönüştürecek” olan “ticaret burjuvazisinin sanayi burjuvazisine dönüşmesi” yerine, kırsal alanın sanayileşmesi demek daha doğru olur.

Aslında kırsal alanın demokratikleşmesi, tek başına tarımsal emekçinin toprağa bağlılıktan ve toprak sahibine bağımlılıktan kurtulmasıyla gerçekleşmez; bu, kırsal emekçinin demokratikleşmesinin olmazsa olmaz koşuludur. Kendi toprağını işleyen ve bu bakımdan bağımsız sayılmak gereken köylü ailelerin demokratikleşmesi, ancak, doğal ekonomiden meta ekonomisine geçmekle olanaklıdır. Yerel pazar için değil, ulus ölçeğinde genel ve yaygın anlamda pazar için meta üreten ve meta tüketen köylü ailesini, uluslaşma ve demokratikleşme aracı içerisine almamız gerektiği gözardı edilmemek gerekir. Çünkü, kendileri birer kapitalist işletme olmamakla birlikte, sermayenin iç pazarı ele geçirmesi ölçüsünde, köylü, ailesiyle birlikte, dolaylı olarak, sermayenin işçisi konumuna girer.

Hemen burada, Marx'ın, benzeştirerek açıkladığı gibi, bu meta üreten ve meta tüketen küçük üretici köylüyü kapitalist, işletmesini de kapitalist-işletme olarak algılayacak olursak, bu köylü ailesi, ürettiği üründe, toprağının rantını, sermayesinin karını, emeğinin ücretini ger-

çekleştirmiş olmak gerekir. Ama küçük-üretimde, büyük ölçekli kapitalist tarım işletmelerine oranla emek-üretkenliği düşüktür. Köylü ailesinin ürettiği ürün kapitalist işletmede üretilen ürün ile ulusal pazarda, özellikle de makine, gübreleme, sulama ve tohum bakımından emek üretkenliğinin en uç noktasında bulunan büyük işletmelerde üretilen ürün ile uluslararası pazarda karşı karşıya geldiği zaman, ürününün fiyatında, sırasıyla ve duruma göre, toprağının rantını gerçekleştiremez, sermayesinin karını gerçekleştiremez, emeğinin ücretini tam olarak gerçekleştiremez, yoksullaşır. Lenin'in anlatımıyla bu, acılı bir yoksullaşmadır.

Köylü ailesini, bitkinleştiren, yoksullaştıran, bir başka deyişle üretim araçlarından yalıtılarak salt emek-gücü satıcısı durumuna dönüştüren sermayenin, ulus ölçeği içerisinde, bu üreticiden sağladığı ve biriktirdiği değer ile, ona istihdam olanağı da sağlamış olması gerekir. Bu istihdamı sağlayamadığı zaman, -ki, bu değeri emen sermaye ülke içerisinde olmadığı ve emilen değer ölçüsünde ulusal ölçekte yeniden-üretim genişlemediği için-; kapitalist biçim, üretici güçlerin gelişmesinin engeli haline gelmiş olur. "O zaman bir toplumsal devrim çağı başlar." (Marx, *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*'ya "Önsöz", s. 39.)

Sanırım, çizmeden yukarı çıkmaya başladım.

SONSÖZLER

Uzattım. Sizin bir sonraki sorunuzu yanıtlamaya yerim kalmadı, zamanım hiç kalmadı. Ama hem yukardaki tümcelerimi tamamlamak, ve hem de son sorunuzun ilk bölümünü oluşturan, "*1980 sonrası neo-liberal politikalar, tarım alanında büyük toprak mülkiyetini temel zenginlik kaynağı olmaktan büyük ölçüde çıkardı; IMF ve Dünya Bankası politikalarıyla tarımdaki liberal politikalar, 24 Ocak kararlarıyla başlayan süreçte girdi fiyatlarını sürekli yükseltti ve iç ticaret hadleri tarım aleyhine genişledi.*" cümlelerine yanıt olması için, Toprak Reformu Kongresine sunduğum bildirdim şu pasajları aktararak bitireyim:

"Sermayenin İlk Birikimi ve Küçük Köylülük'e İkinci Ek" adlı yazım Eylül 2000'de yazılmıştı ve "İçerim Yanıyor Aney..." üst başlığını taşıyordu. Bu yazı, Korkut Boratav'ın "Türkiye'yi kim yö-

netiyor?" (*Cumhuriyet*, 2 Şubat 2000, 9 Şubat 2000, 16 Şubat 2000) diye sorduğu yazılarına gönderme yaparak başlıyordu.

Boratav, "Ankara'da, bakanlıkların, müsteşarlıkların toplantı salonlarında" "Amerika'dan gelen birtakım insanların Türkiye Cumhuriyetinin yüksek bürokratları ile biraraya gelerek", "Türkiye tarımının geleceğini, çiftçinin, köylünün kaderini belirleyecek politika modelleri inşa ettiklerini, kanun taslakları oluşturduklarını" yazıyor, "birtakım yabancı uzmanların", "IMF'ye verilen niyet mektubunun içerdiği çizgiler doğrultusunda milyonlarca çiftçi ve köylüyü piyasa güçlerine teslim ederek Türkiye tarımını geriletken süreçleri hızlandırma çabası içerisinde" olduklarını belirtiyordu. Sıradan iki bürokratin adını yazarak, bunların imzalarını taşıyan "niyet mektubu"nda, başka şeyler yanında, (1) destekleme politikalarının 2001-2002 yılına kadar adım adım kaldırılacağını, (2) 2000'de hububat destekleme fiyatlarının dünya (Chicago Borsası) fiyatlarının %35'ini aşmayacağını, Türkiye adına IMF'ye sunulduğunu yazarak soruyordu: "*Türkiye'yi kim yönetiyor?*"

Ben de eklemiştim:

"Efendiler efendisi Korkut Boratav, Türkiye'de, neredeyse yetmiş yıla uzanan destekleme politikalarını fiilen rafa kaldırmak", "çiftçi ve köylüyü" "piyasa koşullarına, giderek dünya piyasasını belirleyen güçlere teslim etmek" için "modeller" oluşturan Dünya Bankası uzmanlarına "biraz yüzünüz kızarmıyor mu?" diye soruyor!

Boratav'la burada görüş ayrılığı içerisinde olduğumuzu belirtelim. Çünkü yüzü kızaracak olan IMF ya da Dünya Bankası uzmanları değildi.

Üstelik sorun, ülkenin bağımsızlığı, geleceği ve ulusun gönenci açısından, yüz kızartıcılıkla açıklanamayacak denli de ağırdı ve bugün de ağırdır.

Eklemek isterim: Yanıtlamadığım sorunuzda sormuşsunuz: seksen yıldan sonra hala bir toprak reformuna gerek var mı, yararı var mı, olanağı var mı diye. Yanıtlayayım: Zamanında kırsal alanın, yani bir bütün olarak köylülüğün demokratikleşmesi, maddi ve manevi olarak tamamlanabilmiş olsaydı, bugün, tarikat ve cemaatlerin kırsal alan üzerinden ülke yönetimine ağırlığını koydukları bir ülke haline gel-

nezdik. Kırsal alanın demokratikleşmesi tamamlanmış olsaydı, bugün köylülük çökmenin, ulus çözülmenin ve ülke dağılmanın eşiğine gelir miydi? Ya da bugün ulusal bayrağın bir yandan etnik ve bir yandan dinsel kimliklerle boyandığı bu süreçte, ulusun ulusal bayrağı, etnik, dinsel, mezhepsel, tarikatsal, cemaatsal bayrakların altına çekilebilir ve, ulusal egemenlik gönderinde, Dünya Ticaret Örgütü, IMF, Dünya Bankası, NATO, Avrupa Birliği sancakları arasında soldurulabilir miydi?

1-7 Nisan 2007, Ankara

M.İ.Erdost'un Konuşma Konusuyla Doğrudan İlgili Yazı ve Çalışmaları

- ERDOST, Muzaffer İlhan, *Kapitalizm ve Tarım Küçük Köylülüğün Yoksullaşmadığı Tezinin Eleştirisi*, Onur Yayınları, 2. Baskı, Ankara, Eylül 1988.
- "Tarımsal Geriliğin Kaynakları ve Toplumsal Sonuçları", s.143-154.
- "Köylülük ve Demokratikleşme", s. 154-164.
- "24 Ocak ve Demokrasi", s. 164-172.
- "Kırsal Alan -Yapısı ve Özellikleri", s. 172-186.
- "24 Ocak Kararları ve 12 Eylül'ün Tarımsal Alana Ekonomik, Toplumsal Yansıması", s. 186-207.
- ERDOST, Muzaffer İlhan, *Ulus Uluslaşma Demokratikleşme*, Onur Yayınları, Ankara, Şubat 1991.
- ERDOST, Muzaffer İlhan, *Pandora'nın Bir Başka "Kutu"su*, Onur Yayınları, 1. Baskı, Ankara, Kasım 2000.
- "11. Sermayenin İlkel Birikimi ve Küçük Köylülük", s. 190-196.
- "12. Kırıldı Kolum!.. 'Sermayenin İlkel Birikimi ve Küçük Köylülük'e Birinci Ek", s.197-206.
- "13. İçerim Yanıyor Aney!.. 'Sermayenin İlkel Birikimi ve Küçük Köylülük'e İkinci Ek", s. 207-255.
- ERDOST, Muzaffer İlhan, *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı İmparatorluğunda Mülkiyet İlişkileri*, Onur Yayınları, 3. Baskı, Ankara, Haziran 2005.
- "Osmanlı İmparatorluğunda Üretim İlişkileri ve Asya Üretim Tarzı", s. 11-76.
- "Asya Biçimi ve Feodalizm", s. 77-91.
- "Asya Üretim Biçimi ve Kapitalist Üretime Geçiş Koşulları", s. 92-139.
- "Osmanlı İmparatorluğunda Mülkiyet İlişkilerinin Feodal Niteliği ve Sonuçları (Bir Yaklaşım)", s. 140-137.

- “İmparatorluktan Cumhuriyete Devreden Toprak Mülkiyet Biçimleri ya da Timar Sistemi ve Sonuçları”, s. 238-265.
- “Toprak Reformunun Ülkemizin Toplumsal, Ekonomik ve Siyasal Yapısında Yeri”, s. 266-319.
- ERDOST, Muzaffer İlhan, *Hiç Ölmedim Ben*, Onur Yayınları, Ankara, Ekim 2006.
- “Osmanlıdan Cumhuriyete/Cumhuriyetten Günümüze Yabancılara Taşınmaz Satışı ve Yasallaşma Süreçleri ve Sonuçları”, s. 77-125.
- ERDOST, Muzaffer İlhan, *Sosyalizmi Seviyorum*, Onur Yayınları, Ankara, Şubat 2006.
- “Toprak Reformunun Siyasal Boyutları ve Demokratikleşme”, s. 125-146.
- “Cahit Külebi’nin Şiirinde Anadolu”, s. 147-169.

TÜRKİYE'DE BÖLGESEL DENGESİZLİĞİ GİDERME POLİTİKALARI: ACİL DESTEK PROGRAMLARI Tasarım Uygulama ve Sonuçlar Üzerine Gözlemler*

Serdar ŞAHİNKAYA**

Makale dört ana kısım halinde tasarlanmıştır. Birinci kısımda, kalkınma olgusu ve "bölgesel dengesizlik" kavramının gelişimi ile birlikte önemli uluslararası örnek uygulamalara kısaca değinilmekte ve bu çerçeveye ilişkin paradigma değişiklikleri vurgulanmaktadır. İkinci kısım, "bölgesel dengesizlik" meselesinin geçmişten günümüze ülkemizdeki algılanışı ve buna dönük politika uygulamalarının değerlendirilmesinden oluşmaktadır. Üçüncü kısımda ikinci kısım paralelinde, başlığa bağlı olarak 1997-2005 döneminde uygulanan "Acil Destek Programları"nın (ADP) başka bir ifade ile tam adı "Yarım Kalmış ve İşletme Sermayesi Yetersizliği Nedeniyle İşletmeye Geçememiş Yatırımların Ekonomiye Kazandırılması" olan politika setinin ayrıntılı analizine yer verilmektedir. Dördüncü kısım ise "genel değerlendirme ve politika çıkarımları"ndan oluşmaktadır. Sonuç olarak, bu bağlamda ülkemizde, gerek geçmişteki tedbirler gerekse de günümüzdeki program, proje uygulamaları birlikte değerlendirildiğinde; birbiriyle uyum düzeyi düşük ve koordinasyonunun son derece zayıf olduğu dikkat çekici önemdedir. Bölgesel gelişme farklılıklarını gidermeye dönük günümüz tasarım, proje ve programlarının da geçmiştekilerde olduğu gibi Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) ile bağları zayıftır ya da hiç kurulmamıştır. İçinde yaşadığımız coğrafyanın doğu ve güneydoğusundaki uluslararası gelişmeler ve bu gelişmelere ait muhtemel gelişme patikaları, bahsedilen koordinasyonsuzluk başta olma üzere diğer politika uygulama ve tasarımlarının bir arada ve süratle gözden geçirilmesini zorunlu kılmaktadır.

* Makalenin ilk biçimi, Türkiye Ekonomi Kurumu'nca 11-13 Eylül 2006 tarihleri arasında Ankara'da düzenlenen Birinci Uluslararası Ekonomi Konferansı'nın "Bölgesel Gelişme ve Gelir Dağılımı" başlıklı oturumunda bildiri olarak sunulmuştur. Dergi hakemlerinin görüş ve önerileri dahilinde düzeltmeler gerçekleştirilmiştir.

Araştırmanın temeli olan verilerin analize elverişli hale getirilmesinde büyük desteğini gördüğüm Tülay Canpolat ve Aydın Tosun'u, tabloların hazırlanmasında pratik çözümler geliştiren Kenan Mutlu'yu, özellikle Acil Destek Programlarına ait kısımları büyük bir titizlikle okuyarak önerilerde bulunan ve gözden kaçırdığım kimi hususları hatırlatan Adem Davarcı'yı, metindeki teknik yazım yanlışlarına dikkat çekerek düzeltmemi sağlayan Oktay Küçükkiiremitçi'yi ve ayrıca Aysen Güzel'in katkılarını anmadan geçmek büyük bir haksızlık olacaktır. Kendilerine teşekkürü bir borç bilirim.

** Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, yarı zamanlı öğretim elemanı.

İktisadi kalkınmanın, gerek zaman gerekse de mekan açısından birtakım farklılıklar gösteren dinamik bir olgu olduğu, ülkelerin gelişmişlik düzeylerinin zaman içinde değiştiği, bu düzeyin ülke ölçeğindeki bölgesel, sektörel ve bununla birlikte toplumsal sınıflar arasında olduğu gibi ülkeler arasında da farklılıklar arz ettiği/arz edeceği bilinen bir gerçektir. Ancak bugün de dünya nüfusunun dörtte üçlük bir kısmını oluşturan azgelişmiş ülkeler önemli bir kalkınma sorunuyla baş etmek durumundadırlar. Bu soruna karşın, özellikle son elli yılda gösterilen ilgiye karşın bu ülkelerle sanayileşmiş ülkeler arasında büyük refah farklılıklarının bulunduğu, bu ülkelerde yaşayan milyonlarca insanın hâlâ yeterli beslenme, sağlık, eğitim gibi olanaklardan yoksun olduğu, işsizlik ve yoksulluk gibi sorunlarla karşı karşıya kaldığı görülmektedir.¹

Sanayi devrimine² kadar olan sürece ilişkin dünya tarihi incelendiğinde; birtakım büyük uygarlıkların yükselme, duraklama ve çökme eşiklerinden geçtiği görülmekle beraber, söz konusu uygarlıklar (devletler) arasında ulaşılan iktisadi düzeyler açısından büyük farklar yoktur. Ancak, sanayi devrimi ile birlikte tarım temelli bir iktisadi yapıdan sanayi temelli bir iktisadi yapıya geçilmesi ve bununla birlikte üretime cansız, mekanize enerjinin (makinenin) girişi³ bu süreci erken başlatanlarla-gecikenler arasında özellikle iktisadi açıdan farklı gelişmişlik düzeyleri yaratmıştır. Bugün azgelişmiş olan iktisadi yapıların başlangıçtaki gecikmişlikleri merkezi faktör değildir, tarih boyunca da çeşitli toplumlar arasında gelişmişlik farklılıklarına sürekli olarak rastlanmıştır. Fakat belli bir anda bir kırılma gerçekleşmiştir. Batı kapitalist ekonomilerindeki sanayi devrimi; açığı artırmak, gecikmeyi ağırlaştırmakla kalmamış, aynı zamanda bir yandan sanayileşmiş ülkeleri, diğer yandan da sanayileşmemiş ülkeleri birbirlerinden uzaklaşan yollara sevk etmiştir.⁴

1 Şenses, F., "Neoliberal Küreselleşme Kalkınma İçin Bir Fırsat mı, Engel mi?", *ERC Working Paper in Economic, 04/09*, METU, Ankara, 2004, s. 1.

2 Kemp, T., *The History of Industrialization*, 2nd Edition, Longman Group U.K. Limited, London, 1993.

3 Üşür, İ., "Teknoloji ve Tarih: Farklı Vizyonlar Benzer Sonuçlar", *Onbirinci Tez*, S.11, İstanbul, 1991, s. 59.

4 Freyssinet, J., *Azgelişmişlik İktisadı*, (Çev: T.Öcal-M.Ali Kılıçbay), Gazi Üniversitesi Yayın No:73, Ankara, 1995, s. 344-345; Weiss, L. ve Hobson, M., J., *States and Economic Development, A Comparative Historical Analysis*, Polity Press, Cambridge, UK, 1995; Şahinkaya, S., *Sanayileşme Süreçleri ve Kalkınma-Yatırım Bankaları: Teorik Bir Çerçeve ve Türkiye Örneği*, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları No.23, Tezler Dizisi: 7, Ankara, 1999.

Tarihin akışının hızlandığı XX. yüzyılın ilk yarısında ülkelerin “gelişmişlik” ve “azgelişmişlik”⁵ sınıflandırılmaları⁶ iktisat literatüründe yeni bir disiplinin, Kalkınma İktisadı’nın ortaya çıkışına neden olmuştur.⁷ Otuzlu yılları takiben ve özellikle II. Dünya Savaşı boyunca sanayileşmenin birçok azgelişmiş ülkenin aktif kalkınma politikalarında bundan böyle önemli yer tutacağı açıkça ortaya çıktı. Bu ülkeler uzun zaman ileri sanayileşmiş ülkelere ihraç için temel geçim maddeleri üretmeye ve karşılığında bu ülkelere modern imalat ürünleri alma konusunda uzmanlaşmış ya da uzmanlaşmaya zorlan-

5 Tarihın sonunun geldiğini iddia edenler “kalkınma olgusunun sonuna mı geldik?” diye de sormaktadırlar. Bu soru, Adelman ve Yeldan (Adelman, I ve Erinç Y(2000) “The Minimal Conditions for a Financial Crisis: A Multiregional Intertemporal CGE Model of the Asian Crisis” *World Development*, June, 28(6), s.1087-1100) tarafından kaleme alınan bir çalışmanın açılış cümlesi olarak da sorulmakta ve şu açıklamaya yer verilmektedir: “Asya krizinin uluslararası düzeyde -özellikle azgelişmiş ülkelere- yansımalarını bir genel denge modelinde ele alan bu çalışmada yazarlar, neoliberal küresel felsefenin az gelişmiş ülkelere geliştirebilecek kalkınmacı hedefleri nasıl engellediğini ve kalkınma olgusunu iktisat politikaları gündeminden nasıl çıkarttığını tartışmaktadır. Yazarlara göre, ABD Hazine Dairesi ile IMF ve Dünya Bankası ikizinin (Washington konsensüsü diye anılan) baskısı sonucu azgelişmiş ülkeler teker teker ulusal kam-biyo rejimlerini serbestleştirmeye zorlanmakta ve bağımsız para, döviz kuru ve faiz politikaları izleyebilme ve dolayısıyla özgün kalkınma hedefleri saptayabilme olanağından yoksun kılınmaktadır. Grabel’e (Grabel, I, “Speculation-Led Economic Development: A Post-Keynesian Interpretation of Financial Liberalization Programmes in The Third World” *International Review of Applied Economics*, 1995, 9(2), s.127-249) göre “bu politikalar, yatırımcıların anlık coşkularıyla birlikte, menkul kıymetlerin fiyatlarında spekülasyon nitelikli değerlenmelere, aşırı derecede yüksek faiz hadlerine ve iktisadi aktivitenin sanayi yatırımlarından giderek finansal hareketlere yönelmesine neden olmaktadır. Nitekim artık günümüzde gelişmişlik-azgelişmişlik sorunsalı yerine finansal getiri olgusu ön plandadır ve artık “azgelişmiş ülkeler” tanımı iktisat yazınından sessiz sedasız çıkartılmış, yerine “yükselen piyasalar” (emerging markets) kavramı konulmuştur. Dolayısıyla, azgelişmişlik bir sorun olmaktan çıkmış, (az)gelişmekte olan ülkeler de artık yükselen piyasaya dönüşmüşlerdir.” (Yeldan, E, “Neoliberal Küreselleşme İdeolojisinin Kalkınma Söylemi Üzerine Değerlendirmeler”, *Praksis*, Ankara, 2002, Yaz 2002. S.7).

6 Amin, S., *Eşitsiz Gelişme*, Arba Yayınları, No:50, İstanbul, Aralık 1991, s. 13.

7 Kalkınma iktisadının doğuş ve gelişme aşamaları konusunda özet bir değerlendirme için bkz: Trak, A., “Gelişme İktisadının Gelişmesi: Kurucular” *Yapıt. Toplumsal Araştırmalar Dergisi*. S.5. Ankara, 1984, s. 50-61. Kalkınma iktisadına “hâlâ” ilgi duyanların gözden kaçırmaması gereken ve yedi alt bölümü ile yeniden düşünmeye davet eden önemli bir çalışma için de mutlaka bkz: Chang, H, J (editör), “*Rethinking Development Economics*”, Anthem Press, June 2003.

mışlardı. Bu “geç kalma” koşullarında bir sanayi yapısı kurmanın çok zor bir iş olduğu açıktı. Bu durum, herhangi bir ülkeye uygun sanayi girişiminin sezgisi güçlü girişimciler tarafından hemen kabul edilip uygulanacağı ve sermaye piyasalarının düzgün çalışması sayesinde gereken finansmanı kendine çekeceği yolundaki bilinen öğretinin sorgulanmasına yol açtı.⁸

Sanayileşmedeki büyük gecikme, daha büyük girişimler için yeterli sayıda girişimci bulunmaması ve birçok başka gerçek ya da sözde engelleyici ögenin varlığı, az gelişmiş bölgelerde sanayileşmenin sabırlı, yoğun, özenli bir çaba gerektirdiği inancını hâkim kıldı.

Bu gayreti tarifleme, özelliklerini belirleme çabaları da *Büyük İtiş* (Paul Rosenstein-Rodan), *Kalkış* (W.W. Rostow), *Büyük Sıçrama* (A. Gerschenkron), *Asgari Kritik Çaba* (H. Leibenstein), *Geri ve İleri Bağlantılar* (A.O. Hirschman) şeklinde adlandırıldı. Bahse konu kavramlar çerçevesindeki tartışma hem teorik argümanlardan (*koruma, planlama ve bizatihi sanayileşmeyle ilgili yeni mantıksal çerçeveler geliştirmişti*) hem de Avrupa'nın XIX. Yüzyılda yaşadığı sanayileşme deneyiminden besleniyordu.⁹

Kalkınma iktisadı¹⁰ üzerine çalışan iktisatçılar, ülkelerarasındaki gelişmişlik farklılıklarının diğer bir ifadeyle de eşitsiz gelişme yasasının dünyada hemen her ülkenin bünyesinde farklı şiddette de olsa bulunduğunu saptamakta gecikmediler. Böylece de kalkınma iktisadı içinde bir alt dal olan *Bölgesel İktisat* yazını doğmuş oldu. Bölgesel iktisadın kapsamı genel olarak iktisat literatüründe alansal analizle başlayıp, iktisadi alan ve bölge kavramı, bölgesel dengesizliğin nedenleri

---

⁸ Shapiro ve Taylor, L., “The State and Industrial Strategy”, *World Development*, 18 (6), 1990, s. 861-878.

⁹ Hirschman, O., “The Rise and Decline of Development Economics”, *Essays in Trespassing-Economics to Politics and Beyond*, Cambridge University Press, 1981, s. 34-35'den aktaran Şenses, F. (yayına hazırlayan), *Kalkınma İktisadı Yükselişi ve Gerilemesi* (Çev. Sedef Öztürk), İletişim Yayınları, Araştırma İnceleme Dizisi, İstanbul, 1996.

¹⁰ Kalkınma iktisadı ile ilgili 27 seçme makaleden oluşan kapsamlı bir derleme için özellikle bkz: Corbridge, Stuart (editor), *Development Studies*, Arnold. (A member of the Hodder Headline Group), London, 1995.

ile bu nedenleri gidermeye yönelik iktisat politikası araçları eksenlerinde yoğunlaşmaktadır.

İktisadi ve sosyal kalkınmanın çeşitli ülkeler arasında olduğu gibi aynı ülke bütünü içinde de farklı hızlarla gerçekleştiği gözlenirken bölgesel dengesizlik denildiğinde genel olarak nüfus, tarımsal ve sınaî yapı, gelir dağılımı, mali piyasalar, ulaşım ve haberleşme imkanları ile sağlık ve eğitim hizmetlerindeki etkinlik ve yaygınlık düzeylerindeki farklılıklar anlaşılmaktadır.¹¹

Bilindiği üzere, değişik aksiyomatik hipotezlerden, farklı hareket noktalarından başlasalar da çeşitli araştırmalarda iktisadi gelişmenin, elverişli koşullara sahip olan ayrıcalıklı bölgelerde filizlendiği saptanmıştır. Bazı merkezlerde başlayan hareket, içsel ve dışsal ekonomiler sonucu giderek artarken bu merkezleri daha da geliştirmektedir. Gelişme noktalarından yoksun olan öteki bölgelerde ise bir duraklama ve hatta gerileme nerede ise kural haline gelmektedir. Zira gelişme noktaları/kutupları etrafında, iktisadi ve sosyal hareketliliğin giderek artması, yoğunlaşması ve bunun sonucunda bölgelerarası dengesizliğin ortaya çıkması kapitalist eşitsiz gelişme yasası nedeniyle nerede ise kaçınılmaz bir zorunluluk olduğu gibi, “*kapitalist iktisadi gelişme*”nin koşuludur da. Ancak, bölgesel iktisadi eşitsizlik/dengesizlik probleminin kökleri esas olarak kapitalizmin eşitsiz gelişim yasasında olsa da kimi ülkelerde ve özellikle de Türkiye’de kendi koordinasyonsuzluğu ve hatalı uygulamaları ile bu eşitsizlik daha da derinleşmekte ve “süreklilik” kazanmaktadır.

DÜNYA UYGULAMALARINDAN TİPİK ÖRNEKLER

Kalkınma iktisadi yazınının gelişmesini takiben bölgesel kalkınma politikalarının önem kazanarak uygulanmaya başlaması, günümüz modern toplumlarında ortaya çıkmıştır. İleri refah düzeyine ulaşmış

¹¹ Dinler, Z., *Bölgesel İktisat*, Uludağ Üniversitesi, Bursa, 1986; Armstrong, H. ve Taylor, J., *Regional Economics and Policy*, Harvester-Wheatsheaf, New York, 1993; DPT, *VI-II. Beş Yıllık Kalkınma Planı Bölgesel Gelişme Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, 2502-ÖİK:523, Ankara, 2000; DPT, *VIII. Beş Yıllık Kalkınma Planı Öncesinde Bölgesel Gelişme*, 1996-2000, Ankara, 2000; Ildırar, M., *Bölgesel Kalkınma ve Gelişme Stratejileri*, Nobel Yayınları, No:714, Ankara, 2004.

toplumlar, ülkelerinin her köşesindeki yurttaşlarına iktisadi ve toplumsal gelişmeye katılma ve refah düzeylerini yükseltme olanağı vermeye çalışmaktadırlar. Bu politikalar, geri kalmış ülkelerin kalkınmasının hızlandırılması, ülke içindeki toplumsal huzurun süreklilik kazanması ve iktisadi yapıların/ekonominin dengeli bir gelişme göstermesi ve adaletli bir gelir dağılımının sağlanması bakımından zorunlu görülmektedir.

Bilindiği üzere gelişmemiş yöreler bütün ülkelerde vardır. Avrupa'da bunların en belirgin olanları içinde; İtalya'nın güneyi, Fransa'nın güney ve güney batısı, İsveç, Finlandiya ve Norveç'in kuzeyi, Danimarka yarımadasının önemli bir kısmı ile Hollanda'nın doğusu, İngiltere'de de İskoçya, Galler ve güney batı bölgesi iktisadi/sınai gelişmeden çok az yararlanmış yöreler sayılabilir.

Uygulamada, geri kalmış bölgelerin kalkınmasıyla ilgili politikalar ve bu politikaların araçları ülkeden ülkeye farklılıklar göstermektedir. Örneğin Fransa'daki nispi az gelişmiş bir bölge ile Türkiye'deki nispi az gelişmiş bir bölgenin yapısallığı, sorunları ve dolayısıyla uygulanacak bölgesel kalkınma politikalarının aynı olmayacağı bir gerçektir. Bu konuda, Pakistan'dan Federal Almanya'ya, oradan Hollanda ve ABD'ye, İtalya'dan Norveç ve Japonya'ya ve Güney Kore'ye kadar gelişmiş olsun az gelişmiş veya gelişmekte olsun, bölgesel kalkınma politikaları uygulanmaktadır. Konu ile ilgili literatürde, ilk örneklerden biri olarak, ABD'nin Meksika yakınlarındaki Tennessee Vadisinde kurulan ve havza esaslı bölge planlaması niteliğindeki Tennessee Vadisi İdaresi (TVA)¹² ve İtalya'daki Mezzogiorno Projesi (Cassa per

---

¹² Avaner, T., "BKA Siyasal Rejim Sorunu Yaratır mı?", *Bölge Kalkınma Ajansları Nedir, Ne Değildir?*, (Derleyen: Menaf Turan), YAYED, Paragraf Yayınları/06, Ankara, 2005, sayfa 244'de yer alan 347 no'lu dipnot aynen şöyledir: "TVA yasası 18 Mayıs 1933 tarihinde, Amerikan Kongresi'nde dönemin başkanı Franklin D. Roosevelt öncülüğünde çıkarılmıştı. TVA projesi, Başkan tarafından uygulamaya konulan "Büyük Bunalmım" sonrası uygulamalar (New Deal) arasında yer almaktaydı. Başkan bu konuda bir yandan hükümet yetkisi ve gücüne sahip, aynı zamanda da özel kesimin esnek ve girişimci özelliğini bir arada taşıyan, bir yapının varlığını öngörmekteydi. TVA kuruluşundan itibaren hızlı ve entegre çözümler üretmeye başladı. Çok geniş olan yetkileri arasında elektrik üretimi, sulama, taşkınları önleme, sıtma ile mücadele, fidanlama ve yeni orman alanları oluşturma ve erozyonu kontrol altına alma sayılabilir. Daha ayrıntılı olarak bkz: www.tva.gov".

il Mezzogiorno)¹³ gösterilmektedir. TVA'yı takiben sonraki yıllarda her eyalet ve hatta çok sayıda alt bölge, dışarıdan yatırımcı çekmek ve kendi bölgelerindeki girişimcileri desteklemek amacıyla iktisadi kalkınma birimleri oluşturmuşlardır.¹⁴ (Bu çalışmanın ana konusuna yer verilebilmesi amacıyla, başta Güney Kore, Fransa, İtalya, Almanya, İngiltere ve ABD'deki bölgesel kalkınma politikalarının tipik özelliklerine dönük iyi bir "özet" derleme için özellikle bakınız: Ildırar 2004; Ergun ve DPT 2000 Raporu¹⁵).

Ülkemiz gündemindeki "çok önemsenen ve nerede ise bir tutkuya dönüşen" yeri dolayısıyla, Avrupa Birliği'ndeki (AB)¹⁶ "böl-

¹³ "Cassa per il Mezzogiorno olarak adlandırılan Güney İtalya'nın Geliştirilmesi Kasası sayesinde, Güney Bölgelerin ekonomik açıdan ve her şeyden önemlisi tarım alanında gelişmesi için ihtiyacı olan (karayolu, kanalizasyon, hizmetler gibi) önemli inşaatların yapılması gibi bir dizi olağanüstü müdahaleleri devreye koymuştur. Yüzyıllardır aynı tarım aletlerini kullanan Güney için önemli bir tarım reformu kaçınılmazdı. Eskisinden daha büyük oranlarda yeni bir göç dalgası, bu defa deniz aşırı ülkeler yerine endüstri alanlarında "boom" yaşayan ve savaş sonrası insan gücüne ihtiyacı olan Almanya, Fransa, Belçika, İngiltere, İsviçre gibi İtalya'ya yakın Batı Avrupa ülkelerine yönelmişti. Fakat savaş sonrası kendisini hızlı bir şekilde toparlayan ve bireysel emeklerle kurulan endüstrisinde büyük gelişmelerle ekonomik mucizeyi yaşayan İtalya'nın kuzeyindeki Piemonte, Lombardia ve Liguria bölgelerine hareket eden nüfus yoğunluğu oldukça fazla idi. Bu olay, ulusal milli gelirin yükselmesine ve ülkenin sosyal ve ekonomik açıdan çok derin ve radikal anlamda değiştiği anlamına gelmekteydi." http://www.italyaonline.net/Italya/hakkında/tarih/cumhuriyet_s.htm.

Konu ile ilgili olarak geniş bilgi için bkz: Hine, D., *Governing Italy*, New York, Oxford University Press, 1993'den aktaran Türker, M., "İtalya Yönetim Sistemi", <http://birimweb.icisleri.gov.tr/strateji/arastirma/21yy/italya.pdf>, Erisim tarihi: Mayıs 2006.

¹⁴ Serdar Şahinkaya, "Türkiye'nin Bölgesel İktisadi Dengesizlikleri Giderme, "Bölgesel Gelişme Stratejisi", Oluşturma Gayretleri Üzerine Değınmeler ve 'Yeni' Bir Örgütlenme Önerisi", *ERC/METU Uluslararası Ekonomi Kongresi Tebliği*, 10 - 13 Eylül 2001, ODTÜ, Ankara, 2001 ve özellikle Tekin Avaner, "BKA Siyasal Rejim Sorunu Yarattı mı?", *Bölge Kalkınma Ajansları Nedir, Ne Değildir?*, (Derleyen: Menaf Turan), YAYED, Paragraf Yayınları, Ankara, 2006, s. 239-262.

¹⁵ Ildırar, M., *Bölgesel Kalkınma ve Gelişme Stratejileri*, Nobel Yayınları No:714, Ankara, Ekim 2004, s. 134 -149; Ergun, T., "Bölgelerarası Dengesizliklerin Giderilmesinde Bölgesel Örgütlenmelerin Önemi: TVA", *Amme İdaresi Dergisi*, C.26. S.1, Ankara, Mart 1993; DPT, *VIII. Beş Yıllık Kalkınma Planı Bölgesel Gelişme Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, 2502-ÖİK:523, Ankara, 2000.

¹⁶ Bu bağlamda gözden kaçırılmaması gereken bir konu da Avrupa Birliği'nin "kamu girişimciliğine/kamu mülkiyetine karşı yansızlığı" meselesidir ve bu bağlamda zihinlerdeki bulanıklık da giderilmelidir. AB'nin kamusal girişimcilik politikalarına yaklaşımını şekillendiren temel kriter, Roma Antlaşması'nın 222. maddesinde yatmaktadır. İlgili

gesel gelişme” meselelerinin algılanış biçimlerine¹⁷ ve bu algılanış biçimindeki dramatik yön değişikliğine^{18,19} değinmek gerekli-

li madde “üye ülkelerin mülkiyet biçimleri konusunda hiçbir biçimde önyargılı olunamayacağını” hüküm altına almıştır. Bugün de geçerliliğini koruyan bu anlayışla, üye ülkelerin ekonomilerini, kamu-özel mülkiyet eksenlerinde ne ölçüde düzenleyecekleri, bütünüyle kendi inisiyatiflerine bırakılmaktadır. (Şahinkaya, S., “Avrupa Birliği Sürecinde ‘Kamu Girişimciliği’nin Manevra Alanları Üzerine Bir Not” (yeniden basım), *Mülkiye Dergisi*, C.24, S.224, Ankara, 2000).

¹⁷ Özküten, S. ve Ergünel, M., *Avrupa Topluluğu’nun Bölgesel Politikası*, Devlet Planlama Teşkilatı, Ekonomik Araştırmalar ve Değerlendirmeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 1992; Köstekli, İpek, Ş., “Avrupa Birliği’nde Bölgesel Kalkınma Politikaları”, *Ekonomide Durum*, Güz, Türk-İş Araştırma Merkezi, Ankara, 1999; Çiçekoğlu, F., *Türkiye’nin AB’ne Uyum Sürecinde AB Bölgesel Kalkınma Politikaları ve Güneydoğu Anadolu Projesi*, (mimeo), Ankara, 2001; Bayraktar, F., *AB’nin Bölgesel Kalkınma Politikası ve Bu Politikanın Aday Olarak Türkiye Açısından Anlam ve Önemi*, Türkiye Kalkınma Bankası, Araştırma Müdürlüğü, GA/02-05-14, Ankara, 2002; Şen, Z., *Türkiye’nin AB Adaylığı ve Katılım Öncesi Stratejisi Çerçevesinde Bölgesel Politika Alanında Uyum Durumunun Değerlendirilmesi*, Avrupa Birliği Genel Sekreterliği Uzmanlık Tezi, Mayıs, Ankara, 2004.

¹⁸ Bu konuda *Prof. Dr. Birgül Ayman Güler’in* yazdıklarına kulak vermek isabetli olacaktır: “...AB, bölgeselleşme politikasını ‘bölgelerarası eşitsizlikleri giderme’ önceliğini geri çekerek ‘bölgelerarası rekabet’ önceliğine dayandırmış; tüm üye ülkelerden ve adaylık sürecinde olan ülkelerden bölge kalkınma politikalarını bu yeni önceliğe göre değiştirmelerini temel politika istemi haline getirmiştir. Bölge kalkınmasının bu iki önceliği iki sonuç yaratmaktadır: Birincisi, bölgelerde hem planlama hem uygulama öncülüğü özel sektöre verilecektir; ikincisi, bölge ekonomileri yabancı finansman-yatırıma odaklı bir mutlak ‘serbestleşme’ye kavuşturulacaktır. Özel sektör öncelikli ve liberalize bölge yönetiminin çalışma stratejisi, bölgelerin birbirleri ile rekabeti ilkesine dayandırılmıştır. Rekabet ilkesi, bölge yönetimlerini emek maliyetlerini düşük tutmak ve doğal-toplumsal varlıkları sınırsız bir seferberliğe zorlamak dışında anlamlı araçlara sahip değildir. Bölgelerarası rekabetçilik, bir yandan ülkedeki bölgelerarasında bölgecilik eğilimlerini güçlendirecek, bir yandan da bölge içinde sermaye kesimi ile ücretli çalışanları ve bölge halkını karşı karşıya getirecektir. Bir başka deyişle, en kuvvetli olası sonuç, ülke genelinde sınıfsal - toplumsal, iktisadi ve siyasal yapıların çatışma içinde dağılma sürecine girmesidir.” (B.A. Güler, “Sunuş”, *Bölge Kalkınma Ajansları Nedir, Ne Değildir?*, (Derl: Menaf Turan), YAYED, Paragraf/06, Ankara, 2005, s.3-10.

¹⁹ “AB’ye uyum adına yapılan bu reformların ülkemizde bölge planlama düşüncesinin evrimi açısından bir kırılma noktasını simgelediğini söyleyebiliriz. Ancak bu noktada, reformların beslendiği kuramsal çerçeveden ne ölçüde haberdarız? Son on beş yıldır Avrupa’daki siyasal çevreler tarafından yoğun ilgi gören ve dahası gelişmekte olan ülkelere bir reçete olarak önerilen bölgesel ekonomik gelişme stratejileri neleri içeriyor? Bu yazına eleştirel bakan yazarların “yeni bölgecilik” olarak adlandırdığı reçete ile önerilen “tedaviyi” uygulamadan önce Türkiye’nin neleri tartışması gerekiyor?

ığı²⁰ ile beraber, Birleşmiş Milletler'in ve OECD'nin de bölgesel gelişme sorunlarına çok da farklı bakmadıklarını ifade etmek mümkündür.

Bu farklı olmayışın genel olarak belki de en iyi ifadesi, Prof. Dr. Ha-Joon CHANG'ın "Neden kalkınmış ülkeler kendi kalkınmalarının tarihi konusunda bu kadar cahiller? İnsanların tarihi, çağdaş, entelektüel ve siyasi gündem doğrultusunda yorumlama doğal eğilimi (ki bu eğilim çoğu kez tarihsel perspektife gölge düşürür) yüzünden mi? Yoksa defalarca tanık olduğumuz gibi, ülkelerin teknolojik açıdan yetkinleştiklerinde, kendilerinin kalkınırken uygulamamış oldukları politikaları empoze etmekte çıkarları mı var? Kısacası, kalkınmış ülkeler kendilerinin kalkınmakta iken uygulamadıkları politikaları kalkınmakta olan ülkelerin benimsemesinde ısrar ederek 'merdiveni itiyorlar mı?' satırlarında bulunabilir.

TÜRKİYE'DE DURUM

Bilindiği üzere Türkiye, XIX. yüzyılda geçirdiği yarı sömürgeleşme beneyinin etkisiyle, tipik bir koloni benzeri yerleşme yapısına sahip ol-

---

Nedir bu 'yeni bölgecilik'?

Yeni bölgecilik söyleminin ortaya çıkışında bir grup araştırmacının, 1980'li yıllarda Japonya ve Avrupa karşısında zayıflayan Amerikan ekonomisinin küresel rekabet gücünü geri kazanmasının yollarını araştıran çalışmaları yatıyor. Bunlardan özellikle Michael Porter'ın çizdiği yol haritası, AB tarafından resmi bölgesel gelişme politikası olarak benimseniyor. Ana hatlarıyla bu harita; ulus devletin, serbest piyasa ekonomisinin yarattığı bölgelerarası dengesizlikleri, yasalar, teşvikler ve kamu yatırımlarıyla giderme yaklaşımını terk ederek; küreselleşmenin "gerektirdiği" rekabetçi piyasa koşullarını düzenleme görevi üstlenmesinin gerekliliğini vurguluyor. Ekonomik gelişmenin aracı olarak bölge olgusunu yeniden keşfeden yeni bölgecilik, aslında neoliberal ekonomi politikaları ile coğrafyanın bir arada ele alındığı bir söylem ve bu bağlamda bölge kavramına hem ekonomik, hem de politik açıdan yeni anlamlar yüklüyor" (Evren, Y. ve Çekiç, İ.T., "Yeni Bölgecilik Kısacasında Türkiye", Cumhuriyet Gazetesi.7.11.2003). Avaner, a.g.e.; Somel, A- Ekiz, C., "AB Plancılığına Geçiş: Ön Ulusal Kalkınma Planı", *Bölge Kalkınma Ajansları Nedir, Ne Değildir?*, (Derleyen: Menaf Turan) YAYED, Paragraf Yayınları/06, Ankara, 2005; Bayramoğlu, S., "Türkiye'de Bölgesel Politikaların Gelişimi", *Bölge Kalkınma Ajansları Nedir, Ne Değildir?*, (Derleyen: Menaf Turan) YAYED, Paragraf Yayınları/06, Ankara, 2005, s. 35-120.

²⁰ Teknik kısıtlar nedeniyle, çalışmanın ana konusuna yeterince yer verebilmek amacıyla, sadece değinmekle yetinilmiştir.

muştı. Nüfusları hızla artan liman şehirleriyle, bu liman şehrinin hinterlandındaki artı ürünü bağlı bulunduğu metropole taşımak için gelişmiş ağaç biçimindeki yol şemasıyla iç pazarında bütünleşmesi olmayan bir iktisadi sistemin yerleşme yapısına sahipti. Kurtuluş savaşı sonrasında izlenen yerleşme politikaları, bu dışa bağımlı yapıyı dönüştürmekte başarılı olmuştu. Başkentın İstanbul'dan Ankara'ya taşınması, ağaç biçiminden örümcek ağı biçimine dönüştürülen demiryolları uygulaması, 1945'ler sonrasında uygulanan karayolları programı, devlet fabrikalarının küçük Anadolu şehirlerinde kurulması ve benzeri politikalar 1960'lı yıllara gelindiğinde iç pazar açısından bütünleşmesi görece olarak oldukça yüksek bir iktisadi yapının doğmasına neden olmuştu.²¹ Türkiye 1960 sonrası planlama deneyimine bu tür bir tarihsel birikim sonrasında ve bir dolu probleme sahip olarak girmişti. Böyle bir durumda ulusal planlamaya başlayan bir ülkede, planlamadan genellikle iki önemli işlev beklenebilir. *Birincisi*, bölgesel planlamaya ülkenin iktisadi gelişmesindeki etkinliği artırma işlevi vermektir. Böylece, gerek yerleşme sisteminin oluşmasında gerek altyapı kararlarının verilmesinde ekonominin darboğazlara düşmesi önlenerek ve bu kararların her birinin iktisadi etkinliğe katkısı olacak şekilde verilmesine çalışılacaktır. Bölge planlamasının *ikinci işlevi*, bölgesel eşitsizlikleri gidermekte bir araç olarak kullanılmasıdır. Farklı bir ifade ile bölge planlamasına ülke içinde eşitsiz büyüme yasasının sonuçlarını tersine çevirmekte kullanılacak bir mekanizma olarak bakmaktır.

Ülkemizde gelişmemiş yörelere dönük politika demetleri esas olarak Kalkınmada Öncelikli Yörelere (KÖY) teması etrafında kurgulanmıştır. 'Kalkınmada Öncelikli Yörelere'in geliştirilmesi amacıyla planlı dönem boyunca uygulanan politikaların başlıcaları üç ana grup altında toplanabilir; Bunlardan *birincisi* ve belki de en önemlisi kamu otoritesinin özellikle altyapı alanında direkt yatırım faaliyetleriyle, mali kaynakların gelişmiş yörelere nispi olarak az gelişmiş yörelere aktarılmasını gerçekleştirmektir. *İkincisi*, özel kesim yatırımlarının kalkınma planlarında belirlenen önceliklere uygun sektörlerle ve bölgelere yönlendiril-

²¹ Tekeli, İ., "Dört Plan Döneminde Bölgesel Politikalar ve Ekonomik Büyümenin Mekansal Farklılaşması", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Özel Sayı, Ankara, 1981.

nesi ve desteklenmesi amacıyla uygulanan teşvik ve hibe önlemleridir. İçüncü araç da, her yıl genel bütçeden gerice yörelerdeki harcamalar için ayrılan ödeneklerin yanı sıra bütçe dışında oluşturulan fonlardan *örneğin Yatırımları Teşvik Fonu*) aynı amaçla yapılan kaynak aktarmaları ve kamusal nitelikli ihtisas bankalarından Türkiye Kalkınma Bankası ve Halk Bankası'ndan elverişli koşullarda sağlanan kredi finansmanlanakları olarak tasarlanmıştır.²² Ancak, yine hatırlanacağı üzere; ülkemizde iktisat politikaları ve tercihlerinin köklü bir değişikliğe uğradığı 1980'ler boyunca üretim faaliyetlerinin mekansal dağılımı, ülkeyi nereseyse sanayisizleşmeye de götüren kaynak tahsisi politikaları doğrultusunda çarpık bir görünüm almış, çoğu deniz kıyısındaki büyük kentlerimizde önemli yığılmalar yaratmış, zaten çok zayıf olan arazi kullanım ve imar disiplini hemen tümüyle ortadan kalkmış ve Türkiye bu çarpık ve yetersiz sanayileşmeyle birlikte, oldukça derin çevre yozlaşmaları ile arşı karşıya kalmıştır.²³ Bununla birlikte, gelişmemişlik problemini il düzeyinde ele almaya yönelik ve dolaylı olarak il olma yarışına da katkıda bulunan, Kalkınmada Öncelikli Yöre (KÖY) politikalarının başarısızlığı ortaya çıkmış, *kalkınmada öncelikli yöreler Türkiye yüzölçümünün çok büyük bir parçasını kaplar olmuştur (50 il, 2 ilçe).*²⁴

² Yatırım Teşvik Tedbirlerinin bütün ve özellikle Güneydoğu Anadolu Bölgesi uygulamalarının detayları için bkz: Serdengeçti, T., "Yatırım Teşvik Tedbirleri ve Güneydoğu Uygulaması", *Güneydoğu Anadolu Projesi: Türkiye'nin Geleceğinde GAP'ın Yeri Sempozyumu*, 12-16 Haziran 2000, TCMB Eğitim Müdürlüğü, Yayını, S.83 - 170, Ankara, 2000.

³ Boratav, K ve Türkcan, E. (ed.), *Türkiye'de Sanayileşmenin Yeni Boyutları ve KİT'ler*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1993, s. 110-111.

⁴ Konunun ülkemizdeki gelişimi için özellikle bakınız: MGK, *Türkiye'de Bölge Planlaşmasının Evreleri*, Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği, Ankara, 1993; Sönmez, M., *Bölgesel Eşitsizlik: Türkiye'de Doğu Batı Uçurumu*, Alan Yayınları, İstanbul, 1998; Kulhan, E., *Yatırımlarda Devlet Yardımları ve Kalkınmada Öncelikli Yörelere Sağlanan Diğer Destekler*, Devlet Planlama Teşkilatı, Bölgesel Gelişme ve Yapısal Uyum Genel Müdürlüğü, Ankara, 1998; Şahinkaya, S., "Bölgesel Dengesizliği Gidermeye Yönelik Politikalar: Dünya ve Türkiye'den Örnekler", *VI. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi, Kongre Tebliği*, 17-19 Kasım 1999, ODTÜ, Ankara, 1999 ve Şahinkaya, S., "Türkiye'nin Bölgesel İktisadi Dengesizlikleri Giderme, "Bölgesel Gelişme Stratejisi" Oluşturma Gayretleri Üzerine Değınmeler ve 'Yeni' Bir Örgütlenme Önerisi", *ERC/METU Uluslararası Ekonomi Kongresi V Kongre Tebliği*, 10-13 Eylül 2001, ODTÜ Ankara; Sarıca, İ., "Türkiye'de Bölgesel Gelişme Politikaları ve Projeleri", *Akde-*

Bölgesel farklılıkların ve bölgesel büyümenin analizi Türkiye’de iki ayrı yaşam düzeyini ve gelir kopmasını çok net bir şekilde göstermektedir. İktisadi bakımdan Doğu ve Batı bütünüyle birbirinden farklı ikili bir yapı üzerinde gelişmesini sürdürmektedir. Doğu Anadolu, Doğu Karadeniz, İç Anadolu’nun bir bölümü ve Güneydoğu Anadolu düşük gelirli Doğuyu; Marmara, Ege ve Akdeniz ile İç Anadolu’nun bir bölümü de görece gelişmiş Batıyı oluşturmaktadır. Gelişmiş bölgeler, İstanbul, Ankara ve Adana’yı birleştiren E-5 karayolunun batısı, Türkiye’nin en büyük metropollerini ve gelişme hızında bu metropollerden etkilenen diğer illeri içermektedir. Eskişehir ve Konya gibi iki bölge merkezi de bu eksenin bitişiğinde yer almaktadır. Bu yapı Batı’nın gelişme dinamikleri açısından avantajlı olduğunu göstermektedir.²⁵

Ayrıca, 1990’lı yıllarda küreselleşmenin dozunu giderek artırmasıyla birlikte 1980’deki birinci kırılmayı ikinci bir kırılma takip etmiş-

---

niz Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi, (1), Antalya, 2001, s.154-204; Eşiyok, B., *Türkiye Ekonomisinde Bölgesel Dengesizlikler (Doğu ve G. Doğu Anadolu Bölgelerinin Kalkınmasına Yönelik Bir Model Önerisi)*, Türkiye Kalkınma Bankası, İktisadi Araştırmalar, Ankara, 2002; Doğruel, Altınbaş, Güneş, “Türkiye’de Bölgesel Yakınsama: Kalkınmada Öncelikli İller Politikası Başarılı mı?”, *ERC/METU Uluslararası Ekonomi Kongresi VI Kongre Tebliği*, ODTÜ, Ankara, 2002; Doğruel F, Doğruel A.S., “Türkiye’de Bölgesel Gelir Farklılıkları ve Büyüme”, *Küresel Düzen: Birikim, Devlet ve Sınıflar, Korkut Boratav’a Armağan* (Editörler: Ahmet Haşim Köse, Fikret Şenses, Erinç Yeldan), İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 287-318; Karaca, O., “Türkiye’de Bölge-lerarası Gelir Farklılıkları: Yakınsama var mı?”, Türkiye Ekonomi Kurumu Tartışma Metni, 2004/7, Ankara, 2004; Demir, A ve Yiğidim, A., “Sürdürülebilir Kalkınma ve Türkiye’de Bölgesel Yakınsama Analizi: 1997-2001 Dönemi”, *Türkiye İktisat Kongresi 2004, Kongre Tebliği*, Cilt 7, İzmir, 2004; Turan, M. (Derleyen), *Bölge Kalkınma Ajansları Nedir, Ne Değildir?*, YAYED, Paragraf Yayınları/06, Ankara, 2005; Elvan, L. et. Al, *Bölgesel Gelişme ve Sektör- Bölge Yığılımları*, TÜSİAD-DPT, Türkiye Büyüme Stratejileri Dizisi No:4. Yayın No: TUSİAD-T/2005-09/408, İstanbul, Eylül 2005. Ayrıca, Devlet Planlama Teşkilatı Yapısal Uyum Genel Müdürlüğü’nün <http://www.dpt.gov.tr/bgyu/bgyu.html> sayfaları.

²⁵ Doğruel F, Doğruel A.S., “Türkiye’de Bölgesel Gelir Farklılıkları ve Büyüme”, *Küresel Düzen: Birikim, Devlet ve Sınıflar, Korkut Boratav’a Armağan* (Editörler: Ahmet Haşim Köse, Fikret Şenses, Erinç Yeldan), İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 314 ile Küçük, U.N ve Altuğ, G.S., “Türkiye’de Bölgesel Farklılıklar ve Yatırımların Seyri: Yoksul ve Zengin Bölgeler Arasındaki Fark Azalmakta mı?”, *Ekonomik Büyümenin Dinamikleri ve İstihdam: Kaynaklar ve Etkileri*, (Ed: Doç. Dr. Bilin Neyaptı), Türkiye Ekonomi Kurumu, Ankara, 2006.

ir. Türkiye'nin "Avrupa Birliği'ne uyum süreci"nde,²⁶ siyasal, idari ve iktisadi dönüşümlerin senkronizasyonu birçok alanda artık devletin daha "düzenleyici (!)" bir konuma geçmesi, kalkınma, planlama ve bölgesel gelişme anlayışını da çok derinden etkilemiş ve değiştirmiştir.²⁷

Bu kırılma/adımların en önemlilerinden biri, "İstatistiksel Bölge Birimleri Sınıflandırması İBBS" *Nomenclature of Territorial Units for Statistics (NUTS)*²⁸ projesidir. Bu proje ile bölgelerin sosyoekonomik analizlerinin yapılması, bölgesel politikaların belirlenmesi ve AB Bölgesel İstatistik Sistemi'yle karşılaştırılabilir veri tabanı oluşturulması amacıyla, ülke genelinde üç düzeyde istatistiki bölge birimleri²⁹ oluşturulmuştur.³⁰

2003 Yılı Katılım Ortaklığı Belgesi, NUTS-II'lerde bölgesel kalkınma planları hazırlanmasını, bölgesel kamu yatırımları bütçesi hazır-

²⁶ IMF, Dünya Bankası ve OECD'nin de bu konudaki telkinleri de hatırdta tutulmalıdır.

²⁷ Bu sürecin analizi için özellikle Somel ve Ekiz, *a.g.e.* ve Bayramoğlu, *a.g.e.*

²⁸ NUTS uygulaması, Avrupa İstatistik Enstitüsü EUOSTAT'ın bölgesel istatistiksel verileri sağlamak üzere türdeş bir zemin yaratma amacıyla başlattığı, 1988'de Avrupa genelinde ilerletilen ve hukuksal çerçevesi henüz 2003'te oluşturulan bir sistemdir. Avrupa genelinde 1988'de başlatılan bu iş, 2003 yılında hukuki zemine oturtulmuştur. Bu sisteme göre AB ülkelerinde toplam 78 NUTS-I, 211 NUTS-II ve 1093 NUTS-III bölgesi vardır. Bu sistem, Türkiye'nin gündemine 2001 Katılım Ortaklığı Belgesi'nin koşullarından biri olarak girmiştir. Bu çerçevede, Türkiye'de İBBS çalışması AB tarafından Avrupa-Akdeniz Ortaklığı Fonu MEDA'dan verilen krediyle yapılmıştır. DİE, DPT, İçişleri üyeli bir komisyon, NUTS tanımlarını temel alıp bir liste çıkarmıştır. Bunlara göre Türkiye'deki mevcut iller nüfus ve alan bakımından NUTS-III' e denktir; ama NUTS-II ve NUTS-I'e uygun yönetim kademesi yoktur. Komisyonca ekonomik, toplumsal, kültürel, coğrafi açılardan türdeş; ortalama 1,8 milyon nüfuslu bölgeler aranmış ve bunların 26 adet olduğu kararlaştırılmıştır. Benzer biçimde 5 milyon ortalama nüfuslu bölgeler belirlenmiş, bunların da sayısı 12 diye saptanmıştır. Bu liste Bakanlar Kurulu'nca kabul edilmiş, 22 Eylül 2002'de karar Resmi Gazete'de yayımlanmıştır (Güler, B. A., "Bölge Ajansları AB Operasyonudur", (Röportaj: Işık Kansu), *Cumhuriyet Strateji*, 22 Mayıs 2006).

²⁹ İBBS temelinde bölgelerarası gelir eşitsizliği üzerine bir çalışma için bkz: Öztürk, L., "Bölgelerarası Gelir Eşitsizliği: İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflandırması'na (İBBS) Göre Eşitsizlik İndeksleri İle Bir Analiz (1965-2001)", *Akdeniz Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi* (10) Antalya, 2005, s.95-110.

³⁰ Çamur, C. K. ve Gümüş, Ö., "İstatistiki Bölge Birimleri-Nuts Sistemi", *Bölge Kalkınma Ajansları Nedir, Ne Değildir?*, (Derleyen: Menaf Turan) YAYED, Paragraf Yayınları/06, Ankara, 2005, s.147-156.

lanmasını, bu işleri yürütecek idarelerin kuruluşunun tamamlanmasını³¹ isteyince, “bölge kalkınma ajansları”³² kurulması gündeme geti-

³¹ NUTS sistemiyle Brüksel, (1) sanayi KOBİ, (2) tarım-hayvancılık kırsal kalkınma, (3) turizm-çevre-altyapı gibi üç temel iktisadi alanın planlanması ve yönetimini “bölgeselleştirme”yi güvence altına almıştır. Bunların hedeflerini belirleme işi bölge ile Brüksel işbirliğine kaydırılmış, Ankara’nın by-pass edilmesi mümkün hale getirilmiştir. Gerçekte bu sistem, merkezde ilgili kurumlara sahiptir: DPT bu işin takipçisi olarak bir genel müdürlüğe ve daire başkanlığına sahiptir; Brüksel’den alınacak kaynaklar “Ulusal Mali Yardım Koordinatörlüğü”, “Ulusal Fon”, “Merkezi Finans ve İhale Birimi Mali İşbirliği Komitesi”, “Ulusal Yetkilendirme Görevlisi” gibi Ankara merkezli kuruluşlarca yönetilecektir. Eğer Türkiye ulusal kalkınma plancılığından vazgeçmese, AB üzerinden gelen bu bölgesel plancılığı kendi amaçları doğrultusunda yönlendirme iradesi ve gücü gösterebilse, yürürlüğe giren sistemi diğer merkez ülkelerde görüldüğü gibi “Avrupa kaynaklarını ülkeye çekme” aracı diye görmek mümkün olabilirdi. Ne var ki durum böyle değildir... Devreye giren danışman firmalar Brüksel’in taraf oldukları sözleşmelerle yürümekte; hedef belirleme ve işleyişi denetleme sürecinde iktidar Brüksel’e bırakılmakta, kısaca “bölgesel hedefler”i ulusal hedeflerle bütünleştirecek ulusal plancılık ortadan kaldırıldığı için kalkınma yönetiminde Ankara devre dışı kalmaktadır. DPT’nin ilgili birimlerinin ve yeni kurulan merkezi birimlerin “Brüksel adına” değil, öncelikle “Türkiye adına” çalışma amacına göre kurulması kritik önem taşır. Bu nedenle burada iş gören personelin Brüksel eliyle yapılan hizmet-İçi eğitimlerden başka “Ankara eliyle” paralel eğitimlere tabi tutulması ve örgütlenmenin bu içeriğe göre gerçekleştirilmesi üzerinde durmak gerekir. Brüksel eliyle yapılan eğitimlerin, personeli Brüksel çıkarına hizmet etmeye yönlendireceği, bunları Brüksel memuru gibi düşünüp çalışmak üzere yetiştireceği açıktır. Oysa “para” Brüksel’in olabilir, ama yapılan iş Türkiye üzerindedir. Tüm yeni kurulan kurumların, tüm yeni görevlendirilen personelin Türkiye bakış açısı doğrultusunda hareket etmeye yönlendirilmesi büyük önem taşır (Güler, 2006, a.g.e.).

³² Kalkınma Ajansları ile ilgili olarak bkz: Arslan, Kahraman, “Bölgesel Kalkınma Farklılıklarının Giderilmesinde Etkin Bir Araç: Bölgesel Planlama ve Bölgesel Kalkınma Ajansları”, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl:4 Sayı:7 Bahar 2005/1, 2005, s.275-294; Ataay, F., “BKA Tasarımının ‘Kalkınma’ Anlayışı Üzerine”, *Bölge Kalkınma Ajansları Nedir, Ne Değildir?*, (Derleyen: Menaf Turan), YAYED, Paragraf Yayınları/06, s. 15-32, Ankara, 2005; Avaner, a.g.e.; Bayramoğlu, a.g.e.; Somel, A- Ekiz, C., “AB Plancılığına Geçiş: Ön Ulusal Kalkınma Planı”, *Bölge Kalkınma Ajansları Nedir, Ne Değildir?*, (Derleyen: Menaf Turan), YAYED, Paragraf Yayınları/06, Ankara, 2005; Demirci, G. A., “Bölgesel Kalkınma Ajansları”, *TSBD, Sosyal Bilimler Kongre Tebliği*, Ankara, 2003 ve Demirci, G. A., “Farklı Ülkelerde Bölge Kalkınma Ajansları”, *Bölge Kalkınma Ajansları Nedir, Ne Değildir?*, (Derleyen: Menaf Turan), YAYED, Paragraf Yayınları/06, Ankara, 2005, s.181-195, Karasu, K., “İngiltere’de Bölge Kalkınma Ajansları” *Bölge Kalkınma Ajansları Nedir, Ne Değildir?*, (Derleyen: Menaf Turan), YAYED, Paragraf Yayınları/06, Ankara, 2005, s.197-238; Turan, M. (Derleyen), *Bölge Kalkınma Ajansları Nedir, Ne Değildir?*, YAYED, Paragraf Yayınları / 06, Ankara, 2005; Oyan, O., “Kalkınma Ajansları: Amaç Gerçekten Kal-

ilmiş ve hazırlanan yasa tasarısı TBMM’nde uzun ve tartışmalı oturumlarda görüşülerek 5449 Sayılı *Kalkınma Ajanslarının Kuruluşu, Koordinasyonu ve Görevleri Hakkında Kanun* adı ile kabul edilerek süreç³³ tamamlanmıştır.³⁴

Kalkınma Ajanslarının özel olarak incelenmesinin önemli olduğuna vurgu yaparak burada kısa bir değerlendirme yapmakta yarar vardır. “... *kalkınma ajansları modelinin de, 1980 sonrasında izlenen bölgesel gelişme politikalarının yeni bir kurumsal çerçeve ile sürdürülmesi anlamına geldiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Bu kalkınma anlayışı, ülkemizin kalkınma sorunlarının çözümü için ‘girişimcilik ruhunun ve kapasitesinin geliştirilmesi’ gerektiği varsayımından hareket etmekte; bölge kalkınma ajanslarına da, düzenleyici devlet anlayışına uygun olarak, ‘koordinasyon’, ‘düzenleme’, ‘katalizatörlük’ gibi işlev-*

---

kınma mı?” *Mülkiye Dergisi*, Kış /2005, 249, Ankara, 2005, s.63-73; Berber, M ve Celebçi, “*Türk Bölgesel Kalkınma Politikalarında Yeni Arayışlar: Kalkınma Ajansları ve Türkiye’de Uygulanabilirliği*” Doğu Karadeniz Bölgesel Kalkınma Sempozyumu, 13-14 Ekim 2005, Trabzon, 2005, <http://www.metinberber.ktu.edu.tr/linkler/kajans.pdf>; Güler, A. B., “Sunuş”, *Bölge Kalkınma Ajansları Nedir, Ne Değildir?*, (Derleyen: Menaf Turan), YAYED, Paragraf Yayınları/06, Ankara 2005, s.3-10 ve Güler, A. B., “Bölge Ajansları AB Operasyonudur”, (Röportaj: Işık Kansu), *Cumhuriyet, Strateji*, 22 Mayıs 2006; Özen, P., “Bölge Kalkınma Ajansları”, *Tepav*, Epri, Yönetişim Etütleri, Bölgesel Kalkınma, 2006, <http://www.tepav.org.tr/tur/admin/dosyabul/upload/bolgeselkalkinmabilginotu.pdf> Erişim Tarihi: 10 Haziran 2006.

Ayrıca, Kalkınma Ajansları ile ilgili olarak şu web siteleri gözden geçirilebilir: <http://www.yayed.org/>;

http://www.yayed.org/genel/bizden_listele.php?bizden_kod=8;

<http://www.tepav.org.tr/tur/index.php?type=bolcalc&title=Y>;

<http://www.okab.gov.tr/>; <http://www.yesilirmak.gov.tr/>;

http://www.gidem.org/_Gidem/website/gozlem.aspx?sayfaNo=117; <http://www.mersin-ka.org/>;

<http://www.dakap.org.tr/>; <http://www.egev.org/>

³³ Hükümet tasarısına dönüşürken geçirdiği en önemli dönüşümün “Bölge Kalkınma Ajansları” başlığından “bölge” sözcüğünün düşürülmesi olduğu hatırlanmalıdır. Tasarıdan yasaya geçiş ve 25.01.2006 Tarih ve 5449 Sayılı Kalkınma Ajanslarının Kuruluşu, Koordinasyonu ve Görevleri Hakkında Kanun ile ilgili seyri izlemek için bkz: (Oyan, a.g.e.).

³⁴ Ancak, Ana Muhalefet Partisi CHP’nin 131 milletvekili imzaları ile bahse konu Kanun’un pek çok maddesi hakkında yürütmenin durdurulması talebiyle Anayasa Mahkemesine dava açmış durumdadır.

ler yüklemektedir. (Kanunun), ulusal/bölgesel/yerel kalkınmada devletin etkin müdahalelerde bulunmasını dışlayan bu yaklaşımı, gerçek anlamda bir sınaî atılım için kamu girişimlerine gereksinim bulunduğu ve kamunun sınaî girişimlerinin bölgesel ve yerel gelişme açısından vazgeçilemez olduğu gerçeğini göz ardı etmekte, bu nedenle de kalkınma sorunlarına çözüm getirme açısından³⁵ herhangi bir önem taşımamaktadır.

Sonuç olarak, anlamlı bir bölgesel gelişme programının uygulanabilmesi/sanayinin yaygınlaştırılması için, çok daha basit ancak köklü başlangıç şartlarının oluşması, yani arazi kullanımı, kentleşme ve imar disiplinini sağlayacak mevzuatın elden geçirilmesi ve tavizsiz uygulanması gerekmektedir.³⁶ Ayrıca, unutulmamalıdır ki; hangi kamu yönetimi modeli benimsenirse benimsensin, Türkiye’de sanayi faaliyetlerinin yurt düzeyine eşit ve homojen bir biçimde dağıtmak ve somut olarak (bugünkü kuruluşlar ve organizasyonel yapı itibarıyla) 81 ili birbirine yakın gelişmişlik düzeylerine ulaştırmak, nerede ise gerçekleşmesi imkansızla yakın bir düşür ve serbest piyasa mekanizması mantığına da tamamen aykırıdır. Bu hedefler, ne klâsik sanayileşme süreçlerinde, ne de bir zamanların merkezi planlı ekonomilerinde gerçekleştirilebilmiştir.³⁷

Büyük özel sektörün; bölgesel planlar çerçevesinde çeşitli teşvikler ve sübvansiyonlarla, KÖY’lere, gerice yörelere, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerine gitmekte (yatırım yapmakta) zorlandığı, bu tür kalkınma ve sanayi politikaları-programlarının genellikle başarılı olmadığı ülkemiz açısından yaşanmış ve saptanmış bir gerçektir. Yöre girişimcileri açısından bir miktar farklı olan ve fakat bunlara benzer bir uygulama olarak da nitelendirilebilecek olan *Acil Destek Programlarına* yakından göz atmakta sayısız yarar bulunmaktadır.

³⁵ Ataay, F. (2005) “BKA Tasarımının ‘Kalkınma’ Anlayışı Üzerine”, *Bölge Kalkınma Ajansları Nedir, Ne Değildir?*, (Derleyen: Menaf Turan), YAYED, Paragraf Yayınları, Ankara, 2005, s.32-33.

³⁶ Ki bu da yakın dönemde (1999 ve 2000) yaşadığımız ve muhtemel gelecekte yaşayacak olduğumuzun ifade edildiği ve yoğun bir biçimde tartışıldığı deprem/depremleri Bilecik, Bozüyük, İzmit ve İstanbul ekseninde yoğunlaşmış bulunan sınaî tesisleri birlikte düşündüğümüzde daha da öne çıkmaktadır.

³⁷ Boratav ve Türkcan, a.g.k.

ACİL DESTEK PROGRAMLARI: Kurumsal Düzenlemeler

Olağanüstü Hal Uygulamalarının sürdüğü 1990-1994 dönemini kapsayan VI. Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde hazırlanan *Aksiyon Planları*³⁸ adı altındaki Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerine dönük “tedbirler ya da teşvik paketleri” 1994 krizini takiben daha da somutlaşmıştır. VII. Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda da “*Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri için hazırlanan Aksiyon Planı kapsamındaki yatırımların sürdürülmesi ve yörenin ivedilik arz eden sorunlarının çözümü için gerektiğinde Acil Destek Programları hazırlanması*” hüküm altına alınmıştır. Zira bu bölgelerde, insanları metropollerde istihdam etme maliyetinin daha altındaki maliyetlerle yapılan tesislere, işletmelere yerleştirmek gerektiği ve bunun öneminden hareketle geliştirilen uygulamalardan biri de çalışmanın ana gövdesini oluşturan *Acil Destek Programlarıdır*.

Bu programların önemli bir kısmının temel amacı; *yatırımı yarım kalmış ve/veya yatırımı tamamlandığı halde işletme sermayesi yetersizliği nedeniyle düşük kapasite kullanımı ile çalışan tesislerin farklı bir ifade ile sorunlu işletmelerin yeniden ekonomiye kazandırılmasıdır ve Acil Destek Programları bu kapsamda değerlendirilmelidir.*³⁹ Res-

³⁸ 22 Şubat 1993 tarihli Milli Güvenlik Kurulu Bildirgesi’nde de “Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerimizin kalkındırılmasına yönelik olarak, Bölge ve Alt Bölge Planlama çerçevesinde geliştirilen aksiyon planları” şeklinde yer almıştır. <http://www.mgk.gov.tr/basinbildiri1993/22subat1993.htm>. Ayrıca dönemin MGK toplantılarında sık bir biçimde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerine ilişkin iktisadi önlemler dile getirilmeye devam etmiştir. Örneğin; “... gerekli güvenlik tedbirlerinin kesintisiz sürdürülmesinin yanında, bölgeye yönelik ekonomik, sosyal, kültürel ve psikolojik tedbirlere hız kazandırılmasının gereği üzerinde bir kere daha durulmuştur. Bu çerçevede, ‘Doğu ve Güneydoğu Anadolu Kalkınma Hamlesi’ adı altında Başbakanlık tarafından hazırlanan proje ile ilgili Kurula bilgi sunulmuştur.” <http://www.mgk.gov.tr/basinbildiri1997/31mart1997.htm>. Ayrıca, “Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde başlatılmış bulunan ve TBMM tarafından kabul edilen teşvik tedbirleri ile de desteklenen temel alt yapı yatırımlarının bir an önce halkın günlük yaşantısına yansiyacak şekilde hızlandırılması”, <http://www.mgk.gov.tr/basinbildiri1998/27mart1998.htm>.

³⁹ Programların çerçevesi esas olarak, 54. Hükümet yani Refah-Yol dönemindeki 96/8905 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı kapsamındaki uygulamalar, 56. Hükümet yani Demokratik Sol Parti Azınlık Hükümeti döneminde açıklanan 99/12477 ve 57. Hükümet dönemindeki 2000/1721 Bakanlar Kurulu Kararları ile çizilmiştir.

mi tariflenişi “Yarım Kalmış ve İşletme Sermayesi Yetersizliği Nedeniyle İşletmeye Geçememiş Yatırımların Ekonomiye Kazandırılması”na dair karar ve tebliğlerle uygulanan bu sistem/uygulama üç ayrı tarihte birbirleri ile küçük farklılıklar içeren karamname ve tebliğlerle gerçekleştirilmiştir.⁴⁰ Bu kısımda öncelikle programlara ilişkin düzenlemelere yer vererek benzerlik ve farklılıklar analiz edilmeye gayret edilecektir.

Acil Destek Programı 1

Acil Destek Programı'nın ilk etabı 7 Kasım 1996 tarih ve 96/8905 sayılı ve 1 Şubat 1997 tarih ve 97/1 sayılı Hazine Müsteşarlığı Tebliği ile başlamış ve sürdürülmüştür. Aracı bankalar *anonim şirketler* için *Türkiye Kalkınma Bankası* (TKB), *limitet şirketler* için *Vakıfbank* olarak belirlenmiş ve programın koordinasyon ve sekreteryaya görevi de TKB'na verilmiştir.⁴¹

Sadece *imalat sanayii alt sektörlerini* desteklemeyi tasarlayan uygulamanın kapsamında 23 il⁴² bulunmaktadır: *Adıyaman, Ağrı, Ardahan, Batman, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Erzincan, Erzurum, Hakkâri, Iğdır, Kahramanmaraş, Kars, Malatya, Mardin, Muş, Siirt, Sivas, Şanlıurfa, Şırnak, Tunceli ve Van*. Ayrıca, uygulama için 2,5 Trilyon TL'si yatırım kredisi, 2 Trilyon TL'si de işletme kredisi olarak ödenmek üzere toplam 4,5 Trilyon TL kaynak ayrılmıştır. Kredilerdeki faiz oranları ve vadeler; yatırım kredisi için yüzde 20 ve 2 yılı öde-

⁴⁰ TKB, *Kalkınma Bankacılığı ve Türkiye Kalkınma Bankası: (Karşılaştırmalı Analiz ve Hedefler)*, Hizmete Özel, Ankara, 13 Ekim 2004; Şahinkaya, “Bölgesel Dengesizliği Giderme Çabalarında İki Karar”, *Mülkiye Dergisi*, C.23, s. 215, Mart-Nisan, Ankara, 1999. Bu makale, 2001 yılında Cevat Geray'a Armağan içinde, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları No: 25, s.669-683'de yeniden yayımlanmıştır.

⁴¹ Her üç programında temel aracı bankası olan Türkiye Kalkınma Bankası, Kasım 1994, Temmuz 1995, Nisan 1996 ve Nisan 1997 tarihlerinde, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerindeki illerin valileri ile yakın işbirliği içerisinde önce 18 il ve daha sonra ise 23 il tarayarak; yatırımı yarım kalmış ve yatırımını tamamlayıp düşük kapasite kullanım oranları ile çalışan sanayi işletmeleri belirlemiş, bu işletmelerin ekonomiye kazandırılması ve istihdam yaratabilecek verimli çalışan işletmeler haline getirilebilmesi için gerekli finansman ihtiyacını saptamıştır (TKB, *Kalkınma Bankacılığı ve Türkiye Kalkınma Bankası: (Karşılaştırmalı Analiz ve Hedefler)*, Hizmete Özel, Ankara, 13 Ekim 2004).

⁴² Acil Destek 1 kapsamındaki illerin haritası için bkz: Ek 1.

mesiz dönem toplam 4 yıl, işletme kredisi için yüzde 30 ve 1 yılı ödemesiz toplam 2 yıldır. Firma başına kredi limiti ise 100 milyar TL'dir.

Program kapsamında 23 ilden 262 adedi anonim şirket 157 adedi ise limitet veya şahıs şirketi statüsünde olmak üzere, *toplam 419 şirket* aracı bankalara başvurmuştur. Söz konusu *şirketlerin talep ettikleri kredi tutarı yaklaşık 20,6 Trilyon TL işletme kredisi ve 11,9 Trilyon TL yatırım kredisi olmak üzere toplam 32,5 Trilyon TL*'dir. Ayrılan kaynağın 4,5 Trilyon TL olduğu düşünüldüğünde "durumun" daha başlangıçta ne kadar sorunlu olduğu tartışmasızdır.

97/1 no'lu uygulama tebliğinin lafzında yer alan hükümler uygulamada aşağıdaki sıkıntılarla karşılaşılmasına neden olmuştur. Yarım kalmışlık tespitinin 30 Haziran 1996 itibariyle yapılacak olmasına rağmen, aracı bankaya müracaat tarihinin Şubat 1997 olarak saptanması,

- Kapsamdaki il işletmelerinde genel olarak sağlıklı kayıt sistemi olmayışı yarım kalmışlık oranının yüzde 75 olarak saptanması hususu, fiziki ve kaydi tespitleri de zorluklar yaratmıştır.
- *Yatırım ve işletme kredisinin birlikte kullanılması halinde işletme kredisinin toplam kredinin yüzde 25'ini geçmemesi* hükmü de, birçok firmanın sadece işletme kredisi kullanmasını tercih etmesine yol açmıştır.

Acil Destek Programı 2

Programın ikinci etabı, Türkiye Kalkınma Bankası'nın sürdürdüğü çabalarla, Hazine Müsteşarlığı ile gerekli koordinasyonun sağlanması ve konunun TKB'nce Yüksek Planlama Kurulu gündemine taşınması ile olgunlaşmıştır. TKB, o dönemde konuyu "*bölgeye yapılacak yeni yatırımlarla birlikte, mevcut yarım kalmış yatırımların tamamlanması, tamamlanmış ancak işletmeye alınamamış olanların işletmeye alınması ve işletmede olup da çok düşük Kapasite Kullanım Oranlarında (KKO) çalışanların daha yüksek KKO'da çalışmasının sağlanması ile istihdam yaratılması, yeni yatırımlar için gerekli olandan daha az bir kaynak gerektirecektir. Bu nedenle Bölgedeki yarım kalmış yatırımların desteklenmesi önem arz etmektedir*" şeklinde değerlendirmektedir. Bununla birlikte TKB, konu ile ilgili olarak Bakanlıklar arası Uygulama ve Koordinasyon Kurulu'nun (BUKK) 7 Mayıs 1998 tarihli toplantı gündemindeki "*Türkiye Kalkınma Bankası'nın Doğu ve Güneydoğu*

**ASYA BİÇİMİ VE FEODALİZM
İMPARATORLUKTA VE CUMHURİYETTE
TOPRAK MÜLKİYET BİÇİMLERİ
KIRSAL ALANIN DEMOKRATİKLEŞMESİ
ÜZERİNE
“MUZAFFER İLHAN ERDOST*
İLE
YAZILI SÖYLEŞİ”**

Bu yazılı söyleşide, Muzaffer İlhan Erdost, asya biçimini (Asya Üretim Tarzını/ ATÜT'ü) teorik olarak özetliyor ve asya biçimi ile Osmanlı İmparatorluğu'nda mülkiyet ilişkilerinin bir karşılaştırmasını yapıyor. Daha sonra, İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e devreden toprak mülkiyeti biçimlerini ve bunların aldığı yeni şekilleri bir özet olarak sunuyor. Son bölümde, yarı-feodal toprak mülkler başta olmak üzere, kırsal alanın bir bütün olarak demokratikleşme süreçlerini, aşamalarını ve olumlu olumsuz sonuçlarını sergiliyor.

1960'lu yılların başlıca kuramsal tartışmalarından biri, Osmanlı'nın nasıl bir üretim tarzına sahip olduğu sorusu çevresinde kurulmuştu. Tezlerden biri Osmanlı'nın feodal üretim tarzına, diğeri Asya tipi üretim tarzına sahip olduğunu ileri sürüyordu. 1950'li yılların ikinci yarısında Avrupa solu içinde başladığını bildiğimiz “tarzlar” tartışması, Türkiye’de nasıl gündeme gelmişti? Tartışmanın tarafları kimler/hangi yapıtlardı?

1960 yılların başlıca kuramsal tartışmalarından birinin İmparatorluğun nasıl bir üretim tarzına sahip olduğu çerçevesinde kurulduğu saptaması doğru olabilir, ama bu konuda karşılıklı bir tartışma yaşanmadığı kanısında değilim. Avrupa solu içerisinde, asya biçimi tartışmalarında

* Yazılı söyleşide yer alan soruların taslağını hazırlayan sayın Sait EBİNÇ'e (AÜ SBE, Arş. Gör., saitebinc@gmail.com) ve soruların geliştirilmesinde değerli katkısını esirgemeyen sayın Prof. Dr. Birgül AYMAN GÜLER'e teşekkür ederiz. En büyük teşekkürü de bizi kırmayarak sorularımızı yanıtlayan Sayın Muzaffer İlhan ERDOST'a sunuyoruz.

ının 1950'lerin ortalarında başladığı konusunda da bilgi sahibi değilim. Bu konuda bizim yayınladığımız *Kapitalizm-Öncesi Ekonomi Biçimleri, Pre-Capitalist Economic Formations*'un çevirisidir, "London 1964" baskılıdır. Yeni baskısını genişletirken, *Sur les Sociétés Précapitalistes*'i örnek almıştık, bu da "Paris 1973" baskılıdır. Kuşku yok ki, bu yapıtların batıda yayınlandığı tarihler, bu konuların tartışılmasına başladığı tarihler olmamak gerekir. Ama benim bilgim bunlarla sınırlı.

Konunun, basına ne zaman ve nasıl yansıdığını tam olarak çıkarınamayacağım. Anımsadığım şu: Ankara'da, sanırım ODTÜ'de, Selahattin Hilav, İdris Küçükömer, Kemal Tahir'in katıldığı (belki Kıvılcımlı da var) bir panelde Asya Üretim Tarzı tartışılmış.

Kırk yıl öncesine ilişkin belleğin yanıltmalarını da düşünerek, şu notları da ekleyeyim. Bu süreçte İdris Küçükömer'in *Asya Üretim Tarzı* adlı bir kitabı ile And Yayınlarında *Asya Üretim Tarzı* derleme çeviri bir kitap yayınlanmıştı.

Benim bu konudaki ilk yazım, *Aydınlık*'ın Ağustos 1970 sayısında yayımlandı. ATÜT tartışmalarından sonra, 12 Mart 1971 cezaevi sürecine girmeden önce. Hobsbawm'ın açıklamalarından oldukça yararlandım. İdris Küçükömer'e ise şöyle bir baktım, beni fazla ilgilendirmedi. And'ın çeviri/derleme yayınında yer alan yazılarda Marx'a yaklaşım açısından bir altlık oluşturacak bilgiler edinmiştim. Asya biçimini Marx'ın metinlerinde bulacaktım. Onlar da, "Formen" dışında parça parçaydı. "Formen" ile, Marx ve Engels'in asya biçimine ilişkin parçalarını biraraya getiren *Kapitalizm-Öncesi Ekonomi Biçimleri*'ni yayınladığım zaman, birinci eksikliğimi gidermiş bulunuyordum. İmparatorlukla ilgili çalışmalarımı 12 Martta cezaevine girmeden önce tanımlamış gibiydim. 1973 Martında, Ankara Merkez Cezaevi'ne getirildiğimde, İmparatorlukla ilgili gerekli belge, yazı ve kitapları irdeleyi sürdürdüm, eksiklerimi tamamladım.

İlk bakışta, Osmanlı toplumunun iki marksist teorik modelden (Asya üretim tarzı ve feodalite) hangisine uyduğu araştırılıyordu. Ancak ortada böyle soyut ve teorik bir soru için fazla heyecan, polemik ve erteleme vardı. O dönemde yapılan tartışmalar, devlet-toplum ya da asker-sivil ilişkilerini yeniden tanımlayacak teorik temeller bulma ara-

yışının bir ürünü müydü? Yoksa Sovyet-Çin tartışmasının Türkiye'ye yansımaları mıydı? Tartışmadaki yüksek hararetin başka bir nedeni mi vardı?

Beş ya da altı yıl önce İzmir'de bir doçent benimle konuşurken, kendilerinin ATÜT görüşünde olduklarını, benim görüşüme katılmadıklarını söylemişti. Kendisine, benim, bu konuda yazdığım yazıları, ya da yazılarımı topladığım kitabımı okuyup okumadığımı sordum. Ne yazılarımı biliyordu, ne de kitabımı görmüştü.

ATÜT tartışmalarında, üniversite bağlantısı önplandadır. Bu konuda doğruların Marx'ı bilmekten değil, üniversiteli olmaktan geçtiği kanısı vardır, sizi yokumsarlar. Ama ben bunlara aldırım.

İkincisi, politik kümelenmedir. Sosyalist devrim tezini savunan TİP'e yakın duruş, burada karşı çizgiyi belirler. Mihri Belli'nin asya biçimiyle ilgili genel bir yazısı olduğunu anımsıyorum. Yani asya biçimine bakışta ayrılık, "sosyalist devrimci"ler ile "milli demokratik devrimci"ler arasındaki ayrılık gibidir. Toplumsal olguları, tezlere göre çözümlenmek, doğal ki, sorunu çözmekten çok, kilitlemeye yarar. Onun için konu o zaman da çözülmemiş gibi görünür.

Daha değişik bir anlatımla, "fazla heyecan, polemik ve sertleşme"nin nedeni, teorik olarak asya biçimi ve feodalite tezlerinden kaynaklanmıyordu, politik ayrılıklardaki "heyecan, polemik ve sertleşme", asya biçimi tartışmalarına yansıtıldı.

Çok şeyi unutmuş olmalıyım. Açık yüreklilikle söyleyeyim: asya biçimini teorik ve toplumsal boyutuyla yalnızca ben irdeledim diyebilirim. Doğal ki Türkiye'den sözediyorum. Marx'ın elyazmaları arasında bıraktığı "Formen"de çerçevelenen asya biçimini osmanlı toplumuyla karşılaştıran yalnızca ben oldum. Kimse de bana "gözünün üstünde kaşın var" demedi, yani yazılarım bu konuyu tartışanlar tarafından sessizce geçiştirildi, yok sayıldı, sanırım okunmadı.

Şunu da burada belirteyim: Hobsbawm'ın önsözleriyle yayınlanan *Pre-Capitalist Economic Formations*'ı (Lawrence and Wishart, London 1964), bana, Korkut Boratav getirmişti. Önemli bir kitap olduğunu, çevirtip yayınlamamın yararlı olacağını söylemişti. Çeviriyi Mihri Belli üstlendi. Çevrilirken o denli beni "büyülemişti" ki, gene Mihri

Belli'nin masamın üzerine koyduğu Ahmed Arif'in şiirleri için *Türk Solu*'na istediği yazıyı, "Mavzerine Şiir Doldurur" yazısını bu kitabın havası içinde yazmışım.

"O dönemde yapılan tartışmalar, devlet-toplum ya da asker-sivil ilişkilerini yeniden tanımlayacak teorik temeller bulma arayışının bir ürünü müydü? Yoksa Çin-Sovyet tartışmasının Türkiye'ye yansımaları mıydı? Tartışmadaki yüksek hararetin başka bir nedeni mi vardı?" diye soruyorsunuz.

İlkin şunu söyleyeyim: İmparatorluk ile asya biçimi arasında özdeşlik savında olanlar, "sivil toplum" ile, asker-sivil'deki "sivil"i öne çıkarmış gibidirler. Marx, "Feuerbach Üzerine Tezler"inde, "Eski materyalizmin bakış açısı, sivil toplumdur; yeni materyalizmin bakış açısı ise, insan toplumu ya da toplumsal insanlıktır" derken "sivil" ile, günlük dilimizdeki "asker ve sivil" söylemindeki "sivil"i amaçlamadığı ve amaçlanmadığı bilinmek gerekir.

İkincisi: "Pekin-Moskova Çatışması"nı Süleyman Ege yayınladı. Bu konunun asya biçimi tartışmalarına yansıdığını sanmıyorum. Ama, Türkiye devrimcisini, teorik bilgilenme açısından daha emekleme konumundayken ikiye ayırmaya neden olacak bir ortam sağladığı da belirtmeli. Bu tartışmalar sırasında, Çin-Sovyet sınırında, Çinli askerlerin Sovyet askerlerine pantolonlarını sıyrarak hakaret anlamında götlerini gösterdikleri yazıldığı zaman, sorunun bir teorik ya da ideolojik ayrılıktan mı, kaba ve geleneksel bir düşmanlıktan mı kaynaklandığını da kendime sordum, bu tür tartışmalardan uzak durdum.

Sosyalizmi doğrudan kendi kaynaklarından öğrenme süreci, Sol Yayınları'nın yayınlarıyla örtüşür. *Kapital* (Marx), *Anti-Dühring* (Engels), *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi* (Lenin), bunların yanında *Felsefenin Başlangıç İlkeleri* (Poltzer), *Ekonomi Politik* (Nikitin), *Türlerin Kökeni* (Darwin), *Mukaddime* (İbni Haldun) vb. gibi yapıtların çevirisi ve yayını beni o denli girdabına çekmişti ki, sizin vurguladığımız tartışmaları izleme, benim dışımda kaldı. Bildiklerim, anımsayabildiklerim ağızdan alınma bilgilerdir, kimileri de gazete haberlerinden kalmadır. Bu arada Aybar'ın yayınlanan yazılarını irdeledim. Orada da sistemli bir ATÜT görüşüne rastlamadım. Aybar'ın geri kalmışlığı, İmparatorluğu "despot devlet" ile özdeşleyerek açıklamaya çalıştığını;

esnaf ve zanaat loncası olarak bilinen “ahi” örgütlerinin, “ahi”liğin “kardeşlik” anlamından yola çıkarak, bu kardeşliğin sosyalizmin benimsenmesinde emekçiler arasında geleneksel kardeşliğe dayalı bir birlik ya da birleşmeye temel oluşturacağını yazdığını anımsıyorum. Kıvılcımlı’nın “Formen”le ilgili notlarını içeren yazısını şöyle böyle anımsıyorum. Eski Ortadoğu’da sulama kanallarıyla, kentlerle ilgili bir yazıydı sanırım, ama ben, o yazısından da fazla bir şey anladığımı söyleyemem.

1960’larda sosyalist aydınların, Türkiye’nin özgüllüğünü kavrama ve siyasi ittifak ve stratejileri bu özgüllükten hareketle kurmaya olanak verecek bir düşünce arayışında oldukları söylenebilir. ATÜT savunması böyle bir arayışın ürünüdür denebilir mi?

1960’lı yıllarda ATÜT’den hareket edenlerin büyük çoğunluğunun bugün neoliberalizmin savunuculuğunu yaptıkları söylenebilir. Bugünkü konumlarıyla ATÜT savları arasında nasıl bir ilişki kurulabilir?

Bu sorularınızı yanıtlayacak durumda değilim. Ancak şunu söyleyebilirim: Kuşku yok ki, ATÜT ile İmparatorluktaki ilişkileri özdeşleştirenler negatif amaçlar taşıyorlardı. Ama, açtıkları şemsiye, “biz biliriz”, “biz biliyoruz” şemsiyesiydi. Oysa ne asya biçimini ve ne de İmparatorluktaki ilişkileri tam olarak araştırmışlardı. İmparatorluğun “despot devlet” kavramıyla ne ilgisi vardı? Ahi örgütleri, esnaf ve zanaat loncaları olarak, feodal tarzın ticaret ve zanaatla örtüşen ve bütünleşen kurumlarıydı. Ne geçmişi açısından asya biçimiyle örtüştürülebilirdi, ne de esnaf ve zanaat ustası, kalfası ve çırağı modern işçi sınıfının yerine kona-bilirdi.

Kısaca söylemek gerekirse, bilimsel sosyalist açıdan, ne Cumhuriyetin üzerine oturduğu İmparatorluk doğru çözümlenebilmişti, ne de devrimci devrimin yükseldiği dönemde devrimci demokratikleşmenin ana ilkeleri doğru olarak konmuştu. Bugünkü sapmaların, o günkü hastalıkların öz çocuğu olduğunu söylemek sanırım pek yanlış olmaz.

Konumuz iki merkezli. Biri ATÜT ya da asya biçimi, öteki İmparatorlukta üretim ilişkileri. ATÜT konusunda sizin vargılarınızı ana çizgileriyle öğrenebilir miyiz?

Yayınlanan çalışmalarından yararlanarak beş başlık altında özetlemeye çalışayım:

Birincisi: Asya Biçimi ve Despot Devlet

Marx, kapitalizm-öncesi ekonomi biçimlerine, ilkin *Formen*'de, üreticinin ücretli işçi haline, üretim araçlarının sermaye haline gelmesi sürecini incelediği bölümde, daha sonra *Kapital*'de (birinci ciltte) işbölümünü ve (üçüncü ciltte) rantın tarihsel evrimini incelediği bölümlerde değinir. Yani Marx, asya üretim biçimini (bu arada antik -roma ve yunan-, cermen ve slav biçimlerini), *doğrudan incelememiş*, soruna, ele aldığı konu açısından, yani dolaylı olarak değinmiştir.

Marx ve Engels, -asya biçimi konusunda değilse de- asyalı toplumlar konusunda, zaman zaman değişen sonuçlara varmışlardır. Örneğin, Marx, 1853'te Engels'e yazdığı mektubunda, Bernier'e dayanarak, Türkiye, İran ve Hindistan'da, özel toprak mülkiyetinin bulunmayışı olgusunu vurguluyor. (*Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri*, s. 106) Engels, aynı mektuba verdiği yanıtta, Hindistan gibi Türkiye'de de, toprakta özel mülkiyetin bulunmadığı görüşünü benimseyerek şunu soruyordu: "Ama nasıl oluyor da Doğulular toprak mülkiyetine, bunun *feodal biçimine* bile, bir türlü varamıyorlar?" (*Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri*, s. 106.) Engels, onbeş yıl kadar sonra ise, "Devlet ya da komünün toprağın sahibi olduğu tüm Doğuda, dillerde toprak sahibi teriminin bile olmadığı" yazdığı yerde ekleyecektir: "Türkler Doğuya, fethetmiş buldukları ülkelere, bir tür tarımsal feodalizmi sokanların ilki oldu." (*Anti-Dühring*, s. 264.)

Marx ve Engels'in, Türkiye (Osmanlı İmparatorluğu) konusundaki değerlendirmeleri, edindikleri yeni bilgilerle bir tür evrime uğramış olmakla birlikte, gene de Türkiye konusundaki yazının (literatürün) yetersizliği dolayısıyla, berrak bir sonuca ulaşmış oldukları söylenebilir. Ayrıca belirtelim ki, Marx ve Engels'in, asya biçimini, Mısır-Mezopotamya-İran-Hindistan kuşağından, Hint topluluklarına, bunların da en ilkel topluluklarına indirgediklerini gözardı etmemek gerekir. Bu, merkezi sulama (ya da suların düzenlenmesi) konusu dışında, asya biçimi örneğini, yalnızca Hint topluluklarından vermiş olmaları, coğrafya alanı olarak "Asya" ile, üretim ilişkisi açısından "asya biçimi"ni birbirinden ayırdıklarına bir kanıt oluşturabilir. Engels, bir "as-

ya biçimi”nin temel iktisadi yapısını irdelemeye hemen hemen eğilme- miş, bu temele, genel olarak, doğu despotluğunun, despot devletin oluşumunun iktisadi temeli olması dolayısıyla değinmiştir. Bu iktisadi temel ise, birbirinin benzeri ve birbirinden yalıtık (tecrit olmuş). “İlkel komünist” (*Sömürgecilik Üzerine*, s. 364-365) ya da “toprağın ortaklaşa (komünal) mülkiyet”e (*Anti-Dühring*, s. 271-72, 510-11, 457) dayalı olduğu köy topluluklarıdır. Bu birbirinden kopuk, toprağın komünal mülkiyetine dayanan köy topluluklarının ortak *birliği* despot devlet aracılığıyla gerçekleştirilir. Engels’in doğu despotluğuna değindiği her yerde -ya da hemen hemen her yerde- “Hindistan’dan Rusya’ya kadar” (*Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri*, s. 278; *Anti-Dühring*, s. 298, 510-11; *Sömürgecilik Üzerine*, s. 36) tümceciğini eklemeyi ihmal etmediğini ayrıca belirtelim. Engels “eski toplulukların varlıklarını sürdürdükleri her yerde, Hindistan’dan Rusya’ya değin binlerce yıldan beri en kaba devlet biçiminin, doğu despotluğunun temellerini oluşturduklarına” vurgu yapar. (*Anti-Dühring*, s. 270.)

İkincisi: Tarım Komünü ve Asya Biçimi

Ortaklaşa (komünal) mülkiyetten özel mülkiyete geçişin ara aşamasını oluşturan tarım komünü, daha ilkel topluluklardan ayırdeden Marx, Zasuliç’e yazdığı mektubun birinci ve üçüncü taslağında “daha önceki ilkel toplulukların tümünün üyeleri arasında kanbirliği” bulunduğunu belirtir. Tarım komünü, bu güçlü, ama dar bağı kopararak yabancılarla temasını genişletme ve geliştirme yeteneğini kazanır. Marx, tarım komünü, kanbağıyla birbirine bağlı olmayan insanların toplumsal gruplaşması olarak niteleyecek, kanbağına dayalı aşiret ve kabile birliklerinin değil, komşuluk ilişkilerine dayalı köy topluluklarının tarım komününün temelini oluşturduğunu yazacaktır.

Burada, biz, yalnızca, kanbağıyla birlikte ilişkilerin çözülmüş olmasını değil, toprakta (bu, ev ve avlusudur) özel mülkiyeti, ve ekilir toprakta, özel tasarrufu (kullanımı) buluruz. Tarımsal komünün bağrındaki bu ikilik, komünal mülkiyet ile özel mülkiyet, onun, zamanla çözümlenip dağılmasının *tohumu* olacaktır.

İlkel iktisadi ve toplumsal eşitliği çözüştürüp dağıtacak olan bu taşınabilir malların birikimi, ilkin ekilir toprakların ortak mülkiyetini ve daha sonra da özel mülkiyetin komünal eklentileri haline gelecek or-

man, otlak vb. gibi ortak mülkleri özel mülkiyete dönüştürecek olan çıkar çatışmalarını ve tutkularını kışkırtır. Bu nedendir ki, eski biçimlenmenin son aşaması olan tarım komünü, “ortak mülkiyete dayanan toplumdaki özel mülkiyete dayanan topluma geçişin aşamasıdır”. Marx, ortak mülkiyete dayanan toplumdaki özel mülkiyete dayanan topluma geçişi, toplumun arkaik (ilkel, eski) biçimlenmesinden *ikincil* biçimlenmeye, yani kölelik ve serflik üzerine kurulu toplumlar serisine geçiş olarak (*Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri*, s. 260, 238-39, 269) niteler.

Asya biçimi, karşımıza, *burada* çıkar. Asya biçimi, ekilebilir toprağın, ortaklaşa mülk olduğu, ama ekilir toprakta özel tasarrufun (zilyed) olduğu ve dolayısıyla tarımsal ürünlerin özel olarak mülk edinildiği bir tarım komünüdür. “Ortak mülkiyete dayanan toplumdaki özel mülkiyete dayanan toplum aşaması”na gelmiş olmakla birlikte, asya üretim biçiminde, ikinci biçimlenmeye geçiş kendi iç dinamiğiyle meydana gelmemekte, yani kölelik ve serflik üzerine kurulu toplumlar serisine, yüzlerce yıl *geçilememektedir*. Taşınır malların, özellikle tarımsal ürünlerin özel olarak mülk edinilmesi açısından kendi bağrında çözücü öğeleri taşıyan, ama gene de -yüzlerce yıl- çözülüp dağılmayan asya biçimi, arkaik biçimlenmenin *sonuncu* aşaması olması dolayısıyla, “toplumsal ekonomik biçimlenmenin ileriye doğru gelişen çağları” (Marx, “Önsöz”, *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı*, s. 26.) arasında yer alır, ama gelişmeye karşı en dirençli biçim olduğu için, *ikincil* biçimlenmeye geçemez.

Üçüncüsü: Komünal Mülkiyet ve Özel Tasarruf

Yaygın bir biçimde, asya üretim biçimi, üretim ilişkileri sıralanışında, “ilkel komünal üretim biçimi”, “köleci üretim biçimi”, “feodal üretim biçimi” “kapitalist üretim biçimi”, “sosyalist üretim biçimi” “komünist üretim biçimi” gibi diğerlerinden ayrı ve başlıbaşına bir üretim biçimi gibi düşünülmektedir. Oysa, asya üretim biçimi, bu ayrı ve başlıbaşına üretim biçimleri gibi, ayrı bir üretim biçimi değildir; ilkel komünal üretim biçiminin yukarı evresiyle örtüşen bir biçimdir, “toplumun ilkel biçimlenmesinin *son aşaması*”dır. (*Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri*, s. 158). Burada öteki üretim araçları özel mülk haline gelmiş olmakla birlikte, toprak henüz topluluğun ortaklaşa mül-

küdür, kır ya da köy topluluğunun ortak mülkiyetindedir. Toprağın ortaklaşa mülk olduğu, topluluğun ortaklaşa mülkiyetinde bulunduğu başka değişik biçimler de vardır, ve bunlar, Marx tarafından ayrı ayrı adlandırılmıştır: Antik ya da roma (ve yunan) biçimi, slav biçimi, cermen biçimi gibi. Bunların hepsi ilkel komünal toplumun yukarı evresiyle (son aşamasıyla) örtüşen, toprakta komünal mülkiyetin şu ya da bu biçimde görüldüğü biçimlerdir. Bunların içinde, asya biçimi, toprağın ortak mülkiyetinden *başka* bir toprak mülkiyeti tanımamasıyla, ve toprağın, birliğin, *ortak* mülkü olmasıyla, ötekilerden ayrıdır (farklı bir tip gösterir). Burada gerçek mülk sahibi, komündür, bir başka anlatımla toprakta *özel mülkiyet* oluşmamıştır; ama toprak özel olarak tasarruf edilmektedir.

Topluluk üyesi birey, toprağın özel sahibi olmaması anlamında mülksüzdür, ama gerçek mülk sahibi köy birimlerini oluşturan topluluktur ve bu anlamda küçük köy topluluğu, toprağın ortaklaşa sahibidir. Hükümdar, burada, artı-ürünün tek sahibi olması sıfatıyla, tüm toprakların sahibi görünmektedir; ama gerçekte topraklar, *ager publicus*, kamu toprağı, yani *tüm* toplumun ortak toprağı değil, her köy topluluğunun ayrı ayrı ortaklaşa (komünal) toprağıdır.

Birbirine benzeyen, ama aralarında çıkar birliği bulunmayan, birbirinden yalıtık, küçük toplulukların tümünün üstünde, sulama, dinsel vb. ortak amaçlardan doğan ve üst-birliği oluşturan despot devlet, sürekli dağılmalar, hanedan değişiklikleri ve fetihlere karşın, asya biçiminde, ortaklaşa mülkiyet, toplumun ekonomik unsurlarının yapısı, dinginlikle varlığını sürdürmüş ve bu toplulukların temelini oluşturmaya devam etmiştir. (*Kapital*, Birinci Cilt, s. 386; *Anti-Dühring*, s. 298, 511.)

Öteki tarım komünleri olan yunan, roma, cermen ve slav biçimlerinde, toprakta gördüğümüz özel mülk ve komünal mülk biçimindeki ikiliği, asya biçiminde göremiyoruz. Topluluk üyesi, asya biçiminde, komünal mülkiyetin ortak zilyedir (tasarruf edenidir). “Mülkiyetin ancak komünal mülkiyet olarak bulunduğu yerde, birey olarak üye, bu sıfatıyla, ister miras yoluyla olsun ister olmasın, bunun ancak bir kısmının *zilyedir*, çünkü mülkiyetin hiç bir parçası, hiç bir üyenin kendisine ait olmayıp, topluluğun ancak doğrudan bir parçası olarak, do-

layısıyla topluluktan ayrı olarak değil, onunla doğrudan bir kimse olarak onundur. Bu yüzden birey yalnız bir zilyedir. Varolan şey, yalnızca *komünal mülkiyet ve özel zilyedir.*” (*Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri*, s. 22.) “... toprağın gerek özel, gerek ortaklaşa zilyedliği ve kullanımını olmasına karşın, toprağın özel mülkiyeti yoktur.” (*Kapital*, Üçüncü Cilt, s. 629.)

Dördüncüsü: Asya Biçimi ve Farklaşma

Engels, Hint topluluklarını da örnek olarak aldığı pasajların birinde, “eski ilkel topluluklar” diyor, “içlerinde dağılma sonucunu veren servet farklılıkları meydana getirmeden önce, varlıklarını binlerce yıl sürdürebilirler”. (*Kapital*, Birinci Cilt, s. 543.) Servet farklılıklarının meydana gelmesi, ilkel toplulukların içsel çözülüşünün önkoşuludur, ne var ki, bu farklılığın meydana gelmesi de, doğrudan üreticinin bağımlılık ilişkisine ve bu ilişkinin niteliğine bağlıdır.

Genel olarak, tarımsal komünde, topluluğun üyeleri, bu topluluğun üyesi oldukları için mülk sahibidirler. Özel olarak ise, asya biçiminde, topluluğun üyeleri, bu topluluğun üyeleri oldukları için mülk sahibidirler. Ama, burada, toprakta, ancak komünal mülkiyet bulunduğu için, birey olan üye, toprağın herhangi bir parçasının sahibi değildir, toprağın herhangi bir parçası bir üyenin kendisine ait değildir; bütün toprak, topluluğun ortaklaşa mülküdür ve birey de topluluğun bir üyesi, bir parçası olduğu için (ve bu hakla) toprağın bir kısmının zilyedir, toprağın bir kısmını eker, biçer, tasarruf eder, ama, hiç bir zaman tasarrufunda bulundurduğu toprağın mülkiyetinin sahibi olarak görünmez. “Bu yüzden birey yalnızca bir zilyedir. Varolan şey, yalnızca *komünal mülkiyet ve özel zilyedir.*”

Birey, bir yandan, kendisini, topluluğuna bağlayan göbek bağından kurtaramaz (*Kapital*, Birinci Cilt, s. 361); öte yandan da, tek mülk sahibi olarak görünen “bütün küçük toplulukların üstünde duran ve herkesi kapsayan”, alt-toplulukların tümünün ortak birliğini gerçekleştiren despotun, “topluluğun *birliğini* içeren şeyin mülkü, kölesi”dir. Bir başka deyişle, birey, bir yandan, topluluğun üyesi olduğu için komünal mülkiyetin ortaklaşa sahibidir; öte yandan, toprağın tek sahibi olarak görünen birliğin başının (toplulukların üstünde duran ve herkesi kapsayan *doğu despotluğu* sözkonusudur) mülküdür. Gerçekte top-

luluğun üyesi, ortaklaşa da olsa mülk sahibidir; ama bireyin kendisi de, birliğin mülkü olduğu için mülksüzdür. Burada, bireyin, birliğin mülkü, kölesi olarak görünmesi, kölelik ve serflikte olduğu gibi, temel ilişkiyi değiştirmemektedir. Çünkü, kölelik ve serflikte, kabilenin ya da topluluğun üyesi olan emekçinin kendisi, kabilesinin ya da topluluğunun, bir başka kabile ya da topluluk tarafından istila edilerek mülksüzleştirilmesi sonucu, yalnızca mülksüzleştirilmekle kalmaz, o da, istilacı topluluğun mülkü haline gelir. Asya biçiminde ise, emekçinin kendisi topluluğun üyesi olarak kaldığı için, -birliğin mülkü olması anlamında mülksüz görünse de- topluluğun üyesi olduğu ve topluluk gerçek mülk sahibi olduğu için, köle ve serf gibi, bir başka kabile ya da topluluğun mülkü haline gelmemiş, mülkiyet ilişkisi değişmemiştir. Kölelik ve serflik, mülkiyetin ortaklaşa sahibi olan emekçilerin mülksüzleşmeleri ve kendilerinin de mülk haline gelmeleri sonucu, mülkiyetin bütün biçimlerini değiştirirler. (*Grundrisse / Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri*, 16,22, 39-40)

Beşinci: Kent ile Kırın Farklaşmamış Birliği

Asya biçiminde, kent ile kırın farklılaşmamış birliğini buluruz. Birbirlerinin benzeri olan, pazardan kendi alanı dışında kalan toplum kesiminin tarihinden bağımsız “her köy ayrı bir topluluk ya da cumhuriyettir” (Marx, *Sömürgecilik Üzerine*, s. 342). “100 ile birkaç bin *acre*’lık bölge üzerinde herbirisi kapalı bir bütün oluşturur.” (*Kapital*, Birinci Cilt, s. 384.) Küçük ve son derece eski bu Hint topluluklarında, değişmeyen, sistemli bir işbölümü vardır. Gerçek anlamda kentler ise, “bu köylerin yanında, ancak dış ticarete özellikle elverişli olan, ya da devletin başının ve satraplarının (valilerinin) gelirlerini (artı-ürünü) emek karşılığında değiştikleri noktada kurulmuştur”. (*Grundrisse / Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri*, s. 17-18.) Köy ile kent, tarım ile sanayinin ayırdığı farklı ve o ölçüde de karşıt kuruluşlar değildir, dolayısıyla da, *meta değişimine dayanan bir işbölümü* sözkonusu değildir.

Kırsal bölgelerde yaşayan zanaatçılar, geçimlerini, tarımda çalışmayan öteki unsurlar gibi, köylülerin ortak gelirinden ayrılan fonun bir kesiminden sağlamaktadırlar. “Çiftçilerin kendi emeğiyle karşılayamadıkları gereksinimleri ve istemlerini karşılayan çok sayıdaki emekçi gruplar, bütün ülkelerde bu fonlarla yaşıyorlardı.” (*Kapitalizm Ön-*

cesi *Ekonomi Biçimleri*, s. 200.) Açık ki, burada zanaatçı ile çiftçiler arasında, emek ürünlerinin doğrudan değişimi vardır; zanaatçıların tarımdan ayrılışı, yeni bir işbölümü oluşturmakla birlikte, ürünler, meta biçimini almamaktadır.

Kent zanaatçıları da, “ücretlerini özünde aynı olan bir fondan -toprağın ek gelirinden- almaktaydılar, ama bu fonun dağıtım ve biçimi ve dağıtıcıları farklıydı”. “Zanaatçılar için ayrılan bu fonun büyük bölümü devlet ve memurları tarafından dağıtılır. “Başkent, zorunlu olarak, bu dağıtımın yeraldığı başlıca merkezdir.” (*Artı-Değer Teorileri / Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri*, s. 200, 201.) “Hükümdarın tarımsal artı-ürünün tek sahibi olarak görüldüğü Asya toplumlarında onun [hükümdarın] gelirini, ... *free hands* [serbest eller, yani “zanaatçılar”] ile değiş-tokuş etmesi sayesinde koskoca kentler meydana gelir.” (*Grundrisse / Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri*, s. 120.) Burada da zanaat işçisinin emek fonlarını, toprağın ismi sahibinin (hükümdarın) geliri, doğrudan artı-ürün oluşturmaktadır (artı-ürünün para olarak değeri değil).

Köy ile kent arasında, tarım ve zanaatın farklılaşmamış birliği vardır. Köyde, zanaatçılar için ayrılan ürün meta haline gelmediği gibi, kentte de zanaatçılara dağıtılan artı-ürün meta haline gelmez. Genel işbölümüne, yani emeğin tarım ve sanayiye ayrılmasına karşın, doğal ekonomi geleneksel varlığını sürdürür; bu işbölümü, kırsal ile kent arasında, tarım ile sanayi arasında bir meta değişimine olanak sağlamadığı için, bir farklılaşma, bir iç karşıtlık oluşturmaz. “Ürünlerin esas kısmı, *topluluğun* doğrudan kullanımı içindir ve meta biçimini almaz. Bu nedenle, buradaki üretim, bütünüyle Hint toplumunda, *meta değişimi ile oluşan işbölümünden* bağımsızdır.” (*Kapital*, Birinci Cilt, s. 384.)

Asya biçiminde, kentte ve köyde olsun, zanaat mesleği, kalıtsal yolla babadan oğula, kuşaktan kuşağa aktarılır, uğraş kalıtsal hale gelmiş ve kastlaşmıştır. “Zanaatçılar, sabit sermaye kitlesine bağımlı olarak belirli bir yere bağlı değildir.” “Eğer müşterileri uzunca bir süre için, hatta kısa bir süre için bile oturdukları yeri değiştirirlerse, tarımla uğraşmayan emekçiler, ya onların ardından gitmek ya da açlıktan ölmek zorundadırlar.” Kentlerde de durum aynıdır. “Krallık gelirlerinin ... yeni dağıtım merkezleri kurulur kurulmaz”, eski başkentler, za-

naatçıların da dahil olduğu sakinleri tarafından terkedilerek birer harabe haline gelir. Bu öteki ülkelerdeki gibi, kentlerin kendiliğinden yokolmasından apayrı bir şeydir. (*Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri*, s. 201.)

“Osmanlı üretim tarzı feodalizmdir.” Bu tezi üretmede kullandığınız düşünme ve araştırma yönteminizi tanımlar mısınız? (Ve bu tezi temellendirdiğiniz yapılarınızı dipnotta belirtir misiniz?)

Savunduğunuz bu tezin başlıca önermeleri ve önermelerin kanıtları nelerdir?

Üretici ile üretim araçları arasındaki ilişkiye *üretim biçimi*; üretici ile üretim araçları sahibi arasındaki ilişkiye *üretim ilişkisi*; üretici, üretim araçları sahibi ve bunu siyasal erkle bütünleyen sisteme *üretim tarzı* diyoruz. Şu da var ki, biçim, ilişki, tarz ayrımına metinlerde pek uyulmuyor. Ben de söyleyiş bakımından çok daha kolay geldiği için “ATÜT” ya da “Asya Üretim Tarzı” değil, “asya biçimi” demeyi ve yazmayı yeğliyorum.

Yukarda açıklamaya çalışıldığı gibi, asya biçiminde, toprak, komşuluk ilişkisine dayanan köy topluluğunun ortaklaşa malıdır, dolayısıyla topluluk üyeleri, toprağın ortaklaşa sahibidirler. Topluluk üyeleri, toprağı, eşitlik ilkesine uygun olarak, tasarruf eder. Yani mülkiyet ortak, tasarruf özeldir. Artı-ürün, toprağın *ismi sahibi görünen* en yüksek bey, yani devletin başı tarafından maledinilir. Tek vergi biçimi artı-ürün, doğrudan ürün olarak tahsil edilir. Ev ve eklentileri, üretim araçları özel, ekilir toprak ortaklaşa mülktür. Tarım ve zanaat işbölümü topluluk biçimlerinde ortaya çıkmış olmakla birlikte, zanaatçının emeği, tarım emekçisinin ürününden doğrudan karşılanır. Dolayısıyla, zanaatçı ile tarımcı ürünlerini birbirleriyle doğrudan değiştirirler. Bir başka anlatımla tarım ve zanaat arasında işbölümü vardır, ama meta değişimine dayanan bir işbölümü değildir. Köy birimleri kendilerine yeten birlikler olarak, yüzlerce yıl değişmeden varlıklarını sürdürürler. Dolayısıyla, ilkel komünal toplumun son aşaması olan tarım komünlerinden biri olan asya biçimi, değişmeye karşı dirençlidir, kendi iç dinamiğiyle ikinci biçimlenmeye, yani köleci ya da feodal biçimlenmeye geçilmemiş, geçilememiştir.

Asya biçimiyle hemen hemen hiçbir yönden örtüşmeyen İmparatorlukta üretim ilişkilerinin temelini oluşturan toprak mülkiyet biçimlerini, tarım emekçisi olarak reyanın serf konumunu, kır ve kentin, tarım ve zanaatın meta değişimine dayalı işbölümünü, meta değişimine dayalı işbölümünün sonuçları olarak, toplumsal ölçekte gelişme, değişme, çözülme, çürüme ve dağılma süreçlerini, bütün bunların bir toplamı olarak üretim ilişkisinin feodal niteliğini belirleyebiliriz:

Birincisi: Mülkiyet Açısından Topraklar

İmparatorlukta, topraklar, mülkiyet açısından genel olarak dörde ayrılır: 1) devlet mülkü (miri mülk) topraklar; 2) özel mülk topraklar; 3) zümre mülkü (vakıf) topraklar; 4) aşiret topluluğuna ait topraklar.

Mülk topraklar olsun, miri topraklar olsun, vakıf ya da aşiret toprakları olsun, işletme biçimi bakımından, temelde, birbirinin aynıdır.

Toprak, tarlalar halinde, köylü ailelerin işleyebileceği büyüklükte işletmelere bölünmüştür. Gene mülkiyeti birbirinden farklı bu topraklarda, doğrudan üretici köylü ile toprak sahibi arasındaki ilişkiler, esas olarak, aynıdır. Toprağı tasarrufunda bulunduran köylü aileler, toprağın sahibine (devlet mülkü topraklarda devletin belirlediği timar sahibi sipahiye, mülk topraklarda toprağın sahibine, vakıflarda vakıf mütevellisine, aşiretlerde aşiret reisine) rantı öder.

İkincisi: Toprağın Askeri Vergilendirmesi

İmparatorlukta, toprak, genel çizgileriyle, birbiriyle örtüşen iki feodal sisteme göre örgütlenmiştir. Biri mülkiyetin niteliğine, öteki askeri örgütlenmeye göre. Mülkiyete göre, topraklar, devlet toprakları, özel mülk topraklar, zümre toprakları, topluluğun ortaklaşa mülkü olan (aşiret) toprakları sahipliklerine göre farklı olarak vergilendirilmiş olmakla birlikte, genel olarak toprakların tümü timar sistemine göre, yani askeri örgütlenmeye göre vergilendirilmiştir: Devlete ait topraklar sipahi timarları biçiminde; kişilerin mülkü topraklar mülk timarlar biçiminde; zümreye ait topraklar vakıf timarlar biçiminde; aşirete ve beyliğe ait topraklar ocaklık ve yurtluk timarlar biçiminde.

Timar (padişah hasları, vüzerâ hasları ve zeametleri sistem olarak timar kapsamına girdiği, yalnızca alan büyüklüğü bakımından farklı olduğu için, tümünü timar adı altında anıyoruz), feodal askeri örgütlenmenin İmparatorluktaki adıdır. Bir başka anlatımla, tüm toprakların

rantı, askeri hizmet esasına göre timara bağlanmıştır. Feodalizme, özellikle de askeri-feodalizme özgü terim çeşitliliği içerisinde okurun karşılaşacağı güçlükleri gidermek için, belirtelim ki, “timar”, feodal devletin askeri örgütlenmesinin toprakla örtüşen biçimidir. Doğrudan üreticinin artı-emeği (ve artı-ürünü), bir yandan savaş birliğine askerleriyle birlikte katılacak subay statüsündeki feodal ile savaş birliğine belirlenen sayıda asker göndermekle yükümlü olan toprak sahibi feodalin gerekli ve lüks harcamalarını karşılamaya tahsis edilmiştir; ve öte yandan savaş için bir fon oluşturur.

Devlete ait topraklarda (sipahi timarlarında), timar sahibi (sipahi), subay statüsünde ve (timarın her 3.000 akçelik geliri için bir asker hesabı ile) timarının gelirinin büyüklüğüne göre belirlenen sayıda asker ile savaşa katılır. Sipahi savaşa katılmadığı zaman timarın elinden alınması ve başkasına verilmesi kuraldır.

Özel mülk olan topraklarda, timar sahibinin (aynı zamanda toprağın sahibidir) savaşa katılma yükümlülüğü yoktur, ama toprağın gelire göre belirlenen sayıda savaşa asker göndermekle yükümlüdür. Asker göndermediği zaman, timarı elinden alnamaz, timar gelirinin bir yıllığına, hazine adına elkonur.

Doğu ve Güneydoğu’da izlediğimiz yurtluk ve ocaklık timarlarda, yurtluk ve ocaklık timarların beyleri ve aşiret reisleri, belirli sayıda askerle birlikte savaşa katılır. Yurtluk timarlarda, beylere “sancak itibar olunmuştur”, bunlar “azl ve nasbı kabul eylemezler”, hizmeti bıraktıklarında ya da öldüklerinde, yurtluk timarları oğullarına, yoksa akrabalarına kahr. Ocaklık timarlarda, aşiret reisleri, “tabl-u alem sahibi değildirler; hangi sancağa tabiler ise sancak beyleri ile maan sefer eşerler” (Avni Ömer Efendi, “Kanun-ı Osmanlı Mevhum-ı Defteri Hakani”, *Bellekten*, Sayı: 59, s. 388, 390), “ama timarları yurtluk ve ocaklık hükmündedir, yani ölse ya da hizmeti bıraksa, timar, oğluna, yoksa akrabasına verilir. Başkasına verilmez.”

Vakıf topraklar, genel olarak, askeri hizmete bağlanmıştır ve bu nedenle de timar statüsündedir. Bazı vakıf toprakların askeri hizmetleri, dinsel hizmetlerine karşılık olarak bağışlanmıştır, ve bu nedenle de timar statüsünde değildir.

Timar statüsü dışında kalan ve “divani-malikane” denilen topraklar da, askeri hizmete bağlanmışlardır. Köy ya da kasaba toprakları arasında tarlalardan oluşan ve icar yoluyla işletilen bu mülk toprakların rantı, ikibaştan tasarruf edilir. Doğrudan üretici, toprağın sahibine “malikane” hissesini ve bu toprağın içersinde yer aldığı timar sahibine (sipahiye) divani hissesini öder.

Üçüncüsü: Kastsal Sınıflaşma

Osmanlı İmparatorluğunda, toplum, padişahın tebaası olarak, *askeri* ve *reaya* olmak üzere başlıca iki sınıfa bölünmüştür. “Reaya birtakım *hizmetleri* yapan ve onun yerine *raiyyetlik rüsumu* [reaya vergisi] denilen birtakım resimleri ödeyen” çiftçi köylüdür. (Halil İncalcık, “*Adaletnameler*”, s. 55). Şeriata göre, *müslim* ve *gayri müslim* olarak iki gruba ayrılmıştır. “Askeri sınıf mensupları [ise], bu resimlere tabi değildir ve bu muafiyet, askeriye reayadan ayırdeden bellibaşlı bir vasıf sayılmıştır.” (Halil İncalcık, “Osmanlılarda Raiyyet Rüsümü”, *Belleten*, c. XXIII, sayı 92, s. 596.) Ulûfe ve timar alan bütün hizmet sahipleri, saray halkı, ümera ve ulema, kapıkulu, devlet görevlileri, timarlı sipahiler, kadılar ve müderrisler, yüksek medrese öğrencileri ve mezunları, bunların akrabaları ve kulları da askeridirler; bunlar, berât ve vazife alamadıkları zaman da askerî sıfatını korurlar, yani reaya vergisinden başışiktırlar.

Doğrudan üretici köylü, reyadır. Toprak işletmeleri, reaya çiftliği denen, 80-150 dönümlük alanlardan oluşur. Toprak, daimi ve irsi bir tasarruf sözleşmesi sayılan tapu ile, reaya üzerine tapulanır. “... raiyyetlik yerler örfe muvafik [geleneğe uygun olarak] tapulandıktan sonra tapuyu alan kimse[nin] ayruk elinden alınmaz ve tapu üzerine tapu olmaz, nikah üzerine nikah olmadığı gibi”. (“Sultan Süleyman Kanunnamesi”, Madde 86, *Türk Hukuk Dergisi*, s. 48).

Vilayetlerin tahriri esnasında, deftere, sipahiye raiyyet kaydolan reaya, yükümlü olduğu hizmetleri ya da bu hizmetlerin yerine raiyyetlik rüsümü denen vergileri, kendi sipahisine ödemek zorundadır. Elinde yeri (toprağı) olan reaya, köyünden bir başka köye ya da kente göçemez, göçerse on yıl içinde, eski köyüne göçürmek kanundur, on yılı geçmiş ise, geri getirmek yasaktır. “Ve reaya taifesi ki elinde yeri olub müteferrik ola [yerinden ayrıla], sipahi göçürüb yerine götürmek ka-

nundur. Ama on yıldan ziyade varub bir yerde mutavattın olan [yurt tutan] kimesneyi göçürüp götürmek memnudur”. (Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVI'nci Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, Birinci Cilt, *Kanunlar*, İstanbul 1943, (“*Erzurum Vilayeti Kanunu*”, s. 13)).

Reaya atadan reayadır, “eğer atalar ... reaya taifesinden ise onlar dahi öyledir.” (“Sultan Süleyman Kanunnamesi”, Madde: 235, s. 67.) Reaya toprağın daimi zilyedi olduğu gibi, reayanın oğlu da, sipahisinin raiyeti sayılmaktadır. Raiyet oğlu raiyetin, deftere yazılın ya da yazılmıyın, babası hangi sipahinin raiyeti ise, o sipahinin raiyeti sayılır. (Ömer Lütfi Barkan, *Kanunlar*, s. 65, “*Erzurum Vilayet Kanunu*”, Madde. 13.) Müftü Pir Mehmet efendi, *Zahiret-ül Kuzat*'nda, sipahinin “cilayı vatan edüb vefat eden” (yerinden göçüp ölmüş olan) raiyetinin oğlunu yerine getirmeye hakkı olup olmadığı sorusuna şu yanıtı verir: “gerçi şer'i maslahat değildir, lakin *koyun kimin ise kuzu dahi onundur*”. (Aynı yazı, *Ülkü*, c. XIX, s. 110.)

Reaya, genel kural olarak, raiyet oğlu raiyet olarak, askeriden ayrı, bir alt kast oluşturmaktadır. “Reaya taifesine ... timar verilmeğe asla emrim yoktur”. “Reaya at binüb kılıç kuşanmak yoktur”. (Ömer Barkan, *Ülkü*, c. X, s. 421.)

Dördüncüsü: Reaya ve Vergilerin Feodal Niteliği

Reayanın sipahisine ödediği vergileri üç kategoriye ayırmak olanaklıdır: çift-resmi, aşar, badıhava. Çift-resmi, görenek ve geleneklerden kaynağını alan özünde emek-hizmet olan ve devlet tarafından yasallaştırılmış bulunan vergidir. Aşar, çeşitli ürünlerden alınan öşürdür ve kökeni dinsel yasaya (şeriata) dayanır. Badıhava, “zuhurata”, yani raslantıya bağlı, tapulama, evlenme, cinayet vb. gibi durumlarda alınan vergilerdir; bu vergilerin hemen hepsi, dinsel yasayla (şeriatla) ilgisi olmayan, çift-resmi gibi örf ve geleneklerden kaynaklanan vergilerdir.

Reaya ile timarlı sipahi arasındaki bağımlılığın niteliğini belirleyen vergiler içersinde, en önemlisi, çift-resmidir. Çift-resminin, kökeni bakımından, “köylü ile eski senyörler arasındaki bazı feodal hizmetler”den başka bir şey olmadığını Halil İncik saptamıştır. (Bkz: Halil İncik, “Osmanlılar'da Raiyyet Rüsümü”, *Belleten*, c. XXIII, sayı 92, Ankara 1959; Halil İncik, “*Adaletnameler*”, *Belgeler*, c. II, sayı 3-4, Ankara 1967).

Kulluk akçesi ya da raiyet-resmi de denen çift-resminin kökeni ve niteliği konusunda en eski ve önemli kanunname, Fatih Sultan Mehmet'in reaya hakkındaki kanunnamesidir. Fatih Kanunnamesinde çift-resmi şöyledir: "Bir çift yılda [üç] hizmet [ya da] üç akçe vere [ve] bir orak ve bir döğen ve bir kağrı odun, boyunduruk resmi iki akçe vere", "bu yedi kulluktan ötürü akçe alınsa, yirmi akçe alına". İncalcık, metni, günümüz Türkçesiyle şöyle ifade ediyor: "Bir çift [yer] tasarruf eden raiyet yılda üç hizmet veya bunun karşılığı olarak üç akçe vere, bunları başka bir orak (yani ot) ve bir döğen (saman) ve bir kağrı odun ve ayrıca boyunduruk resmi olarak iki akçe vere, bu yedikulluk (hizmet) yerine para almak lazım gelse 22 akçe alına". (Aynı yapıt, s. 578, 581.)

İncalcık bu yedi hizmet veya kulluğu ve para olarak karşılıklarını şöyle saptıyor: (1) 3 gün şahsi hizmet veya 3 akçe; (2) orak, yani bir araba ot veya karşılığı 7 akçe; (3) döğen, yani yarım araba saman veya karşılığı 7 akçe; (4) bir araba (kağrı) odun veya üç akçe; (5) boyunduruk (kağrı ile hizmet) veya iki akçe.

Üçü şahsi-hizmet olan yedi kulluk, Fatih Kanunnamesinde, görüldüğü üzere, emek ve diğer angaryalar biçiminde ödenebileceği gibi, para olarak da ödenebilmektedir. Bir başka deyişle, (şer'i hükümlerden ayrı olarak) kaynağını görenek ve geleneklerden alan hizmet ve angaryaların para olarak ödenebileceği, devlet tarafından yasallaştırılmıştır. Para olarak 22 akçe olarak belirlenen bu hizmet ve angaryalar, daha sonra, çift-resmi adı altında, 22 akçe olarak alınmaya ve kökenini ferdal bağımlılıktan alan bu vergi, bir toprak vergisi biçiminde görülmeye başlanmıştır.

Asya biçiminde artı-üründen başka vergi olmadığını burada anımsatalım. Fatih Sultan Mehmet Kanunnamesinde de görüleceği gibi, reaya, şeri hukuka göre ödemekle yükümlü olduğu toprak rantı aşardan ayrı olarak, emek, ürün ve para biçiminde baş vergileri ödemekle de yükümlüdür. Bir başka nokta, asya biçiminde, komün üyesi, ortaklaşa sahibi olduğu toprağı, eşitlikçi ilkeye göre tasarruf etmektedir. İmparatorlukta ise, bir çiftten fazla toprağı olanların yanında, yarım-çift, üçe-bir çift toprağı tasarrufunda bulunduran reaya vardır. Yoksul reaya ve verdikleri vergiler ise şöyle:

Yarım-çiftten aşağı toprağı olanlar ve topraksızlar, farklı miktarlarda olmakla birlikte, çift-resmi ödemekle yükümlüdürler. Çifti ve hiç bir yeri olmayan, ya da pek az bir toprağı olan “fukara-i reaya” (yoksul köylü), “ez-af-i reaya” (pek yoksul köylü), “ekimli ve çiftli bennak” (yarım-çiftten az toprağı olan köylü), “caba-bennak” (topraksız evli köylü), kara ya da mücerred (topraksız bekar) adları altında çift-resmi öder. “Ve benlakden üç hizmet veyahut altı veya dokuz akçe alına”. Benlak (ya da bennak), yarım-çiftten az ya da hiç toprağı olmayan kimsedir, ve böyle reaya, yalnızca “hizmet” koşulmuştur, ona, ancak kendisinin gerçekleştirebileceğı üç günlük şahsi-hizmetine üç akçe karşılık koşulduğu halde, daha yoksul olan köylüye üç günlük şahsi-hizmetine karşılık altı ya da dokuz akçe bağlanmıştır. Gene, Fatih Kanunnamesine göre, köyde, tarımla uğraşmayan zanaatçılar, yalnızca üç gün şahsi-hizmet ya da üç akçe ödemekle yükümlüdürler. (Bkz: İnalçık, “Osmanlılarda Raiyet Rüsümü”, s. 578.)

Beşincisi: Zanaat ve Tarım, Kent ve Köy, Meta Değişimine Dayalı İşbölümü

Yukarıda da belirtildiğı gibi, Marx, Formen’de, “küçük ve son derece eski Hint topluluklarında, değişmeyen, sistemli bir işbölümü olduğunu”, bu işbölümünün oluşmasına karşın, toplulukların yüzyıllarca değişmeden varlıklarını sürdürdüğünü belirtir.

Çünkü, komşuluk ilişkilerine dayalı bu köy toplulukları içerisinde tarım ile zanaat arasında, köy ile kent arasında oluşan işbölümüne karşın, bu işbölümü, *meta değişimine dayanan işbölümü* değildir. Köy topluluğı içerisinde, zanaatçı ve tarımcı, birbirleriyle ürünlerini değiştirirler. Kentlerde ise, bu köy topluluklarından vergi olarak tahsil edilen artı-ürün (artı-üründen başka vergi yoktur) tüm değişimin öznesi olarak tüketilir.

Ne var ki, İmparatorluk ile asya biçimi arasında birebir koşutluk olduğunu savlayanlar, toprak rantı olarak tahsil edilen vergilerin yanı sıra, reaya vergisi olarak emek-rantın ve bunların paraya çevrilmiş biçimlerini gözardı etmiş olmaları gibi, İmparatorlukta da, kent ile köy, tarım ile zanaat arasındaki işbölümünün *meta değişimine* dayanan (eş-değerleri olarak parayla değiştirilen) bir işbölümü olduğunu da görmezlikten gelmiş olmalıydılar. Tarım ile zanaat arasında, köy ile kent ara-

sında meta değişimine dayanan işbölümünün, içsel değişiminin devindirici ögesi olan üyeler arasındaki ekonomik ve sınıfsal farklılaşmanın anahtarı olduğunu da doğal ki görmediler.

Asya biçiminde yalnızca toprağa ilişkin ve tek bir vergi (artı-ürün) bulunmasına ve bunun aynı olarak ödenmiş bulunmasına karşın, (müslümanların *aşar*, müslüman-olmayanların *haraç* adı altında) ödedikleri toprak vergisi yanında, müslüman-olmayan reayanın *cizye*, müslüman reayadan çift resmi adı altında baş vergisi alınmış ve bu vergiler, emek, ürün ve giderek para olarak tahsil edilmiştir.

A. N. Poliak, “İslam Feodalizmi” adlı irdemesinde (*Sosyoloji Dergisi*, İstanbul 1942, s. 250-270), feodal Avrupa’da kentlerin “feodal olmayan ilişkilerin adaları” olduğunu, ticaret ve zanaatın serbest, yurttaşların ekonomik bakımdan özgür olduğunu açıkladığı yerde, imparatorlukta iç gümrüklerin yanısıra kentlerde zanaat ve ticaretin, lonca kuralları dışında binbir koşula, kurala ve vergiye bağlandığını, bu nedenle de gelişmesinin geciktiğini ileri sürer. Poliak, gecikmenin asıl nedeninin, zanaat ve ticaretin gelişmesinin engelleri olan feodal kuralların yanında, Kapitülasyonlar ve 1838 Ticaret Anlaşmasıyla yabancı ticaret adamlarına sağlanan ayrıcalıklar olduğunu görmezlikten gelir. Kapitülasyonlar ve 1838 Ticaret Anlaşması sonucu yabancı tüccar vergilerden bağışık tutulmuş, buna karşın Osmanlı tebaası tacir ve zanaatçı vergiler altında giderek daha çok ezilmişti. Ermeni, Rum ve Yahudilerin oluşturduğu Galata Sarrafı ise, faiz yoluyla biriken para/serve-i, gelişmenin ve sanayi-leşmenin koşulu olan sermaye olarak üretime yatırmamış, yeniden Saraya borç vermiş, genel olarak, merkezden çevreye, kentten kıra, zanaattan tarıma çözüme değil, çürüme ve çöküntü yaşamıştı.

İmparatorlukta, meta değişimine dayalı zanaat ve ticaretin varlığına, ve bunların, Kapitülasyonlar ile 1838 Ticaret Anlaşması sonrası yıkıma uğradığına ilişkin birkaç örnek verilebilir:

Dördüncü Murat’ın (1612-1640) 1638’de bir sayım yaptırdığını belirten Evliya Çelebi (1611-1682), İstanbul’da, kişilerin (şahısların) curduğu ve işlettiği 9.466 işyerinde 46.426 işçi çalıştığını yazar. Gıda sanayisinde 2.250 işyeri ve 14.500 işçi, dokuma sanayisinde 1.904 işyeri ve 6.627 işçi, deri ve dokuma işleme sanayisinde 1.940 işyeri ve

8.505 işçi, çeşitli sanayi kollarında 3.047 işyeri ve 15.689 işçi, bir kısım giyim eşyası yapımında 325 işyeri ve 1.405 işçi bulunuyordu. (Adnan Giz, “17’nci Yüzyılda İstanbul Şehrinde Sanayi Durumu”, *İstanbul Sanayi Odası Dergisi*, 15 Temmuz 1967, Sayı: 17, s. 13.)

Örneğin 16. yüzyılın ortalarına doğru Anadolu’yu gezmiş olan P. Belon, Bursa’nın ipek sanayiinde büyük bir ünü olduğunu anlatırken, “her yıl 1.000’den fazla deve ile Anadolu ve Suriye’den getirilen ipeğin burada işlendiğini, boyandığını, sonra satılmak üzere başka memleketlere nakledildiğini” yazar. Her yıl ipekten alınan resim ya da gümrük vergisi ise 6-7 milyon akçeyi buluyordu.

Halis Turgut Cinlioğlu’nun Tokat Şeriye Sicillerinden aktardığı bilgilere göre, Tokat’ta, 1836’da (1251), Kalhane’de (bakırcılık sanayiinde) 45 kalhane ustası, 30 zemberek ve körüklüsü vardı. 1828’de “beherinden tahsil edilecek ihtisap vergisine göre” hazırlanmış defterlerden aktardığına göre, 1.354 ticaret ve sanat erbabı bulunuyordu. Bedesten’de 40 hallaç, 42 bezci, 39 basmacı, 20 pamukçu ve çorapçı, 28 peştamalcı, basma işleyen ve boyayan işyerleri bulunuyordu; Mizan’da 16 ipekçi, 87 kayış, 6 ipek boyacısı, 6 ipek bükücüsü vardı. Basma ve yazmacılıkta ve dericilikte (debbağlak) kullanılan boyalar, boyahanede yapılmaktaydı. Ayrıca 33 bakırcı, 55 kazmacı, 7 dökümcü, 14 kalaycı, 7 dabakhane, 4 göncü, 3 sabunhane bulunuyordu. (Cinlioğlu, *Osmanlılar Zamanında Tokat*, Tokat 1951, s. 178.)

1586’da (995), Bursa’da “ehli sanayi”nin, Acemistan’a yapılan sefer dolayısıyla, hamipeğin az geldiğini ve “ziyade bahaya” satıldığını, bu nedenle, tezgahların sayısının azaldığını arzettikleri dilekçelerinden anlaşıldığına göre, bu tarihten önce, Bursa’da, 20, 30, 35, 40, 46, hatta 60 tezgah sahibi bulunmaktaydı.

Üretime yatırılan sermayeye bakıldığında, daha 16. yüzyılda, lonca kuralları dışında, sanayiye, artı-değer üretmek amacıyla, önemli ölçüde sermaye yatırıldığını, sanayi ve ticaretin yoğun olduğu kentlerde kapitalist biçimin ve ilişkilerin ivme kazandığını görüyoruz.

Altıncısı: Kapitalist İlişkilerin Açılımı ve Engellenmesi

Lenin’in 1896-99’da yazdığı *Rusya’da Kapitalizmin Gelişmesi*’nin altbaşlığında vurgulanan Rusya’da “Geniş-Çaplı Sanayi İçin Bir İç Pazarın Oluşma Süreci” ile İmparatorluğu karşılaştıranlar, İmparatorluk-

ta bir iç pazarın oluşma, yayılma ve yoğunlaşma sürecinin, daha 15 ve 16. yüzyıllarda başladığını da saptamış olurlar. Niçin geri kaldığımız sorusunu, “asya biçimi”nde aramak, ya da bu biçimin bir üst kurumu gibi de nitelendirilen “despot devlet” ile açıklamak da, İmparatorlukta yaşanan olgularla ve ekonomik değişme ve gelişmeyle bağdaştırılmaz.

Marx, asya biçimi gibi, içsel çözülmeye karşı dirençli olan topluluklara karşın, feodal sistemde serfin ekonomik farklılaşmasının olanakları olduğunu ve dolayısıyla feodal sistemin çözümleninin iç dinamikmi bulunduğunu açıklar.

Çağdaşlarına göre İmparatorluğun geri kalmışlığı, asya biçiminde olduğu gibi çözülmeye karşı dirençli bir toplum olmakta değil, ilkin ve ekonomik açıdan sermayenin ilkel birikiminin ve sermaye birikiminin geriletilmesinin nedeni olan Kapitülasyonlar, 1838 Ticaret Anlaşması ve Düyunu Umumiye'nin yıkıcı etkilerinde aramak gerekir.

Kanuni Sultan Süleyman, 1535'te “Kapitülasyon” olarak anılacak olan “Barış, Dostluk ve Ticaret Anlaşması”yla, Fransa'ya, ticari ayrıcalıklar tanımış, on yıllık sürelerle yenilenecek bu ayrıcalık, 1740'tan sonra süresiz uygulanmaya başlanmıştı. 1852'de İngiltere'ye, daha sonra Hollanda, Polonya, Ceneviz ve Venedik'e tanınan bu ayrıcalığa göre, İmparatorluk gümrüklerinde, bu anlaşmayı imzalayan ülkelerin mallarından alınan gümrük %3'e indiriliyor, bu ülke tacirlerinin İmparatorluk içersinde gerçekleştirdikleri ticaretten (Osmanlı ülkesinin genişliği düşünülün) vergi alınmıyordu.

İngiltere ile imzalanacak “1838 Ticaret Anlaşması”yla, Kapitülasyonlar iç gümrüklere ve dışsatıma da uygulanmaya başlanmıştı. Aynı anlaşma Fransa (1839), İsveç, Norveç, İspanya, Hollanda, Belçika, Prusya (1840), Danimarka ve Tockana (1841) ile yapılmıştı.

Yalnızca dışalımında gümrüklerin %3 olarak saptandığı dönemde, duruma göre, zeytinyağı, buğday ve benzeri ürünlerin dışsatım vergisi %36'lara değin çıkartılabilirken, 1838 Ticaret Anlaşmasıyla, dış satıma ve iç gümrüklere yabancılar için vergi uygulanmamaya başlanmıştı.

Yerli tacir ve zanaatçı ise iç ve dış gümrükleri ödemekle yükümlüydü.

Dünya kapitalist sistemine bağımlı duruma gelen dış ticaret, İmparatorlukta, asya biçiminde görüleceği gibi meta değişimine dayanan zanaat ve tarımın birleştiği köy komünlerini çözüp parçalamadı, aksine, kentlerde gelişmekte olan, kapitalist üretimi, imalat (yapımevi / manüfaktür) aşamasında çökertti.

İslahı Sanayi Komisyonununun 1868 tarihli bir mazbatasında, 30-40 yıl içinde, İstanbul ve Üsküdar'daki kumaşçı tezgahlarının 257'den 25'e, kemahçı tezgahlarının 350'den 4'e, çatma yastıkçılar tezgahlarının 60'tan 8'e indiği belirtilir.

1812 yılında henüz 1.000 kadar sof dokuyan tezgahın faaliyette bulunduğu Ankara'da, bu tezgahlar, Kapitülasyonlar ve 1838 Ticaret Anlaşması ile yabancılara sağlanan ayrıcalıklar ve kapitalist dünya pazarının etkisi altında, 19. yüzyılın başlarında büsbütün çökmüştür. Hommaire de Hell, 1.000 tezgah bulunan Bursa'da, 1847'de 75 tezgah kaldığını yazar. Ömer Celal Sarç, Viquesnel'in yapıtından (1868) şu tümceyi aktarır: "Türkiye'nin o kadar mütereffi (verimli) ve sayısı o kadar fazla olan ve yalnız yerel tüketim için gereken eşyayı sağlamakla kalmayıp bütün şarka ve Avrupa'nın birçok bölgesine ihracat yapan imalathaneleri, şimdi (1848-55) ya hiç mevcut değildir, ya da tam bir inhitat (çöküntü) içindedir."

1855'te Kırım Savaşı sırasında İmparatorluk, dışalım ve dışsatım ile iç gümrük vergilerinden başışık tuttuğu İngiltere ve Fransa'dan 3.500.000 osmanlı altını borç almış, 1854-1877 yılları arasına toplam, 444.279.158 osmanlı altını borçlanmıştı.

Borçları ödeyemedi. Borçlara karşılık gösterilen Ergani madeni, Mısır vergisi, Suriye ve İzmir gümrükleri, ipek, zeytinyağı, tütün ve tuz aşarı, muhtelif vilayetler aşarı, Selanik, Edirne, Tuna vilayetleri varidatı, Anadolu ağnam (koyun) resmi ve birçok vergiyi doğrudan tahsil edecek olan Düyunu Umumiye İdaresi kuruldu (1881).

Birinci Dünya Savaşına girileceği 1914-1915 yılı bütçesine göre, Düyunu Umumiye, topladığı vergilerin %35'ini kendisine almış, Harbiye Nezaretine %17'sini vermişti.

Kapitülasyonlar ve 1838 Ticaret Anlaşması, yabancı tacire ayrıcalık tanımakla kalmamış, yabancı sermayenin ülkede yatırım yapmasına da olanak sağlanmıştı. Yabancılara sağlanan olanaklardan yararlan-

namayan ve bu nedenle yabancı sermayeye yenik düşen yerli sermaye ya ortadan çekilmek, ya da yabancılarla işbirliği yaparak varlığını korumak durumunda kalacaktır. Bu nedenle demiryolları, limanlar, elektrik, havagazı ve su işletmeleri, Avrupalılar tarafından kurulup yönetilmiştir. Trakya ve Ege’de demiryollarını Fransız ve İngiliz, boraksı İngiliz, Zonguldak ve Ereğli kömürlerini Fransız şirketleri işletmiş, İstanbul’un elektrik, su, tramvay işlerini Fransız şirketleri yürütmüştür.

Çöküşün nedenleri kadar büyüklüğüne de baktığımızda, İmparatorluktaki üretim ilişkilerini, kendine yeterli ve çözülmeye karşı dirençli olan asya biçimiyle özdeşleyerek geri kalmışlığımızı açıklayan ve geri kalmışlığın gerçek nedenleri olan Kapitülasyonları, 1838 Ticaret Anlaşmasını, borçları ve faizlerini, Düyunu Umumiyyeyi, Reji İdaresini ve bunların yıkıcı etkilerini bilmezlikten ve görmezlikten gelenlerin, bugün, sermayenin yerlisi-yabancıyı kalmadı diyen, “geri kalmışlığın” simgesi saydıkları yüzyıldır yoksul halkın emeğinden yaratılan sanayi kuruluşlarımızı, yol, su, elektrik gibi altyapısı tamamlanmış ülkemiz topraklarımızı, bankalarımızı, İmparatorluğu çökerten yabancı sermayenin yeni varislerine peşkeş çeken, geleceğimizi IMF’ye ve Dünya Bankasına ipotek edenlerin arkasında saf tuttuklarını görmek o denli doğal ve o denli elem verici.

“Kemalist devrim, yabancı işgale son verdiği ve feodal devleti devirdiği ölçüde demokratik bir devrimdir, ama temelde feodal toprak mülkiyetini koruduğu için de, demokratik devrimi tamamlamamış bir devrim” olduğunu ileri sürüyorsunuz. Devrimin tamamlanmaması nesnel koşulların sınırlılığından mı kaynaklanmıştır? Yoksa sorun Kurtuluş Savaşı’nu gerçekleştiren siyasi ittifakın yapısından mı kaynaklanmaktadır?

Sorunuzu yanıtlamadan önce, kırsal alanda, Cumhuriyet’in kucağında bulunduğu, ya da İmparatorluktan Cumhuriyete devreden toprak mülkiyet biçimlerini kısaca belirlemek gereği var.

1. *İmparatorluktan Cumhuriyete Devreden Toprak Mülkiyet Biçimleri*

(a) Yukarda da belirtildiği gibi, İmparatorlukta özel mülk topraklar ile miri mülk toprakların miras ve intikali, birbirinden farklıydı. Özel mülk topraklar şer-i miras hukukuna göre, miri topraklar örfi hu-

kuka göre intikal ediyordu. Şeri hukuk, islam dini ilkelerine bağlı olduğu için değişmemiş, örfi hukuk, sürekli değişmiştir.

Miri toprağı, tam-çift, yarım-çift vb. büyüklüklerde “daimi ve ırsen kiracı” olarak tasarruf eden köylü öldüğü zaman, bu tasarruf hakkı, oğlu varsa oğluna intikal etmekte, oğlu yoksa, sipahi, ölen köylünün toprağını bir başkasına tapulamaktaydı.

Başlangıçta babadan yalnızca oğula intikal eden tasarruf hakkı, daha sonra oğlu olmadığı takdirde kızına verilmeye başlanmıştı. 1274 (1858) Arazi Kanunuyla, oğlu ve kızı olmayanın, babasına, yoksa anasına intikali kabul edilmişti.

1274 (1858) Arazi Kanunu ve bunu izleyen yasalar, “daimi ve ırsi kiracı” olan köylünün tasarruf hakkının, borcuna karşılık zaptedilmesine, giderek bu hakkın satışa çıkarılmasına olanak sağlayacak, dolayısıyla, “mülk toprakların satışı ile miri toprakların ferağı arasında büyük bir fark kalmayacak”tı. (Barkan, “... 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi”, *Tanzimat*’tan ayrı baskı, s. 65.)

25 Şubat 1328 (1910) tarihli kanun ile, köylünün tasarruf hakkının ipotek edilmesine, borcuna karşılık satılığa çıkarılmasına olanak tanınmış, 1329 (1911) tarihli Emvali Gayrimenkullerin Sureti-Tasarrufuna Dair Kanunla da, köylünün, memurun izni olmaksızın, miri toprak ve vakıf toprak üzerindeki tasarruf hakkını devretmesi, icara vermesi, ödünç vermesi ya da borcuna karşılık göstermesi yasallaşmıştı.

Bir başka anlatımla, Cumhuriyetten önce, çıplak mülkiyeti devlete ait, yani miri olan toprağı, “daimi ve ırsi kiracılık”la tasarruf eden köylünün bu hakkı, giderek elinde bulundurduğu toprağın sahibi olmakla örtüşmüş bulunuyordu.

Medeni Yasa (14 Nisan - 4 Ekim 1926), İmparatorluktan devralınan toprak mülkiyet biçimlerinden herhangi birine kesin ya da açık olarak son vermemiş olmakla birlikte, yalnızca özel mülk toprakların devir ve intikaline ilişkin hükümler içerdiği için, miri toprakların tasarrufuna ilişkin hususlar da, özel mülk topraklar çerçevesinde yürütülmüştü. Medeni Yasaya göre, devlet, mutasarrıfı bulunan araziye, mutasarrıfından alamaz, satamaz ve bu araziden dolayı davacı ve davalı olamaz. Toprağı tasarrufunda bulunduran köylü, Medeni Yasada özel mülk topraklar için belirtilen hükümlere uygun biçimde, hakkını dev-

retme, bu hakkın özel mülk gibi varisleri arasında paylaşma olanağına sahip olmuş ve sonuç olarak, tasarrufunda bulundurduğu toprağın mülkiyetinin fiilen sahibi durumuna gelmiştir.

Medeni Yasadan bir yıl önce, 17 Şubat 1925'te yayımlandığı gün yürürlüğe giren "Aşarın İlgasıyla Yerine İkame Edilecek Vergi Hakkında Kanun" ile, aşar vergisi kaldırılıyor, gene Medeni Yasanın yayımlanacağı tarihten (4 Ekim 1926) önce, 29 Mayıs 1926'da yürürlüğe giren 837 sayılı yasayla, tasarrufunda bulundurduğu toprağı üç yıl üstüste ekmeyen köylünün elinden toprağının alınmasına son veriliyordu. Yasadaki söylemiyle, irsen kiracı olarak "fer"i zilyet" olan köylü, malik sıfatıyla "asli zilyet" durumuna gelmişti.

(b) İmparatorlukta, şer-i miras hukukuna göre varislerine intikal eden özel mülk olan topraklar, 1) Anadolu beyliklerinden intikal eden ve azçok soy asaletini devam ettirmekte olan ve özel mülk olarak benimsenen topraklar, 2) fethedilen topraklardan özel mülk olarak ayrılan topraklar, 3) saray tarafından şu ya da bu nedenle miri topraklardan bağış olarak verilerek ya da satılarak özel mülk haline dönüşmüş topraklar; 4) timar rejiminin bozulmasıyla birlikte, miri topraklardan ayrılarak satılan, ya eski sipahileri ya da mültezimler tarafından mülk edinilen topraklardı.

Özel mülk topraklar, şeri miras hukukuna göre, mirasçılar arasında paylaştırılıyordu. Hisse sahipleri ise, koca, karı, dede, kız, oğulun kızı, ana-baba bir kardeşler, bababir kardeş, anabir kardeş, ana ve nineydi.

Mülk topraklarda, bir başka deyişle mülk timarlarda, sipahi timarlarında olduğu gibi işlediği toprağın tasarruf hakkına irsen sahip olan köylü, Cumhuriyette "ortakçı" konumuna gelecekti.

(c) Vakıf topraklara gelince:

Vakıf, taşınır ve taşınmaz bir malın mülkiyetinin, hapsedilmesidir. Hacedilen mal satılamaz, borca karşılık hapsedilemez, varisler arasında paylaşılamaz.

Bizi burada ilgilendiren büyük vakıf topraklardır. Vakfedilen topraklar, bazan bir kasabanın bütün köylerini kapsar, bu toprakların rant ve gelirleri, vakfa belirlenin hizmet için harcanırdı. Genel olarak tekke, medrese ve benzeri dini kurumlara tahsis edilen vakıfların gelirle-

ri, bu kurumlarda görevli şeyh, derviş, hoca ve hizmetliler ile medrese öğrencilerinin giderlerini karşılıyordu.

Bu açıdan vakıflar, feodal ideolojiye temel oluşturmuş, feodal sistemin dinsel, hukuksal ve siyasal kadrosu genel olarak buralarda yetişmişti. Anadolu'da Hacıbayram Veli, Hacıbektaş, Mevlevi tekkeleri, Vakıf topraklar bakımından başta gelenler arasındaydı. Hacıbektaş'ta, gelirleri Hacıbektaş tekkesine vakfedilmiş 362 köy, gene aynı bölgede Çelebilik tekkesinin 80 köyü vardı. Sipahi timarında olduğu gibi, Vakıf toprakları, köylü aileler tarafından tam-çift, yarım-çift vb. büyüklüğünde işletilmekteydi.

Timar sisteminin çözülmesiyle, Vakıf timarların, askeri yükümlülüğü kendiliğinden sona ermiş, toprağı tasarrufunda bulunduran köylü aileler, Cumhuriyette, aşarın kaldırılması, tekke ve zaviyelerin kapatılması ve 1925'te çıkartılan Vakıflar Kanunu sonucunda, sipahi timarlarında olduğu gibi, ekip biçtikleri toprakların sahibi durumuna gelmişlerdi.

(d) Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da, savaşa katılma yükümlülükleri açısından aşiretler ve beylikler timar statüsündeydiler. Timar sisteminin çözülmesine koşut olarak, aşiret ve beyliklerin timar statüsünde savaşa katılmaları sona ermiş, Tanzimatın doğuya uygulanmaya başlaması sürecinde, iç işlerinde muhtar ve alem sahibi olan beylik beyleri, gerek beylik sınırları içerisinde bulunan aşiret ve topluluklarla, gerek merkezi devlet ile çatışmış, 1846'da Bedirhan bey hareketi, beyliklerin sonu olmuştu. 19. yüzyılın son çeyreğinde aşiretler, askeri yükümlülüklerini Hamidiye Alayları bünyesinde üstlenmişlerdi.

İmparatorluktan Cumhuriyete devreden toprak mülkiyet biçimleri genel çizgileriyle böyleydi. Şimdi, kırsal alanın demokratikleşmesiyle ilgili sorunuza, feodal ve yarı-feodal ilişkilerin tasfiyesiyle ilgili siyasal görüşlerin yasamaya ve uygulamaya yansıyan yönleriyle açıklayabiliriz:

2. Çiftçiyi Topraklandırma ve Yarı-Feodal İlişkileri Tasfiye Çalışmaları ve Sonuçları

1929'da, "çiftçiye arazi vermek de hükümetin takip etmesi lazım gelen bir keyfiyet" olduğunu dile getiren Kemal Atatürk, 1937'de TBMM'yi açış konuşmasında, ülkede topraksız çiftçi bırakılmaması

görüşünü yineleyerek, ilk kez, “büyük çiftçi ve çiftlik sahiplerinin işleyebilecekleri arazi genişliğinin sınırlanması gerektiğini” belirtmişti. Aynı yıl TBMM’ye sunulan hükümet programında da “büyük çiftçi ve çiftlik sahiplerinin arazi genişliğinin sınırlandırılacağı” görüşüne yer verilmiş, ama sorun anayasa değişikliğiyle geçirilmişti.

11 Haziran 1945’te, 4753 sayılı “Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu” çıkacak, ve bu kanun, özel (ve tüzel) kişilere ait toprakların 5.000 dönümünün üstündeki kısmının kamulaştırılmasını (madde 14/c), “topraksız ve az topraklı olan ortakçılar, kiracılar veya tarım işçileri tarafından işlenmekte bulunan arazinin (...) bu çiftçi ve işçilere dağıtılmak üzere kamulaştırılması”nı (madde: 17) öngörecekti.

Kamulaştırılacak toprakların büyüklüğünün belirlenmesinde ise iki kriter gözetilmişti. Biri, özel (ve tüzel) kişilere ait toprakların 5.000 dönümünün üstündeki kısmın kamulaştırılmasına ilişkin (madde 14), ikincisi, ortakçı, kiracı veya tarım işçileri tarafından işlenen topraklarda, bu toprakların dağıtımına esas tutulan miktarın üç katı toprak sahibine bırakılıyordu (madde 17). Toprak sahibine bırakılacak olan arazi 50 dönümünden az olmayacaktı.

Yasaya karşı olanların ve özellikle feodal nitelikte ortakçı, kiracı ve tarım işçisi çalıştıran büyük toprak sahipleri (örneğin Emin Sazak), ortakçıların işledikleri toprakları işleyen çiftçi ailelerine verilmesine karşı çıkıyor, Tarım Bakanı Şevket Raşit Hatiboğlu ise, 17. Maddenin “bu kanunda gerçek inkılabı yapacak madde olduğunu” savunuyordu.

Yasada “orta arazi mülkü”n, 501’den 5000 dönüme kadar olan arazi olarak nitelenmiş olması da, Tarım Bakanı Hatiboğlu’nun eleştirisine neden olacak, “memleketimizde hakikaten üçbin dönüm, beşbin dönüm, onbin dönüm arazisi olanlar vardır” diyecek ve ekleyecekti: “Ama bunların çoğunun arazisi parça parça ortakçılara verilmiş vaziyettedir, ve bunun için köylülerimizin bir kısmı az topraklı ve topraksızdır.” (Ulus, 7.6.1945.)

Başbakan Saracoğlu tarafından Meclis’e verilen yasa tasarısının gerekçesinde, ortakçılık üzerinde ayrıca durulmakta, İmparatorluktan Türkiye’nin devraldığı ortakçılıkla arazi işletme şeklinin “kısmen timar ve zeamet sistemlerinden azma bir sistem” olduğu, “bunun yurdumuzda türlü tipleri” bulunduğuna belirtilerek, ülkemizde “hukuki esasla-

ra dayanmayan”, “iktisadi ve içtimai münasebetlerin teamüllere göre yürütüldüğü” bir “ortakçılık”ın bulunduğu görüşüne yer veriyordu.

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, 1946 Seçim Beyannamesinde, “Türk köylüsünü serf halinden kurtarmayı ana davaları olarak” nitelemişti. (*TC Resmi Gazete*, 10 Temmuz 1946, sayı: 6362, s. 10930.)

İskan Kanununun tartışılması sırasında, 1934’te, genel nüfusun 15,7 milyon olduğu bir dönemde, o günün İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, bugün memleketin beş milyon nüfusu (yani genel nüfusun (15.721) üçte-biri, tarımsal nüfusun yaklaşık yarısı) *başkalarının toprağında çalışmaktadır*. Bunları topraklandırmak bizim en birinci borcumuzdur.” (*Hakimiyeti Milliye*, 15 Haziran 1934) diyor, ve 1945’te, Tarım Bakanı Hatipoğlu, “hakiki demokrasi”nin, “geçimini çoluğu çocuğu ile başkasına bağlanmadan kendi toprağından çıkararak köylülerin bu memlekette çoğalmasında aranması” gerektiğini (*TBMM Tutanak Dergisi*, c. 17, sayı 97, s. 6.) dile getiriyordu.

Çiftçiyi Topraklandırma Yasası, büyük toprak mülkler açısından kapitalist-öncesi yarı-feodal ve feodal işletme biçimleri ile, tarıma sermaye yatıran ve ücretli işçi istihdam eden kapitalist tarım işletme biçimleri arasında, mülkiyet açısından, kapitalist-öncesi mülkiyet biçimlerini tasfiye etmeyi ve kapitalist tarım işletmesinin önünü açmayı amaçlamış; üretici köylü açısından, ortakçılık, kiracılık ve (marabalık, azaplık, ırgatlık, yanaşmalık, yarıcılık gibi mevsimlik, yıllık ya da ömürlük ve geleneksel) tarım işçiliği gibi, feodal ve yarı-feodal toprak sahibine bağımlı ve toprağına bağlı ortakçı ile ve (ürün-rantla simgeleyen) ortakçılığın para-ranta dönüşmüş biçimi olan kiracılığın tasfiyesi amaçlanmıştı. Bu anlamda da yasada kırsal alanın demokratikleştirilmesi özelliği ağır basıyordu.

Çiftçiyi Topraklandırma Yasası tüzüğüne yayınından birkaç ay sonra, Başbakan Hasan Saka, “devlete ait arazinin ilk önce dağıtılacağı” konusunda güvence verecek (*TC Resmi Gazete*, 14 Ekim 1947, sayı: 6732), özel toprakların kamulaştırılması bir dizi kurala bağlanarak zamana yayılacaktır. Özellikle yasanın ortakçılığı tasfiye etmeyi amaçlayan 17. maddesinin “orta işletmenin kalkmasına” neden olacağını, “bütün iş hayatını felce uğratacağını”, mülkiyet rejimi güvencesini sarsacağını, seksen-yüzbin aileyi mağdur edeceğini söyleyerek, ya-

saya karşı çıkmış bulunan Cavit Oral'ın, bu yasayı uygulamakla görevli Tarım Bakanlığına getirilmiş olması, 17. maddenin 12 Mart 1950'de, yani CHP iktidarında yürürlükten kaldırılması, CHP olarak siyasal iktidarın da kırsal alanın demokratikleştirilmesi konusundaki görüşlerinin aşındırılmış olduğunu ortaya koyacaktı.

Çiftçiyi Topraklandırma Yasasının öz çocuğu olan, yani bu yasayı gerekçe göstererek CHP'den ayrılan Bayar-Menderes-Koraltan-Köprülü dördlüsünün kuracağı Demokrat Parti, 14 Mayıs 1950'de iktidara gelecek, 27 Mayıs 1960'a değin iktidarda bulunduğu on yıl içerisinde, bu yasaya bağlı olarak, topraksız ve az topraklı köylüye 18.737.536 dönüm toprak dağıtılacaktı. Dağıtılan toprakların %96,6'sı hazine arazisi, %2,6'sı vakıf vb. arazisi, %0,5'i de özel araziydi.

Bir başka deyişle, bazı topraksız ve az topraklı köylüler, bu yasa yoluyla, ortalama 50 dönüme yakın toprağın sahibi olmuşlardı, ama bunlar, feodal ve yarı-feodal büyük toprak mülklerin kucakladığı köylüler içerisinde, bu toprakları ortakçılık sistemine göre işleyen topraksız çiftçi aileler değildi.

Yani yasayla, demokratikleşme açısından amaçlanan, "ortakçı, kiracı ve tarım işçisi" olarak belirlenen, toprak sahibine bağımlı ve toprağa bağlı köylü aileler, bu bağımlılıktan kurtarılmamış, işlediği toprağın sahibi de olamamıştı.

1961 Anayasasının 37. maddesinde, devletin, topraksız ve yeterli toprağı bulunmayan çiftçiyi topraklandırmak amacıyla gereken önlemleri alacağı yer almış, bu madde doğrultusunda, 1961-1970 yılları arasında 8 toprak reformu yasa tasarısı hazırlanmış, ama hiçbiri yasalaşmamıştır.

26 Temmuz 1972'de "Toprak ve Tarım Reformu Ön Tedbirler Kanunu" ve 19 Temmuz 1973'te "Toprak ve Tarım Reformu Kanunu" yürürlüğe girecek, başka şeyler yanında, "topraksız ve az topraklı çiftçi ailelerinin yeter gelirli aile işletmeleri haline getirilmeleri için topraklandırılmaları, donatılmaları, desteklenmeleri ve örgütlenmeleri" amaçlanacaktı.

Burada bizim dikkatimizi çeken Çiftçiyi Topraklandırma Yasasının bir bakıma demokratik belkemiğini oluşturan ortakçılık ve ortakçı statüsündeki kiracılık ve tarım işçiliği gibi kapitalist-öncesi ilişki-

lerden günümüze kalan çiftçi ailelerin toprak sahibine bağımlılığına son verecek bir topraklandırma yöntemine yer verilmemiş olmasıdır. 1 Kasım 1973'te yasanın pilot bölge olarak Şanlıurfa'da uygulanacağı açıklanacak; Nisan 1974'te, CHP-MSP koalisyonu döneminde uygulama doğrultusunda özverili bir çalışma başlatılacak; Karayolları, TEK, DSİ, Zirai Donatım Kurumu harekete geçirilecek, sulama çalışmaları hızlandırılacak, kooperatiflerin kullanımı için yüzlerce traktör, biçer-döver, tarım alet ve makineleri, gübre ve ilaç satın alınacaktı.

Toprak ve Tarım Reformu eski müsteşarı Saim Kendir'in anlatımına göre, Çiftçiyi Topraklandırma Yasasıyla 25 yılda 50 bin dönüm özel mülk toprak kamulaştırılmıştı, 20 günde 50 bin dönüm özel arazi kamulaştırılıyordu. 75 bin aile toprak edinmek için başvurmuştu. 1 Haziran 1975'te gerçekleştirilmesi planlanan ilk dağıtımda, 5 bin aileye toprak dağıtılacak ve bunlar Toprak ve Tarım Reformu Kooperatiflerinde örgütleneceklerdi. 1.600.000 dönüm toprak kamulaştırılmıştı, dağıtılacak 1.100.000 dönüm kadar da hazine toprağı vardı. 35-40 bin aile topraklandırılacak duruma gelmişti.

CHP-MSP koalisyonu dağılmış, yerini Adalet Partisi - Milli Selamet Partisi - Milliyetçi Hareket Partisi, yani "Milliyetçi Cephe" koalisyonu almış (31 Mart 1975), reform çalışmaları yavaşlatılmış, askıya alınmıştır.

10 Mayıs 1977'de 1757 sayılı Toprak ve Tarım Reformu Yasası biçim yönünden, yani Senatoda, yasa maddeleri tek tek değil, toplu olarak oylandığı için Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edildi. Mahkemenin yeni yasa için belirlediği bir yıl sonunda da yasa çıkmadı.

Şunlar da eklenmeli ki, gerek "Toprak ve Tarım Reformu Ön Tedbirler Kanunu" (1972) ve "Toprak ve Tarım Reformu Kanunu" (1973) yürürlüğe girmeden önce, 28.6.1966'da, 100 dönümden fazla toprakların zilyedi adına mülk olarak tapulanmasına olanak sağlayan Tapulama Kanunu yürürlüğe girmişti.

1950'de çıkarılan 5602 sayılı Tapulama Yasası ile 100 dönüme kadar olan arazinin zilyedi adına mülk olarak tapulanması için aranan belgeler, bu kez, 100 dönümden fazla toprakların zilyedi adına mülk olarak tapulanması için yeterli sayılıyordu.

Üst sınırı açık bırakılmış 100 dönümden fazla toprakların zilyedi adına tapulanması için aranan belgeler arasında, özellikle büyük arazilerin padişahlar tarafından geliri tahsis edilmiş mütevellî, sipahi, mültezim temessük veya senetleri vardı. Bir yandan imparatorluktan cumhuriyete devreden büyük özel mülklerin, kamulaştırılarak bu toprakları ortaklıkla işleyen çiftçi ailelere verilmesi için yasa çıkartılırken, öbür yandan, aynı çiftçi aileler, imparatorluktan cumhuriyete devreden ve fiilen kendi mülklerine dönüşmüş bulunan toprakların işgalcisi durumuna düşürülüyordu.

Reform Yasası karşıtı ikinci bir yasa, 22 Kasım 1984'te çıkarılan 3083 sayılı "Sulama Alanlarında Arazi Düzenlenmesine Dair Tarım Reformu Kanunu"ydü. Anavatan iktidarında çıkarılan bu yasa, "Mülga 1757 sayılı Toprak ve Tarım Reformu Kanununa göre yapılan uygulamalarda kendilerinden toprak kamulaştırılanların, (...) kanunun 'Sahibine Uygulanacak Araziye İlişkin Hükümleri' uygulanmaya" başlanacaktı. Yasada, "*aile başına*" yaklaşık 1000 dönüm olan sahibine bırakılacak arazi miktarı, bu yasayla, "*kişi başına*" 2000 dönüme çıkarılmıştı.

Bu son bölümü, 11-12 Kasım 2005'te Şanlıurfa'da gerçekleştirilen Toprak Reformu Kongresine sunduğum bildiriden aktardığımı belirtiyim. Çünkü, (demokratik) devrimin tamamlanmamasının nedeninin, nesnel koşulların sınırlılığından mı, Kurtuluş Savaşını gerçekleştiren siyasal ittifak içindeki ayrılıklardan mı kaynaklandığı sorusunu, yukarıdaki özet oldukça aydınlatıyor.

Benim yazılarımdan alınmış olan "*Kemalist devrim yabancı işgale son verdiği ve feodal devleti devirdiği ölçüde demokratik bir devrimdir, ama temelde feodal toprak mülkiyetini koruduğu için de, demokratik devrimi tamamlamamış bir devrim*" olduğunu belirttiğim sözlerine ekleme yapmak isterim.

Kemalist devrim, yalnızca feodal devleti devirmedi, devirdiği, aynı zamanda "teokratik" devletti. "Laiklik" demokratik devrim açısından çok daha önemliydi. Bunu belirtmek isterim. Kırsal alanda, feodal ve yarı-feodal toprak mülkiyetinin, devrimci demokratik yöntemlerle tasfiye edilmemiş olması, çok partili ve parlamenter yaşama uyarlanmış bir teokrasinin yeşermesine, kökleşmesine, gövdelenip dallanma-

sına ve özü laiklik olan cumhuriyet ağacını bir asalak gibi sararak ve öz suyunu emerek içinden kuruttuğu ölçüde, güçlenmesine yolaçtı. Dinsel gericilik, emperyalist gericilikle tam da bu kavşakta buluştu, kucaklaştı ve demokratikleşme ışığı, “nur”, “ampul”, “ışık” ve “ışıkve-leri” ile giderek daha fazla karartıldı, karartılıyor.

Teorik olarak burjuva demokratik devrimin tamamlanması için iki temel araca ihtiyaç vardır. Bunlardan birincisi toprak reformuyla ağa ve derebeylerin ekonomik egemenliklerini kırmak, ikincisi ise ticaret burjuvazisini sanayi burjuvazisine dönüştürerek kırsal yapıya dönüştürmektir. Türkiye’de siyasal irade bu iki dönüşümü ne düzeyde gerçekleştirebilmiştir? 1960’lı yıllardan günümüze bu feodal yapıların tasfiye edildiğinden söz edilebilir mi?

Başlıbaşına bir konuşma konusu olmak gereken sorular bunlar. Ama kısaca belirtmek isterim.

Ben, Kemalist devrimi, sınıfsal açıdan burjuva demokratik devrim olarak değil, küçük-burjuva demokratik devrim olarak niteledim. Kurtuluş Savaşına öngelen yıllarda 1913’te yapılan sanayi sayımlarında, sanayi kuruluşları büyük ölçüde yiyecek ve giyecek sanayisiyle sınırlıdır ve bunlar en çok beş-on işçiyi çalıştıran yapımlerinden başka birşey değildir. Ülkede, “burjuva” sözcüğüyle ifade edeceğimiz, demiryolu, elektrik, havagazı, tramvay, kömür işletmesi gibi kuruluşlar yabancıların elindedir. Osmanlı Bankası ve Galata Sarraflarını, etkinlikleri açısından sanayi sermayesinin uzantısı/ögesi saymak da olanaksızdır.

Batıda, özellikle örnek alındığı Fransa’da gerçekleşen burjuva demokratik modele göre bir cumhuriyet kurulduğu için, bunu, “burjuva demokratik” olarak nitelemek pek yanlış olmaz. Ama Kongre-Heyeti Temsiliye-Meclis dönemleri ve Kurtuluş Savaşıyla temellendirdiğimiz Cumhuriyetin yol haritasını, kendi somut sınıfsal temeline oturtduğumuz zaman, burada, “burjuva demokratik” devrimden değil, sermayeyi ve emeği kendisinde birleştiren ve özellikle köylülüğü kucaklayan bir küçük-burjuva “demokratik devrim”den söz etmek daha doğru olur, bu, Cumhuriyetin “halkçı” kimliğini açıklamaya da daha elverişlidir.

Toprak-emek-sermaye üçlüsü sözkonusu olduğunda, “mobil” olan sermayedir. Emek, her ne kadar “mobil” olsa da, toprağa ya da emeğin istihdam edildiği yere bağlıdır. Burada, toprağı kaybeden bağımsızlığını kaybetmiş olur. Özellikle Kurtuluş Savaşı sürecinde. Bugün de öyledir: toprağını satarak da olsa kaybeden ulus, ulusunu ve ulus-devlet olarak devletini yitirir. Emeğini kendi toprağında istihdam edemeyen bir ulus, yalnızca bağımsızlığını değil, ulus olma niteliğini ulus olarak kazandığı bağımsızlığıyla birlikte yitirir.

Ama ulus olmak, ulusun üyesi olmakla olanaklıdır. Birey, ancak, aşiretine bağlı ve bağımlı olmaktan, tarikat ve cemaatine bağlı ve bağımlı olmaktan, emeğini istihdam ettiği toprağına bağlı ve toprağın sahibine bağımlı olmaktan özgürleştiği, yani özgür birey haline geldiği zaman ulusun üyesi olur. Özgür birey, kararlarını ve seçimini kendi özgür istenciyle belirleyen bireydir. Tarikatının, şeyhinin siyasal iradesini belirlediği, aşiret reisinin, toprak sahibinin yönlendirdiği birey, özgür birey değildir. Bir birey, hem tarikatına, ya da aşiretine, ya da toprakbeyine bağlı, hem de ulusun özgür birey anlamında üyesi olamaz. Kuşku yok ki, burada, kimlik cüzdanından değil, özgürleşmiş ve kendi seçimini kendi özgür iradesiyle gerçekleştiren bireyden söz ediyoruz.

Demokratikleşme, benim anlayışıma göre, bireyin maddi ve manevi bağımlılığından kurtulması, bağımsız özgür bireylere dönüşmesi demektir. Bu, aynı zamanda uluslaşma, ve süreç anlamında uluslaşmanın tamamlanması anlamına gelir. Şöyle de diyebiliriz: demokratikleşme = uluslaşma. Doğal ki, uluslaşma, ulus olarak bağımsız olmakla olanaklıdır.

Demokratik devrimin tamamlanması için belirttiğiniz ikinci ölçüt olarak, “ticaret burjuvazisini sanayi burjuvazisine dönüştürerek kırsal yapıyı dönüştürmek” gerektiği görüşünderiniz.

Ben, bu sorunuzu, soruyla yanıtlamak isterim: Kırsal alanın demokratikleşmesi, “ticaret burjuvazisinin sanayi burjuvazisine dönüştürülmesi” biçiminde, ve özellikle de ticaret burjuvazisi sanayi burjuvazisine dönüştüğü zaman kırsal yapıyı dönüştüreceği biçiminde ifade edilebilir mi?

Marx, tefeci ve ticaret sermayelerinin kapitalist-öncesi sermayeler olduğunun altını çizerek, kapitalist-öncesi ticaret sermayesi, bir malın alınıp satılmasıyla sınırlıdır. Ticaret sermayesinin karını, bir malın alınan fiyatı ile satılan fiyatı arasındaki fark belirler.

Kapitalist üretim ise, sermayenin üretime girmesiyle karakterize edilir. Sanayi sermayesi, üretime giren sermayedir. Kapitalist biçimde, üretime, sermaye, artı-değer üretmek amacıyla girer. Sermaye sahibi, üretim araçları ve emek-gücü satın alır, yeni bir ürün üretilir. Bu ürün, kapitalistin bu ürünü üretmek için satın aldığı geçmiş ve canlı emekten fazla bir değer, artı-değer içerir.

Artı-değerin gerçekleşmesi, üretilen ürünün, yani tüketiciye değin uzanan bir dizi alıcı ve satıcı zincirinin devreye girmesiyle olanaklıdır. Bu süreçte, ister kredi biçiminde olsun, ister para biçiminde olsun katılan sermaye/sermayeler, bu artı-değerden pay alırlar. Bir başka deyişle, burada, ticaret sermayesi, üretime giren sanayi sermayesinin bir ögesidir ve kapitalist-öncesi ticaret sermayesinden nitelik bakımından ayrılır. Dolayısıyla “kırsal yapıyı dönüştürecek” olan “ticaret burjuvazisinin sanayi burjuvazisine dönüşmesi” yerine, kırsal alanın sanayileşmesi demek daha doğru olur.

Aslında kırsal alanın demokratikleşmesi, tek başına tarımsal emekçinin toprağa bağlılıktan ve toprak sahibine bağımlılıktan kurtulmasıyla gerçekleşmez; bu, kırsal emekçinin demokratikleşmesinin olmazsa olmaz koşuludur. Kendi toprağını işleyen ve bu bakımdan bağımsız sayılmak gereken köylü ailelerin demokratikleşmesi, ancak, doğal ekonomiden meta ekonomisine geçmekle olanaklıdır. Yerel pazar için değil, ulus ölçeğinde genel ve yaygın anlamda pazar için meta üreten ve meta tüketen köylü ailesini, uluslaşma ve demokratikleşme aracı içerisine almamız gerektiği gözardı edilmemek gerekir. Çünkü, kendileri birer kapitalist işletme olmamakla birlikte, sermayenin iç pazarı ele geçirmesi ölçüsünde, köylü, ailesiyle birlikte, dolaylı olarak, sermayenin işçisi konumuna girer.

Hemen burada, Marx'ın, benzeştirerek açıkladığı gibi, bu meta üreten ve meta tüketen küçük üretici köylüyü kapitalist, işletmesini de kapitalist-işletme olarak algılayacak olursak, bu köylü ailesi, ürettiği üründe, toprağının rantını, sermayesinin karını, emeğinin ücretini ger-

çekleştirmiş olmak gerekir. Ama küçük-üretimde, büyük ölçekli kapitalist tarım işletmelerine oranla emek-üretkenliği düşüktür. Köylü ailesinin ürettiği ürün kapitalist işletmede üretilen ürün ile ulusal pazarda, özellikle de makine, gübreleme, sulama ve tohum bakımından emek üretkenliğinin en uç noktasında bulunan büyük işletmelerde üretilen ürün ile uluslararası pazarda karşı karşıya geldiği zaman, ürününün fiyatında, sırasıyla ve duruma göre, toprağının rantını gerçekleştiremez, sermayesinin karını gerçekleştiremez, emeğinin ücretini tam olarak gerçekleştiremez, yoksullaşır. Lenin'in anlatımıyla bu, acılı bir yoksullaşmadır.

Köylü ailesini, bitkinleştiren, yoksullaştıran, bir başka deyişle üretim araçlarından yalıtılarak salt emek-gücü satıcısı durumuna dönüştüren sermayenin, ulus ölçeği içerisinde, bu üreticiden sağladığı ve biriktirdiği değer ile, ona istihdam olanağı da sağlamış olması gerekir. Bu istihdamı sağlayamadığı zaman, -ki, bu değeri emen sermaye ülke içerisinde olmadığı ve emilen değer ölçüsünde ulusal ölçekte yeniden-üretim genişlemediği için-; kapitalist biçim, üretici güçlerin gelişmesinin engeli haline gelmiş olur. "O zaman bir toplumsal devrim çağı başlar." (Marx, *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*'ya "Önsöz", s. 39.)

Sanırım, çizmeden yukarı çıkmaya başladım.

SONSÖZLER

Uzattım. Sizin bir sonraki sorunuzu yanıtlamaya yerim kalmadı, zamanım hiç kalmadı. Ama hem yukardaki tümcelerimi tamamlamak, ve hem de son sorunuzun ilk bölümünü oluşturan, "*1980 sonrası neo-liberal politikalar, tarım alanında büyük toprak mülkiyetini temel zenginlik kaynağı olmaktan büyük ölçüde çıkardı; IMF ve Dünya Bankası politikalarıyla tarımdaki liberal politikalar, 24 Ocak kararlarıyla başlayan süreçte girdi fiyatlarını sürekli yükseltti ve iç ticaret hadleri tarım aleyhine genişledi.*" cümlelerine yanıt olması için, Toprak Reformu Kongresine sunduğum bildirdim şu pasajları aktararak bitireyim:

"Sermayenin İlk Birikimi ve Küçük Köylülük'e İkinci Ek" adlı yazım Eylül 2000'de yazılmıştı ve "İçerim Yanıyor Aney..." üst başlığını taşıyordu. Bu yazı, Korkut Boratav'ın "Türkiye'yi kim yö-

netiyor?” (*Cumhuriyet*, 2 Şubat 2000, 9 Şubat 2000, 16 Şubat 2000) diye sorduğu yazılarına gönderme yaparak başlıyordu.

Boratav, “Ankara’da, bakanlıkların, müsteşarlıkların toplantı salonlarında” “Amerika’dan gelen birtakım insanların Türkiye Cumhuriyetinin yüksek bürokratları ile biraraya gelerek”, “Türkiye tarımının geleceğini, çiftçinin, köylünün kaderini belirleyecek politika modelleri inşa ettiklerini, kanun taslakları oluşturduklarını” yazıyor, “birtakım yabancı uzmanların”, “IMF’ye verilen niyet mektubunun içerdiği çizgiler doğrultusunda milyonlarca çiftçi ve köylüyü piyasa güçlerine teslim ederek Türkiye tarımını geriletken süreçleri hızlandırma çabası içerisinde” olduklarını belirtiyordu. Sıradan iki bürokratin adını yazarak, bunların imzalarını taşıyan “niyet mektubu”nda, başka şeyler yanında, (1) destekleme politikalarının 2001-2002 yılına kadar adım adım kaldırılacağını, (2) 2000’de hububat destekleme fiyatlarının dünya (Chicago Borsası) fiyatlarının %35’ini aşmayacağını, Türkiye adına IMF’ye sunulduğunu yazarak soruyordu: “*Türkiye’yi kim yönetiyor?*”

Ben de eklemiştim:

“Efendiler efendisi Korkut Boratav, Türkiye’de, neredeyse yetmiş yıla uzanan destekleme politikalarını fiilen rafa kaldırmak”, “çiftçi ve köylüyü” “piyasa koşullarına, giderek dünya piyasasını belirleyen güçlere teslim etmek” için “modeller” oluşturan Dünya Bankası uzmanlarına “biraz yüzünüz kızarmıyor mu?” diye soruyor!

Boratav’la burada görüş ayrılığı içerisinde olduğumuzu belirtelim. Çünkü yüzü kızaracak olan IMF ya da Dünya Bankası uzmanları değildi.

Üstelik sorun, ülkenin bağımsızlığı, geleceği ve ulusun gönenci açısından, yüz kızartıcılıkla açıklanamayacak denli de ağırdı ve bugün de ağırdır.

Eklemek isterim: Yanıtlamadığım sorunuzda sormuşsunuz: seksen yıldan sonra hala bir toprak reformuna gerek var mı, yararı var mı, olanağı var mı diye. Yanıtlayayım: Zamanında kırsal alanın, yani bir bütün olarak köylülüğün demokratikleşmesi, maddi ve manevi olarak tamamlanabilmiş olsaydı, bugün, tarikat ve cemaatlerin kırsal alan üzerinden ülke yönetimine ağırlığını koydukları bir ülke haline gel-

nezdik. Kırsal alanın demokratikleşmesi tamamlanmış olsaydı, bugün köylülük çökmenin, ulus çözümleninin ve ülke dağılmanın eşiğine gelir miydi? Ya da bugün ulusal bayrağın bir yandan etnik ve bir yandan dinsel kimliklerle boyandığı bu süreçte, ulusun ulusal bayrağı, etnik, dinsel, mezhepsel, tarikatsal, cemaatsal bayrakların altına çekilebilir ve, ulusal egemenlik gönderinde, Dünya Ticaret Örgütü, IMF, Dünya Bankası, NATO, Avrupa Birliği sancakları arasında soldurulabilir miydi?

1-7 Nisan 2007, Ankara

M.İ.Erdost'un Konuşma Konusuyla Doğrudan İlgili Yazı ve Çalışmaları

- ERDOST, Muzaffer İlhan, *Kapitalizm ve Tarım Küçük Köylülüğün Yoksullaşmadığı Tezinin Eleştirisi*, Onur Yayınları, 2. Baskı, Ankara, Eylül 1988.
- "Tarımsal Geriliğin Kaynakları ve Toplumsal Sonuçları", s.143-154.
- "Köylülük ve Demokratikleşme", s. 154-164.
- "24 Ocak ve Demokrasi", s. 164-172.
- "Kırsal Alan -Yapısı ve Özellikleri", s. 172-186.
- "24 Ocak Kararları ve 12 Eylül'ün Tarımsal Alana Ekonomik, Toplumsal Yansıması", s. 186-207.
- ERDOST, Muzaffer İlhan, *Ulus Uluslaşma Demokratikleşme*, Onur Yayınları, Ankara, Şubat 1991.
- ERDOST, Muzaffer İlhan, *Pandora'nın Bir Başka "Kutu"su*, Onur Yayınları, 1. Baskı, Ankara, Kasım 2000.
- "11. Sermayenin İlkel Birikimi ve Küçük Köylülük", s. 190-196.
- "12. Kırıldı Kolum!.. 'Sermayenin İlkel Birikimi ve Küçük Köylülük'e Birinci Ek", s.197-206.
- "13. İçerim Yanıyor Aney!.. 'Sermayenin İlkel Birikimi ve Küçük Köylülük'e İkinci Ek", s. 207-255.
- ERDOST, Muzaffer İlhan, *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı İmparatorluğunda Mülkiyet İlişkileri*, Onur Yayınları, 3. Baskı, Ankara, Haziran 2005.
- "Osmanlı İmparatorluğunda Üretim İlişkileri ve Asya Üretim Tarzı", s. 11-76.
- "Asya Biçimi ve Feodalizm", s. 77-91.
- "Asya Üretim Biçimi ve Kapitalist Üretime Geçiş Koşulları", s. 92-139.
- "Osmanlı İmparatorluğunda Mülkiyet İlişkilerinin Feodal Niteliği ve Sonuçları (Bir Yaklaşım)", s. 140-137.

- “İmparatorluktan Cumhuriyete Devreden Toprak Mülkiyet Biçimleri ya da Timar Sistemi ve Sonuçları”, s. 238-265.
- “Toprak Reformunun Ülkemizin Toplumsal, Ekonomik ve Siyasal Yapısında Yeri”, s. 266-319.
- ERDOST, Muzaffer İlhan, *Hiç Ölmedim Ben*, Onur Yayınları, Ankara, Ekim 2006.
- “Osmanlıdan Cumhuriyete/Cumhuriyetten Günümüze Yabancılara Taşınmaz Satışı ve Yasallaşma Süreçleri ve Sonuçları”, s. 77-125.
- ERDOST, Muzaffer İlhan, *Sosyalizmi Seviyorum*, Onur Yayınları, Ankara, Şubat 2006.
- “Toprak Reformunun Siyasal Boyutları ve Demokratikleşme”, s. 125-146.
- “Cahit Külebi'nin Şiirinde Anadolu”, s. 147-169.

TÜRKİYE'DE BÖLGESEL DENGESİZLİĞİ GİDERME POLİTİKALARI: ACİL DESTEK PROGRAMLARI Tasarım Uygulama ve Sonuçlar Üzerine Gözlemler*

Serdar ŞAHİNKAYA**

Makale dört ana kısım halinde tasarlanmıştır. Birinci kısımda, kalkınma olgusu ve "bölgesel dengesizlik" kavramının gelişimi ile birlikte önemli uluslararası örnek uygulamalara kısaca değinilmekte ve bu çerçeveye ilişkin paradigma değişiklikleri vurgulanmaktadır. İkinci kısım, "bölgesel dengesizlik" meselesinin geçmişten günümüze ülkemizdeki algılanışı ve buna dönük politika uygulamalarının değerlendirilmesinden oluşmaktadır. Üçüncü kısımda ikinci kısım paralelinde, başlığa bağlı olarak 1997-2005 döneminde uygulanan "Acil Destek Programları"nın (ADP) başka bir ifade ile tam adı "Yarım Kalmış ve İşletme Sermayesi Yetersizliği Nedeniyle İşletmeye Geçememiş Yatırımların Ekonomiye Kazandırılması" olan politika setinin ayrıntılı analizine yer verilmektedir. Dördüncü kısım ise "genel değerlendirme ve politika çıkarımları"ndan oluşmaktadır. Sonuç olarak, bu bağlamda ülkemizde, gerek geçmişteki tedbirler gerekse de günümüzdeki program, proje uygulamaları birlikte değerlendirildiğinde; birbiriyle uyum düzeyi düşük ve koordinasyonunun son derece zayıf olduğu dikkat çekici önemdedir. Bölgesel gelişme farklılıklarını gidermeye dönük günümüz tasarım, proje ve programlarının da geçmiştekilerde olduğu gibi Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) ile bağları zayıftır ya da hiç kurulmamıştır. İçinde yaşadığımız coğrafyanın doğu ve güneydoğusundaki uluslararası gelişmeler ve bu gelişmelere ait muhtemel gelişme patikaları, bahsedilen koordinasyonsuzluk başta olma üzere diğer politika uygulama ve tasarımlarının bir arada ve süratle gözden geçirilmesini zorunlu kılmaktadır.

* Makalenin ilk biçimi, Türkiye Ekonomi Kurumu'nca 11-13 Eylül 2006 tarihleri arasında Ankara'da düzenlenen Birinci Uluslararası Ekonomi Konferansı'nın "Bölgesel Gelişme ve Gelir Dağılımı" başlıklı oturumunda bildiri olarak sunulmuştur. Dergi hakemlerinin görüş ve önerileri dahilinde düzeltmeler gerçekleştirilmiştir.

Araştırmanın temeli olan verilerin analize elverişli hale getirilmesinde büyük desteğini gördüğüm Tülay Canpolat ve Aydın Tosun'u, tabloların hazırlanmasında pratik çözümler geliştiren Kenan Mutlu'yu, özellikle Acil Destek Programlarına ait kısımları büyük bir titizlikle okuyarak önerilerde bulunan ve gözden kaçırdığım kimi hususları hatırlatan Adem Davarcı'yı, metindeki teknik yazım yanlışlarına dikkat çekerek düzeltmemi sağlayan Oktay Küçükkiremitçi'yi ve ayrıca Aysen Güzel'in katkılarını anmadan geçmek büyük bir haksızlık olacaktır. Kendilerine teşekkürü bir borç bilirim.

** Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, yarı zamanlı öğretim elemanı.

İktisadi kalkınmanın, gerek zaman gerekse de mekan açısından birtakım farklılıklar gösteren dinamik bir olgu olduğu, ülkelerin gelişmişlik düzeylerinin zaman içinde değiştiği, bu düzeyin ülke ölçeğindeki bölgesel, sektörel ve bununla birlikte toplumsal sınıflar arasında olduğu gibi ülkeler arasında da farklılıklar arz ettiği/arz edeceği bilinen bir gerçektir. Ancak bugün de dünya nüfusunun dörtte üçlük bir kısmını oluşturan azgelişmiş ülkeler önemli bir kalkınma sorunuyla baş etmek durumundadırlar. Bu soruna karşın, özellikle son elli yılda gösterilen ilgiye karşın bu ülkelerle sanayileşmiş ülkeler arasında büyük refah farklılıklarının bulunduğu, bu ülkelerde yaşayan milyonlarca insanın hâlâ yeterli beslenme, sağlık, eğitim gibi olanaklardan yoksun olduğu, işsizlik ve yoksulluk gibi sorunlarla karşı karşıya kaldığı görülmektedir.¹

Sanayi devrimine² kadar olan sürece ilişkin dünya tarihi incelendiğinde; birtakım büyük uygarlıkların yükselme, duraklama ve çökme eşiklerinden geçtiği görülmekle beraber, söz konusu uygarlıklar (devletler) arasında ulaşılan iktisadi düzeyler açısından büyük farklar yoktur. Ancak, sanayi devrimi ile birlikte tarım temelli bir iktisadi yapıdan sanayi temelli bir iktisadi yapıya geçilmesi ve bununla birlikte üretime cansız, mekanize enerjinin (makinenin) girişi³ bu süreci erken başlatanlarla-gecikenler arasında özellikle iktisadi açıdan farklı gelişmişlik düzeyleri yaratmıştır. Bugün azgelişmiş olan iktisadi yapıların başlangıçtaki gecikmişlikleri merkezi faktör değildir, tarih boyunca da çeşitli toplumlar arasında gelişmişlik farklılıklarına sürekli olarak rastlanmıştır. Fakat belli bir anda bir kırılma gerçekleşmiştir. Batı kapitalist ekonomilerindeki sanayi devrimi; açığı artırmak, gecikmeyi ağırlaştırmakla kalmamış, aynı zamanda bir yandan sanayileşmiş ülkeleri, diğer yandan da sanayileşmemiş ülkeleri birbirlerinden uzaklaşan yollara sevk etmiştir.⁴

1 Şenses, F., "Neoliberal Küreselleşme Kalkınma İçin Bir Fırsat mı, Engel mi?", *ERC Working Paper in Economic, 04/09*, METU, Ankara, 2004, s. 1.

2 Kemp, T., *The History of Industrialization*, 2nd Edition, Longman Group U.K. Limited, London, 1993.

3 Üşür, İ., "Teknoloji ve Tarih: Farklı Vizyonlar Benzer Sonuçlar", *Onbirinci Tez*, S.11, İstanbul, 1991, s. 59.

4 Freyssinet, J., *Azgelişmişlik İktisadı*, (Çev: T.Öcal-M.Ali Kılıçbay), Gazi Üniversitesi Yayın No:73, Ankara, 1995, s. 344-345; Weiss, L. ve Hobson, M., J., *States and Economic Development, A Comparative Historical Analysis*, Polity Press, Cambridge, UK, 1995; Şahinkaya, S., *Sanayileşme Süreçleri ve Kalkınma-Yatırım Bankaları: Teorik Bir Çerçeve ve Türkiye Örneği*, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları No.23, Tezler Dizisi: 7, Ankara, 1999.

Tarihin akışının hızlandığı XX. yüzyılın ilk yarısında ülkelerin “gelişmişlik” ve “azgelişmişlik”⁵ sınıflandırılmaları⁶ iktisat literatüründe yeni bir disiplinin, Kalkınma İktisadı’nın ortaya çıkışına neden olmuştur.⁷ Otuzlu yılları takiben ve özellikle II. Dünya Savaşı boyunca sanayileşmenin birçok azgelişmiş ülkenin aktif kalkınma politikalarında bundan böyle önemli yer tutacağı açıkça ortaya çıktı. Bu ülkeler uzun zaman ileri sanayileşmiş ülkelere ihraç için temel geçim maddeleri üretmeye ve karşılığında bu ülkelere modern imalat ürünleri alma konusunda uzmanlaşmış ya da uzmanlaşmaya zorlan-

5 Tarihın sonunun geldiğini iddia edenler “kalkınma olgusunun sonuna mı geldik?” diye de sormaktadırlar. Bu soru, Adelman ve Yeldan (Adelman, I ve Erinç Y(2000) “The Minimal Conditions for a Financial Crisis: A Multiregional Intertemporal CGE Model of the Asian Crisis” *World Development*, June, 28(6), s.1087-1100) tarafından kaleme alınan bir çalışmanın açılış cümlesi olarak da sorulmakta ve şu açıklamaya yer verilmektedir: “Asya krizinin uluslararası düzeyde -özellikle azgelişmiş ülkelere- yansımalarını bir genel denge modelinde ele alan bu çalışmada yazarlar, neoliberal küresel felsefenin az gelişmiş ülkelere geliştirebilecek kalkınmacı hedefleri nasıl engellediğini ve kalkınma olgusunu iktisat politikaları gündeminden nasıl çıkarttığını tartışmaktadır. Yazarlara göre, ABD Hazine Dairesi ile IMF ve Dünya Bankası ikizinin (Washington konsensüsü diye anılan) baskısı sonucu azgelişmiş ülkeler teker teker ulusal kambiyo rejimlerini serbestleştirmeye zorlanmakta ve bağımsız para, döviz kuru ve faiz politikaları izleyebilme ve dolayısıyla özgün kalkınma hedefleri saptayabilme olanağından yoksun kılınmaktadır. Grabel’e (Grabel, I, “Speculation-Led Economic Development: A Post-Keynesian Interpretation of Financial Liberalization Programmes in The Third World” *International Review of Applied Economics*, 1995, 9(2), s.127-249) göre “bu politikalar, yatırımcıların anlık coşkularıyla birlikte, menkul kıymetlerin fiyatlarında spekülasyon nitelikli değerlenmelere, aşırı derecede yüksek faiz hadlerine ve iktisadi aktivitenin sanayi yatırımlarından giderek finansal hareketlere yönelmesine neden olmaktadır. Nitekim artık günümüzde gelişmişlik-azgelişmişlik sorunsalı yerine finansal getiri olgusu ön plandadır ve artık “azgelişmiş ülkeler” tanımı iktisat yazınından sessiz sedasız çıkartılmış, yerine “yükselen piyasalar” (emerging markets) kavramı konulmuştur. Dolayısıyla, azgelişmişlik bir sorun olmaktan çıkmış, (az)gelişmekte olan ülkeler de artık yükselen piyasaya dönüşmüşlerdir.” (Yeldan, E, “Neoliberal Küreselleşme İdeolojisinin Kalkınma Söylemi Üzerine Değerlendirmeler”, *Praksis*, Ankara, 2002, Yaz 2002. S.7).

6 Amin, S., *Eşitsiz Gelişme*, Arba Yayınları, No:50, İstanbul, Aralık 1991, s. 13.

7 Kalkınma iktisadının doğuş ve gelişme aşamaları konusunda özet bir değerlendirme için bkz: Trak, A., “Gelişme İktisadının Gelişmesi: Kurucular” *Yapıt. Toplumsal Araştırmalar Dergisi*. S.5. Ankara, 1984, s. 50-61. Kalkınma iktisadına “hâlâ” ilgi duyanların gözden kaçırmaması gereken ve yedi alt bölümü ile yeniden düşünmeye davet eden önemli bir çalışma için de mutlaka bkz: Chang, H, J (editör), “*Rethinking Development Economics*”, Anthem Press, June 2003.

mışlardı. Bu “geç kalma” koşullarında bir sanayi yapısı kurmanın çok zor bir iş olduğu açıktı. Bu durum, herhangi bir ülkeye uygun sanayi girişiminin sezgisi güçlü girişimciler tarafından hemen kabul edilip uygulanacağı ve sermaye piyasalarının düzgün çalışması sayesinde gereken finansmanı kendine çekeceği yolundaki bilinen öğretinin sorgulanmasına yol açtı.⁸

Sanayileşmedeki büyük gecikme, daha büyük girişimler için yeterli sayıda girişimci bulunmaması ve birçok başka gerçek ya da sözde engelleyici ögenin varlığı, az gelişmiş bölgelerde sanayileşmenin sabırlı, yoğun, özenli bir çaba gerektirdiği inancını hâkim kıldı.

Bu gayreti tarifleme, özelliklerini belirleme çabaları da *Büyük İtiş* (Paul Rosenstein-Rodan), *Kalkış* (W.W. Rostow), *Büyük Sıçrama* (A. Gerschenkron), *Asgari Kritik Çaba* (H. Leibenstein), *Geri ve İleri Bağlantılar* (A.O. Hirschman) şeklinde adlandırıldı. Bahse konu kavramlar çerçevesindeki tartışma hem teorik argümanlardan (*koruma, planlama ve bizatihi sanayileşmeyle ilgili yeni mantıksal çerçeveler geliştirmişti*) hem de Avrupa'nın XIX. Yüzyılda yaşadığı sanayileşme deneyiminden besleniyordu.⁹

Kalkınma iktisadı¹⁰ üzerine çalışan iktisatçılar, ülkelerarasındaki gelişmişlik farklılıklarının diğer bir ifadeyle de eşitsiz gelişme yasasının dünyada hemen her ülkenin bünyesinde farklı şiddette de olsa bulunduğunu saptamakta gecikmediler. Böylece de kalkınma iktisadı içinde bir alt dal olan *Bölgesel İktisat* yazını doğmuş oldu. Bölgesel iktisadın kapsamı genel olarak iktisat literatüründe alansal analizle başlayıp, iktisadi alan ve bölge kavramı, bölgesel dengesizliğin nedenleri

---

⁸ Shapiro ve Taylor, L., “The State and Industrial Strategy”, *World Development*, 18 (6), 1990, s. 861-878.

⁹ Hirschman, O., “The Rise and Decline of Development Economics”, *Essays in Trespassing-Economics to Politics and Beyond*, Cambridge University Press, 1981, s. 34-35'den aktaran Şenses, F. (yayına hazırlayan), *Kalkınma İktisadı Yükselişi ve Gerilemesi* (Çev. Sedef Öztürk), İletişim Yayınları, Araştırma İnceleme Dizisi, İstanbul, 1996.

¹⁰ Kalkınma iktisadı ile ilgili 27 seçme makaleden oluşan kapsamlı bir derleme için özellikle bkz: Corbridge, Stuart (editor), *Development Studies*, Arnold. (A member of the Hodder Headline Group), London, 1995.

ile bu nedenleri gidermeye yönelik iktisat politikası araçları eksenlerinde yoğunlaşmaktadır.

İktisadi ve sosyal kalkınmanın çeşitli ülkeler arasında olduğu gibi aynı ülke bütünü içinde de farklı hızlarla gerçekleştiği gözlenirken bölgesel dengesizlik denildiğinde genel olarak nüfus, tarımsal ve sınaî yapı, gelir dağılımı, mali piyasalar, ulaşım ve haberleşme imkanları ile sağlık ve eğitim hizmetlerindeki etkinlik ve yaygınlık düzeylerindeki farklılıklar anlaşılmaktadır.¹¹

Bilindiği üzere, değişik aksiyomatik hipotezlerden, farklı hareket noktalarından başlasalar da çeşitli araştırmalarda iktisadi gelişmenin, elverişli koşullara sahip olan ayrıcalıklı bölgelerde filizlendiği saptanmıştır. Bazı merkezlerde başlayan hareket, içsel ve dışsal ekonomiler sonucu giderek artarken bu merkezleri daha da geliştirmektedir. Gelişme noktalarından yoksun olan öteki bölgelerde ise bir duraklama ve hatta gerileme nerede ise kural haline gelmektedir. Zira gelişme noktaları/kutupları etrafında, iktisadi ve sosyal hareketliliğin giderek artması, yoğunlaşması ve bunun sonucunda bölgelerarası dengesizliğin ortaya çıkması kapitalist eşitsiz gelişme yasası nedeniyle nerede ise kaçınılmaz bir zorunluluk olduğu gibi, “*kapitalist iktisadi gelişme*”nin koşuludur da. Ancak, bölgesel iktisadi eşitsizlik/dengesizlik probleminin kökleri esas olarak kapitalizmin eşitsiz gelişim yasasında olsa da kimi ülkelerde ve özellikle de Türkiye’de kendi koordinasyonsuzluğu ve hatalı uygulamaları ile bu eşitsizlik daha da derinleşmekte ve “süreklilik” kazanmaktadır.

DÜNYA UYGULAMALARINDAN TİPİK ÖRNEKLER

Kalkınma iktisadi yazınının gelişmesini takiben bölgesel kalkınma politikalarının önem kazanarak uygulanmaya başlaması, günümüz modern toplumlarında ortaya çıkmıştır. İleri refah düzeyine ulaşmış

¹¹ Dinler, Z., *Bölgesel İktisat*, Uludağ Üniversitesi, Bursa, 1986; Armstrong, H. ve Taylor, J., *Regional Economics and Policy*, Harvester-Wheatsheaf, New York, 1993; DPT, *VI-II. Beş Yıllık Kalkınma Planı Bölgesel Gelişme Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, 2502-ÖİK:523, Ankara, 2000; DPT, *VIII. Beş Yıllık Kalkınma Planı Öncesinde Bölgesel Gelişme*, 1996-2000, Ankara, 2000; Ildırar, M., *Bölgesel Kalkınma ve Gelişme Stratejileri*, Nobel Yayınları, No:714, Ankara, 2004.

toplumlar, ülkelerinin her köşesindeki yurttaşlarına iktisadi ve toplumsal gelişmeye katılma ve refah düzeylerini yükseltme olanağı vermeye çalışmaktadırlar. Bu politikalar, geri kalmış ülkelerin kalkınmasının hızlandırılması, ülke içindeki toplumsal huzurun süreklilik kazanması ve iktisadi yapıların/ekonominin dengeli bir gelişme göstermesi ve adaletli bir gelir dağılımının sağlanması bakımından zorunlu görülmektedir.

Bilindiği üzere gelişmemiş yöreler bütün ülkelerde vardır. Avrupa'da bunların en belirgin olanları içinde; İtalya'nın güneyi, Fransa'nın güney ve güney batısı, İsveç, Finlandiya ve Norveç'in kuzeyi, Danimarka yarımadasının önemli bir kısmı ile Hollanda'nın doğusu, İngiltere'de de İskoçya, Galler ve güney batı bölgesi iktisadi/sınai gelişmeden çok az yararlanmış yöreler sayılabilir.

Uygulamada, geri kalmış bölgelerin kalkınmasıyla ilgili politikalar ve bu politikaların araçları ülkeden ülkeye farklılıklar göstermektedir. Örneğin Fransa'daki nispi az gelişmiş bir bölge ile Türkiye'deki nispi az gelişmiş bir bölgenin yapısallığı, sorunları ve dolayısıyla uygulanacak bölgesel kalkınma politikalarının aynı olmayacağı bir gerçektir. Bu konuda, Pakistan'dan Federal Almanya'ya, oradan Hollanda ve ABD'ye, İtalya'dan Norveç ve Japonya'ya ve Güney Kore'ye kadar gelişmiş olsun az gelişmiş veya gelişmekte olsun, bölgesel kalkınma politikaları uygulanmaktadır. Konu ile ilgili literatürde, ilk örneklerden biri olarak, ABD'nin Meksika yakınlarındaki Tennessee Vadisinde kurulan ve havza esaslı bölge planlaması niteliğindeki Tennessee Vadisi İdaresi (TVA)¹² ve İtalya'daki Mezzogiorno Projesi (Cassa per

¹² Avaner, T., "BKA Siyasal Rejim Sorunu Yaratır mı?", *Bölge Kalkınma Ajansları Nedir, Ne Değildir?*, (Derleyen: Menaf Turan), YAYED, Paragraf Yayınları/06, Ankara, 2005, sayfa 244'de yer alan 347 no'lu dipnot aynen şöyledir: "TVA yasası 18 Mayıs 1933 tarihinde, Amerikan Kongresi'nde dönemin başkanı Franklin D. Roosevelt öncülüğünde çıkarılmıştı. TVA projesi, Başkan tarafından uygulamaya konulan "Büyük Bunalmım" sonrası uygulamalar (New Deal) arasında yer almaktaydı. Başkan bu konuda bir yandan hükümet yetkisi ve gücüne sahip, aynı zamanda da özel kesimin esnek ve girişimci özelliğini bir arada taşıyan, bir yapının varlığını öngörmekteydi. TVA kuruluşundan itibaren hızlı ve entegre çözümler üretmeye başladı. Çok geniş olan yetkileri arasında elektrik üretimi, sulama, taşkınları önleme, sıtma ile mücadele, fidanlama ve yeni orman alanları oluşturma ve erozyonu kontrol altına alma sayılabilir. Daha ayrıntılı olarak bkz: www.tva.gov".

il Mezzogiorno)¹³ gösterilmektedir. TVA'yı takiben sonraki yıllarda her eyalet ve hatta çok sayıda alt bölge, dışarıdan yatırımcı çekmek ve kendi bölgelerindeki girişimcileri desteklemek amacıyla iktisadi kalkınma birimleri oluşturmuşlardır.¹⁴ (Bu çalışmanın ana konusuna yer verilebilmesi amacıyla, başta Güney Kore, Fransa, İtalya, Almanya, İngiltere ve ABD'deki bölgesel kalkınma politikalarının tipik özelliklerine dönük iyi bir "özet" derleme için özellikle bakınız: İldırar 2004; Ergun ve DPT 2000 Raporu¹⁵).

Ülkemiz gündemindeki "çok önemsenen ve nerede ise bir tutkuya dönüşen" yeri dolayısıyla, Avrupa Birliği'ndeki (AB)¹⁶ "böl-

¹³ "Cassa per il Mezzogiorno olarak adlandırılan Güney İtalya'nın Geliştirilmesi Kasası sayesinde, Güney Bölgelerin ekonomik açıdan ve her şeyden önemlisi tarım alanında gelişmesi için ihtiyacı olan (karayolu, kanalizasyon, hizmetler gibi) önemli inşaatların yapılması gibi bir dizi olağanüstü müdahaleleri devreye koymuştur. Yüzyıllardır aynı tarım aletlerini kullanan Güney için önemli bir tarım reformu kaçınılmazdı. Eskisinden daha büyük oranlarda yeni bir göç dalgası, bu defa deniz aşırı ülkeler yerine endüstri alanlarında "boom" yaşayan ve savaş sonrası insan gücüne ihtiyacı olan Almanya, Fransa, Belçika, İngiltere, İsviçre gibi İtalya'ya yakın Batı Avrupa ülkelerine yönelmişti. Fakat savaş sonrası kendisini hızlı bir şekilde toparlayan ve bireysel emeklerle kurulan endüstrisinde büyük gelişmelerle ekonomik mucizeyi yaşayan İtalya'nın kuzeyindeki Piemonte, Lombardia ve Liguria bölgelerine hareket eden nüfus yoğunluğu oldukça fazla idi. Bu olay, ulusal milli gelirin yükselmesine ve ülkenin sosyal ve ekonomik açıdan çok derin ve radikal anlamda değiştiği anlamına gelmekteydi." http://www.italyaonline.net/Italya/hakkında/tarih/cumhuriyet_s.htm.

Konu ile ilgili olarak geniş bilgi için bkz: Hine, D., *Governing Italy*, New York, Oxford University Press, 1993'den aktaran Türker, M., "İtalya Yönetim Sistemi", <http://birimweb.icisleri.gov.tr/strateji/arastirma/21yy/italya.pdf>, Erisim tarihi: Mayıs 2006.

¹⁴ Serdar Şahinkaya, "Türkiye'nin Bölgesel İktisadi Dengesizlikleri Giderme, "Bölgesel Gelişme Stratejisi", Oluşturma Gayretleri Üzerine Değınmeler ve 'Yeni' Bir Örgütlenme Önerisi", *ERC/METU Uluslararası Ekonomi Kongresi Tebliği*, 10 - 13 Eylül 2001, ODTÜ, Ankara, 2001 ve özellikle Tekin Avaner, "BKA Siyasal Rejim Sorunu Yarattı mı?", *Bölge Kalkınma Ajansları Nedir, Ne Değildir?*, (Derleyen: Menaf Turan), YAYED, Paragraf Yayınları, Ankara, 2006, s. 239-262.

¹⁵ İldırar, M., *Bölgesel Kalkınma ve Gelişme Stratejileri*, Nobel Yayınları No:714, Ankara, Ekim 2004, s. 134 -149; Ergun, T., "Bölgelerarası Dengesizliklerin Giderilmesinde Bölgesel Örgütlenmelerin Önemi: TVA", *Amme İdaresi Dergisi*, C.26. S.1, Ankara, Mart 1993; DPT, *VIII. Beş Yıllık Kalkınma Planı Bölgesel Gelişme Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, 2502-ÖİK:523, Ankara, 2000.

¹⁶ Bu bağlamda gözden kaçırılmaması gereken bir konu da Avrupa Birliği'nin "kamu girişimciliğine/kamu mülkiyetine karşı yansızlığı" meselesidir ve bu bağlamda zihinlerdeki bulanıklık da giderilmelidir. AB'nin kamusal girişimcilik politikalarına yaklaşımını şekillendiren temel kriter, Roma Antlaşması'nın 222. maddesinde yatmaktadır. İlgili

gesel gelişme” meselelerinin algılanış biçimlerine¹⁷ ve bu algılanış biçimindeki dramatik yön değişikliğine^{18,19} değinmek gerekli-

---

li madde “üye ülkelerin mülkiyet biçimleri konusunda hiçbir biçimde önyargılı olunamayacağını” hüküm altına almıştır. Bugün de geçerliliğini koruyan bu anlayışla, üye ülkelerin ekonomilerini, kamu-özel mülkiyet eksenlerinde ne ölçüde düzenleyecekleri, bütünüyle kendi inisiyatiflerine bırakılmaktadır. (Şahinkaya, S., “Avrupa Birliği Sürecinde ‘Kamu Girişimciliği’nin Manevra Alanları Üzerine Bir Not” (yeniden basım), *Mülkiye Dergisi*, C.24, S.224, Ankara, 2000).

¹⁷ Özküten, S. ve Ergünel, M., *Avrupa Topluluğu’nun Bölgesel Politikası*, Devlet Planlama Teşkilatı, Ekonomik Araştırmalar ve Değerlendirmeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 1992; Köstekli, İpek, Ş., “Avrupa Birliği’nde Bölgesel Kalkınma Politikaları”, *Ekonomide Durum*, Güz, Türk-İş Araştırma Merkezi, Ankara, 1999; Çiçekoğlu, F., *Türkiye’nin AB’ne Uyum Sürecinde AB Bölgesel Kalkınma Politikaları ve Güneydoğu Anadolu Projesi*, (mimeo), Ankara, 2001; Bayraktar, F., *AB’nin Bölgesel Kalkınma Politikası ve Bu Politikanın Aday Olarak Türkiye Açısından Anlam ve Önemi*, Türkiye Kalkınma Bankası, Araştırma Müdürlüğü, GA/02-05-14, Ankara, 2002; Şen, Z., *Türkiye’nin AB Adaylığı ve Katılım Öncesi Stratejisi Çerçevesinde Bölgesel Politika Alanında Uyum Durumunun Değerlendirilmesi*, Avrupa Birliği Genel Sekreterliği Uzmanlık Tezi, Mayıs, Ankara, 2004.

¹⁸ Bu konuda *Prof. Dr. Birgül Ayman Güler’in* yazdıklarına kulak vermek isabetli olacaktır: “...AB, bölgeselleşme politikasını ‘bölgelerarası eşitsizlikleri giderme’ önceliğini geri çekerek ‘bölgelerarası rekabet’ önceliğine dayandırmış; tüm üye ülkelerden ve adaylık sürecinde olan ülkelerden bölge kalkınma politikalarını bu yeni önceliğe göre değiştirmelerini temel politika istemi haline getirmiştir. Bölge kalkınmasının bu iki önceliği iki sonuç yaratmaktadır: Birincisi, bölgelerde hem planlama hem uygulama öncülüğü özel sektöre verilecektir; ikincisi, bölge ekonomileri yabancı finansman-yatırıma odaklı bir mutlak ‘serbestleşme’ye kavuşturulacaktır. Özel sektör öncelikli ve liberalize bölge yönetiminin çalışma stratejisi, bölgelerin birbirleri ile rekabeti ilkesine dayandırılmıştır. Rekabet ilkesi, bölge yönetimlerini emek maliyetlerini düşük tutmak ve doğal-toplumsal varlıkları sınırsız bir seferberliğe zorlamak dışında anlamlı araçlara sahip değildir. Bölgelerarası rekabetçilik, bir yandan ülkedeki bölgelerarasında bölgecilik eğilimlerini güçlendirecek, bir yandan da bölge içinde sermaye kesimi ile ücretli çalışanları ve bölge halkını karşı karşıya getirecektir. Bir başka deyişle, en kuvvetli olası sonuç, ülke genelinde sınıfsal - toplumsal, iktisadi ve siyasal yapıların çatışma içinde dağılma sürecine girmesidir.” (B.A. Güler, “Sunuş”, *Bölge Kalkınma Ajansları Nedir, Ne Değildir?*, (Derl: Menaf Turan), YAYED, Paragraf/06, Ankara, 2005, s.3-10.

¹⁹ “AB’ye uyum adına yapılan bu reformların ülkemizde bölge planlama düşüncesinin evrimi açısından bir kırılma noktasını simgelediğini söyleyebiliriz. Ancak bu noktada, reformların beslendiği kuramsal çerçeveden ne ölçüde haberdarız? Son on beş yıldır Avrupa’daki siyasal çevreler tarafından yoğun ilgi gören ve dahası gelişmekte olan ülkelere bir reçete olarak önerilen bölgesel ekonomik gelişme stratejileri neleri içeriyor? Bu yazına eleştirel bakan yazarların “yeni bölgecilik” olarak adlandırdığı reçete ile önerilen “tedaviyi” uygulamadan önce Türkiye’nin neleri tartışması gerekiyor?

ığı²⁰ ile beraber, Birleşmiş Milletler'in ve OECD'nin de bölgesel gelişme sorunlarına çok da farklı bakmadıklarını ifade etmek mümkündür.

Bu farklı olmayışın genel olarak belki de en iyi ifadesi, Prof. Dr. Ha-Joon CHANG'ın "Neden kalkınmış ülkeler kendi kalkınmalarının tarihi konusunda bu kadar cahiller? İnsanların tarihi, çağdaş, entelektüel ve siyasi gündem doğrultusunda yorumlama doğal eğilimi (ki bu eğilim çoğu kez tarihsel perspektife gölge düşürür) yüzünden mi? Yoksa defalarca tanık olduğumuz gibi, ülkelerin teknolojik açıdan yetkinleştiklerinde, kendilerinin kalkınırken uygulamamış oldukları politikaları empoze etmekte çıkarları mı var? Kısacası, kalkınmış ülkeler kendilerinin kalkınmakta iken uygulamadıkları politikaları kalkınmakla olan ülkelerin benimsemesinde ısrar ederek 'merdiveni itiyorlar mı?' satırlarında bulunabilir.

TÜRKİYE'DE DURUM

Bilindiği üzere Türkiye, XIX. yüzyılda geçirdiği yarı sömürgeleşme beneyinin etkisiyle, tipik bir koloni benzeri yerleşme yapısına sahip ol-

---

Nedir bu 'yeni bölgecilik'?

Yeni bölgecilik söyleminin ortaya çıkışında bir grup araştırmacının, 1980'li yıllarda Japonya ve Avrupa karşısında zayıflayan Amerikan ekonomisinin küresel rekabet gücünü geri kazanmasının yollarını araştıran çalışmaları yatıyor. Bunlardan özellikle Michael Porter'ın çizdiği yol haritası, AB tarafından resmi bölgesel gelişme politikası olarak benimseniyor. Ana hatlarıyla bu harita; ulus devletin, serbest piyasa ekonomisinin yarattığı bölgelerarası dengesizlikleri, yasalar, teşvikler ve kamu yatırımlarıyla giderme yaklaşımını terk ederek; küreselleşmenin "gerektirdiği" rekabetçi piyasa koşullarını düzenleme görevi üstlenmesinin gerekliliğini vurguluyor. Ekonomik gelişmenin aracı olarak bölge olgusunu yeniden keşfeden yeni bölgecilik, aslında neoliberal ekonomi politikaları ile coğrafyanın bir arada ele alındığı bir söylem ve bu bağlamda bölge kavramına hem ekonomik, hem de politik açıdan yeni anlamlar yüklüyor" (Evren, Y. ve Çekiç, İ.T., "Yeni Bölgecilik Kısacasında Türkiye", Cumhuriyet Gazetesi.7.11.2003). Avaner, a.g.e.; Somel, A- Ekiz, C., "AB Plancılığına Geçiş: Ön Ulusal Kalkınma Planı", *Bölge Kalkınma Ajansları Nedir, Ne Değildir?*, (Derleyen: Menaf Turan) YAYED, Paragraf Yayınları/06, Ankara, 2005; Bayramoğlu, S., "Türkiye'de Bölgesel Politikaların Gelişimi", *Bölge Kalkınma Ajansları Nedir, Ne Değildir?*, (Derleyen: Menaf Turan) YAYED, Paragraf Yayınları/06, Ankara, 2005, s. 35-120.

²⁰ Teknik kısıtlar nedeniyle, çalışmanın ana konusuna yeterince yer verebilmek amacıyla, sadece değinmekle yetinilmiştir.

muştı. Nüfusları hızla artan liman şehirleriyle, bu liman şehrinin hinterlandındaki artı ürünü bağlı bulunduğu metropole taşımak için gelişmiş ağaç biçimindeki yol şemasıyla iç pazarında bütünleşmesi olmayan bir iktisadi sistemin yerleşme yapısına sahipti. Kurtuluş savaşı sonrasında izlenen yerleşme politikaları, bu dışa bağımlı yapıyı dönüştürmekte başarılı olmuştu. Başkentini İstanbul'dan Ankara'ya taşınması, ağaç biçiminden örümcek ağı biçimine dönüştürülen demiryolları uygulaması, 1945'ler sonrasında uygulanan karayolları programı, devlet fabrikalarının küçük Anadolu şehirlerinde kurulması ve benzeri politikalar 1960'lı yıllara gelindiğinde iç pazar açısından bütünleşmesi görece olarak oldukça yüksek bir iktisadi yapının doğmasına neden olmuştu.²¹ Türkiye 1960 sonrası planlama deneyimine bu tür bir tarihsel birikim sonrasında ve bir dolu probleme sahip olarak girmişti. Böyle bir durumda ulusal planlamaya başlayan bir ülkede, planlamadan genellikle iki önemli işlev beklenebilir. *Birincisi*, bölgesel planlamaya ülkenin iktisadi gelişmesindeki etkinliği artırma işlevi vermektir. Böylece, gerek yerleşme sisteminin oluşmasında gerek altyapı kararlarının verilmesinde ekonominin darboğazlara düşmesi önlenemez ve bu kararların her birinin iktisadi etkinliğe katkısı olacak şekilde verilmesine çalışılacaktır. Bölge planlamasının *ikinci işlevi*, bölgesel eşitsizlikleri gidermekte bir araç olarak kullanılmasıdır. Farklı bir ifade ile bölge planlamasına ülke içinde eşitsiz büyüme yasasının sonuçlarını tersine çevirmekte kullanılacak bir mekanizma olarak bakmaktır.

Ülkemizde gelişmemiş yörelere dönük politika demetleri esas olarak Kalkınmada Öncelikli Yörelere (KÖY) teması etrafında kurgulanmıştır. 'Kalkınmada Öncelikli Yörelere'in geliştirilmesi amacıyla planlı dönem boyunca uygulanan politikaların başlıcaları üç ana grup altında toplanabilir; Bunlardan *birincisi* ve belki de en önemlisi kamu otoritesinin özellikle altyapı alanında direkt yatırım faaliyetleriyle, mali kaynakların gelişmiş yörelere nispi olarak az gelişmiş yörelere aktarılmasını gerçekleştirmektir. *İkincisi*, özel kesim yatırımlarının kalkınma planlarında belirlenen önceliklere uygun sektörlerle ve bölgelere yönlendiril-

²¹ Tekeli, İ., "Dört Plan Döneminde Bölgesel Politikalar ve Ekonomik Büyümenin Mekansal Farklılaşması", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Özel Sayı, Ankara, 1981.

nesi ve desteklenmesi amacıyla uygulanan teşvik ve hibe önlemleridir. İçüncü araç da, her yıl genel bütçeden gerice yörelerdeki harcamalar için ayrılan ödeneklerin yanı sıra bütçe dışında oluşturulan fonlardan Örneğin Yatırımları Teşvik Fonu) aynı amaçla yapılan kaynak aktarmaları ve kamusal nitelikli ihtisas bankalarından Türkiye Kalkınma Bankası ve Halk Bankası'ndan elverişli koşullarda sağlanan kredi finansman olanakları olarak tasarlanmıştır.²² Ancak, yine hatırlanacağı üzere; ülkemizde iktisat politikaları ve tercihlerinin köklü bir değişikliğe uğradığı 1980'ler boyunca üretim faaliyetlerinin mekansal dağılımı, ülkeyi nereseyse sanayisizleşmeye de götüren kaynak tahsisi politikaları doğrultusunda çarpık bir görünüm almış, çoğu deniz kıyısındaki büyük kentlerimizde önemli yığılmalar yaratmış, zaten çok zayıf olan arazi kullanım ve imar disiplini hemen tümüyle ortadan kalkmış ve Türkiye bu çarpık ve yetersiz sanayileşmeyle birlikte, oldukça derin çevre yozlaşmaları ile arşı karşıya kalmıştır.²³ Bununla birlikte, gelişmemişlik problemini il düzeyinde ele almaya yönelik ve dolaylı olarak il olma yarışına da katkıda bulunan, Kalkınmada Öncelikli Yöre (KÖY) politikalarının başarısızlığı ortaya çıkmış, *kalkınmada öncelikli yöreler Türkiye yüzölçümünün çok büyük bir parçasını kaplar olmuştur (50 il, 2 ilçe).*²⁴

² Yatırım Teşvik Tedbirlerinin bütün ve özellikle Güneydoğu Anadolu Bölgesi uygulamalarının detayları için bkz: Serdengeçti, T., "Yatırım Teşvik Tedbirleri ve Güneydoğu Uygulaması", *Güneydoğu Anadolu Projesi: Türkiye'nin Geleceğinde GAP'ın Yeri Sempozyumu*, 12-16 Haziran 2000, TCMB Eğitim Müdürlüğü, Yayını, S.83 - 170, Ankara, 2000.

³ Boratav, K ve Türkcan, E. (ed.), *Türkiye'de Sanayileşmenin Yeni Boyutları ve KİT'ler*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1993, s. 110-111.

⁴ Konunun ülkemizdeki gelişimi için özellikle bakınız: MGK, *Türkiye'de Bölge Planlaşmasının Evreleri*, Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği, Ankara, 1993; Sönmez, M., *Bölgesel Eşitsizlik: Türkiye'de Doğu Batı Uçurumu*, Alan Yayınları, İstanbul, 1998; Kulhan, E., *Yatırımlarda Devlet Yardımları ve Kalkınmada Öncelikli Yörelere Sağlanan Diğer Destekler*, Devlet Planlama Teşkilatı, Bölgesel Gelişme ve Yapısal Uyum Genel Müdürlüğü, Ankara, 1998; Şahinkaya, S., "Bölgesel Dengesizliği Gidermeye Yönelik Politikalar: Dünya ve Türkiye'den Örnekler", *VI. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi, Kongre Tebliği*, 17-19 Kasım 1999, ODTÜ, Ankara, 1999 ve Şahinkaya, S., "Türkiye'nin Bölgesel İktisadi Dengesizlikleri Giderme, "Bölgesel Gelişme Stratejisi" Oluşturma Gayretleri Üzerine Değınmeler ve 'Yeni' Bir Örgütlenme Önerisi", *ERC/METU Uluslararası Ekonomi Kongresi V Kongre Tebliği*, 10-13 Eylül 2001, ODTÜ Ankara; Sarıca, İ., "Türkiye'de Bölgesel Gelişme Politikaları ve Projeleri", *Akde-*

Bölgesel farklılıkların ve bölgesel büyümenin analizi Türkiye’de iki ayrı yaşam düzeyini ve gelir kopmasını çok net bir şekilde göstermektedir. İktisadi bakımdan Doğu ve Batı bütünüyle birbirinden farklı ikili bir yapı üzerinde gelişmesini sürdürmektedir. Doğu Anadolu, Doğu Karadeniz, İç Anadolu’nun bir bölümü ve Güneydoğu Anadolu düşük gelirli Doğuyu; Marmara, Ege ve Akdeniz ile İç Anadolu’nun bir bölümü de görece gelişmiş Batıyı oluşturmaktadır. Gelişmiş bölgeler, İstanbul, Ankara ve Adana’yı birleştiren E-5 karayolunun batısı, Türkiye’nin en büyük metropollerini ve gelişme hızında bu metropollerden etkilenen diğer illeri içermektedir. Eskişehir ve Konya gibi iki bölge merkezi de bu eksenin bitişiğinde yer almaktadır. Bu yapı Batı’nın gelişme dinamikleri açısından avantajlı olduğunu göstermektedir.²⁵

Ayrıca, 1990’lı yıllarda küreselleşmenin dozunu giderek artırmasıyla birlikte 1980’deki birinci kırılmayı ikinci bir kırılma takip etmiş-

---

niz Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi, (1), Antalya, 2001, s.154-204; Eşiyok, B., *Türkiye Ekonomisinde Bölgesel Dengesizlikler (Doğu ve G. Doğu Anadolu Bölgelerinin Kalkınmasına Yönelik Bir Model Önerisi)*, Türkiye Kalkınma Bankası, İktisadi Araştırmalar, Ankara, 2002; Doğruel, Altınbaş, Güneş, “Türkiye’de Bölgesel Yakınsama: Kalkınmada Öncelikli İller Politikası Başarılı mı?”, *ERC/METU Uluslararası Ekonomi Kongresi VI Kongre Tebliği*, ODTÜ, Ankara, 2002; Doğruel F, Doğruel A.S., “Türkiye’de Bölgesel Gelir Farklılıkları ve Büyüme”, *Küresel Düzen: Birikim, Devlet ve Sınıflar, Korkut Boratav’a Armağan* (Editörler: Ahmet Haşim Köse, Fikret Şenses, Erinç Yeldan), İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 287-318; Karaca, O., “Türkiye’de Bölge-lerarası Gelir Farklılıkları: Yakınsama var mı?”, Türkiye Ekonomi Kurumu Tartışma Metni, 2004/7, Ankara, 2004; Demir, A ve Yiğidim, A., “Sürdürülebilir Kalkınma ve Türkiye’de Bölgesel Yakınsama Analizi: 1997-2001 Dönemi”, *Türkiye İktisat Kongresi 2004, Kongre Tebliği*, Cilt 7, İzmir, 2004; Turan, M. (Derleyen), *Bölge Kalkınma Ajansları Nedir, Ne Değildir?*, YAYED, Paragraf Yayınları/06, Ankara, 2005; Elvan, L. et. Al, *Bölgesel Gelişme ve Sektör- Bölge Yığılımları*, TÜSİAD-DPT, Türkiye Büyüme Stratejileri Dizisi No:4. Yayın No: TUSİAD-T/2005-09/408, İstanbul, Eylül 2005. Ayrıca, Devlet Planlama Teşkilatı Yapısal Uyum Genel Müdürlüğü’nün <http://www.dpt.gov.tr/bgyu/bgyu.html> sayfaları.

²⁵ Doğruel F, Doğruel A.S., “Türkiye’de Bölgesel Gelir Farklılıkları ve Büyüme”, *Küresel Düzen: Birikim, Devlet ve Sınıflar, Korkut Boratav’a Armağan* (Editörler: Ahmet Haşim Köse, Fikret Şenses, Erinç Yeldan), İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 314 ile Küçük, U.N ve Altuğ, G.S., “Türkiye’de Bölgesel Farklılıklar ve Yatırımların Seyri: Yoksul ve Zengin Bölgeler Arasındaki Fark Azalmakta mı?”, *Ekonomik Büyümenin Dinamikleri ve İstihdam: Kaynaklar ve Etkileri*, (Ed: Doç. Dr. Bilin Neyaptı), Türkiye Ekonomi Kurumu, Ankara, 2006.

ir. Türkiye'nin "Avrupa Birliği'ne uyum süreci"nde,²⁶ siyasal, idari ve iktisadi dönüşümlerin senkronizasyonu birçok alanda artık devletin daha "düzenleyici (!)" bir konuma geçmesi, kalkınma, planlama ve bölgesel gelişme anlayışını da çok derinden etkilemiş ve değiştirmiştir.²⁷

Bu kırılma/adımların en önemlilerinden biri, "İstatistiksel Bölge Birimleri Sınıflandırması İBBS" *Nomenclature of Territorial Units for Statistics (NUTS)*²⁸ projesidir. Bu proje ile bölgelerin sosyoekonomik analizlerinin yapılması, bölgesel politikaların belirlenmesi ve AB Bölgesel İstatistik Sistemi'yle karşılaştırılabilir veri tabanı oluşturulması amacıyla, ülke genelinde üç düzeyde istatistiki bölge birimleri²⁹ oluşturulmuştur.³⁰

2003 Yılı Katılım Ortaklığı Belgesi, NUTS-II'lerde bölgesel kalkınma planları hazırlanmasını, bölgesel kamu yatırımları bütçesi hazır-

²⁶ IMF, Dünya Bankası ve OECD'nin de bu konudaki telkinleri de hatırlanmalıdır.

²⁷ Bu sürecin analizi için özellikle Somel ve Ekiz, *a.g.e.* ve Bayramoğlu, *a.g.e.*

²⁸ NUTS uygulaması, Avrupa İstatistik Enstitüsü EUOSTAT'ın bölgesel istatistiksel verileri sağlamak üzere türdeş bir zemin yaratma amacıyla başlattığı, 1988'de Avrupa genelinde ileriye ve hukuksal çerçevesi henüz 2003'te oluşturulan bir sistemdir. Avrupa genelinde 1988'de başlatılan bu iş, 2003 yılında hukuki zemine oturtulmuştur. Bu sisteme göre AB ülkelerinde toplam 78 NUTS-I, 211 NUTS-II ve 1093 NUTS-III bölgesi vardır. Bu sistem, Türkiye'nin gündemine 2001 Katılım Ortaklığı Belgesi'nin koşullarından biri olarak girmiştir. Bu çerçevede, Türkiye'de İBBS çalışması AB tarafından Avrupa-Akdeniz Ortaklığı Fonu MEDA'dan verilen krediyle yapılmıştır. DİE, DPT, İçişleri üyeli bir komisyon, NUTS tanımlarını temel alıp bir liste çıkarmıştır. Bunlara göre Türkiye'deki mevcut iller nüfus ve alan bakımından NUTS-III'e denktir; ama NUTS-II ve NUTS-I'e uygun yönetim kademesi yoktur. Komisyonca ekonomik, toplumsal, kültürel, coğrafi açılarından türdeş; ortalama 1,8 milyon nüfuslu bölgeler aranmış ve bunların 26 adet olduğu kararlaştırılmıştır. Benzer biçimde 5 milyon ortalama nüfuslu bölgeler belirlenmiş, bunların da sayısı 12 diye saptanmıştır. Bu liste Bakanlar Kurulu'na kabul edilmiş, 22 Eylül 2002'de karar Resmi Gazete'de yayımlanmıştır (Güler, B. A., "Bölge Ajansları AB Operasyonudur", (Röportaj: Işık Kansu), *Cumhuriyet Strateji*, 22 Mayıs 2006).

²⁹ İBBS temelinde bölgelerarası gelir eşitsizliği üzerine bir çalışma için bkz: Öztürk, L., "Bölgelerarası Gelir Eşitsizliği: İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflandırması'na (İBBS) Göre Eşitsizlik İndeksleri İle Bir Analiz (1965-2001)", *Akdeniz Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi* (10) Antalya, 2005, s.95-110.

³⁰ Çamur, C. K. ve Gümüş, Ö., "İstatistiki Bölge Birimleri-Nuts Sistemi", *Bölge Kalkınma Ajansları Nedir, Ne Değildir?*, (Derleyen: Menaf Turan) YAYED, Paragraf Yayınları/06, Ankara, 2005, s.147-156.

lanmasını, bu işleri yürütecek idarelerin kuruluşunun tamamlanmasını³¹ isteyince, “bölge kalkınma ajansları”³² kurulması gündeme geti-

31 NUTS sistemiyle Brüksel, (1) sanayi KOBİ, (2) tarım-hayvancılık kırsal kalkınma, (3) turizm-çevre-altyapı gibi üç temel iktisadi alanın planlanması ve yönetimini “bölgeselleştirme”yi güvence altına almıştır. Bunların hedeflerini belirleme işi bölge ile Brüksel işbirliğine kaydırılmış, Ankara’nın by-pass edilmesi mümkün hale getirilmiştir. Gerçekte bu sistem, merkezde ilgili kurumlara sahiptir: DPT bu işin takipçisi olarak bir genel müdürlüğe ve daire başkanlığına sahiptir; Brüksel’den alınacak kaynaklar “Ulusal Mali Yardım Koordinatörlüğü”, “Ulusal Fon”, “Merkezi Finans ve İhale Birimi Mali İşbirliği Komitesi”, “Ulusal Yetkilendirme Görevlisi” gibi Ankara merkezli kuruluşlarca yönetilecektir. Eğer Türkiye ulusal kalkınma plancılığında vazgeçmese, AB üzerinden gelen bu bölgesel plancılığı kendi amaçları doğrultusunda yönlendirme iradesi ve gücü gösterebilse, yürürlüğe giren sistemi diğer merkez ülkelerde görüldüğü gibi “Avrupa kaynaklarını ülkeye çekme” aracı diye görmek mümkün olabilirdi. Ne var ki durum böyle değildir... Devreye giren danışman firmalar Brüksel’in taraf oldukları sözleşmelerle yürümekte; hedef belirleme ve işleyişi denetleme sürecinde iktidar Brüksel’e bırakılmakta, kısaca “bölgesel hedefler”i ulusal hedeflerle bütünleştirecek ulusal plancılık ortadan kaldırıldığı için kalkınma yönetiminde Ankara devre dışı kalmaktadır. DPT’nin ilgili birimlerinin ve yeni kurulan merkezi birimlerin “Brüksel adına” değil, öncelikle “Türkiye adına” çalışma amacına göre kurulması kritik önem taşır. Bu nedenle burada iş gören personelin Brüksel eliyle yapılan hizmet-İçi eğitimlerden başka “Ankara eliyle” paralel eğitimlere tabi tutulması ve örgütlenmenin bu içeriğe göre gerçekleştirilmesi üzerinde durmak gerekir. Brüksel eliyle yapılan eğitimlerin, personeli Brüksel çıkarına hizmet etmeye yönlendireceği, bunları Brüksel memuru gibi düşünüp çalışmak üzere yetiştireceği açıktır. Oysa “para” Brüksel’in olabilir, ama yapılan iş Türkiye üzerinedir. Tüm yeni kurulan kurumların, tüm yeni görevlendirilen personelin Türkiye bakış açısı doğrultusunda hareket etmeye yönlendirilmesi büyük önem taşır (Güler, 2006, a.g.e.).

32 Kalkınma Ajansları ile ilgili olarak bkz: Arslan, Kahraman, “Bölgesel Kalkınma Farklılıklarının Giderilmesinde Etkin Bir Araç: Bölgesel Planlama ve Bölgesel Kalkınma Ajansları”, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl:4 Sayı:7 Bahar 2005/1, 2005, s.275-294; Ataay, F., “BKA Tasarımının ‘Kalkınma’ Anlayışı Üzerine”, *Bölge Kalkınma Ajansları Nedir, Ne Değildir?*, (Derleyen: Menaf Turan), YAYED, Paragraf Yayınları/06, s. 15-32, Ankara, 2005; Avaner, a.g.e.; Bayramoğlu, a.g.e.; Somel, A- Ekiz, C., “AB Plancılığına Geçiş: Ön Ulusal Kalkınma Planı”, *Bölge Kalkınma Ajansları Nedir, Ne Değildir?*, (Derleyen: Menaf Turan), YAYED, Paragraf Yayınları/06, Ankara, 2005; Demirci, G. A., “Bölgesel Kalkınma Ajansları”, *TSBD, Sosyal Bilimler Kongre Tebliği*, Ankara, 2003 ve Demirci, G. A., “Farklı Ülkelerde Bölge Kalkınma Ajansları”, *Bölge Kalkınma Ajansları Nedir, Ne Değildir?*, (Derleyen: Menaf Turan), YAYED, Paragraf Yayınları/06, Ankara, 2005, s.181-195, Karasu, K., “İngiltere’de Bölge Kalkınma Ajansları” *Bölge Kalkınma Ajansları Nedir, Ne Değildir?*, (Derleyen: Menaf Turan), YAYED, Paragraf Yayınları/06, Ankara, 2005, s.197-238; Turan, M. (Derleyen), *Bölge Kalkınma Ajansları Nedir, Ne Değildir?*, YAYED, Paragraf Yayınları / 06, Ankara, 2005; Oyan, O., “Kalkınma Ajansları: Amaç Gerçekten Kal-

ilmiş ve hazırlanan yasa tasarısı TBMM’nde uzun ve tartışmalı oturumlarda görüşülerek 5449 Sayılı *Kalkınma Ajanslarının Kuruluşu, Koordinasyonu ve Görevleri Hakkında Kanun* adı ile kabul edilerek süreç³³ tamamlanmıştır.³⁴

Kalkınma Ajanslarının özel olarak incelenmesinin önemli olduğuna vurgu yaparak burada kısa bir değerlendirme yapmakta yarar vardır. “... *kalkınma ajansları modelinin de, 1980 sonrasında izlenen bölgesel gelişme politikalarının yeni bir kurumsal çerçeve ile sürdürülmesi anlamına geldiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Bu kalkınma anlayışı, ülkemizin kalkınma sorunlarının çözümü için ‘girişimcilik ruhunun ve kapasitesinin geliştirilmesi’ gerektiği varsayımından hareket etmekte; bölge kalkınma ajanslarına da, düzenleyici devlet anlayışına uygun olarak, ‘koordinasyon’, ‘düzenleme’, ‘katalizatörlük’ gibi işlev-*

---

kınma mı?” *Mülkiye Dergisi*, Kış /2005, 249, Ankara, 2005, s.63-73; Berber, M ve Celebçi, “*Türk Bölgesel Kalkınma Politikalarında Yeni Arayışlar: Kalkınma Ajansları ve Türkiye’de Uygulanabilirliği*” Doğu Karadeniz Bölgesel Kalkınma Sempozyumu, 13-14 Ekim 2005, Trabzon, 2005, <http://www.metinberber.ktu.edu.tr/linkler/kajans.pdf>; Güler, A. B., “Sunuş”, *Bölge Kalkınma Ajansları Nedir, Ne Değildir?*, (Derleyen: Menaf Turan), YAYED, Paragraf Yayınları/06, Ankara 2005, s.3-10 ve Güler, A. B., “Bölge Ajansları AB Operasyonudur”, (Röportaj: Işık Kansu), *Cumhuriyet, Strateji*, 22 Mayıs 2006; Özen, P., “Bölge Kalkınma Ajansları”, *Tepav*, Epri, Yönetişim Etütleri, Bölgesel Kalkınma, 2006, <http://www.tepav.org.tr/tur/admin/dosyabul/upload/bolgeselkalkinmabilginotu.pdf> Erişim Tarihi: 10 Haziran 2006.

Ayrıca, Kalkınma Ajansları ile ilgili olarak şu web siteleri gözden geçirilebilir: <http://www.yayed.org/>;

http://www.yayed.org/genel/bizden_listele.php?bizden_kod=8;

<http://www.tepav.org.tr/tur/index.php?type=bolcalc&title=Y>;

<http://www.okab.gov.tr/>; <http://www.yesilirmak.gov.tr/>;

http://www.gidem.org/_Gidem/website/gozlem.aspx?sayfaNo=117; <http://www.mersin-ka.org/>;

<http://www.dakap.org.tr/>; <http://www.egev.org/>

³³ Hükümet tasarısına dönüşürken geçirdiği en önemli dönüşümün “Bölge Kalkınma Ajansları” başlığından “bölge” sözcüğünün düşürülmesi olduğu hatırlanmalıdır. Tasarıdan yasaya geçiş ve 25.01.2006 Tarih ve 5449 Sayılı Kalkınma Ajanslarının Kuruluşu, Koordinasyonu ve Görevleri Hakkında Kanun ile ilgili seyri izlemek için bkz: (Oyan, a.g.e.).

³⁴ Ancak, Ana Muhalefet Partisi CHP’nin 131 milletvekili imzaları ile bahse konu Kanun’un pek çok maddesi hakkında yürütmenin durdurulması talebiyle Anayasa Mahkemesine dava açmış durumdadır.

ler yüklemektedir. (Kanunun), ulusal/bölgesel/yerel kalkınmada devletin etkin müdahalelerde bulunmasını dışlayan bu yaklaşımı, gerçek anlamda bir sınaî atılım için kamu girişimlerine gereksinim bulunduğu ve kamunun sınaî girişimlerinin bölgesel ve yerel gelişme açısından vazgeçilemez olduğu gerçeğini göz ardı etmekte, bu nedenle de kalkınma sorunlarına çözüm getirme açısından”³⁵ herhangi bir önem taşımamaktadır.

Sonuç olarak, anlamlı bir bölgesel gelişme programının uygulanabilmesi/sanayinin yaygınlaştırılması için, çok daha basit ancak köklü başlangıç şartlarının oluşması, yani arazi kullanımı, kentleşme ve imar disiplinini sağlayacak mevzuatın elden geçirilmesi ve tavizsiz uygulanması gerekmektedir.³⁶ Ayrıca, unutulmamalıdır ki; hangi kamu yönetimi modeli benimsenirse benimsensin, Türkiye’de sanayi faaliyetlerinin yurt düzeyine eşit ve homojen bir biçimde dağıtmak ve somut olarak (bugünkü kuruluşlar ve organizasyonel yapı itibarıyla) 81 ili birbirine yakın gelişmişlik düzeylerine ulaştırmak, nerede ise gerçekleşmesi imkansızla yakın bir düşür ve serbest piyasa mekanizması mantığına da tamamen aykırıdır. Bu hedefler, ne klâsik sanayileşme süreçlerinde, ne de bir zamanların merkezi planlı ekonomilerinde gerçekleştirilebilmiştir.³⁷

Büyük özel sektörün; bölgesel planlar çerçevesinde çeşitli teşvikler ve sübvansiyonlarla, KÖY’lere, gerice yörelere, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerine gitmekte (yatırım yapmakta) zorlandığı, bu tür kalkınma ve sanayi politikaları-programlarının genellikle başarılı olmadığı ülkemiz açısından yaşanmış ve saptanmış bir gerçektir. Yöre girişimcileri açısından bir miktar farklı olan ve fakat bunlara benzer bir uygulama olarak da nitelendirilebilecek olan *Acil Destek Programlarına* yakından göz atmakta sayısız yarar bulunmaktadır.

³⁵ Ataay, F. (2005) “BKA Tasarımının ‘Kalkınma’ Anlayışı Üzerine”, *Bölge Kalkınma Ajansları Nedir, Ne Değildir?*, (Derleyen: Menaf Turan), YAYED, Paragraf Yayınları, Ankara, 2005, s.32-33.

³⁶ Ki bu da yakın dönemde (1999 ve 2000) yaşadığımız ve muhtemel gelecekte yaşayacak olduğumuzun ifade edildiği ve yoğun bir biçimde tartışıldığı deprem/depremleri Bilecik, Bozüyük, İzmit ve İstanbul ekseninde yoğunlaşmış bulunan sınaî tesisleri birlikte düşündüğümüzde daha da öne çıkmaktadır.

³⁷ Boratav ve Türkcan, a.g.k.

ACİL DESTEK PROGRAMLARI: Kurumsal Düzenlemeler

Olağanüstü Hal Uygulamalarının sürdüğü 1990-1994 dönemini kapsayan VI. Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde hazırlanan *Aksiyon Planları*³⁸ adı altındaki Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerine dönük “tedbirler ya da teşvik paketleri” 1994 krizini takiben daha da somutlaşmıştır. VII. Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda da “*Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri için hazırlanan Aksiyon Planı kapsamındaki yatırımların sürdürülmesi ve yörenin ivedilik arz eden sorunlarının çözümü için gerektiğinde Acil Destek Programları hazırlanması*” hüküm altına alınmıştır. Zira bu bölgelerde, insanları metropollerde istihdam etme maliyetinin daha altındaki maliyetlerle yapılan tesislere, işletmelere yerleştirmek gerektiği ve bunun öneminden hareketle geliştirilen uygulamalardan biri de çalışmanın ana gövdesini oluşturan *Acil Destek Programlarıdır*.

Bu programların önemli bir kısmının temel amacı; *yatırımı yarım kalmış ve/veya yatırımı tamamlandığı halde işletme sermayesi yetersizliği nedeniyle düşük kapasite kullanımı ile çalışan tesislerin farklı bir ifade ile sorunlu işletmelerin yeniden ekonomiye kazandırılmasıdır ve Acil Destek Programları bu kapsamda değerlendirilmelidir.*³⁹ Res-

³⁸ 22 Şubat 1993 tarihli Milli Güvenlik Kurulu Bildirgesi’nde de “Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerimizin kalkındırılmasına yönelik olarak, Bölge ve Alt Bölge Planlama çerçevesinde geliştirilen aksiyon planları” şeklinde yer almıştır. <http://www.mgk.gov.tr/basinbildiri1993/22subat1993.htm>. Ayrıca dönemin MGK toplantılarında sık bir biçimde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerine ilişkin iktisadi önlemler dile getirilmeye devam etmiştir. Örneğin; “... gerekli güvenlik tedbirlerinin kesintisiz sürdürülmesinin yanında, bölgeye yönelik ekonomik, sosyal, kültürel ve psikolojik tedbirlere hız kazandırılmasının gereği üzerinde bir kere daha durulmuştur. Bu çerçevede, ‘Doğu ve Güneydoğu Anadolu Kalkınma Hamlesi’ adı altında Başbakanlık tarafından hazırlanan proje ile ilgili Kurula bilgi sunulmuştur.” <http://www.mgk.gov.tr/basinbildiri1997/31mart1997.htm>. Ayrıca, “Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde başlatılmış bulunan ve TBMM tarafından kabul edilen teşvik tedbirleri ile de desteklenen temel alt yapı yatırımlarının bir an önce halkın günlük yaşantısına yansiyacak şekilde hızlandırılması”, <http://www.mgk.gov.tr/basinbildiri1998/27mart1998.htm>.

³⁹ Programların çerçevesi esas olarak, 54. Hükümet yani Refah-Yol dönemindeki 96/8905 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı kapsamındaki uygulamalar, 56. Hükümet yani Demokratik Sol Parti Azınlık Hükümeti döneminde açıklanan 99/12477 ve 57. Hükümet dönemindeki 2000/1721 Bakanlar Kurulu Kararları ile çizilmiştir.

mi tariflenişi “*Yarım Kalmış ve İşletme Sermayesi Yetersizliği Nedeniyle İşletmeye Geçememiş Yatırımların Ekonomiye Kazandırılması*”na dair karar ve tebliğlerle uygulanan bu sistem/uygulama üç ayrı tarihte birbirleri ile küçük farklılıklar içeren karamname ve tebliğlerle gerçekleştirilmiştir.⁴⁰ Bu kısımda öncelikle programlara ilişkin düzenlemelere yer vererek benzerlik ve farklılıklar analiz edilmeye gayret edilecektir.

Acil Destek Programı 1

Acil Destek Programı'nın ilk etabı 7 Kasım 1996 tarih ve 96/8905 sayılı ve 1 Şubat 1997 tarih ve 97/1 sayılı Hazine Müsteşarlığı Tebliği ile başlamış ve sürdürülmüştür. Aracı bankalar *anonim şirketler* için *Türkiye Kalkınma Bankası* (TKB), *limitet şirketler* için *Vakıfbank* olarak belirlenmiş ve programın koordinasyon ve sekreteryaya görevi de TKB'na verilmiştir.⁴¹

Sadece *imalat sanayii alt sektörlerini* desteklemeyi tasarlayan uygulamanın kapsamında 23 il⁴² bulunmaktadır: *Adıyaman, Ağrı, Ardahan, Batman, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Erzincan, Erzurum, Hakkâri, Iğdır, Kahramanmaraş, Kars, Malatya, Mardin, Muş, Siirt, Sivas, Şanlıurfa, Şırnak, Tunceli ve Van*. Ayrıca, uygulama için 2,5 Trilyon TL'si yatırım kredisi, 2 Trilyon TL'si de işletme kredisi olarak ödenmek üzere toplam 4,5 Trilyon TL kaynak ayrılmıştır. Kredilerdeki faiz oranları ve vadeler; yatırım kredisi için yüzde 20 ve 2 yılı öde-

⁴⁰ TKB, *Kalkınma Bankacılığı ve Türkiye Kalkınma Bankası: (Karşılaştırmalı Analiz ve Hedefler)*, Hizmete Özel, Ankara, 13 Ekim 2004; Şahinkaya, “Bölgesel Dengesizliği Giderme Çabalarında İki Karar”, *Mülkiye Dergisi*, C.23, s. 215, Mart-Nisan, Ankara, 1999. Bu makale, 2001 yılında Cevat Geray'a Armağan içinde, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları No: 25, s.669-683'de yeniden yayımlanmıştır.

⁴¹ Her üç programında temel aracı bankası olan Türkiye Kalkınma Bankası, Kasım 1994, Temmuz 1995, Nisan 1996 ve Nisan 1997 tarihlerinde, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerindeki illerin valileri ile yakın işbirliği içerisinde önce 18 il ve daha sonra ise 23 il tarayarak; yatırımı yarım kalmış ve yatırımını tamamlayıp düşük kapasite kullanım oranları ile çalışan sanayi işletmeleri belirlemiş, bu işletmelerin ekonomiye kazandırılması ve istihdam yaratabilecek verimli çalışan işletmeler haline getirilebilmesi için gerekli finansman ihtiyacını saptamıştır (TKB, *Kalkınma Bankacılığı ve Türkiye Kalkınma Bankası: (Karşılaştırmalı Analiz ve Hedefler)*, Hizmete Özel, Ankara, 13 Ekim 2004).

⁴² Acil Destek 1 kapsamındaki illerin haritası için bkz: Ek 1.

mesiz dönem toplam 4 yıl, işletme kredisi için yüzde 30 ve 1 yılı ödemesiz toplam 2 yıldır. Firma başına kredi limiti ise 100 milyar TL'dir.

Program kapsamında 23 ilden 262 adedi anonim şirket 157 adedi ise limitet veya şahıs şirketi statüsünde olmak üzere, *toplam 419 şirket* aracı bankalara başvurmuştur. Söz konusu *şirketlerin talep ettikleri kredi tutarı yaklaşık 20,6 Trilyon TL işletme kredisi ve 11,9 Trilyon TL yatırım kredisi olmak üzere toplam 32,5 Trilyon TL*'dir. Ayrılan kaynağın 4,5 Trilyon TL olduğu düşünüldüğünde "durumun" daha başlangıçta ne kadar sorunlu olduğu tartışmasızdır.

97/1 no'lu uygulama tebliğinin lafzında yer alan hükümler uygulamada aşağıdaki sıkıntılarla karşılaşılmasına neden olmuştur. Yarım kalmışlık tespitinin 30 Haziran 1996 itibariyle yapılacak olmasına rağmen, aracı bankaya müracaat tarihinin Şubat 1997 olarak saptanması,

- Kapsamdaki il işletmelerinde genel olarak sağlıklı kayıt sistemi olmayışı yarım kalmışlık oranının yüzde 75 olarak saptanması hususu, fiziki ve kaydi tespitleri de zorluklar yaratmıştır.
- *Yatırım ve işletme kredisinin birlikte kullanılması halinde işletme kredisinin toplam kredinin yüzde 25'ini geçmemesi* hükmü de, birçok firmanın sadece işletme kredisi kullanmasını tercih etmesine yol açmıştır.

Acil Destek Programı 2

Programın ikinci etabı, Türkiye Kalkınma Bankası'nın sürdürdüğü çabalarla, Hazine Müsteşarlığı ile gerekli koordinasyonun sağlanması ve konunun TKB'nce Yüksek Planlama Kurulu gündemine taşınması ile olgunlaşmıştır. TKB, o dönemde konuyu "*bölgeye yapılacak yeni yatırımlarla birlikte, mevcut yarım kalmış yatırımların tamamlanması, tamamlanmış ancak işletmeye alınamamış olanların işletmeye alınması ve işletmede olup da çok düşük Kapasite Kullanım Oranlarında (KKO) çalışanların daha yüksek KKO'da çalışmasının sağlanması ile istihdam yaratılması, yeni yatırımlar için gerekli olandan daha az bir kaynak gerektirecektir. Bu nedenle Bölgedeki yarım kalmış yatırımların desteklenmesi önem arz etmektedir*" şeklinde değerlendirmektedir. Bununla birlikte TKB, konu ile ilgili olarak Bakanlıklar arası Uygulama ve Koordinasyon Kurulu'nun (BUKK) 7 Mayıs 1998 tarihli toplantı gündemindeki "*Türkiye Kalkınma Bankası'nın Doğu ve Güneydoğu*

Anadolu Bölgesinde Uygulanabilecek Büyüme/Sanayileşme Stratejisine Dönük Değerlendirmeleri, Uygulama ve Önerileri Hakkında Takdim” maddesinin genel çerçevesinde bir değerlendirme notu da hazırlanarak sunulmuştur. Bahse konu değerlendirme notunda; 1990’lı yıllar boyunca sürdürülmekte olan Acil Destek Programları’nın ‘*ekonomik yaşayabilirlik*’⁴³ temel kriteri dikkate alınarak nihayetlendirilmesi gerektiğinin de altı çizilmiştir.

Kapsama alınacak şirketlerin bu kriter temelinde belirlenmesinin ve dolayısıyla bu kritere hazırlanmakta olan yeni Bakanlar Kurulu Kararları ve Uygulama Tebliğlerinde yer verilmesi vurgulanmıştır. Ancak TKB’nin bu görüşü ne yazık ki pratiğe yansıtamamıştır. Ayrıca, birinci etabın uygulanmasını düzenleyen kararlarda;

- başvuru süresinin 2 ay olarak belirlenmiş olması,
- sadece imalat sanayisindeki şirketleri kapsaması,
- yatırımın fiziki gerçekleştirme oranının 30 Haziran 1996 tarihi itibarıyla yüzde 75 olarak belirlenmiş olması,
- kredi üst limitinin 100 milyar TL olarak belirlenmesi

gibi nedenlerle 4,5 Trilyon TL ile sınırlandırılan kaynağın yöredeki yarım kalmış tesislerin tamamlanıp ekonomiye kazandırılması için yetersiz kaldığı görüldüğünden ikinci etap uygulamalarında bazı değişikliklere gidilmiştir.

Acil Destek Programı-2’nin uygulanması; 26 Şubat 1999 tarih ve 99/12477 Sayılı ve 9 Nisan 1999 tarih ve 99/12655 Sayılı Bakanlar Kurulu Kararları ve 27 Nisan 1999 tarih ve 99/1 no’lu Hazine Müsteşarlığı Tebliği ile yürütülmüştür.

Birinci ve ikinci etap arasındaki temel farklar;

- İmalat sanayii ile birlikte *sağlık, eğitim ve turizm* sektörlerinin de desteklenen sektörler arasına alınması,

⁴³ Türkiye Kalkınma Bankası’nca geliştirilen ve ciddiye alınmasında yarar bulunan *ekonomik olarak yaşayabilirlik kriteri*; *kuruluş yeri* (Hammadde kaynaklarına ve / veya pazara yakınlık açısından), *tesisin üretim teknolojisi* (üretim konusuna uygunluk, yenilik, optimum ölçek), *ürüne ilişkin piyasa /pazar koşulları* (Arz, talep, ihracat-ithalat, satış ve rekabet olanakları vb.) *beşeri sermaye* (girişimcilik, nitelikli iş gücü temini, dışsal ekonomiler v.b.) noktalarında ele alınmaktadır.

- 23 il bağlamından, *Malatya* ve *Kahramanmaraş* illeri çıkarılmış ve *Ordu, Yozgat, Bayburt, Hatay*⁴⁴ ve *Gümüşhane* illerinin dahil edilerek il sayısının 26⁴⁵ olarak belirlenmesi,
  - Firma başına 100 milyar TL olan kredi üst limitinin 300 milyar TL'ne yükseltilmesi,
  - Yarım kalmışlık kriterinin başvuru tarihi itibarıyla yüzde 50 olması,
  - 6 aylık bir müracaat süresinin belirlenmesi,
  - Kredi vadelerinde birer yıllık artışların sağlanması,
- olarak sayılabilir.

Faiz oranları değişmemekle birlikte, vadeler yatırım kredileri için 2 yılı ödemesiz toplam 5 yıl, işletme kredileri için 1 yılı ödemesiz 3 yıl olmuştur. İkinci etap uygulamasında, ayrılan kaynak; 1999 Mali Yılı için 10 Trilyon TL, 2000 için 20 Trilyon TL olmak üzere 30 Trilyon TL'dir. Bahse konu BKK'da 2000 yılı için öngörülen rakamın yeniden değerlendirme değer artış oranı kadar artırılabilceği hükmü ile birlikte toplam 40,4 Trilyon TL tutarında bir kaynağın öngörüldüğü anlaşılmaktadır. Buna karşın; Acil Destek-2 Programı kapsamında aracı bankalara, 384 anonim şirket, 319 adet de limitet şirket olmak üzere toplam 703 firma başvurmuştur. Anonim şirketlerin talepleri: 56 Trilyon TL İşletme kredisi; 48 Trilyon TL Yatırım kredisi olmak üzere Toplam 104 9 Trilyon TL, limitet şirketlerin talepleri ise; 34 Trilyon TL yatırım; 43 Trilyon TL'si de işletme olmak üzere, toplam 77 Trilyon TL olarak gerçekleşmiştir. *Her iki şirket grubunun talepleri birlikte değerlendirildiğinde; 99 Trilyon TL işletme, 82 Trilyon TL yatırım olmak üzere, toplam talebin 181 Trilyon TL olduğu görülmektedir.*

⁴⁴ Dönemin siyasi konjonktürü içerisinde Hatay ile ilgili hassasiyetleri hatırlamak açısından bkz: <http://www.mgk.gov.tr/basinbildiri1997/31mart1997.htm>
 "...Hatay ilindeki ekonomik ve sosyal gelişmeler hakkında Kurula bilgi sunulmuş, bu konularda alınması gereken ilave tedbirlerin Bakanlar Kuruluna bildirilmesine karar verilmiştir."

⁴⁵ Acil Destek 2 ve 3 kapsamındaki illerin haritası için bkz: Ek 1.

Anadolu Bölgesinde Uygulanabilecek Büyüme/Sanayileşme Stratejisine Dönük Değerlendirmeleri, Uygulama ve Önerileri Hakkında Takdim” maddesinin genel çerçevesinde bir değerlendirme notu da hazırlanarak sunulmuştur. Bahse konu değerlendirme notunda; 1990’lı yıllar boyunca sürdürülmekte olan Acil Destek Programları’nın ‘*ekonomik yaşayabilirlik*’⁴³ temel kriteri dikkate alınarak nihayetlendirilmesi gerektiğinin de altı çizilmiştir.

Kapsama alınacak şirketlerin bu kriter temelinde belirlenmesinin ve dolayısıyla bu kritere hazırlanmakta olan yeni Bakanlar Kurulu Kararları ve Uygulama Tebliğlerinde yer verilmesi vurgulanmıştır. Ancak TKB’nin bu görüşü ne yazık ki pratiğe yansıtamamıştır. Ayrıca, birinci etabın uygulanmasını düzenleyen kararlarda;

- başvuru süresinin 2 ay olarak belirlenmiş olması,
- sadece imalat sanayisindeki şirketleri kapsaması,
- yatırımın fiziki gerçekleştirme oranının 30 Haziran 1996 tarihi itibarıyla yüzde 75 olarak belirlenmiş olması,
- kredi üst limitinin 100 milyar TL olarak belirlenmesi

gibi nedenlerle 4,5 Trilyon TL ile sınırlandırılan kaynağın yöredeki yarım kalmış tesislerin tamamlanıp ekonomiye kazandırılması için yetersiz kaldığı görüldüğünden ikinci etap uygulamalarında bazı değişikliklere gidilmiştir.

Acil Destek Programı-2’nin uygulanması; 26 Şubat 1999 tarih ve 99/12477 Sayılı ve 9 Nisan 1999 tarih ve 99/12655 Sayılı Bakanlar Kurulu Kararları ve 27 Nisan 1999 tarih ve 99/1 no’lu Hazine Müsteşarlığı Tebliği ile yürütülmüştür.

Birinci ve ikinci etap arasındaki temel farklar;

- İmalat sanayii ile birlikte *sağlık, eğitim ve turizm* sektörlerinin de desteklenen sektörler arasına alınması,

⁴³ Türkiye Kalkınma Bankası’nca geliştirilen ve ciddiye alınmasında yarar bulunan *ekonomik olarak yaşayabilirlik kriteri*; *kuruluş yeri* (Hammadde kaynaklarına ve / veya pazara yakınlık açısından), *tesisin üretim teknolojisi* (üretim konusuna uygunluk, yenilik, optimum ölçek), *ürüne ilişkin piyasa /pazar koşulları* (Arz, talep, ihracat-ithalat, satış ve rekabet olanakları vb.) *beşeri sermaye* (girişimcilik, nitelikli iş gücü temini, dışsal ekonomiler v.b.) noktalarında ele alınmaktadır.

- 23 il bağlamından, *Malatya* ve *Kahramanmaraş* illeri çıkarılmış ve *Ordu, Yozgat, Bayburt, Hatay*⁴⁴ ve *Gümüşhane* illerinin dahil edilerek il sayısının 26⁴⁵ olarak belirlenmesi,
  - Firma başına 100 milyar TL olan kredi üst limitinin 300 milyar TL'ne yükseltilmesi,
  - Yarım kalmışlık kriterinin başvuru tarihi itibarıyla yüzde 50 olması,
  - 6 aylık bir müracaat süresinin belirlenmesi,
  - Kredi vadelerinde birer yıllık artışların sağlanması,
- olarak sayılabilir.

Faiz oranları değişmemekle birlikte, vadeler yatırım kredileri için 2 yılı ödemesiz toplam 5 yıl, işletme kredileri için 1 yılı ödemesiz 3 yıl olmuştur. İkinci etap uygulamasında, ayrılan kaynak; 1999 Mali Yılı için 10 Trilyon TL, 2000 için 20 Trilyon TL olmak üzere 30 Trilyon TL'dir. Bahse konu BKK'da 2000 yılı için öngörülen rakamın yeniden değerlendirme değer artış oranı kadar artırılabilceği hükmü ile birlikte toplam 40,4 Trilyon TL tutarında bir kaynağın öngörüldüğü anlaşılmaktadır. Buna karşın; Acil Destek-2 Programı kapsamında aracı bankalara, 384 anonim şirket, 319 adet de limitet şirket olmak üzere toplam 703 firma başvurmuştur. Anonim şirketlerin talepleri: 56 Trilyon TL İşletme kredisi; 48 Trilyon TL Yatırım kredisi olmak üzere Toplam 104 9 Trilyon TL, limitet şirketlerin talepleri ise; 34 Trilyon TL yatırım; 43 Trilyon TL'si da işletme olmak üzere, toplam 77 Trilyon TL olarak gerçekleşmiştir. *Her iki şirket grubunun talepleri birlikte değerlendirildiğinde; 99 Trilyon TL işletme, 82 Trilyon TL yatırım olmak üzere, toplam talebin 181 Trilyon TL olduğu görülmektedir.*

⁴⁴ Dönemin siyasi konjonktürü içerisinde Hatay ile ilgili hassasiyetleri hatırlamak açısından bkz: <http://www.mgk.gov.tr/basinbildiri1997/31mart1997.htm>
 "...Hatay ilindeki ekonomik ve sosyal gelişmeler hakkında Kurula bilgi sunulmuş, bu konularda alınması gereken ilave tedbirlerin Bakanlar Kuruluna bildirilmesine karar verilmiştir."

⁴⁵ Acil Destek 2 ve 3 kapsamındaki illerin haritası için bkz: Ek 1.

kredi talep etmiştir.

ma Bankası'na 397 adet anonim şirket başvurarak 154 Trilyon TL Acil Destek Programlarının bu üçüncü etabında, Türkiye Kalkın- imkanı getirmiştir.

rlan kredilerin bakiyelerine de yeni faiz oranlarının uygulanması oranı %30'dan %15'e düşürülmüştür. Ayrıca daha önce kullandı- Yatırım kredisi faiz oranı % 20'den % 10'a, işletme kredisi faiz ift açabilmesi imkanı getirmiştir.

• Dış makine teçhizat için aracı bankaların fon talep ederek akredi- lanan avans oranı her iki kredi için % 40 olarak belirlenmiştir.

• Yatırım kredilerinde % 25, işletme kredilerinde % 50 olarak uygu- landırılmayacağına ilişkin hüküm kaldırılmıştır.

• Turizm sektöründe işletmeye geçmiş firmalara işletme kredisi kul- rafından yürütülecektir.

tüm işlemleri daha önce olduğu gibi Türkiye Kalkınma Bankası ta- ması esası getirilmiştir. Anonim şirket statüsündeki firmaların ise kasi'na başvurması ve tüm işlemlerinin bu banka tarafından yapı- Anonim şirket statüsü dışındaki firmaların doğrudan Vakıflar Ban- lenmiştir.

• Kredi üst limiti 300 Milyar TL yerine 450 Milyar TL olarak belir- ceği belirtilmiştir.

tiğinde "yeni den değerlendirme değer oranı" kadar artırılabil- yon TL'dir. Yine bu BKK'da da 2001 yılı için öngörülen tutarın gerek- Yılı için 20 Trilyon TL, 2001 için 50 Trilyon TL olmak üzere 70 Tril- Koşullar genelde aynı olmakla birlikte, toplam kaynak, 2000 Mali- tülümüştür.

2000 tarihli Resmi Gazete'de yayınlanan 2000/1721 sayılı BKK ve 23 Ocak 2001 tarih ve 2001/1 no'lu uygulama tebliği çerçevesinde yürü- Acil Destek Programlarının üçüncü etap uygulaması 25 Aralık

Acil Destek Programı 3

Tablo 1: Acil Destek Programlarına Başvurular

		TALEP	
Program	Şirket Türü	Şirket Sayısı	Kredi Tutarı (Trilyon TL)
Acil Destek Programı (1)	Anonim	262	32,5
	Limitet	171	
	Toplam	419	
Acil Destek Programı (2)	Anonim	262	181.0
	Limitet	384	
	Toplam	703	
Acil Destek Programı (3)	Anonim	397	154
GENEL TOPLAM		1519	367,5

Kaynak: Türkiye Kalkınma Bankası, Entegre Bankacılık Yazılımı Kredi - Muhasebe Modülleri Veri Tabanından kendi hesaplamalarımız.

Yukarıdaki tablodan da görüleceği gibi, Acil Destek Programlarına (1,2,3) 476'sı limitet şirket, 1043 anonim şirket olmak üzere toplam 1519 şirket başvurarak, 367,5 Trilyon TL kredi talebinde bulunmuşlardır.⁴⁶

⁴⁶ Heride de görüleceği gibi kredi talepleri ile kredi kullandırmaları arasında oldukça büyük tutar farklılıkları vardır. Bu farklar esas olarak; kredi talebinde bulunan firmaların, uygulamayı düzenleyen Hazine Müsteşarlığı tebliğindeki koşullara bire bir uygun olmaması ve aracı bankaların "proje değerlendirme kriterleri ve proje değerlendirme formatındaki statik anlayış"tan kaynaklanmaktadır.

ACİL DESTEK PROGRAMLARINA AİT UYGULAMA SONUÇLARI⁴⁷

Uygulama sonuçları da, “düzenlemeler” kısmındaki ayırım gözetilerek yapılacak ve toplulaştırılacaktır.

Acil Destek Programı 1

Birinci program üç coğrafi bölge ve 23 ilde yürütülmüştür: Doğu Anadolu Bölgesi 15 il, Güneydoğu Anadolu Bölgesi 7 il ve İç Anadolu Bölgesi’nden de 1 (Sivas) il. 72 adedi anonim şirket, 54’ü de limitet şirket olmak üzere toplam kredilendirilen şirket sayısı 126’dır. Bu şirketlerin yüzde 48,41’i Doğu Anadolu’ya (15 il), yüzde 49,21’i de Güney Doğu Anadolu’ya (5 il) aittir. Kalan yüzde 3’lük dilim ise İç Anadolu’ya (Sivas) aittir. Bu bağlamda, Güneydoğu Anadolu’nun, Doğu Anadolu’ya göre şirketleşme eğilimleri açısından daha önde olduğu ve bununla birlikte programın imalat sanayi sektörü temelinde sürdürüldüğü de dikkate alındığında, yine Güneydoğu Anadolu’nun Doğu Anadolu’ya göre imalat sanayi işyerleri açısından da önde olduğu düşünülmelidir. Şirket sayılarını iller açısından değerlendirirsek, Doğu Anadolu Bölgesinde önem sırasına göre; Erzurum yüzde 24,6’lık pay ile birinci sırayı alırken sırasıyla, Van ikinci, Elazığ üçüncü, Erzincan dördüncü ve Kars beşinci sırayı almaktadır.

---

⁴⁷ Programların uygulama sonuçlarına ait veriler; *Türkiye Kalkınma Bankası, Entegre Bankacılık Yazılımı Kredi-Muhasebe Modülleri Veri Tabanından* alınmıştır.

Tablo 2: Acil Destek Programı (1) Uygulama Sonuçları, Milyon TL

Coğrafi Bölge	İl	Firma TKB (1)	Firma Vekâletbank (2)	Toplam Firma (1) + (2)	İşletme TKB (1)	İşletme Vekâletbank (2)	İşletme Toplamı (1) + (2)		Firma TKB (1)	Firma Vekâletbank (2)	Yatırım TKB (1)	Yatırım Vekâletbank (2)	Yatırım Toplamı (1) + (2)	ACİL 1 TOPLAM
							(1) + (2)	(1) + (2)						
Doğu Anadolu	AGRI	2	1	3	43.700,00	7.932,00	51.632,00	0	0	0	0	0	0	51.632,00
	ARDAHAN	1	1	2	30.558,00	0	30.558,00	0	0	0	0	0	0	30.558,00
	BINGOL	2	2	4	36.000,00	0	36.000,00	0	0	0	0	0	0	36.000,00
	BITLIS	2	2	4	24.127,00	24.127,00	48.254,00	0	0	0	0	0	0	48.254,00
	ELAZIĞ	2	6	8	54.000,00	132.421,00	186.421,00	15.000,00	66.200,01	81.200,01	81.200,01	0	0	162.400,02
	ERZİNCAN	5	5	10	128.150,00	0	128.150,00	75.000,00	0	75.000,00	75.000,00	0	0	150.000,00
	ERZURUM	11	4	15	323.943,00	126.740,75	450.683,75	121.842,13	11.248,00	133.090,13	133.090,13	0	0	266.180,26
	HAKKARİ	1	1	2	39.656,00	0	39.656,00	0	0	0	0	0	0	39.656,00
	İĞDIR	1	1	2	14.216,00	14.216,00	28.432,00	0	0	0	0	0	0	28.432,00
	KARS	2	3	5	48.357,00	69.413,00	117.770,00	117.970,00	0	15.588,00	15.588,00	0	0	31.166,00
	MALATYA	1	2	3	100.000,00	20.151,00	120.151,00	120.151,00	0	0	0	0	0	120.151,00
	MÜŞ	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	ŞİRNAK	1	1	2	44.000,00	0	44.000,00	44.000,00	0	0	0	0	0	44.000,00
	TUNCELİ	2	1	3	40.400,00	8.282,50	48.682,50	48.682,50	0	73.654,00	73.654,00	0	0	122.336,50
	YANIK	7	4	11	300.950,00	70.424,00	371.374,00	371.374,00	0	60.872,90	60.872,90	0	0	432.246,90
Güney Anadolu	ADYAMAN	2	5	7	85.818,55	17.658,00	103.476,55	103.476,55	0	12.750,00	12.750,00	0	0	116.226,55
	BATMAN	5	10	15	121.090,53	279.724,51	400.815,04	400.815,04	0	0	0	0	0	400.815,04
	DIYARBAKIR	8	4	12	260.808,11	124.782,50	385.590,61	198.422,50	0	198.422,50	198.422,50	0	0	396.845,00
	KAHRAMANMARAŞ	1	2	3	20.000,00	47.569,50	67.569,50	67.569,50	0	0	0	0	0	67.569,50
	MARDİN	10	2	12	302.500,00	91.984,00	394.484,00	394.484,00	0	0	0	0	0	394.484,00
İç Anadolu	SİRT	4	4	8	65.800,00	68.253,58	134.053,58	23.400,00	12.750,00	36.150,00	36.150,00	0	0	72.300,00
	ŞANLIURFA	2	5	7	102.012,00	297.052,00	399.064,00	12.984,00	0	12.984,00	12.984,00	0	0	25.968,00
	SIVAS	2	1	3	24.212,00	39.000,00	63.212,00	63.212,00	0	0	0	0	0	63.212,00
TOPLAM	75	54	129	2.199.053,19	1.430.931,34	3.630.984,53	445.748,03	445.748,03	260.012,01	711.760,04	4.391.745,17	4.391.745,17	4.391.745,17	

Kaynak: Türkiye Kalkınma Bankası, Entegre Bankacılık Yazılımı Kredi - Muhasebe Modülleri Veri Tabanından kendi hesaplamalarımız.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi illeri ise; birinci sırada yüzde 24,2'lik pay ile Batman ve sırasıyla Diyarbakır ikinci, Mardin üçüncü, Siirt dördüncü ve Şanlıurfa beşincidir.

Birinci etap uygulamaları sonucunda yaklaşık *toplam 4,4 Trilyon TL* kredi kullanılmıştır. Bu tutarın *yüzde 83'ü işletme, yüzde 16,4'ü de yatırım kredilerinden* oluşmuştur. İşletme kredilerinin yüzde 45,7'sini Doğu Anadolu, yüzde 51,8'i Güneydoğu Anadolu bölge işletmeleri kullanırken, tek bir il olarak İç Anadolu Bölgesi'nden Sivas, yüzde 2,5'i kullanmıştır.

İllerin şirket sayılarının yüksekliğine bağlı olsa da Doğu Anadolu'da işletme kredilerinin büyük bir bölümü Erzurum, Van, Erzincan illeri tarafından kullanılmıştır. Güneydoğu Anadolu'da ise bu bağlamdaki ağırlık nerede ise eşit sayılabilecek bir düzeyde dört il arasında paylaşılmıştır: Batman, Diyarbakır, Mardin ve Şanlıurfa.

Yatırım kredilerinin dağılımında, işletme kredilerindeki eğilimin tersi söz konusudur. Doğu Anadolu Bölgesi yüzde 62'lik pay ile birinci sırayı almakta, yüzde 37'lik pay ile de Güneydoğu Anadolu ikinci sıraya gerilemektedir. Doğu Anadolu illeri arasında nispeten dengeli bir dağılım var iken, Güneydoğu Anadolu'ya dönük kullanılan yatırım kredilerinde yüzde 77'lik bir oran ile Diyarbakır büyük ağırlık taşımaktadır.

Acil Destek Programı 1 dahilinde kullanılan kredilere bütün olarak bakıldığında, Doğu ve Güneydoğu bölgelerinin kullanımları nerede ise birbirine eşit düzeydedir (yüzde 48,3'e yüzde 49,3 gibi). Ancak 15 ili kapsayan Doğu Anadolu Bölgesinde krediler ağırlıklı olarak Erzurum, Van, Elazığ gibi 3 ilde yoğunlaşırken (*ve Muş ili bu dilimden hiç yararlanamamış*), 7 ilden oluşan Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Diyarbakır, Şanlıurfa, Mardin ve Batman gibi 5 ile belirli bir oranda dengeli dağılmıştır.

Acil Destek 2'nin işletme ve yatırım kredileri kullanım açısından birlikte mütalaa edildiğinde yukarıda saptadığımız eğilimler çok fazla değişmemektedir.

Tablo 5: Acil Destek Programı (2) Kredileri Sektörel Dağılım, Milyon TL

	İşletme	İşletme (%)	Yatırım	Yatırım (%)	Toplam	Toplam (%)
D İmalat	8.965.458,69	97,92	6.409.755,49	52,07	15.375.214,18	71,63
DA Gıda ürünleri, içecek ve tütün imalatı	4.031.726,00	44,97	2.819.527,56	43,99	6.851.253,56	44,56
DB Tekstil ve tekstil ürünleri imalatı	1.055.000,00	11,77	368.307,29	5,75	1.423.307,29	9,26
DC Deri ve deri ürünleri imalatı	150.000,00	1,67		0,00	150.000,00	0,98
DD Ağaç ürünleri imalatı	346.661,96	3,87	368.424,44	5,75	715.086,40	4,65
DE Kağıt hamuru, kağıt ve kağıt ürünleri imalatı			300.000,00	4,68	300.000,00	1,95
DG Kimyasal madde ve ürünleri	100.000,00	1,12	104.994,54	1,64	204.994,54	1,33
DH Plastik ve kauçuk ürünleri imalatı	447.650,00	4,99	224.388,94	3,50	672.038,94	4,37
DI Metalik olmayan diğer mineral ürünlerin imalatı	913.524,09	10,19	1.173.891,11	18,31	2.087.415,20	13,58
DJ Ana metal ve fabrikasyon metal ürünleri imalatı	1.560.896,64	17,41	521.150,00	8,13	2.082.046,64	13,54
DK Makine ve teçhizat imalatı	220.000,00	2,45	190.000,00	2,96	410.000,00	2,67
DL Elektrikli ve optik donanım imalatı			124.989,00	1,95	124.989,00	0,81
DM Ulaşım araçları imalatı			146.540,00	2,29	146.540,00	0,95
DN Başka yerde sınıflandırılmamış imalatlar	140.000,00	1,56	67.542,61	1,05	207.542,61	1,35
H Turizm (Otel ve lokantalar)	37.187,00	0,41	5.093.358,00	41,38	5.130.545,00	23,90
M Eğitim	0,00	0,00	124.536,70	1,01	124.536,70	0,58
N Sağlık	153.300,00	1,67	806.601,42	6,55	959.901,42	4,47
TOPLAM	9.155.945,69	100,00	12.309.714,91	100,00	21.465.660,60	100,00

Kaynak: Türkiye Kalkınma Bankası, Entegre Bankacılık Yazılımı Kredi-Muhasebe Modülleri Veri Tabanından kendi hesaplamalarımız.

Not: Tablo 4 ile bu tablo arasında küçük farklılıklar göze çarpabilir. İşletme kredilerinin de 506 Milyon TL, yatırım kredilerinde ise 65 Milyar TL sektörlere dağıtılamamıştır.

Bu programda kullanılan kredilerin dağılımını yine işletme ve yatırım kredileri olarak ayrı ayrı yapmakta fayda görülmektedir. Öncelikle işletme kredilerine bakıldığında, sektör çeşitlenmesine gidilmiş olmasına rağmen toplamın yaklaşık yüzde 98'ini İmalat Sanayi alt sektörlerinin aldığını gözleyebiliriz. Bu alt sektörlerde birinci etapta benzer bir tarzda yüzde 44,97'lik pay ile geleneksel bir özellik arz eden, gıda ürünleri, içecek ve tütün imalatı sektörü birinci sırayı almaktadır. İkinci sırada (yüzde 17,41) ana metal ve fabrikasyon metal ürünleri imalatı, üçüncü sırada (yüzde 11,77) ile tekstil ve tekstil ürünleri imalatı ve sonrasında da genellikle taş ve toprağa dayalı ürünlerin üretildiği iş kollarından oluşan metalik olmayan diğer mineral ürünlerin imalatı (yüzde 10,19) sektörleri gelmektedir.

Programlara ikinci uygulama ile girmiş ve kalkınmanın özellikle insani boyutu açısından önemli bulunan sektörlerden işletme kredisi kullananların toplam işletme kredileri içerisindeki payları, *sağlık sektöründe yüzde 1,67, turizm sektöründe yüzde 0,41*'dir. *Eğitim sektörü* ise işletme kredilerinden herhangi bir pay alamamıştır. Yeri gelmişken, kapsamdaki illerde bu yeni sektörlerle ait işletme sayısının çok düşük olmasının da işletme kredisi talep ve kullanımlarını sınırlı tuttuğunu belirtmenin önemli olduğunu düşünmekteyim. Kullandırılan yatırım kredilerinin sektörlerle göre dağılımı incelendiğinde, birinci etapta ki işletme kredilerinin dağılımına paralel eğilimin olmadığını görmek mümkündür. Bu eğilim değişikliği, sadece sektör yelpazesinin genişletilmesi ile izah edilmeye kalkıldığında yetersiz olduğu görülmektedir. Zira sektör genişletilmesi, hem işletme kredileri hem de yatırım kredileri için birlikte yapılmıştır. O halde, kapsama yeni dahil edilen turizm, eğitim ve sağlık sektörlerinde işletme kredisi kullanacak şirketlerin olmayışını gözden uzak tutmamak lazım gelmektedir.⁴⁹

Dağılıma dönersek, toplam yatırım kredilerinin yüzde 52,07'si *imalat sanayi*, yüzde 41,38'i de *turizm sektörü* tarafından kullanılmıştır. *Sağlık sektörü* yatırım kredilerinden yüzde 6,5'lik bir pay alırken, *eğitim sektörü* de yüzde 1,01 pay almıştır. Birinci programda yatırım kredilerinden hiç pay almayan üç alt sektörün de ikinci etapta yatırım kredisi kullandığı belirtilmelidir. Bu sektörler, *ağaç ürünleri imalatı* (yüzde 5,75), *kağıt hamuru, kağıt ve kağıt ürünleri sektörü* (yüzde 4,68) ve *ulaşım araçları sektörüdür* (yüzde 2,29).

Acil Destek Programı 3

Programın bu son diliminde il ve sektör açısından ikinci dilime göre herhangi bir fark bulunmadığı bilinmektedir. Ayrıca bu uygulamada sadece anonim şirketlerin kredi kullandığını ve dolayısıyla kredi kullanan şirket sayısındaki bir önceki uygulamaya göre göze çarpan daralmanın şaşırtıcı bulunmamasını belirtmek gerekmektedir.

⁴⁹ Bu bağlamdaki yorumum, özellikle, turizm, eğitim ve sağlık sektörü işyerlerinin genellikle imalat sanayii işyerlerine göre işletme sermayesi ihtiyaçlarının düşük olmasını göz ardı etmemektedir.

Tablo 6: Acil Destek Programı (3) Uygulama Sonuçları, Milyon TL

Coğrafi Bölge	İl	Firma Sayısı	İşletme	Yatırım	ACİL 3 Toplamı
Akdeniz	HATAY	9	747.200,00	1.265.639,98	2.012.839,98
	AGRI	1	0	410.000,00	410.000,00
Doğu Anadolu	ARDAHAN	1	150.000,00	0	150.000,00
	BİNGÖL	1	254.000,00	132.352,60	386.352,60
	BİTLİS	1	0	260.566,00	260.566,00
	ELAZIĞ	6	663.000,00	987.615,00	1.650.615,00
	ERZİNCAN	8	1.205.000,00	823.115,57	2.028.115,57
	ERZURUM	10	1.648.200,00	649.856,50	2.298.056,50
	HAKKARİ	1	378.025,32	0	378.025,32
	IGDIR	2	150.000,00	56.400,00	206.400,00
	KARS	8	673.600,00	695.929,00	1.369.529,00
	MUŞ	4	165.000,00	330.578,55	495.578,55
	ŞIRNAK	2	81.700,00	468.087,00	549.787,00
	TUNCELİ	0	0	0	0,00
	VAN	9	790.077,00	1.091.060,00	1.881.137,00
Güney Doğu Anadolu	ADIYAMAN	12	1.048.968,41	1.200.938,00	2.249.906,41
	BATMAN	5	416.000,00	544.489,44	960.489,44
	DIYARBAKIR	11	1.253.523,85	1.652.516,14	2.906.039,99
	KAHRAMANMARAŞ	0	0	0	0,00
	MARDİN	8	1.066.000,00	493.793,00	1.559.793,00
	ŞİRT	3	392.000,00	0	392.000,00
	ŞANLIURFA	5	572.200,00	249.568,00	821.768,00
İç Anadolu	SİVAS	4	78.500,00	169.108,31	247.608,31
	YOZGAT	3	609.899,00	0	609.899,00
Karadeniz	BAYBURT	0	0	0	0,00
	GÜMÜŞHANE	2	192.600,00	216.182,60	408.782,60
	ORDU	12	1.893.135,00	2.032.933,00	3.926.068,00
TOPLAM		127	14.428.628,58	13.730.728,69	28.159.357,27

127 anonim şirket 28, 1 Trilyon TL kredi kullanmıştır. Kullanılan kredi tutarının yüzde 51,2'si işletme kredilerinden yüzde 48,8'i de yatırım kredilerinden oluşmaktadır. Bu dağılım yaklaşık ikinci etap uygulamaları ile bir paralellik arz etmektedir. İşletme ve yatırım kredilerinin toplamının coğrafi bölgelere göre dağılımı irdelendiğinde, şirket sayıları paralelinde yine birinci sırayı Doğu Anadolu Bölgesi, ikinci sırayı Güneydoğu Anadolu almaktadır. Bu uygulamada bir önceki uygulamadan farklı olarak Karadeniz bölgesi üçüncü sıraya yerleşmiştir. Son iki sırada da Akdeniz ve İç Anadolu Bölgesi gelmektedir.

Bundan önceki her iki uygulamada da bölgelerinin içerisinde öne çıkan iller bu uygulamada da yerlerini hemen hemen korumaktadır. İşletme kredileri açısından Güneydoğu bölgesindeki bir farklılık vurgulanmalıdır. O da, Adıyaman ilindeki şirketlerin bölgenin işletme kredileri kullandırımından yüzde 22,1 oranında pay almaya başlamasıdır.⁵⁰

⁵⁰ Adıyaman ilinde yatırımı tamamlanarak işletmeye açılmayı bekleyen küçümsenmeyecek sayıda turizm işletmesi böyle bir gelişmeyi yaratmıştır.

Küçük bir kıyırdanış olarak da nitelendirilebilecek bir başka farklılık da Karadeniz bölgesi kapsamındaki illerden Gümüşhane'nin yine bölgenin işletme kredileri toplamından yüzde 9,23'lük pay almasıdır.

Durum, yatırım kredileri açısından incelendiğinde de yine temel eğilimler açısından herhangi bir önemli değişiklik göze çarpmamaktadır. Ancak burada da Adıyaman ili ve Gümüşhane ili şirketlerinde yatırım kredileri açısından bölgeleri içerisinde bir sıçrayış/canlanma olduğu gözlenmektedir.

Bu bağlamda bir başka husus, İç Anadolu bölgesinde kullanılan yatırım kredilerinin tümünün Sivas ili tarafından kullanılmış olmasıdır.

Tablo 7: Acil Destek Programı (3) Kredileri Sektörel Dağılım, Milyon TL

	İşletme	İşletme (%)	Yatırım	Yatırım (%)	Toplam	Toplam (%)
D İşletme						
DA Gıda ürünleri, içecek ve tütün imalatı	8.721.445,41	61,12	3.835.428,27	55,07	12.556.873,68	59,14
DB Tekstil ve tekstil ürünleri imalatı	1.302.800,00	9,13	193.041,00	2,77	1.495.841,00	7,04
DC Deri ve deri ürünleri imalatı		0,00		0,00	0,00	0,00
DD Ağaç ürünleri imalatı	190.000,00	1,33		0,00	190.000,00	0,89
DE Kağıt hamuru, kağıt ve kağıt ürünleri imalatı		0,00	425.000,00	6,10	425.000,00	2,00
DG Kimyasal malde ve ürünleri	1.113.523,55	8,22	295.424,14	4,24	1.468.947,69	6,92
DH Plastik ve kauçuk ürünleri imalatı	595.034,00	4,17	71.865,00	1,03	666.899,00	3,14
DI Metalik olmayan diğer miner al ürünleri imalatı	537.600,00	3,77	1.601.797,60	23,00	2.139.397,60	10,08
DJ Ana metal ve fabrikasyon metal ürünleri imalatı	905.000,00	6,34	405.000,00	5,81	1.310.000,00	6,17
DK Makine ve teçhizat imalatı	162.000,00	1,14	61.200,00	0,88	223.200,00	1,05
DN Başka yerde sınıflandırılmamış imalatlar	681.025,32	4,77	76.400,00	1,10	757.425,32	3,57
F İnşaat	150.000,00	1,04	300.000,00	4,18	450.000,00	2,10
Y Turizm (Oteliler ve benzerler)	10.000,00	0,07	5.958.573,68	83,40	5.968.573,68	28,20
M Eğitim		0,00	435.000,00	5,91	435.000,00	2,04
Y Sağlık		0,00	72.000,00	0,99	72.000,00	0,34
TOPLAM	14.428.628,58	100,00	13.730.728,69	100,00	28.159.357,27	100,00

Kaynak: Türkiye Kalkınma Bankası, Entegre Bankacılık Yazılımı Kredi - Muhasebe Modülleri Veri Tabanından kendi hesaplamalarımız.

Kredilerin bütünü, sektörel açıdan irdelediğimizde imalat sanayi alt sektörlerinin toplam kredilerin yüzde 75,41'ini, turizm sektörünün de yüzde 21,20'sini kullandığı görülebilir.

Kredi türüne göre durumda önemli bir farklılık göze çarpmaktadır. İşletme kredilerinde yüzde 98,9'u imalat sanayince kullanılmakta iken

geri kalanı hizmetler diye adlandırabileceğimiz sektörler ait olmaktadır (Bkz. 47 no'lu dipnot).

Yatırım kredilerinde, imalat sanayi yüzde 50,73'lük pay alırken, turizm sektörünün payı yüzde 43,40 olarak gerçekleşmiştir. Sektörel dağılımdaki ilk iki uygulamaya ait temel eğilimler üçüncü uygulamada kimi değişimler geçirmiştir. Bu değişimlere ilişkin özet bir değerlendirme şu şekilde yapılabilir: *tekstil ve tekstil ürünleri imalatı* sektörü payı dramatik bir biçimde gerilemiş, *gıda ürünleri, içecek ve tütün imalatı* sektörünün önceliği korunsa da, payı azalmış ve imalat sanayi alt sektörlerindeki çeşitlilik yüksek oranda artmıştır.⁵¹

Acil Destek Programlarının her üç etabına ait bir özet bilânçoaya göz atarak sonuç bölümüne geçmenin doğru olduğu düşünülmektedir.

Tablo 8: Acil Destek Programı (1, 2, 3) Toplulaştırılmış Sonuçlar

Programın Adı	Firma Sayısı	İşletme Kredileri (Milyon TL)	Yatırım Kredileri (Milyon TL)	Toplam Krediler (Milyon TL)
Acil Destek Programı 1	126	3.638.984,53	711.760,64	4.350.745,17
Acil Destek Programı 2	272	20.343.469,69	18.168.389,91	38.511.859,60
Acil Destek Programı 3	127	14.428.628,58	13.730.728,69	28.159.357,27
Toplam	525^(*)	38.411.109,27	32.610.888,24	71.021.997,51

Kaynak: Türkiye Kalkınma Bankası, Entegre Bankacılık Yazılımı Kredi - Muhasebe Modülleri Veri Tabanından kendi hesaplamalarımız.

(*) Bu sayının değerlendirilmesinde, aynı şirketin, birden fazla etapta kredi kullanmış olduğu dikkate alınmalıdır. Ancak bu oran en çok yüzde 7-8 civarındadır. 525 şirketin 339 adedi Türkiye Kalkınma Bankası'na kredilendirilmiştir.

Acil Destek Programlarına ilişkin kredi ödemeleri 1997 - 2005 döneminde gerçekleşmiştir.

⁵¹ Kredi kullandırımlarının sektörel dağılımı, Elvan, L. et. Al, *Bölgesel Gelişme ve Sektör- Bölge Yığılımları*, TÜSİAD-DPT, Türkiye Büyüme Stratejileri Dizisi No:4. Yayın No: TUSİAD-T/2005-09/408, Eylül, İstanbul, 2005 bulguları ile neredeyse birbir örtüşmektedir.

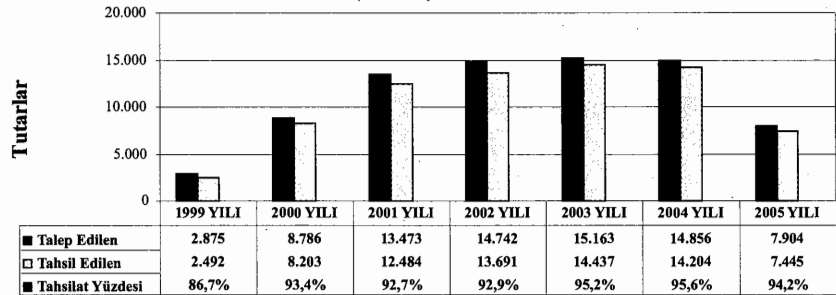
Tablo 9: Acil Destek Programı (1997- 2005) Yıllara Göre Ödemeler, (Milyon TL)

Yıl	Acil Destek Programı 1	Acil Destek Programı 2	Acil Destek Programı 3
1997	1.425.295		
1998	2.570.490		
2000	331.361	16.393.233	
2001	23.600	18.415.169	
2002		3.265.313	13.969.713
2003		438.180	13.282.299
2004			826.911
2005			80.435
	4.350.745	38.511.896	28.159.357

Kaynak: Türkiye Kalkınma Bankası, Entegre Bankacılık Yazılımı Kredi - Muhasebe Modülleri Veri Tabanından kendi hesaplamalarımız.

Tablo 8 ve 9'dan gözleneceği gibi bu dönem içerisinde 38,4 Trilyon TL İşletme kredisi, 32,6 Trilyon TL yatırım kredisi olmak üzere toplam 71 Trilyon TL kredi kullanılmış bulunmaktadır. Kullanılmış bulunan krediler, her şeye rağmen, bölge ekonomisine küçümsenmeyecek bir canlılık getirmiş, 9.000 kişilik ek bir istihdam⁵² yaratmaya katkıda bulunarak adeta tulumcaya konan ilk can suyuna benzer bir etki "pump priming effects" yaratmıştır.⁵³

Acil Destek Programlarınınca Kullanılan Kredilerden Tahsilatlar
(Bin YTL)

Not: Acil Destek Programı Kredilerinin yedi yıllık genel tahsilat oranı : % 93,8' dir

⁵² Ek istihdam sayılarının program etapları ve sektör bazındaki ayrıntılarına makalenin yazımı sırasında ulaşılamamıştır. Bu konuda ulaşılmaması planlanan sayılar kongre sırasındaki sunuşa yansıtılmaya gayret edilecektir.

⁵³ Şahinkaya, "Devlet Sanayi ve İşçi Yatırım Bankası'ndan Türkiye Kalkınma Bankası'na: 1975-2001 Döneminde Kurumsal Yapıdaki Temel Dönüşümler Üzerine Düşünceler ve Bazı Öneriler", ERC/METU Uluslararası Ekonomi Kongresi VI Kongre Tebliği, 11-14 Eylül 2002, ODTÜ, Ankara.

Kredilerin cari TL değeri ilk bakışta yüksek gibi görünebilir. Ancak, kullanılan kredilerin ödeme tarihlerindeki döviz kurlarıyla ABD Doları karşılıkları,⁵⁴ yedi yıllık bir süreç için oldukça küçüktür ve bunun altı özenle çizilmelidir.

26 il düzeyinde uygulanan bu programlarla aktarılan işletme kredileri; *64,006 Milyon ABD Doları, yatırım kredileri de 42,649 Milyon ABD Doları olmak üzere toplam yaklaşık olarak 107 Milyon ABD Doları düzeyindedir.*⁵⁵

Bir başka nokta da, kamuoyunda çokça “yanlış” bir biçimde tartışılan bu kredilere ait geri dönüş oranlarının farklı bir ifade ile de tahsilât rasyolarının oldukça düşük olduğu hususudur. Sarf belgelerinin kontrolü ve fiziki gerçekleşmenin yerinde tespiti ile bir anlamda hak ediş usulü dahilinde kullanılan bu kredilere ilişkin 1997-2005 dönemi tahsilât oranlarını gösterir grafik aşağıdaki gibidir.

Grafikten de görüleceği gibi, iki uluslararası krizin (Asya ve Rusya krizleri), bir büyük doğal afetin ve iki de büyük ulusal finansal krizin (2000 Kasım ve 2001 Şubat) yaşandığı dönemler dahil, yedi yıllık dönem de ortalama tahsilât rasyosu yüzde 93,8 düzeyinde gerçekleşmiştir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Sonuç ve değerlendirme bölümüne bir soru ile başlamanın yararlı olacağını düşünmekteyim. Acaba içinden geçmekte olduğumuz dönemde olduğu gibi 80 yılı aşkın tarihimizin her hangi bir evresinde ortalıkta bu kadar çok “plan”, “program”, “strateji” kelimelerini başlıklarında muhafaza eden “resmi politika dokümanı” niteliğine sahip belgelerin yayımlandığı başka herhangi bir dönem olmuş mudur?

Ayrıca bana göre, bu belgelerin birbiriyle illiyet bağı/bağları, farklı bir ifade ile “eşgüdümü” çok zayıftır ve hatta yoktur. Bu eşgüdüm eksik-

⁵⁴ Türkiye Kalkınma Bankası'nın Entegre Bankacılık Yazılımı Kredi - Muhasebe Modülleri Veri Tabanındaki bilgilere göre.

⁵⁵ Tutarın küçüklüğü ve bir dolu aksaklığına rağmen, ADFIAP (Association of Development Financing Institutions in Asia and the Pacific) 2002 yılında Acil Destek Programları Uygulamaları nedeniyle Türkiye Kalkınma Bankası'na “*En İyi Kırsal Gelişme Ödülü*” vermiştir. Ödül ile ilgili bilgi için bkz: http://www.adfiap.org/docs/2002_adfiap_awardees.pdf ve http://www.tkb.com.tr/adfiap/adfiap_2002.htm

liği, iktisat politikalarını tasarlayan, uygulamasında da görevli tüzel kişilikler arasında daha da yaygındır. Gerçekten de bu doküman yorgunluktan kurtularak bir sadeleştirme ve netliğe kavuşma, tüm altyapısı ve beşeri sermayesi tükenmiş bir mirasın üzerine Cumhuriyet Türkiyesini kuran, ümmetten bir ulus devleti yaratan, akıllı ve bilimi öne çıkaran kuşakların torunları, mirasçılarının atacakları birinci adım olmalıdır.

Böyle bir adımla, uluslararası iletişim ve ticaretin getirdiği değişmeleri hesaba katarak, toplumdaki kamusal ve özel kesimleri dinamik bir iktisadi seferberlik anlayışıyla yan yana getiren ulusal devlet çerçevesinde, dünyadaki yarışma ortamına dayanacak ve bu ortamda gelişimini sürdürebilecek *planlı, dengeli bir iktisadi kalkınmanın* sağlanmasının hareket noktası yaratılmış olacaktır.

Bu hareket noktası dahilinde de, Türkiye'nin yarınlarının ne olması lazım geldiği sorusunu kristalize ederek tarifleyen makro düzeydeki bir büyüme/bilgi toplumu için sanayileşme temelli gelecek planlaması oluşturulmalıdır. Bu gelecek planlaması, 1923'ün aydınlanma geleneğindeki gibi bu defa da 2023 yılına ait sabahlara uyanacak Türkiye'nin nasıl bir Türkiye olacağını içermeli ve doğal olarak böyle bir gelecek planlaması, Türkiye'de bölgeleri birbiriyle yarışır kılan (*potansiyelleri temelinde!*) bölgesel kalkınma konusunu da "*yeni bir anlayışla*" değerlendirmelidir/değerlendirecektir.

Bu genel tematik çerçeve paralelinde, çalışmadaki kurgu dahilinde somutlaştırabilecek noktalar aşağıdaki gibi özetlenebilir:

Öncelikle; yatırımları olumsuz yönde etkileyen, girişimcilerin önündeki belirsizliklerin azaltılması veya kaldırılmasına yönelik olarak projelerdeki kârlılığın ve gereken hallerde belli bir korumanın görünür bir gelecekte sürdürüleceğine dair güvenceler ve mekanizmalar yaratılmalıdır. Ayrıca, sektörlerde 1960'lar ve 1970'lerdeki gibi fiziki üretim-yatırım hedefleri, 1980'li ve 1990'lı yıllardaki gibi tamamıyla piyasa sinyallerine terk etmek yerine, belli bir teknolojik düzeye atlamak, üretim ve sermaye piyasalarını kökten değiştirmek amacıyla, kurumsal çerçeveyi ve ilgili bütün politikalar setini bu stratejik hedefe göre uyarlamak, koordine etmek şeklinde politikaların planlanması ihmal edilmemelidir.

Günümüz itibariyle uygulanmakta olan Devlet Yardımları Sisteminin (*teşvik sisteminin*) seçicilik ve yönlendiricilik özelliği kalmamıştır.

Bununla birlikte, ülkemiz uzun dönem sağlıklı büyüme rotasını da kaybetmiştir. Dolayısıyla da yeni bir sistemin oluşturulması gereği açıktır ve bu nokta bir tutku haline gelmiş bulunan Avrupa Birliğine giriş sürecinin de olmazsa olmazlarından. Bu çerçevede öncelikle ülkemiz için yukarıda hareket noktası üzerine değinmede bulunduğum yeni bir kalkınma/büyüme stratejisi hazırlanmalı ve devlet yardımları sistemi bu stratejiye dayandırılmalıdır.

Ülkenin reel sektör envanteri ve buna bağlı gelişmişlik haritası çıkarılmalı ve Devlet Yardımları Sisteminde gerek 4325 sayılı Yasa gibi Vergisel Teşviklerde gerek KOBİ kredileri v.b. gibi teşvik politikalarında yer alan *aynı illeri* kapsayacak şekilde yeniden belirlenmeli ve gerekirse 2002/4720 Sayılı BKK “İstatistikî Bölge Birimleri Sınıflandırması” da dahil (*ya da paralelinde*) yeniden gözden geçirilmelidir. Örneğin mevcut teşvik sistemi anlamında 4325 sayılı Yasa kapsamında 22 il, KOBİ’leri destekleme de 33 il, tebliğin ana konusu olan Acil Destek Programlarında 26 il ve Kalkınmada Öncelikli Yörelere Kapsamında da 50 il (2 ilçe) bulunmaktadır. Öncelikle gelişmişlik haritası bir temele bağlanmalı, adı koyulmalı ve ortak bir zemin yaratılmalıdır. Böylece, ülkemizde genellikle il / ilçe düzeyinde ele alınmakta olan bölgesel gelişme farklılıklarını gidermeye dönük karar ve uygulamaların (*özellikle Kalkınmada Öncelikli Yörelere ve Doğu-Güneydoğu Anadolu bölgeleri*) iller düzeyinde değil bir *gelişme havzası/cazibe merkezi* mantığıyla ele alınmasının da yolu açılmış olacaktır.

Günümüz Türkiyesinde üretim faaliyetlerinin mekansal dağılımı, ülkeyi sanayisizleşmeye götüren kaynak tahsisi politikaları doğrultusunda çarpık bir görünüm almıştır. Bu politikalar, çoğu deniz kıyısındaki büyük kentlerimizde önemli yığılmalar yaratmış, zaten çok zayıf olan arazi kullanım ve imar disiplini hemen tümüyle ortadan kalkmış ve bu çarpık ve yetersiz sanayileşmeyle birlikte ülkemiz, oldukça derin çevre yozlaşmaları ile karşı karşıya kalmıştır. Anlamlı bir bölgesel gelişme programının uygulanabilmesi/sanayinin yaygınlaştırılması için, çok daha basit ve köklü başlangıç şartlarının oluşması, yani arazi kullanımı, kentleşme ve imar disiplinini sağlayacak mevzuatın da elden geçirilmesi ve tavizsiz uygulanması gerekmektedir.

Kanımızca, dünyanın pek çok ülkesinde olduğu gibi, Türkiye’de de başarılı bir uygulaması bulunmayan ve genellikle, tarım, tarıma da-

yalı sanayiler, alt yapı ve sosyal yatırım ağırlıklı projeler toplamından oluşan bölgesel kalkınma planlarının, başka bir ifade ile gelişmemiş mekanlara sanayi götürmek için teşvikler ve topluma maliyeti çok yüksek projelerin yerine, yakın tarihin başarılı sanayileşmiş ülke deneyimlerinin öğrettiği, belirli sektörler üzerine yoğunlaşan ve bir liberasyon takvimine bağlı olarak uygulanan “selektif korumacılık” temelinde kurgulanan/tasarlanan “*sektör-proje hedefli sanayileşme politikaları*” uygulanmalıdır.

Sektör/proje hedeflemesinden anlaşılması gereken, dinamik karşılaştırmalı üstünlükler yaratılmasına yönelik olarak belirli sektörlerin saptanıp, bu sektörlerde planlı, programlı bir gelişme stratejisinin uygulanmasıdır. Hedefleme sözcüğünün de ima ve telkin ettiği gibi, sektör hedeflemesi, kaynak dağılımı işlevini tamamen piyasanın eline bırakmamakta, hangi sektörlerin uluslararası pazarlarda rekabet edebilir hale geleceğine devletin karar vermesini öngörmektedir. Devlet, bu yönde gerekli teşvik ve koruma araçları ile seçilen sektörlerin rekabet gücünü artırmayı planlar. Burada elbette “*piyasalar*” mı yoksa “*devlet*” mi? sorusu/ikilemi akla gelebilir Ancak, kalkınmışlık düzeylerindeki başarıları hakkında tartışmasız ortak mutabakat sağlanmış ülke örnekleri “objektif” olarak incelendiğinde, bu başarıların hiçbir biçimde “*piyasa mucizesine*” dayanmadığını görmek mümkündür. Zira rekabeti teşvik eden ve ülke kaynaklarını en iyi kullanmayı hedef alan bir devlet yönlendirmesi, piyasaları ikame etmekten ziyade piyasa mekanizmasının işlemesine katkıda bulunabilmektedir.

Büyük özel sektörün; bölgesel planlar çerçevesinde çeşitli teşvikler ve sübvansiyonlarla, KÖY'lere, gerice yörelere, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerine yatırım yapmakta zorlandığı, bu tür kalkınma ve sanayi politikaları - programlarının genellikle başarılı olmadığı ülkemiz açısından yaşanmış ve saptanmış bir gerçektir. Acil Destek Programları da, bir miktar farklılık olsa da, bu bağlamda değerlendirilmelidir. Ancak, kanımızca Acil Destek Programlarının yedi yıllık uygulama dönemindeki 107 milyon ABD Doları karşılığı küçük desteği ve yaklaşık 9000 kişilik ek istihdam yaratması yanında en temel eksikliği, destek kapsamında mütalaa edilebilecek projelerin, Güneydoğu Anadolu Projesi gibi büyük bir proje ile fiziki ve ekonomik bağlantılarının, farklı bir ifadeyle ileri-geri bağlantılarının hiç aranmayışıdır. İçinde yaşadığımız coğrafyanın güneydoğusunda oluşmakta olan ulus-

lararası gelişmeler ve bu gelişmelere ait “yakıcı” muhtemel gelişme patikaları, yukarıda bahsedilen koordinasyonsuzluk başta olmak üzere diğer politika uygulama ve tasarımlarının bir arada ve süratle gözden geçirilmesini zorunlu kılmaktadır. Bu bağlamda, “yeni” ama içerik olarak aynı, Acil Destek Programları “*icat etmenin manasızlığı*” çıplak bir gerçek olarak ortadadır.

İktisadi büyümenin kaynakları arasında Toplam Faktör Verimliliğinin payını artırabilmek için beşeri sermayenin gelişmesine katkı sağlamak amacıyla eğitim ve sağlık harcamalarına ilişkin kaynak tahsisinde; sosyo-ekonomik ve/veya insani gelişme düzeylerini esas alan bir yaklaşımla bölgesel kaynak tahsis modelleri geliştirilmelidir.

Unutulmamalıdır ki, Türkiye'nin, uzun vadeli ve dengeli bir sanayileşme/kalkınma hamleleri, kısa/orta vadeli ama ardı arkası kesilmeyen istikrar programlarına terk etme zihniyetinden vazgeçmesi gerekmektedir. Sektörler ve bölgelerarası kaynak tahsislerini uzun vadeli bir iktisadi kalkınma stratejisi doğrultusunda yönlendiremeyen hiçbir ülkenin özellikle de Türkiye gibi görece geri bir ekonomik yapılanmanın gelişmiş ülkeler arasına girmesi ve orada varlığını korumaya devam etmesi olasılığı bulunmamaktadır.

Ayrıca, “yeni” alanlara yatırım yapacak firmaların finansmanını ve gelişmemiş yörelere dönük kredilendirme faaliyetlerini, gerek geleneksel “*ticari*” esaslı bankacılık yöntemleriyle gerekse de *uygulamaları itibarıyla kısa dönem perspektifli* sermaye piyasalarıyla çözüme kavuşturmanın güçlüğü nedeniyle devlet, bu “*finansmanı*” esas olarak Kalkınma ve Yatırım Bankaları aracılığıyla özel bir tarzda düzenlemek durumundadır. İktisadi kalkınma (sanayileşme)/büyüme için; mali kesimin (*özellikle bankacılık kesimi*) ekonominin reel kesimiyle paralel bir gelişme göstermesi zorunludur. Kullanılabilir fonların yatırımcılara kısa ve dolaysız yoldan ve de asgari kaynak maliyetiyle aktarılabilmesi mali piyasaların/bankacılık sektörünün sağlıklı çalışmasına bağlıdır. Unutulmamalıdır ki; bankaların temel iktisadi fonksiyonu, ülkenin iktisadi büyümesinin sağlanarak refah düzeyinin yükseltilebilmesi için tasarruf-yatırım ilişkisini düzenlemek ve ödünç verilebilir nitelikteki fonları verimlilik düzeyi yüksek yatırım projeleri arasında tayınlamak/dağıtmaktır. Bu bağlamda, genel olarak finansal piyasalar ve özel olarak da *bankacılık kesimi ile iktisat politikaları arasında tutarlı or-*

ganik bağlar yeniden tesis edilmeli ve hazırlanacak yasal düzenlemlerde de bu birliktelik kesinlikle ihmal edilmemelidir.

Son gelişmeler paralelinde bir değerlendirme ile nihayetlendirelim. Bir gün ülkemiz, bankacılık sektörüne kalkınma ve sanayileşmenin motoru olma işlevini kazandırmayı hedefleyen bir anlayışa yeniden kavuşursa, yabancı bankaların egemen olduğu bir durumla uğraşmak ve ulusal finansal mimariyi yeniden inşa etmek çok daha güç ve belki de imkansız olacaktır.

EK-1

EK-2

KAYNAKÇA

- Adelman, I ve Erinç Y, "The Minimal Conditions for a Financial Crisis: A Multiregional Intertemporal CGE Model of the Asian Crisis", *World Development*, 28(6): 1087-1100, June 2000.
- Amin, S., *Eşitsiz Gelişme*. Arba Yayınları, No:50, İstanbul, Aralık 1991.
- Amstrong, H. ve Taylor, J., *Regional Economics and Policy*, Harvester-Wheatsheaf, New York, 1993.
- Ataay, F., "BKA Tasarımının 'Kalkınma' Anlayışı Üzerine", *Bölge Kalkınma Ajansları Nedir, Ne Değildir?*, (Derleyen: Menaf Turan), YAYED, Paragraf Yayınları/06, Ankara, 2005, s. 15-32.
- Arslan, Kahraman, "Bölgesel Kalkınma Farklılıklarının Giderilmesinde Etkin Bir Araç: Bölgesel Planlama ve Bölgesel Kalkınma Ajansları", *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl:4 Sayı:7 Bahar 2005/1, 2005, s.275-294
- Avaner, T., "BKA Siyasal Rejim Sorunu Yarattır mı?", *Bölge Kalkınma Ajansları Nedir, Ne Değildir?*, (Derleyen: Menaf Turan), YAYED, Paragraf Yayınları/06, Ankara, 2005, s. 239-262.
- Bayraktar, F., *AB'nin Bölgesel Kalkınma Politikası ve Bu Politikanın Aday Olarak Türkiye Açısından Anlam ve Önemi*, Türkiye Kalkınma Bankası Araştırma Müdürlüğü, GA/02-05-14, Ankara, Eylül 2002.
- Bayramoğlu, S., "Türkiye'de Bölgesel Politikaların Gelişimi", *Bölge Kalkınma Ajansları Nedir, Ne Değildir?*, (Derleyen: Menaf Turan), YAYED, Paragraf Yayınları/06, Ankara, 2005, s.35-120.
- Berber, M. ve Celebçi, "Türk Bölgesel Kalkınma Politikalarında Yeni Arayışlar: Kalkınma Ajansları ve Türkiye'de Uygulanabilirliği", *Doğu Karadeniz Bölgesel Kalkınma Sempozyumu*, 13-14 Ekim 2005, Trabzon, 2005, <http://www.metinberber.ktu.edu.tr/linkler/kajans.pdf>
- Boratav, K. ve Türkcan, E. (ed), *Türkiye'de Sanayileşmenin Yeni Boyutları ve KİT'ler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1993.
- Chang, H. J. "Kalkınma Reçetelerinin Gerçek Yüzü", İletişim Yayınları, Araştırma ve İnceleme Dizisi:153. İstanbul, 2003.
- Chang, H. J (editor), "Rethinking Development Economics", Anthem Press, June, 2003.
- Corbidge, Stuart (editor), *Development Studies*, Arnold (A member of the Hodder Headline Group), London, 1995.
- Çamur, C. K. ve Gümüş, Ö., "İstatistik Bölge Birimleri- Nuts Sistemi", *Bölge Kalkınma Ajansları Nedir, Ne Değildir?*, (Derleyen: Menaf Turan), YAYED, Paragraf Yayınları/06, Ankara, 2005, s.147-156.
- Çiçekoğlu, F., *Türkiye'nin AB'ne Uyum Sürecinde AB Bölgesel Kalkınma Politikaları ve Güneydoğu Anadolu Projesi*, (mimeo), Ankara, Kasım 2001.
- Demir, A. ve Yiğidim, A., "Sürdürülebilir Kalkınma ve Türkiye'de Bölgesel Yakınsama Analizi: 1997-2001 Dönemi", *Türkiye İktisat Kongresi 2004 Kongre Tebliğleri*, Cilt 7, İzmir, 2004.
- Demirci, G. A., "Bölgesel Kalkınma Ajansları", *TSBD Sosyal Bilimler Kongre Tebliği*, Ankara, Aralık 2003.
- Demirci, G. A., "Farklı Ülkelerde Bölge Kalkınma Ajansları", *Bölge Kalkınma Ajansları Nedir, Ne Değildir?*, (Derleyen: Menaf Turan) YAYED, Paragraf Yayınları/06, Ankara, 2005, s.181-195.

- Dinler, Z., *Bölgesel İktisat*, Uludağ Üniversitesi, Bursa, 1986.
- Doğruel, F, et.al., “Türkiye’de Bölgesel Yakınsama: Kalkınmada Öncelikli İller Politikası Başarılı mı?”, *ERC/METU Uluslararası Ekonomi Kongresi VI Kongre Tebliği*, ODTÜ, Ankara, 2002.
- Doğruel F. Doğruel A.S., “Türkiye’de Bölgesel Gelir Farklılıkları ve Büyüme”, *Küresel Düzen: Birikim, Devlet ve Sınıflar, Korkut Boratav’a Armağan* (Editörler: Ahmet Haşim Köse, Fikret Şenses, Erinc Yeldan), İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 287-318.
- DPT, *VIII. Beş Yıllık Kalkınma Planı Bölgesel Gelişme Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, 2502-ÖİK:523, Ankara, 2000.
- DPT, *VIII. Beş Yıllık Kalkınma Planı Öncesinde Bölgesel Gelişme, 1996-2000*, Ankara, 2000.
- Duran, M., *Türkiye’de Uygulanan Yatırım Teşvik Politikaları 1968-1998*, T.C. Hazine Müsteşarlığı, Araştırma ve İnceleme Dizisi, No:19, Ankara, 1998.
- Duran, M., *Türkiye’de Yatırımlara Sağlanan Teşvikler ve Etkinliği*, T.C. Hazine Müsteşarlığı, Araştırma ve İnceleme Dizisi, No:32, Ankara, 1998.
- Ergun, T., “Bölgelerarası Dengesizliklerin Giderilmesinde Bölgesel Örgütlenmelerin Önemi: TVA” *Amme İdaresi Dergisi*, C.26, S.1, Ankara, Mart 1998.
- Elvan, L. et. Al, *Bölgesel Gelişme ve Sektör- Bölge Yığınlaşmaları*, TÜSİAD-DPT, Türkiye Büyüme Stratejileri Dizisi No:4. Yayın No: TUSİAD-T/2005-09/408, İstanbul, Eylül 2005.
- Eşiyok, B., *Türkiye Ekonomisinde Bölgesel Dengesizlikler (Doğu ve G. Doğu Anadolu Bölgelerinin Kalkınmasına Yönelik Bir Model Önerisi)*, Türkiye Kalkınma Bankası, İktisadi Araştırmalar, Ankara, Kasım 2002.
- Evren, Y. ve Çekiç, İ.T., “Yeni Bölgecilik Kıskaçında Türkiye”, *Cumhuriyet Gazetesi*, 7.11.2003.
- Freyssinet, J., *Az gelişmişlik İktisadı*, (Çev:T.Öcal-M.Ali Kılıçbay), Gazi Üniversitesi Yayın No:73, Ankara, 1985.
- Grabel, I., “Speculation-Led Economic Development: A Post-Keynesian Interpretation of Financial Liberalization Programmes in The Third World”, *International Review of Applied Economics*, 1995, 9(2), s.127-249.
- Güler, A. B., “Sunuş” *Bölge Kalkınma Ajansları Nedir, Ne Değildir?*, (Derleyen: Menaf Turan), YAYED, Paragraf Yayınları/06, Ankara, 2005, s.3-10.
- Güler, A. B., “Bölge Ajansları AB Operasyonudur”, (Röportaj: Işık Kansu), *Cumhuriyet Strateji*, 22 Mayıs 2006.
- Hine, D., *Governing Italy*, New York, Oxford University Press, 1993.
- Hirschman, O., “The Rise and Decline of Development Economics”, *Essays in Trespassing - Economics to Politics and Beyond* içinde Cambridge University Press, Cambridge, 1981, s. 1-4.
- Ildrır, M., *Bölgesel Kalkınma ve Gelişme Stratejileri*, Nobel Yayınları No:714, Ankara, Ekim 2004.
- Karaca, O., “Türkiye’de Bölgelerarası Gelir Farklılıkları: Yakınsama var mı?”, Türkiye Ekonomi Kurumu Tartışma Metni, 2004/7, Ankara, Nisan 2004.
- Karasu, K., “İngiltere’de Bölge Kalkınma Ajansları”, *Bölge Kalkınma Ajansları Nedir, Ne Değildir?*, (Derleyen: Menaf Turan), YAYED, Paragraf Yayınları/06, Ankara, 2005, s.197-238.

- Kemp, T., *The History of Industrialization*, 2nd edition, Longman Group U.K. Limited London, 1993.
- Köstekli, İpek, Ş., “Avrupa Birliği’nde Bölgesel Kalkınma Politikaları”, *Ekonomide Durum*, Güz, Türk-İş Araştırma Merkezi, Ankara, 1999.
- Kulhan, E., *Yatırımlarda Devlet Yardımları ve Kalkınmada Öncelikli Yörelere Sağlanan Diğer Destekler*, Devlet Planlama Teşkilatı, Bölgesel Gelişme ve Yapısal Uyum Genel Müdürlüğü, Haziran, Ankara, 1998.
- Küçük, U.N ve Altuğ, G.S., “Türkiye’de Bölgesel Farklılıklar ve Yatırımların Seyri: Yoksul ve Zengin Bölgeler Arasındaki Fark Azalmakta mı?” *Ekonomik Büyümenin Dinamikleri ve İstihdam: Kaynaklar ve Etkileri*, (Ed: Doç. Dr. Bilin Neyaptı), Türkiye Ekonomi Kurumu, Ankara, 2006.
- MGK, *Türkiye’de Bölge Planlamasının Evreleri*, Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği, Ankara, 1993.
- Oyan, O., “Kalkınma Ajansları: Amaç Gerçekten Kalkınma mı?”, *Mülkiye Dergisi*, Kış /2005, 249, Ankara, 2005, s.63-73.
- Özen, P., “Bölge Kalkınma Ajansları”, *Tepav*, Epri, Yönetişim Etütleri, Bölgesel Kalkınma, 2006,
<http://www.tepav.org.tr/tur/admin/dosyabul/upload/bolgeselkalkinmabilginotu.pdf> (Erişim Tarihi, 10 Haziran 2006).
- Özküten, S. ve Ergünel, M., *Avrupa Topluluğu’nun Bölgesel Politikası*, Devlet Planlama Teşkilatı, Ekonomik Araştırmalar ve Değerlendirmeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 1992.
- Öztürk, L., “Bölgelerarası Gelir Eşitsizliği: İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflandırması’na (IBBS) Göre Eşitsizlik İndeksleri İle Bir Analiz (1965-2001)”, *Akdeniz Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi* (10), Antalya, 2005, s.95-110.
- Sarıca, İ., “Türkiye’de Bölgesel Gelişme Politikaları ve Projeleri”, *Akdeniz Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi* (1), Antalya, 2001, s.154-204.
- Serdengeçti, T., “Yatırım Teşvik Tedbirleri ve Güneydoğu Uygulaması”, *Güneydoğu Anadolu Projesi: Türkiye’nin Geleceğinde GAP’ın Yeri*, Sempozyum, 12-16 Haziran 2000, TCMB, Eğitim Müdürlüğü Yayını, Ankara, 2000, S.83 - 170.
- Shapiro ve Taylor, L., “The State and Industrial Strategy”, *World Development*, 18 (6), 1990, s.861-878.
- Somel, A- Ekiz, C., “AB Plancılığına Geçiş: Ön Ulusal Kalkınma Planı”, *Bölge Kalkınma Ajansları Nedir, Ne Değildir?*, (Derleyen: Menaf Turan), YAYED, Paragraf Yayınları/06, Ankara, 2005.
- Somel, C., Küreselleşen Dünyada Kalkınma Stratejisi Nasıl Olmalı? *Emek Politikaları Sempozyumu Tebliği*, Ankara, 24 Mart 2001.
- Sönmez, M., *Bölgesel Eşitsizlik: Türkiye’de Doğu Batı Uçurumu*, Alan Yayınları, İstanbul, 1998.
- Stiglitz, J. E., “The Role of the State in Financial Markets”, *Proceedings of The World Bank Annual Conference 1993 on Development Economics, Supplement* içinde s.19-52, March 1994, The World Bank, 1994.
- Şahinkaya, S., *Sanayileşme Süreçleri ve Kalkınma-Yatırım Bankaları: Teorik Bir Çerçeve ve Türkiye Örneği*, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları No.23, Tezler Dizisi: 7, Kasım, Ankara, 1999.

- Şahinkaya, S., "Bölgesel Dengesizliği Gidermeye Yönelik Politikalar: Dünya ve Türkiye'den Örnekler", *VI. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi, Kongre Tebliği*, 17-19 Kasım 1999, ODTÜ Ankara, 1999.
- Şahinkaya, S., "Bölgesel Dengesizliği Giderme Çabalarında İki Karar", *Mülkiye Dergisi*, C.23, S.215, Mart-Nisan, Ankara, 1999. Bu makale, 2001 yılında *Cevat Geray'a Armağan* içinde s.669-683, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları No: 25'de yeniden yayınlanmıştır.
- Şahinkaya, S., "Avrupa Birliği Sürecinde 'Kamu Girişimciliği'nin Manevra Alanları Üzerine Bir Not", (*yeniden basım*) *Mülkiye Dergisi*, C.24, S.224, Eylül-Ekim, Ankara, 2000.
- Şahinkaya, S., "Türkiye'nin Bölgesel İktisadi Dengesizlikleri Giderme, "Bölgesel Gelişme Stratejisi" Oluşturma Gayretleri Üzerine Değınmeler ve 'Yeni' Bir Örgütlenme Önerisi", *ERC/METU Uluslararası Ekonomi Kongresi V Kongre Tebliği*, 10-13 Eylül 2001, ODTÜ Ankara.
- Şahinkaya, S., "Devlet Sanayi ve İşçi Yatırım Bankası'ndan Türkiye Kalkınma Bankası'na: 1975-2001 Döneminde Kurumsal Yapıdaki Temel Dönüşümler Üzerine Düşünceler ve Bazı Öneriler", *ERC/METU Uluslararası Ekonomi Kongresi VI Kongre Tebliği*, 11-14 Eylül 2002, ODTÜ Ankara.
- Şen, Z., Türkiye'nin AB Adaylığı ve Katılım Öncesi Stratejisi Çerçevesinde Bölgesel Politika Alanında Uyum Durumunun Değerlendirilmesi, *Avrupa Birliği Genel Sekreterliği Uzmanlık Tezi*, Mayıs, Ankara, 2004.
- Şenses, F. (yayına hazırlayan), *Kalkınma İktisadi Yükselişi ve Gerilemesi*, (Çev. Sedef Öztürk), İletişim Yayınları, Araştırma İnceleme Dizisi, İstanbul, 1996.
- Şenses, F., "Neoliberal Küreselleşme Kalkınma İçin Bir Fırsat mı, Engel mi?", *ERC Working Paper in Economic*, 04/09, METU, Ankara, 2004.
- Tekeli, İ., "Dört Plan Döneminde Bölgesel Politikalar ve Ekonomik Büyümenin Mekan-sal Farklılaşması", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Özel Sayı, Ankara, 1981.
- Trak, A., "Gelişme İktisadının Gelişmesi: Kurucular", *Yapıt, Toplumsal Araştırmalar Dergisi*, S.5. Ankara, 1984.
- TKB, *Kalkınma Bankacılığı ve Türkiye Kalkınma Bankası: (Karşılaştırmalı Analiz ve Hedefler)*, Hizmete Özel, 13 Ekim, Ankara, 2004.
- Tunbul, M., *Türkiye'de Bölgesel Planlama Çalışmaları*, DPT, Ankara, 1991.
- Turan, M. (Derleyen), *Bölge Kalkınma Ajansları Nedir, Ne Değildir?*, YAYED, Paragraf Yayınları / 06, Ankara, 2005.
- Türel, O., "Planlama Stratejileri", *Değişim Süreci İçerisinde Türkiye Sanayii Sempozyumu*, TMMOB, Ağustos, Ankara, 1994, s. 4-13.
- Türker, M., "İtalya Yönetim Sistemi", 2006
<http://birimweb.icisleri.gov.tr/strateji/arastirma/21yy/italya.pdf>, Erisim tarihi: Mayıs 2006
- Üşür, İ., "Teknoloji ve Tarih: Farklı Vizyonlar Benzer Sonuçlar" *Onbirinci Tez*, İstanbul, 1991, s. 11.
- Üşür, İ., "Sanayileşmenin Adı", *Mürekkap*, Kış-Bahar, Ankara, 1995.
- Yeldan, E., "Neoliberal Küreselleşme İdeolojisinin Kalkınma Söylemi Üzerine Değerlendirmeler", *Praksis*, Yaz 2002, S.7, Ankara, 2002.
- Weiss, L. ve Hobson, M., J., *States and Economic Development: A Comparative Historical Analysis*, Polity Press, Cambridge, UK, 1995.

AB KIRSAL KALKINMA POLİTİKA TRANSFERİ ANALİZİ: Kalkınma Planlarından “Ulusal” Kırsal Kalkınma Stratejisi’ne

Gökhan GÜNAYDIN*

Cumhuriyet dönemi boyunca gösterilen çabalara karşın, Türkiye'nin kırsal alanlarında önemli sorunlar bulunmaktadır. Kırsal işgücünün yalnızca % 22,9'unun tarım dışı iktisadi faaliyetlerde çalışıyor olması, tarım sektörünün Türkiye kırsalındaki önemini ortaya koymaktadır. Tarım sektöründe de arazi mülkiyetinin adaletsiz dağılımı, örgütlenme ve yatırım eksikliği gibi temel sorunlar yanında, 2000'li yıllarla birlikte uygulanma derecesi artan neoliberal politikaların doğurduğu gelir aşınımı söz konusudur. Türkiye'nin Anayasalarında ve Beş Yıllık Kalkınma Planlarında ifadesini bulan kırsal kalkınma politikaları, içerdiği politika eksiklikleri ve uygulama araçlarının yetersizliğine karşın, çerçevesi çizilen sorunların çözümüne odaklanmıştır. Son dönemde ise, AB'nin genişleme ve katılım öncesi süreçleri için oluşturduğu kırsal kalkınma politikalarının, Türkiye'ye aktarıldığı görülmektedir. Kırsal Kalkınma İçin Katılım Öncesi Mali Araç (IPARD) fonlarının kullanımında, AB kırsal kalkınma politikalarının ulusal mevzuata aktarılması bir ön koşul niteliğine getirilmiştir. Bu bağlamda, Türkiye'de birçok kurum ve kuruluşun katkısı ile oluşturulan Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi'nin, IPARD önlemleri ile benzerliği dikkat çekici düzeydedir. Bu çalışmada, AB odaklı kırsal kalkınma arayışlarının, Türkiye için uygun politika seçeneği oluşturma kapasitesine ilişkin analitik bir tartışma yapılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kırsal Kalkınma, toprak reformu, kooperatifçilik, kırsal yerleşme, IPARD.

78 milyon hektar yüzölçümüne sahip olan Türkiye, 73 milyon nüfusa sahiptir. Kentleşme oranı % 65 olan ülkede, 24 milyona yakın kırsal nüfus 2.265 belde, 36.527 köy, 42.098 köy altı yerleşme (köy bağılı) olmak üzere toplam 80.890 kırsal yerleşmede yaşamaktadır.¹

* Dr., TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası Genel Başkanı

¹ DİE, 2001 Genel Tarım Sayımı Köy Genel Bilgileri, Yayın no : 2898, Temmuz 2004, Ankara.

Tüm köyler ve nüfusu 25 binden az olan il ve ilçe merkezlerinde toplam hanehalkı sayısı 6.189.351 iken, bunlardan 4.106.983'ü tarımsal faaliyetle uğraşmaktadır.² Bu durum, kırsal alanda hane halklarının uğraşları arasında tarımın baskın yerini ortaya koymaktadır.

Kırsal istihdamın yapısı ve niteliğine ilişkin araştırmalar da, buna koşut bir durum saptaması yapmaktadır.³ Buna göre, kırsal işgücünün % 22,9'u, yani yaklaşık dörtte biri imalat sanayii, ticaret, ulaştırma, inşaat, toplum hizmetleri gibi tarım dışı gelir getiren iktisadi faaliyet kollarında çalışırken, işgücünün geriye kalan % 77,1'si tarımda işlenmektedir. Bu durum, kırsal kalkınma ile tarım sektörü arasındaki güçlü bağa işaret etmektedir.

Bu doğrultuda, kırsal alanın başat iktisadi faaliyeti olan tarımdan koparılmış bir kırsal kalkınma sürecinin, kalıcı ve sürekli sonuçlar doğuramayacağı, bu makalenin temel tezi olarak işlenmektedir. Keynesçi Refah Devleti döneminde Türkiye'nin kalkınma çabalarında bu bağ korunup geliştirilmeye çalışılırken, neoliberal dönemde kırsal kalkınmanın en güçlü iktisadi ayağı olan tarımdan "bağımsızlaştırıldığı" gözlenmektedir. Bu süreç, aynı zamanda kalkınma kavramının iğnin boşaltılmasına da işaret etmektedir.

Çalışma kapsamında, Türkiye'de kırsal-tarımsal kalkınma çabalarının süreklilik ve kopuş içeren dönemleri analiz edilerek, yukarıda belirtilen temel tezin gerekçeleri ortaya konulacaktır.

KIRSAL ALAN KIRSAL KALKINMA

Türkiye'de üzerinde uzlaşmış bir kırsal alan tanımlaması bulunmamaktadır. 442 sayılı Köy Kanunu,⁴ 5393 sayılı Belediye Kanunu,⁵ Ge-

² DİE, *Hanehalkı İşgücü İstatistikleri 2001*, Ocak 2003, Ankara. Aynı kaynakta, nüfusu 5.000'den az yerleşim yerlerinde bulunan "tarım işletmesi" sayısı 3.697.743 olarak belirtilmektedir.

³ Özgür, Teoman, "Türkiye Tarımında Kapitalist Dönüşüm Tartışmalarına Bir Katkı", *Gazi Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 3, Kış 2001, s.41-60.

⁴ Nüfusu iki binden aşağı yurtlara köy, nüfusu 2.000 ila 20.000 arasında olanlara kasaba ve 20.000'den çok nüfuslu alanlar şehir olarak tanımlanır.

⁵ Köylerin veya muhtelif köy kısımlarının birleşerek belediye kurabilmeleri için, en az 5 bin olarak nüfus ölçütü ve mesafe ölçütü getirilmektedir.

nel Nüfus Sayımı (2000),⁶ Genel Tarım Sayımı (2001),⁷ Hanehalkı İş-gücü Anketleri,⁸ Köy Envanteri (1997),⁹ Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması (2003),¹⁰ Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Kırsal Planlama Özel İhtisas Komisyonu Raporu,¹¹ Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı,¹² Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi¹³ gibi metinlerde, farklı kırsal alan tanımı ve ölçütleri kullanılmaktadır. Ancak bu farklı tanımlar, belirli bir nüfus ölçütünün altında nüfus barındıran kentsel olmayan alanların kırsal alan olarak betimlenmesinde ortaklaşmaktadır.

Köy kalkınması ve toplum kalkınması, Türkiye Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda eş anlamlı olarak görülmüştür. Kır-kent ayrımı üzerinden yapılan amaç belirlemeler de söz konusudur; "Kırsal/kentsel ikiliğini hafifletmek, kırsal yerleşmeleri kentin olanaklarına kavuşturmak, iki toplumsal yapı arasındaki nitelik farkını bir derece farkı haline getirmek, Türkiye'deki köy kalkınmasının başlıca amacıdır."¹⁴

Köy kalkınmasına ilişkin tanımlamaların, aynı zamanda köylerin ve köylülüğün kısıtları ile köy kalkınmasının nesnel koşullarını da açıklayıcı nitelikte olması beklenir. Bu doğrultuda olmak üzere "(köy

⁶ Yerleşim yeri temelinde geliştirilen demografik tanımlar bağlamında, "köy nüfusu" köy ve bucak nüfuslarına, "şehir nüfusu" ise il ve ilçe merkezleri belediye sınırları dahilindeki nüfusa karşılık gelmektedir.

⁷ "Köy Genel Bilgi Anketi" tüm köyler ve nüfusu 25 binden az olan il ve ilçe merkezlerinde, "Tarımsal İşletme Listeleri" tüm köyler ve nüfusu 25 binden az olan yerleşim yerlerinde, "Tarımsal İşletmeler (hanehalkı) Anketi" ise tüm köyler ve nüfusu 5 binden az olan il ve ilçe merkezlerinde uygulanmıştır.

⁸ 20 binden az nüfuslu yerleşim yerleri kır olarak tanımlanmıştır.

⁹ Nüfusa bakılmaksızın bucak, köy belediyesi ve köy statüsündeki tüm yerleşim yerleri kapsam içine alınmıştır.

¹⁰ Nüfusu 10 binden küçük olan tüm yerleşim yerleri kırsal örnek çerçevesini oluşturmuştur.

¹¹ Kırsal alan; yaşam ve ekonomik faaliyetlerin önemli ölçüde doğal kaynakların kullanım ve değerlendirilmesine bağlı olduğu; ekonomik, toplumsal ve kültürel gelişme süreçlerinin yavaş ilerlediği, geleneksel değerlerin hayatın şekillendirilmesinde etkili olduğu, yüz yüze ilişkilerin önemini koruduğu, teknolojik gelişmenin yaşama ve üretime yansımalarının daha uzun bir zaman aldığı sosyo ekonomik nitelikleriyle "kentsel alanlar dışında kalan mekanlar" olarak ifade edilmektedir.

¹² 20 binden az nüfusa sahip yerleşmeler kırsal yerleşme olarak kabul edilmektedir.

¹³ 20 binden az nüfusa sahip yerleşmeler kırsal yerleşme olarak kabul edilmektedir.

¹⁴ Cavit Orhan Tütengil, *100 Soruda Kırsal Türkiye'nin Yapısı ve Sorunları*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1975, s.81.

kalkınması), feodal, yarı feodal ya da kapitalizm öncesi ilişkilerin yaygın olduğu, genel olarak yalnızca tüketim amacıyla üretim yapılabildiği, yahut yine tüketim nesnelere sağlama amacıyla çok sınırlı düzeylerde artığın elde edilebildiği, yüzeysel ve az çeşitli örgütlenmelerin olduğu kapalı bir ekonomik ve toplumsal yapılanmadan; genel olarak pazarda satmak amacıyla üretim yapılan, teknolojik gelişmelerden yararlanarak daha fazla artık elde edilebilen, bireysel, toplumsal ve kurumsal ilişkilerin çok çeşitlenip yaygınlaştığı, özellikle de kentsel yerleşmelerle işlevsel olarak bütünleşik bir ekonomik, toplumsal ve kültürel yapılanmaya geçiş(tir).”¹⁵

Köy kalkınmasının amaçları arasında, “köy ve kent arasındaki farkı azaltarak Türkiye’nin toplumsal-ekonomik düzeninde başat olan ikili yapıyı kırmak”tan söz edildiğinde, buna ilişkin nesnel koşulların da belirtilmesi gereklidir. “Kırsal yerleşmeleri bütün içindeki yerini ve karşılıklı etkileri göznetmeden kalkındırmak olanaksızdır. Yalnız yerleşmelerin iki uç noktası olarak değil, toplumsal hayatın bütün öğelerinin nicelik ve nitelik olarak değişik görünüşlü, fakat birbirini tamamlaması gereken öğelerini bir arada düşünmek zorundayız. Hele Türkiye gibi köy-kent çelişkisinin büyük olduğu bir ülkede bu ilişkileri titizlikle kavramaya, hatta kurmaya çalışmak gerekmektedir. Bunun içindir ki, kırsal yerleşmeler yakın çevresiyle ilişkili bulunduğu kentsel yerleşmelerle birlikte ele alınmalıdır.”¹⁶

Ancak köy kalkınmasına ilişkin bütüncül yaklaşım, elbette mekan bağlamından öte bir anlam ve içerik taşımak zorundadır. “Köy ve köylü sorunlarını, ulusun tüm kalkınmasından ayrı düşünme eğilimindeki yanılığa değinmek istiyoruz: Genellikle, köye belli bir hizmet götürülürse ya da belli bir çalışma yapılırsa, bunun sonucunda köyün kalkınacağı, köylünün daha iyi yaşam düzeyine ulaşacağı sanılmaktadır. Buna ilişkin örnekler çok görülmüştür. Fakat sonuç değişmemiştir. Çünkü köyün sorunlarını tarımın yapı ve sorunlarından, bunu da Türkiye’nin toplumsal ve ekonomik yapısından özellikle ayrı tutamayız.”¹⁷

¹⁵ Yücel, Çağlar, *Köy, Köylülük ve Türkiye’de Köy Kalkınması Sorunu*, TZD Yayınları, Ankara, 1981, s.114

¹⁶ Cavit Orhan, Tütengil, *a.g.m.*, s.61

¹⁷ Cevat, Geray, *Planlı Dönemde Köye Yönelik Çalışmalar, Sorunlar, Yaklaşımlar, Örgütlenmeler*, TODAİE Yayını, Ankara, 1974 s. 373

Türkiye gibi emek yoğun ilişkilerin kırsal alanda büyük boyutlarda yaşandığı bir ülkede, tarımsal politikaların gelir dağılımına etkisi de büyük önem taşır. “Birçok gelişmekte olan ülkede tarım sektörü istihdam ve kamusal gelir olanağı sağlamak suretiyle önemli bir rol oynar. Bu nedenle, tarımla ilgili vergileme ve fiyat politikaları, emek piyasaları ve hükümet gelirleri üzerinde önemli etkiler yaratırlar.”¹⁸

Bu bağlamda, Türkiye’de kırsal alanın en önemli ekonomik uğraşısı olan tarım sektörünün yapısında kalkınmaya vurgu yapacak değişikliklerin oluşturulması, bu değişimin kırsal mirasın (toprak ve su kaynakları, biyoçeşitlilik, vb) korunması-geliştirilmesine katkı sağlarken ülkenin tarımsal üretiminin artırılıp elde edilen çıktının üretici ve tüketici niteliğindeki geniş halk kesimlerinin refah düzeyini artırıcı bir etki yapması, köy ve köylü sınıfı üzerinde bölüşüm-mülkiyet ilişkileri de dahil olmak üzere olumlu etkiler yaratması ve kırsal yerleşmelerin olanaklarının artırılması, Türkiye kırsal kalkınmasının asal düzlemleri olarak görülmektedir.

TÜRKİYE’DE KIRSAL KESİMİN TOPLUMSAL-EKONOMİK YAPISI

Çalışmanın bu bölümünde, Türkiye’nin kırsal kalkınma politikalarının temel doğrultularını saptamada yardımcı olmak üzere, Türkiye kırsalının yapısı temel sorun alanları itibariyle analiz edilecek ve kalkınma planlarının sözü edilen konulardaki çözümlemelerine değinilecektir.

Kırsal Nüfus ve Göç Olgusu

Nüfus, işgücü özelliği ile üretimin önemli unsurlarından birisidir. Öte yandan üretilen ürünlerin tüketilmesi de, nüfusa ve onun sahip olduğu birtakım özelliklere bağlıdır.

Bir ülkenin sosyo-ekonomik açıdan değişim çizgisini saptamada, nüfus ve nüfus hareketlerinin zaman içindeki değişimine ilişkin verilerin kullanılması, oldukça kestirme ve etkin bir yöntemdir.

¹⁸ Pierre-Richard, Agenor, *The Economics of Adjustment and Growth, (Ch. 14: Structural Adjustment: Agriculture, Trade, and the Labor Market)*, The World Bank, Academic Press, Washington DC, 2000, s. 548,549.

Türkiye’de ilk sayımın yapıldığı yıl olan 1927’den 2000 yılına dek olan süreç içerisinde ülke nüfusunun değişimi incelendiğinde, aşağıdaki saptamaların yapılması mümkün olmaktadır: yetmiş yıllık süreç içerisinde nüfus yaklaşık 5 kat artmakla birlikte, nüfus artış oranı giderek düşmektedir. 1927’de her 4 kişiden yalnızca biri kentlerde yaşarken, 2000 yılında Türkiye’nin kentsel nüfusunun toplam nüfusa oranı %65’ler düzeylerine ulaşmıştır. Başka bir deyişle Cumhuriyet’in başında % 75 düzeyinde olan kırsal nüfus 1950’lere kadar sabit kaldıktan sonra, kentlere doğru hareketlenmeye başlamış, özellikle 1980 sonrası bu hareketlilik kır nüfusunun mutlak azalma eğilimine girmesiyle bir göç dalgasına dönüşmüştür. Türkiye’de ilk kez 1980-1985 döneminde kırsal nüfus mutlak olarak azalmaya başlamıştır.

Aşağıdaki tablo ise, 2000-2005 döneminde sivil istihdamın değişimini ortaya koymaktadır:

Tablo 1: Sivil İstihdamın Değişimi, 2000 - 2005

	2000	2001	2002	2003	2004	2005
İSTİHDAM (2005)						
Sivil işgücü (1000 kişi)	23 078	23 491	23 818	23.640	24.289	24.565
Sivil istihdam (1000 kişi)	21 581	21 524	21 354	21.147	21.791	22.046
Tarım (15+Yaş) (Bin kişi)	7.769	8.089	7.458	7.165	7.201	5.920
İstihdamda Tarım (%)	36	37.6	34.9	35.4	34	29,5
Sanayi	3.738	3.734	3.953	3.836	3.988	4.281
Hizmetler	9.738	9.416	10.086	10.176	9.374	10.101
İşsizlik Oranı (%)	6,5	8,4	10,3	10,5	10,3	10,3

Kaynak: DİE, DPT, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı 2000, 2005 yılları verileri

Görüldüğü gibi, sözü edilen dönemde tarımsal istihdam hızla daralmaktadır. 2000 yılında tarımın istihdamdaki payı % 36 iken, 2005 yılında bu oran % 29,5’a gerilemiştir. Özellikle 2004’ten 2005’e, 1 milyon 281 bin kişinin sektörden kopuşu, önemle değerlendirilmesi gereken bir gelişmedir.

Kırsal alandaki böylesine bir kopuşun, dikkatle analizi bir zorunluluktur. İstatistiklerin ortaya koyduğu gerçekliğin ışığında anlaşılacaktır ki, iç ticaret hadlerinin tarım aleyhine dönüşü, sürecin temel nedenidir.

Bu bağlamda, 2004-2005 tarım yılında yalnızca tütün, fındık¹⁹ ve yaş çay yaprağının fiyatları yükselirken; fiyat düşüşleri yaş meyve sebze % 46, hububatta % 13, yağlı tohumlarda % 12 ve seçilen 19 üründe (buğday, çeltik, mısır, ayçiçeği, pamuk, tütün, soya, fındık, yaş çay yaprağı, narenciye, elma, domates, salatalık, taze fasulye, kavun, taze ve kuru kayısı, yaş üzüm ve şeftali) % 25 düzeyinde gerçekleşmiştir.²⁰ Buna karşılık ortalama girdi maliyetleri % 16 oranında yükselmiştir. Hedef enflasyon oranının % 8 olduğu dönemde, 2005 yılı ortalama kredi faiz oranı % 23, ortalama indirimli faiz oranı (en düşük) % 9 düzeyinde gerçekleşmiştir.²¹

İç ticaret hadlerinin önemli oranda tarım aleyhine döndüğü ve işsizlik oranının % 10'un üzerinde olduğu bir ortamda, tarımdan kopan nüfusun önemli bir bölümünün işsiz kaldığı değerlendirilebilir. Tarımsal işgücünün (i) eğitim düzeyi düşük, (ii) kırdan konumlanan ve (iii) kadın işgücü oranı yüksek (tarımın feminizasyonu) olarak tanımlanabilen temel özellikleri, tarımsal işgücünün yapısal dönüşüm gereklerini zorlayan bir zemin oluşturmaktadır.

Tarımın kadınsallaşması, krizler sarmalındaki Türkiye kırsalında kadın emeğinin konumlanışına işaret etmektedir. Kırdan kente göç, erkekler için işgücüne katılımda küçük bir düşüşe neden olurken, kadınların neredeyse tamamının işgücü dışında kalması sonucunu doğurmaktadır. Tarım sektörü ise, emek yoğun ve az getiri sağlayan özellikleri ile öncelikle erkek işgücü tarafından terk edilen bir üretim alanı olma özelliği taşımaktadır.

¹⁹ Fındıktaki fiyat artışı, Fiskobirlik'in 2004 yılında 5.050000 TL/kg fiyat ilanından sonra, 2005 yılı fiyatlarını 7.450.000 TL/kg olarak açıklaması doğrultusunda ifade dılmıştır. Ancak 2006 yılında Fiskobirlik'in DFİF ve finans piyasasından kredi kullanamaması sonrasında, fiyatlar 2.000.000 TL/kg. düzeyine kadar gerilemiştir.

²⁰ Hatice, Ünal, Sibel, Şerifoğlu, "Ürün Maliyeti ve Üretici Satın Alma Gücündeki Değişimler", *2000'li Yıllarda Tarım Sektörü*, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, Ocak 2006, s.121

²¹ Necla, Toğa, "Tarımsal Girdilerin Fiyat ve Kullanımındaki Değişimler", *2000'li Yıllarda Tarım Sektörü*, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, Ocak 2006, s. 59-95.

Bu sonuç, “tarımın kadınsallaşması”nın, kadın emeğinin giderek daha çok istismara açık hale gelmesine ilişkin bir kavramsallaştırma olduğunu ortaya koymaktadır.

Kadınların emek piyasasında konumlanması, kentlerde farklı “boyutlar kazanmaktadır”. Kırsalda tarımsal üretim alanında “ücretsiz emek sağlayıcı” olan kadın, kentte birçok ferdi çeşitli işlerde çalışan aile içinde diğer çalışanlara destek olma yanında, “gündeliğe gitme”, “evde fason üretim yapma” gibi faaliyetlerle sosyal güvenlikten yoksun çalışma ilişkilerine girmektedir.

İstihdamın mekana göre konumlanmasında da, tarım sektörü ayrıncı özelliklere sahiptir. Türkiye’de toplam istihdamın % 54,1’i bucak ve köylerde konumlanmışken, aynı oran tarım sektöründe % 96,2’ye çıkmaktadır.

Bucak ve köylerde yaşayan işgücünün cinsiyete göre dağılımına ilişkin veriler incelendiğinde ise, kadınların % 31’inin okuma yazma bilmediği, buna karşılık aynı oranın erkeklerde % 9’a düştüğü görülmektedir.

Diğer taraftan, tarım kesiminde istihdam edilenlerin % 1,1’i ücretli, % 5,1’i yevmiyeli, %0,6’sı işveren, % 39,4’ü kendi hesabına çalışan ve % 53,8’i ücretsiz aile işçisi durumundadır. Başka bir deyişle, tarım sektöründeki faal nüfusun % 91’i fiilen kendi işinde veya aile işletmesinde çalışmaktadır.

Bütün bu veriler birlikte değerlendirildiğinde, tarım sektöründe genel olarak aile işletmesi için ücretsiz çalışma biçiminin egemen olduğu, işgücünün büyük oranda bucak ve köylerde konumlandığı, sektörde giderek artan bir kadın işgücü yapısının varlığı ve buna koşut olarak eğitim düzeyinin düşüklüğü not edilmelidir.

1991-2001 yılları arasında buldukları yerleşim yerinden ayrılan hane halkı sayısı 569,740 olup, bu sayı toplam hane halkı sayısının % 9,21’ini oluşturmaktadır.

Bu yıllarda 417,465 kişi başka bir yerleşim yerine yerleşmiş olup, bunların % 17,41’i İstanbul’a, % 10,40’ı ise Kocaeli’ne yerleşmiştir. Yerleşim yerinden ayrılan hane halkı sayısının toplam hane halkı sayı-

sı içindeki oranının en fazla olduğu iller ise % 90,78 ile Bitlis, % 32,37 ile Tunceli illeridir.²²

Bu bağlamda, Türkiye’de kırsal kalkınma politikalarının odağına alması gereken temel önceliklerden birisi, işsizlik ve göç olgusuna yaklaşım, ülke genelinde dengeli kalkınmanın oluşturulması olmalıdır.

Yukarıda belirtilen sorunun toplum yaşamında kendini önemli ölçüde hissettirmeye başladığı 1990 yılından itibaren, kalkınma planlarında, konu ile ilgili çözümler yaratma çabası gözlenmektedir.

Bu bağlamda; Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı (1990-1994)’nda²³ yerleşmelerin kademelenmesinde dengeye ulaşmak ve metropoliten alanlara yönelen nüfus ve sanayi yoğunluğunu azaltmak, bölgelerarası ve bölge içi göçleri yönlendirerek kontrol etmek üzere; metropol altı şehirler, orta büyüklükteki merkezler, az gelişmiş bölgelerin merkezi nitelikteki şehirleri ve merkezi nitelikteki kırsal yerleşme birimlerinin tespit edilip, gelişmelerinin desteklenebilmesi, bunun için gerekli araçların oluşturulması politika olarak kabul edilmiştir.

Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000)’nda²⁴ ise, “Geçmişte küçük ve dağınık kırsal yerleşmelerden oluşan bir hakim yerleşme biçimine sahip olan Türkiye’de ara kademeleri atlayarak doğrudan en büyük kentsel merkezlere doğru göç şeklinde kendini gösteren kentleşme hareketi, uygulamadaki aksaklıklar nedeniyle önemli ekonomik ve sosyal yapı değişikliği sorunlarına, hızla artan kentsel yatırım ihtiyaçlarına ve ülke yerleşme deseninin kademelenmesini bozarak dengesizliklere neden olmuştur. Kentleşmede ülke düzeyinde yatay ve nüfus büyüklükleri itibariyle dikey denge sağlanamamıştır” saptamaları yapılmaktadır. Plan’a göre, kalkınmada öncelikli yörelerde, özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde önem arzeden hızlı demografik gelişmeler ve işsizlik sorunlarını çözebilmek amacıyla, yerel kaynaklar değerlendirilecek, tarımsal gelişme projeleri hazırlana-

²² DİE, 2001 Genel Tarım Sayımı Köy Genel Bilgileri, Yayın no: 2898, Temmuz 2004, Ankara, s.92, 106

²³ T.C.Resmi Gazete, Tarih : 06.07.1989, Sayı : 20217 (mükerrer), S.181, 182, 1001 ila 1017. maddeler

²⁴ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1996-2000, Ankara, 1995, s. 157-161.

cak, hayvancılık ve sulu tarıma dayalı alanlarda meyve-sebze ve katma değeri yüksek sınaî bitkilerin yetiştirilmesi ve bunları işleyecek olan kırsal sanayilerin kurulması desteklenecek, kırsal üretken istihdam artırılacak ve başta konut sektörü olmak üzere emek yoğun projeler uygulamaya konulacaktır.

Altıncı ve Yedinci Kalkınma Planlarında yerleşme kademelenmesi ve nüfus-göç hareketlerinin doğurduğu sorunlara yönelik planlama çalışmaları uygulama araçları ile birlikte ortaya konulurken, Dokuzuncu Plan doğrudan konuyla ilgili bir hedef açıklamakta, buna karşılık öngörülen hedefe nasıl ulaşılabileceğine ilişkin bir kırsal planlama - uygulama aracı geliştirmemektedir. Buna göre, Dokuzuncu Kalkınma Planı'nda (2007 - 2013)²⁵ 2006 yılında % 28 olan tarımsal istihdamın 2013 yılında % 18,9'a indirilmesinin, halen % 10,4 olan işsizlik oranının da yine 2013 yılında % 7,4'e çekilmesinin amaçlandığı belirtilmektedir.

Kırsal Yerleşme

Türkiye kırsalının en önemli özelliklerinden birisi, kırsal yerleşme sayısının fazlalığıdır. 1980 yılında 36,155 olan köy sayısı, 2000 yılında 37,366'ya ulaştıktan sonra, 2002 yılında 36,527'ye düşmüştür. 2002 yılı itibariyle 2,265'i belde, 36,527 köy 42,098 köy altı yerleşme (köy başlığı) olmak üzere toplam 80,890 kırsal yerleşme bulunmaktadır.

2000 Yılı Genel Nüfus sayımı sonuçlarına göre, Türkiye'nin toplam 67,8 milyon olan nüfusunun 44 milyonu il ve ilçe merkezlerinde, 23,8 milyonu ise yukarıda belirtilen kırsal yerleşmelerde yaşamaktadır.

DİE verilerine göre, köylerin yaklaşık % 95'i 2000 ve altı nüfusa sahiptirler. 1990 yılında kırsal nüfusun % 72'si 2000 ve daha az nüfusa sahip köylerde yaşamaktayken, 2000 yılında bu oran % 59'a düşmüştür. Bununla birlikte 250 ve daha az nüfusa sahip köy sayısı, 10 yıl içinde 10,886'dan 15,880'e çıkmıştır. Daha üst nüfus gruplarındaki köylerin sayısının azalması ve toplam köy sayısındaki artışın daha düşük düzeylerde kalması, yukarıdaki olgunun köyden kente göç ile açıklanabileceğini göstermektedir.

²⁵ 1 Temmuz 2006 gün, 26215 mükerrer sayılı Resmi Gazete

Çok sayıda ve küçük kırsal yerleşmenin, birim köy-köy altı yerleşme başına az sayıda nüfus barındırıyor olması, toplamda ülke nüfusunun % 35'ini oluşturan bu kesimin yaşam olanaklarını önemli ölçüde zorlaştırmakta, sunulması gereken kamu hizmetinin etkinliğini azaltırken maliyetini yükseltmektedir. Bu durum, Türkiye'nin geneli için ciddi bir sosyo-ekonomik sorun kaynağı oluşturmaktadır.

Bu bağlamda, Türkiye'de kırsal kalkınma politikalarının odağına alması gereken temel önceliklerden bir diğeri de, küçük ve dağınık kırsal yerleşmelere ilişkin olmalıdır. Türkiye'nin Kalkınma Planları, yukarıda sözü edilen sorunu kapsamalarına almışlar ve çözüme yönelik çeşitli planlar geliştirmişlerdir.

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967) yerleşim yerlerinin dağınık ve küçük birimler halinde olmasının köy kalkınmasını olumsuz yönde etkileyeceğini belirterek, kırsal kalkınmanın bir yerleştirme politikası çerçevesinde düşünülmesini, politika belirlemek için de, kırsal yerleşim ünitelerinin durumlarının öğrenilmesi amacıyla başlatılan araştırmalara hız verilmesini öngörmüştür.²⁶

Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1973-1977), ilk kez *Merkez Köy* kavramına yer verilmiştir.²⁷ Sayıca çok ve dağınık kırsal yerleşim deseninin sakıncaları, *Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda* şöyle özetlenmektedir: "Tarihsel olayların oluşturduğu ve giderek ekonomik, sosyal ve fiziksel faktörlerle biçimlenen ve çok sayıda birimlerden meydana gelen dağınık kırsal yerleşme dokusu, gerek köy kalkınmasını, gerek milli kalkınma çabalarını olumsuz yönde etkilemektedir... Yerleşme birimlerinin çokluğu ve dağınıklığı, bu yörelere mer-

²⁶ *Kalkınma Planı (Birinci Beş Yıl)*, T.C. Başbakanlık DPT, Ankara, 1963 : Bu doğrultuda Plan, 1967 yılı sonuna kadar her ilden bir ilçenin, 1977 yılı sonuna kadar ise tüm köylerin toplum kalkınması kapsamına alınmasını, bir hedef olarak belirlemiştir. Bu amaçla seçilen "deneme bölgeleri"nde kapsama alınan 53 ilçeden 22'sinde araştırma yapılabilmemiş bunlardan yalnızca 6'sının raporu oluşturulabilmiştir.

²⁷ *Yeni Strateji ve Kalkınma Planı. Üçüncü Beş Yıl. 1973 - 1977*, Ankara, 1973, s. 864: Plan'da köy tanımı şöyledir; "Köylerin ekonomik, sosyal ve kültürel ihtiyaçlarını karşılamaya yönelmiş tüm hizmetlerde, köy ekonomik yapısı büyük bir ağırlıkla tarıma dayalı, kendine özgü toplumsal ilişkileri olan, belli bir yerleşme sınırına sahip ve nüfusu on bine kadar olan yerleşme birimleri olarak tanımlanabilecektir. Ancak hizmet önceliği açısından idari dağılıma göre köy olarak belirlenen yerler dikkate alınacaktır".

kezden götürülen hizmetlerin ve müşterek mahalli ihtiyaçlardan olan yol, içme suyu, elektrik ve benzeri hizmetlerin yetersiz kalmasına yol açmaktadır. Belediyeler, il özel idareleri ve köy idareleri, kaynakların yetersizliği nedeniyle, kanunlarla belirlenmiş olan görevlerini gereği gibi yerine getirememektedirler. Ayrıca kırsal yerleşme dokusunun niteliği, Merkezi İdare tarafından bu yörelere götürülen hizmetlerin (i) kapsam ve sınırını gereksiz şekilde genişletmekte, (ii) maliyeti artırmakta, (iii) hizmetten tüm kırsal nüfusun yararlanmasını sınırlamakta; sonuç olarak kamuca bu yörelere götürülen hizmetlerin etkenliği azalmaktadır.”²⁸ Bu bağlamda, Plan’a göre, kırsal yerleşme olgusundaki dağınıklık merkez köyler yaklaşımı ile çözümlenmelidir.

Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1979-1983) ise köy kent modelini savunmuştur. Plan’da, kırsal alanda 36115 köy olmak üzere daha küçük nüfuslu olanlarla birlikte tüm kırsal alan yerleşme sayısının 86.000’i aştığı, bu kırsal yerleşmelerin ticaret ve hizmet işlevleri açısından 1922 üst kademe merkezine bağlı oldukları belirtildikten sonra, üst kademe merkezlerinin % 30’unun il ve ilçe merkezi, % 70’inin ise köy ve bucak merkezi olduğu ifade edilmiştir. Plan, “kırsal alanda yer alan bu üst kademe merkezlerinin hem sayıca, hem nitelik açısından yetersiz oluşuna karşın, kırsal yerleşmelerin çok sayıda birimden oluşan dağınık dokusu, kırsal alanlara götürülen hizmetler arasında eşgüdümü güçleştirmekte, yaşam koşullarını iyileştirmede kullanılacak olanakları sınırlayarak yatırımların etkinliğini azaltmaktadır”²⁹ saptamasını yapmaktadır. Bu bağlamda toprak reformu, tarımda kooperatifleşme ve tarımda devlet desteği ile köylünün ekonomik ve toplumsal gelişmesinin sağlanacağı belirtildikten sonra köy-kentlerin işlevleri “etkin gelişme ve hizmet merkezleri” olarak ifade edilmektedir.³⁰

Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda (1985 - 1989) kırsal yerleşmeye yönelik özel bir düzenlemeye yer verilmemiş, merkez köylere

²⁸ DPT, *Yeni Strateji ve Kalkınma Planı, Üçüncü Beş Yıl 1973-1977*, Ankara, 1973, s.113.

²⁹ *a.k.*, s. 83

³⁰ Dördüncü Plan’da köy kentler şöyle tanımlanmaktadır; “altyapıların yoğunlaştığı, köylünün dağınık gücünü birleştirebildiği, örgütlediği, tarımda sınılaştığı, tarımsal artığı üretken yatırımlara yönelttiği, geçimi için yeni iş alanları yarattığı, köylülerin benimseyeceği bir işbirliği, kamu hizmeti ve örgütlenme merkezi”.

yönelik kısa bir vurgu yapmakla yetinilmiştir. *Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı (1990 - 1994)*'nda ise,³¹ “kırsal kesime dinamizm kazandırmak amacı ile kırsal alan planlama yaklaşımı çerçevesinde hizmetlerin ve tarıma dayalı sanayi yatırımlarının merkez köy ve kasabalara yönlendirilmesi desteklenecektir” denilmektedir.

*Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1996 - 2000)*³², ülke genelinde dengeli bir yerleşme düzenine kavuşmak için, plan kararları doğrultusunda bir yerleşme merkezleri planlamasının yapılacağı belirtilmektedir. Buna göre, “Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri başta olmak üzere, yerleşmelerin çok ve dağınık olduğu yörelerimizde yapılacak kamu yatırımlarında, seçilecek bölgesel gelişme merkezlerine öncelik verilecektir. Bu merkezlerin çevrelerindeki daha alt kademe yerleşme merkezlerine de hizmet verecek şekilde sosyal, fiziki ve teknik altyapı yatırımları ile donatılmaları sağlanacaktır”. Bu amaçla Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri öncelikli olmak üzere, kırsal alan yerleşim düzeninin planlanmasında, kırsal alan yerleşim gruplarına bir üst kademe hizmet sunacak köy grup merkezleri Merkez Köyler olarak desteklenecektir.

*Sekizinci Plan (2001-2005)*³³ da Türkiye’de 35,014 adet köy ve 40,617 adet bağlısı olmak üzere toplam 75,631 adet kırsal yerleşim ünitesinin bulunduğu belirtildikten sonra, yerleşmeleri elverişsiz köyleri kendi hudutları içinde uygun bir yere taşımak ve parçalanmış köyleri birleştirmek amacıyla, imar planlı, altyapısı hazırlanmış cazibe merkezlerinin oluşturulacağı ifade edilmektedir.

Kırsal Alanda Fiziksel-Sosyal Altyapı

Kırsal yerleşmelerde yaşam kalitesini etkileyen iki önemli unsur, ulaşım ve sağlıklı suya erişim olanaklarıdır. Türkiye’de 2003 yılı sonu itibariyle 292 bin km. köy yolu bulunmakta olup, toplam köy yolu ağının % 32’si asfalt, % 45’i stabilize kaplamalı, % 19’u tesviyeli, % 4’ü nam yol ve % 0,6’sı beton niteliğindedir. Köy ve köy altı yerleşmele-

³¹ *a.k.*, s.188,189, 1071 ila 1078. maddeler

³² T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1996-2000*, Ankara, 1995, S. 157- 161.

³³ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 2001-2005*, Ankara, 2000.

rin % 90'ında sağlıklı ve yeterli, % 8'inde sağlıklı ancak yetersiz içme suyu bulunmasına karşın, % 2'sinde sağlıklı içme suyu bulunmamaktadır. Sağlıklı içme suyu bulunan köylerin % 22'sinde şebekeli dağıtım sistemi yoktur, başka bir deyişle çeşme suyundan taşıma suretiyle suya erişebilmektedirler. Yine 2003 yılı sonu itibariyle anca 5.208 köy ve bağlısına kanalizasyon hizmeti götürülebilmiş olup, yerleşim birimlerinin % 94'ünde kanalizasyon altyapısı yoktur.³⁴

Türkiye'de 6 ve daha yukarı yaşta okuma yazma bilen nüfus oranı % 87'dir. Bu oran erkek nüfus için % 94, kadın nüfus için % 81'dir. Kırsal alanda ise genel okuma yazma oranı % 82 olup, bu oran erkeklerde % 91'e çıkmakta, kadınlarda % 73'e düşmektedir.

Benzer bir yetersizlik, sağlık hizmetleri için de söz konusudur. Kırsal yerleşimdeki kadınların % 48'i doğum öncesi herhangi bir tıbbi bakım almamaktadır. Daha şanslı olanlardan % 42'si doktor, % 9'u ebe-hemşire, % 1'i geleneksel ebe hizmeti almaktadırlar.

Kırsal kesimde sosyal güvenlik alanında da önemli bir açık bulunmaktadır. 2003 yılı itibariyle 923 bin çiftçi Bağ-kur, 165 bin tarım işçisi ise SSK kapsamında bulunmaktadır. Bu bağlamda, çiftçi ve tarım işçilerinin büyük çoğunluğu sosyal güvenlik şemsiyesi dışında ve oldukça zor koşullarda çalışmaktadırlar.

Tarıma dayalı kırsal kalkınma çabalarında, verimi etkileyen en önemli girdi olması nedeniyle, sulanabilen tarım alanı büyüklükleri önem taşımaktadır. Türkiye'de, teknik ve ekonomik ölçütlere göre sulanabilecek tarım alanı büyüklüğü 8,5 milyon hektar düzeyindedir. Buna karşılık, 2001 GTS Köy Genel Bilgi Anketi sonuçlarına göre,³⁵ 5,2 milyon hektar alan sulanabilmekte olup; sulanan alanın % 37,44'ü akarsudan, % 28,20'si kuyudan, % 15,74'ü barajdan, % 9,14'ü kaynaktan, % 4,07'si göletten, % 2,84'ü gölden ve % 2,57'si diğer kaynaklardan elde edilen su ile sulanmaktadır. Sulanan alanın % 45,72'si devlet tarafından yapılan sulama tesisinden yararlanılarak sulanırken, % 54,28'i ise yurttaşın kendi olanakları ile sulanmaktadır. Veriler, kırsal kalkınmanın en önemli politika araçlarından birisi olması gereken

³⁴ Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü verileri

³⁵ DİE, 2001 Genel Tarım Sayımı Köy Genel Bilgileri, Yayın no: 2898, Temmuz 2004, Ankara, s.90, 91.

tarım sektöründe, birincil önemdeki sulama olanaklarının çok yetersiz olduğunu ortaya koymaktadır.

Diğer taraftan, kırsal yerleşim yerlerinin ancak % 1'inin köy yerleşim planları, köy iskan projeleri gibi planlama çalışmalarına konu olduğu bilinmektedir.

Bu gerçekler göstermektedir ki, kırsal alanın fiziksel ve sosyal altyapı sorunlarının giderilmesi, Türkiye'de kırsal kalkınma politikalarının temel öncelikleri arasındadır.

Türkiye, en önemli sosyal altyapı hizmetlerinden olan eğitime yönelik, özgün bir model üretmiştir. Köy Enstitüleri Modeli, Türkiye kırsal alanının eğitim açığını kapatmak için kurgulanmış ve kısa sürede oldukça başarılı sonuçlar üretmiş bir sistemdir. 1936-40 döneminde köy öğretmenleri yetiştirildikten sonra, deneme amaçlı üç öğretmen okulu açılmıştır. Ardından, 17 Nisan 1940 tarihli Köy Enstitüleri yasası ile 1940-48 aralığında 21 Köy Enstitüsü açılmış, 1942'de Hasanoglan'da Yüksek Köy Enstitüsü kurulmuştur. Enstitülerde müzik-tarım-marangozluk-balıkçılık-ayakkabı tamirciliği gibi yaşamın tüm alanlarında yetkin, aydınlanma neferleri yetiştirilmiştir.³⁶ Ancak bu aydınlanma ocaklarına, 27 Ocak 1954'te Köy Enstitüleri ilköğretim okulları ile birleştirilerek fiilen son verilmiştir.

Türkiye'nin planlı dönemde ürettiği beş yıllık kalkınma planlarında, kırsal alanın fiziksel ve sosyal altyapı sorunlarına yönelik olarak kapsamlı bir planlama anlayışı ortaya konulmuştur.

Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1973-1977), köye yönelik altyapı ve toplumsal hizmetlerin bir bütün içinde köye götürülmesinden söz edilmektedir. *Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1979-1983)* kırsal alanda gelişmenin hızlandırılması, yaşama düzeyinin yükseltilmesi gibi temel hedefler belirlemiştir.

Sekizinci Plan'da (2001-2005),³⁷ "kırsal altyapının oluşturulması kapsamında, toprak ve su kaynaklarının geliştirilmesine yönelik tarımsal altyapının yaygınlaştırılması, kaynakların yönetimi ve etkin kullanı-

³⁶ Enstitülerde 1940 - 53 yılları arasında 17,341 köy öğretmeni, 8,675 öğretmen, 1,248 sağlık memuru, 204 köy Enstitüsü öğretmeni mezun edilmiştir.

³⁷ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 2001-2005*, Ankara, 2000.

mına dair çalışmaların yapılmasının önemini koruduğu” belirtilmekte, kırsal altyapı hizmetlerinin yaygınlaştırılması ve etkinliğinin artırılmasında merkezi kamu kuruluşları, yerel yönetimler ve sivil toplum örgütlerinin eşgüdüm içinde çalışmalarının sağlanacağı ifade edilmektedir.³⁸ Plan, kırsal kesimde gerçekleştirilen içme suyu, kanalizasyon ve çok maksatlı sosyal tesislerin işletme, bakım ve onarım hizmetlerinin kullanıcılar tarafından yürütülmesi için gerekli kanuni düzenlemelerin yapılacağını ifade ederek, piyasacı bir yaklaşımı ilk kez ifade etmiştir.

Kırsal Kalkınma ile Tarım Sektörü Arasındaki Güçlü Bağ

Türkiye’de tarım sektörünün, ülkenin kırsal ekonomisinde tuttuğu yer aşağıda gösterilmektedir:

Tablo 2: Yerleşim Yeri ve Tarımsal Faaliyette Bulunmasına Göre Hane Halkı Sayısı

Tarım	TÜRKİYE		
	1980	1991	2001
Toplam yerleşim yeri sayısı	36.126	36.371	37.009
Toplam hane halkı sayısı	3.794.072	4.764.066	5.160.264
Tarımsal faaliyette bulunmayan hane halkı sayısı	359.909	672.476	1.462.521
Temel tarımsal faaliyette bulunan hane halkı sayısı	3.434.163	4.091.531	3.697.743

Kaynak: DİE, 2001 Genel Tarım Sayımı Köy Genel Bilgileri, Yayın no: 2898, Temmuz 2004, Ankara, s.29

Tablodan da izleneceği üzere, 1991 yılında, Türkiye kırsalında bulunan toplam hane halkının % 86’sı tarımsal faaliyette bulunurken, aynı oran, 2001 yılında, % 71’e gerilemiştir.

³⁸ Plan bilgilerine göre, kırsal alanda bulunan köy ve köy altı yerleşmelerinin tamamına elektrik ve yol hizmeti götürülmüştür. Bu yerleşmelerin % 75’inde yeterli ve sağlıklı, % 11’inde sağlıklı ancak yetersiz içme suyu bulunurken, % 14’ünde sağlıklı içme suyu bulunmamaktadır. Sağlıklı içme suyu bulunan kırsal yerleşmelerin % 43’ünde şebekeli dağıtım sistemi kurulmuştur. Köylerin % 75’inde kanalizasyon sistemi bulunmaktadır.

1980-2001 aralığında, Türkiye kırsalındaki yerleşim yeri sayısı % 2,44 artarken, hane halkı sayısı bu oranın oldukça üzerine çıkmış ve % 36 oranında artmıştır. Söz konusu % 36'lık genel artışın, tarımsal uğraşlara “yönelimi” ise ilginç bir görünüm sergilemektedir. Aynı dönemde, tarımsal faaliyette bulunan hane halkı sayısı ancak % 7.67 oranında artarken,³⁹ tarımsal faaliyette bulunmayan hane halkı sayısı % 86,84 oranında artmıştır.

Türkiye'nin tarım arazisi kullanım göstergeleri, 3,6 milyon hektar nadas alanı ve 1,9 milyon hektar kullanılmayan arazinin toplamı olan 5,5 milyon hektar alanın, tarıma elverişli olduğu halde, su yokluğu ve tarımsal faaliyetlerin ekonomik olmaktan çıkması, göç vb. nedenlerle işlenemediğini ortaya koymaktadır.

Tarım arazisi-mülkiyet ilişkileri ise, yüzyıllardır taşınan adaletsiz yapının son görünümleri olarak not edilmektedir.

Tablo 3: Arazi - Mülkiyet İlişkileri A. İşletme sayısı B. Arazi (dekar)

		TÜRKİYE, 1991		TÜRKİYE, 2001	
		Sayısal	%	Sayısal	%
İşletme	A	3 966 822	100	3 021 190	100
Büyüklikleri (da)	B	234 510 993	100	184 329 487	100
Yoksul köylüler	A	2 659 738	67	1 958 266	65
50' den az	B	51 889 612	22	39 331 133	21
küçük köylüler	A	713 149	18	559 999	19
50 - 99	B	46 750 693	20	38 123 216	21
orta köylüler	A	557 097	14	481 018	16
100 - 499	B	95 704 065	40	85 957 939	47
zengin köylüler	A	24 201	0.6	17 431	0.6
500 - 999	B	14 982 493	6	11 218 554	6
Toprak ağası, kapitalist	A	12 637	0.32	4 476	0.14
toprak sahibi 1000- +	B	25 184 130	10.73	9 698 645	5.26

Kaynak: DİE 1991 ve 2001 Genel tarım sayımı, Tarım işletmeleri (hanehalkı) araştırma sonuçlarından hesaplanmış, değerlendirme kolaylığı sağlaması bakımından, rakamlar tama iblağ edilmiştir.

2001 GTS sonuçlarına göre görülmektedir ki, köylünün en yoksul % 65'inin kontrol ettiği tarım arazisi tüm arazilerin % 21'i iken, en varıl %0,75'lik kesim tüm arazi varlığının % 11'den fazlasına sahip durumdadır.

Arazinin işletilmesinde ortaya çıkan tasarruf ilişkileri ise, şöyle bir görünüm sergilemektedir; 1991 GTS ve 2001 GTS Tarımsal İşletmeler Anketi sonuçlarına göre Türkiye'de tarımsal işletmelerin büyük bir kısmı (sırasıyla % 92.57 ve % 81.34) yalnız kendi arazisini işletmektedir. Türkiye'de kendi arazisi olmayıp başkasından kira, ortakçılık, yarıcılık vb. şekillerde tuttuğu araziye işleten işletmelerin toplam işletme içindeki oranı 1991 GTS'de %1.65 iken 2001 GTS'de %3.56'ya yükselmiştir. Kendi arazisi olmayan işletmelerin 1991 GTS'de %71.27'si, 2001 GTS'de %51.03'ü yalnız kira ile arazi işlettikleri belirlenmiştir.

1991 ve 2001 Yılı tarım sayımları, değişimin analizinin yapılabilmesi amacıyla karşılaştırıldığında, kiracılık-ortakçılık ilişkisinin 10 yıl içinde iki kattan fazla artış göstermesi, önemle not edilmesi gereken bir gelişmedir. "1991'de kiracılık-ortakçılık vb. şekilde tarımsal faaliyette bulunan işletmelerin işledikleri arazi, toplam arazinin % 11,5'i iken, 2001'de % 26'sına çıkmıştır. Bu işletmelerden kendi arazisi olup, toprak kiralayanların işledikleri arazi ise % 9,7'den % 22,4'e ulaşmıştır."⁴⁰

Kiracılık-ortakçılık ilişkilerinin önemli oranda artmasında, iç ticaret hadlerinin tarım aleyhine gelişmesi sonrasında, hane halkı gelirinin sabitlenebilmesi ya da geçim koşullarının altına gerilemesinin önlenmesi için, yeter toprağı olmayan köylünün, Chayanov'cu anlamda,

³⁹ DİE, *2001 Genel Tarım Sayımı*, Köy Genel Bilgi Anketi Sonuçları, Ankara, Temmuz 2004, s.39. 1980 ve 1991 tarım sayımlarında olduğu gibi, 5000 nüfus ölçütü (nüfusu 5000'den aşağı olan yerleşim yerleri) kullanıldığında, temel tarımsal faaliyette bulunan hane halkı sayısı, yukarıdaki tabloda gösterildiği gibi, 2001 yılı sayımında 3697743 olarak saptanmıştır. Diğer taraftan, aynı sayımda, 25000 ölçütü kullanıldığında, temel tarımsal faaliyette bulunan hane halkı sayısı 4106983 olarak ortaya çıkmaktadır.

⁴⁰ Bahadır, Aydın, *Ölçek Büyüklüğü Toprak Parçalılığı ve Arazinin Tasarruf Şekline Göre Tarımsal İşletmelerin Analizi*, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası Tarım Politikaları Yayın Dizisi No:5, Ankara, 2006, s.87

kendi emeğini sömürme pahasına daha çok emek harcamasına yönelik çabası başat rol oynamaktadır.⁴¹ Kiracılık-ortakçılık ilişkilerinin yaygınlaşmasında diğer bir faktör ise, özellikle sulanabilir alanlarda mekanizasyon olanaklarından yararlanarak üretim yapan işletmelerin, gelirlerini ençoklaştırabilmek için ölçek ekonomisinden yararlanma çabalarıdır.

Sulama olanağı bulunmayan, nadas yoluyla bir yıl toprağını ekip ertesi yıl arazide su birikmesi amacıyla üretim yapamayan ve bu bağlamda elde ettikleri yetersiz geliri iki yıla paylaşırma zorunda olan küçük köylülerden başlamak üzere, hızlı bir toprak terki eğiliminin yaşandığı görülmektedir. Bilinmektedir ki, yalnızca 1999-2002 yılları aralığında, üretici, 450 bin hektarı ekmekten vazgeçmiştir.⁴²

Gezici ve geçici tarım işçileri, fındık ve pamuk toplama, pancar çapalama, bağ-bahçe işleri yapma gibi iş olanakları için, en uygunsuz koşullarda Türkiye içinde seyahat etmeye ve çalışmaya devam etmektedirler. “En alttakiler” tanımlamasına uygun biçimde, sosyal güvensiz ve düşük gündelikli koşullar bile, gezici ve geçici tarım işçilerinin hem kendi aralarında (hemşerilik-alt kimlik-dinsel kimlik ilişkileri) hem de işçi ile makine arasında giderek şiddetlenen bir rekabet doğurmaktadır. Ege, Çukurova ve Harran’da sayıları artan pamuk toplama makineleri, getirdiği maliyet düşürücü etki yanında, doğurduğu sosyolojik sorunlarla birlikte değerlendirilmelidir.

Bu çerçeve içinde, sınıf içi-sınıflar arası ilişkiler ve arazi mülkiyeti dağılımındaki adaletsizlikler, kırsal kalkınma politikaları kapsamında ele alınması ve uygun bir hedef belirlemesi ile planlanması gereken sorun alanları olarak ortada durmaktadırlar.

Türkiye’de toprak reformunu gerekli kılan arazi mülkiyetinin dağılımındaki adaletsizlikler, Osmanlı’dan devralınan yapıdan bu yana devam etmektedir. 1912-1913 yıllarında yapılan ve 1 milyon aileyi kapsayan tarım sayımına göre, tüm ailelerin % 5’ini oluşturan derebe-

⁴¹ Zülküf, Aydın, “Yapısal Uyum Politikaları ve Kırsal Alanda Beka Stratejilerinin Özelleştirilmesi: Söke’nin Tuzburgazı ve Sivrihisar’ın Kınık Köyleri Örneği”, *Toplum ve Bilim*, Bahar ’88, Ankara, 2001, s. 11-31.

⁴² The World Bank, *Turkey-A Review of the Impact of the Reform of Agricultural Sector Subsidization*, Washington D.C., March 2004, s. ix - xvi

yi ve toprak ağası niteliğindeki kesimler tüm toprakların % 65'ine sahipken; geriye kalan % 87 aile toprakların ancak % 35'ini kontrol edebiliyor, % 8 ailenin ise hiç toprağı bulunmuyordu. 1927 yılı sayımlarına göre ülkede 1751239 tarım işletmesi bulunmaktadır ve toprak dağılımı son derecede adaletsizdir.

Dönemin iktidarı, 19 Haziran 1927 tarih ve 1097 sayılı “Bazı Şahsın, Şark Menasıkından, Garp Vilayetlerine Nakillerine Dair Kanun” ve bunu izleyen 2 Haziran 1929 tarih ve 1505 sayılı “Şark Menakısı Dahilinde Muhtaç Zürraa Tevzih Edilecek Araziye Dair Kanun” ile toprak reformu konusunda önemli bir başlangıç yapmıştır. İlk kanun ile Doğu bölgelerine özgülenen toprak dağıtımı, ikinci kanun ile ülke geneline yayılmıştır. 1929'dan sonra hem Doğuda, hem de Muğla ve Konya'da bazı büyük çiftlikler kamulaştırılmış ve köylülere dağıtılmıştır. Ancak bu gelişmeler, büyük toprak sahiplerinin Şurayı Devlete, yani Danıştay'a yaptıkları başvurunun iptal kararı ile sonuçlanması üzerine tamamlanamamıştır.

İkinci Dünya Savaşı sona erdiğinde, terhis olan askerlerin de durumu dikkate alınarak, yeni bir toprak reformu çabasına girişildi. 4753 sayılı “Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu” çiftçiye arazi, işletme sermayesi, canlı ve cansız demirbaş vermek, yurt topraklarının işlenmesini sağlamak amacına odaklanmıştır. Ancak bu çabalar da, Meclis'te CHP içindeki toprak ağalarının muhalefeti ile karşılaştı, sonuç vermedi. 1950 Ziraat Sayımı sonuçlarına göre, köylerde yaşayan 2760304 ailenin 336860'ı topraksızdır. Toprak dağılımının en adaletsiz olduğu üç bölge, sırasıyla Akdeniz, Güneydoğu ve Ege Bölgeleridir. Akdeniz ve Ege'de büyük mülkiyet, kapitalist üretim ilişkileri çerçevesinde büyük ölçekli pazara yönelik üretim anlamına gelirken, Güneydoğu Anadolu'da feodal üretim ilişkilerini ve az gelişmiş tarımsal yapıları işaret etmektedir.

Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun başarısızlığı ve Türkiye'nin adaletsiz toprak dağılımı temelinde tarım sorunlarının giderek ağırlaştığı bir süreçte, 1961 Anayasası'nın 37. maddesinde, toprak mülkiyeti alanında özlü ve buyurucu hükümler getirildi. Ancak izleyen süreçte, ülkenin bir toprak reformuna değil, tarım reformuna gereksinimi bulunduğu konusundaki görüş ısrarla savunulmuş, böylece kavramın içi boşaltılmıştır.

1973 yılında, *Toprak ve Tarım Reformu Kanunu* kabul edilmiştir. Yasa esas olarak üretimin artırılmasını, topraksız ve az topraklı çiftçi ailelerinin topraklandırılmasını öngörüyordu. Uygulama için seçilen Urfa ilinde kamulaştırılan 1,6 milyon dekar arazinin 231 bin dekarı 1218 aileye paylaştırıldı. Oysa toprak için 75 bin aile başvurmuştu. Yasa, 1977’de, Anayasa Mahkemesi’nce iptal edildi. Süresi içinde yeni yasa çıkarılmayınca, kamulaştırılan topraklar eski sahiplerine iade edildi. Böylece toprak reformu girişimleri bir kez daha başarısızlıkla sonuçlandı.

Türkiye’nin Kalkınma planlarında da, tarım ve kırsal kalkınma bağına işaret edilmekte, toprak reformunun gerekliliği savunulmaktadır.

Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda (1973-1977), tarım ve toprak reformunun gerçekleştirilmesinden söz edilmektedir. *Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda (1979-1983)* ise toprak düzeltimi, devlet düzenlemesi ve desteği, tarımsal gelişme ile köylü kalkınmasını bir tutma, tarımdan işleyim toplumuna sağlıklı bir geçiş, köylünün kalkınma olanaklarının, üretim gücünün ve gelirinin artırılması, kırsal alanda gelişmenin hızlandırılması, yaşama düzeyinin yükseltilmesi gibi temel hedefler belirlenmiştir.

1982 Anayasasının “*Toprak Mülkiyeti*” başlıklı 44’üncü maddesi, devlete, toprağın verimli olarak işletilmesini korumak ve geliştirmek, erozyonla kaybedilmesini önlemek ve topraksız olan veya yeter toprağı bulunmayan çiftçilikle uğraşan köylüye toprak sağlamak amacıyla gerekli tedbirleri almak görevini yüklemiştir. Anayasa hükmünün devamında ise, bu amaçla dağıtılan toprakların bölünemeyeceği, miras hükümleri dışında başkasına devredilemeyeceği ve ancak dağıtılan çiftçilerle mirasçuları tarafından işletilebileceği ifade edilmektedir.

*Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı’nın (1996-2000)*⁴³ saptamalarına göre; toprak ve su kaynaklarının kullanımının planlanması ile yönetimi konusunda, ülke genelinde belirlenmiş kapsamlı bir politika bulunmamaktadır. Toprak ve su kaynaklarının potansiyelinin tespitine ilişkin veri toplama, etüd ve araştırma çalışmalarına yeterince önem

⁴³ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1996-2000*, Ankara, 1995, s. 157- 161.

verilmemektedir. Yatırım programında yer alan proje paketinin ve bekleyen proje stoğunun büyüklüğü göz önüne alındığında, mevcut yatırım imkanları ile tarımsal altyapı ihtiyacının ülke genelinde arzulan düzeyde ve sürede karşılanması mümkün görülmemektedir. Yatırım programında büyüyen proje paketi nedeniyle, kalkınma planı hedefleri ve bütçe imkanları çerçevesinde uygulamaları sürdürülen projelerin ekonomikliği ortadan kalkmakta ve projelerden beklenen faydanın zamanında temini mümkün olamamaktadır.

*Dokuzuncu Kalkınma Planı'nda (2007-2013)*⁴⁴ “tarımsal yapının etkinleştirilmesi” başlıklı bölümde, son on yılda tarım dışına çıkarılan verimli tarım alanı toplamını 1,26 milyon hektar olarak not edilmektedir. Plan’ın 5403 sayılı Toprak Koruma ve Arazi Kullanımı Kanunu’nu geliştirmesi, Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü’nün kapatılmasını ise eksiklik olarak ima eden yaklaşımı ilginçtir. Plan’ın tarım sektörüyle ilgili hedeflerin sıralandığı bölümünde ise, Türkiye’nin tarım sektörü ve kırsal alanlarında yaşanan sorunların çözülebilmesi için yıllardır yapılagelmekte olan öneriler yinelenmektedir. Bu kapsamda; “AB Katılım Öncesi Yardımlardan da yararlanılarak, tarımsal işletmelerde ölçek büyüklüğünün artırılması yanında, başta üretim teknikleri ve üretim koşullarının iyileştirilmesi olmak üzere, tarım ve gıda işletmelerinin modernizasyon çabaları, belirlenecek öncelikler çerçevesinde desteklenecek ve tarım-sanayi entegrasyonu özendirilecektir.”

Kırsal Alanda Örgütlenme Yapısı

Türkiye kırsal alanında, kamu ve kamu dışı organizasyonlar, örgütlenme modelleri bulunmaktadır. Merkezi kamu yönetimi içinde tarıma yönelik hizmet sağlayan kuruluşlar yanında, baskı grubu niteliğindeki üretici örgütleri, demokratik kitle örgütü niteliğindeki meslek kuruluşları, çeşitli sivil toplum kuruluşları da sektörde yerlerini almaktadırlar. Ayrıca ekonomik amaçlı kuruluşlar olan tarımsal kooperatifler, yetiştirici birlikleri, ihracatçı birlikleri, özel şirketler de ülke kırsalında çeşitli faaliyetler içerisinde bulunmaktadır. Bu yapılar içinde, üretici örgütlenmesi olarak kooperatifler öne çıkmaktadır.

⁴⁴ 1 Temmuz 2006 gün, 26215 mükerrer sayılı Resmi Gazete

Tablo 4: Türkiye’de Üretici Örgütlenmesinin Yapısı

Kooperatif Türü	Kooperatif Sayısı	Ortak Sayısı
Pancar Ekicileri Kooperatifleri	31	1.620.430
Tarımsal kalkınma Kooperatifleri	5.536	709.613
Sulama Kooperatifleri	2.248	266.268
Su Ürünleri Kooperatifleri	421	22.660
Tarım Kredi Kooperatifleri	2.281	1.557.817
Tarım Satış Kooperatifleri	340	664.419
Tütün Tarım Satış Kooperatifleri	68	33.000
Yaş Sebze Meyve Kooperatifleri	22	581
Ziraat Odaları	642	3.800.000
Çiftçi Dernekleri	539	230.000

Kaynak: TKB, Teşkilatlanma ve Destekleme Genel Müdürlüğü, 2004

Görüldüğü gibi, Türkiye’de 8,9 milyonu aşkın, kooperatif, oda, dernek üyesi üretici bulunmaktadır. Dört farklı yasa altında çalışan kooperatiflerin nicelik açısından ulaştığı büyüklüklere karşın, çağdaş bir gelişim düzeyi yakaladığından söz edilemez.

Tarımsal Amaçlı Kooperatifler (Tarımsal Kalkınma, Pancar Ekicileri, Sulama, Su Ürünleri, Tarım Satış, Tütün Tarım Satış, Tarım Kredi Kooperatifleri) yanında Tarımsal Kalkınma Kooperatifleri, Tarım Satış Kooperatifleri (TSK) (Tariş, Çukobirlik, Antbirlik, Fiskobirlik, Trakya Yağlı Tohumlar Birliği, Güneydoğubirlik, Karadenizbirlik, Marmarabirlik, Tiftikbirlik, Gülbirlik, Kozabirlik, Taskobirlik ve Kayısbirlik) nicel büyüklüklerine karşın, yaşama müdahil olma gücü açısından arzu edilen düzeyde değildir.

TSK, 4572 sayılı “Tarım Satış Kooperatifleri Birliklerini Yeniden Yapılandırma Yasası”nın öngördüğü bir süreç içinde bulunmaktadır.

lar. 2000 yılı İlerleme Raporu'nun⁴⁵ "Ortak Piyasa Düzenleri" bölümünde, TSK'lerine yönelik olarak 2000 Haziran'ında çıkan Yasa'nın, sektörde kamunun rolünü azaltmak bakımından "önemi" vurgulanmaktadır.⁴⁶

Diğer yandan, 5200 sayılı Üretici Birlikleri Yasası yürürlüğe girmiş olmakla birlikte, dernek statüsü altında çalışan birlik yapısı öngörmesi ve örgütlenmeyi teşvik edici bir içerikten yoksun olması nedeniyle, kırsal alan örgütlenmesine önemli bir katkı yapmamıştır. "AB'ye uyum" iddiası ile çıkarılan bir Yasa'nın 2004 Yılı İlerleme Raporu'nda eleştirilmesi,⁴⁷ işin diğer bir ilginç boyutunu oluşturmaktadır.⁴⁸

Bu bağlamda, Türkiye'nin kırsal kalkınma politikalarının, sayıca büyük-etkisiz-dağınık üretici örgütlenmesi sorununa, bu çerçevede içinde olmak üzere de tarım ürünlerinin pazarlama kanallarında araçların egemen olduğu yapılara ilgi duyması, uygun çözümler yaratmaya çaba göstermesi beklenir.

⁴⁵ 2000 Regular Report from the Commission on Turkey's Progress Towards Accession

⁴⁶ Toplulukta 23 adet (hububat, çeltik, şeker, zeytinyağı, sığır eti, domuz eti, koyun ve keçi eti, kümes hayvanları, yumurta, şarap, süt ve süt ürünleri, tütün, su ürünleri, taze meyve-sebze, işlenmiş tahıl ürünleri, işlenmiş meyve - sebze, keten-kenevir, şerbetçi otu, kurutulmuş hayvan yemi, tohumluklar, yağlı tohumlar ve ipek böceği) ortak piyasa düzeni (common market order) varken, Rapor'un bunlara hiç değinmemesi, bu alanda müktesebat uyumundan hiç söz etmemesi, buna karşılık ilgili bölümde TSKB'leri üzerinde yıkıcı etkileri ilerleyen yıllarda daha net anlaşılacak olan 1 Haziran 2000 tarih, 4572 sayılı "Tarım Satış Kooperatifleri Birlikleri Hakkında Kanun" a atıf yapması, AB'nin hangi alanlarda müktesebat uyumuna yönelik bir derinleşme isteği, buna karşılık hangi alanlarda aceleci davranmadığına yönelik analitik bir çalışma için önemli ipuçları sağlamaktadır. Topluluk ortak piyasa düzenleri kapsamında desteklenen ürünler ve buna karşılık Türk destekleme sistemi için; Gökhan GÜNAYDIN, "Küreselleşme Sürecinde Türkiye Tarım Sektörü : Belgelerin İzinde Bir Analiz", *Demokrasi Platformu*, sayı:3, Yaz 2005, Ankara, s.147-173; Tarım Satış Kooperatiflerinin Yeniden Yapılandırılması sürecinin sonuçları için; Gökhan GÜNAYDIN, "Küreselleşen Piyasa, Yoksullaşan Köylü", *Liberal Reformlar ve Devlet*, Nisan 2003, Ankara, s. 43-122.

⁴⁷ Commission of the European Communities, SEC(2004) 1291, 2004 *Regular Report On Turkey's Progress Towards Accession*, Brussels, 6.10.2004

⁴⁸ Raporda, Ortak Piyasa Düzenleri mekanizmalarının birçoğunun uygulanmasına henüz başlanmadığı, meyve sebze sektöründe AB pazarlama ölçütlerinin dışarıda kullanıldığı ancak iç pazarda kullanılmadığı, yürürlüğe giren "Tarımsal Üretici Birlikleri Kanunu"nun Komisyon'un tavsiyesi dikkate alınmadan hazırlandığı ve belirtilen temel amacına nasıl ulaşacağını kestirmenin güç olduğu ifade edilmektedir.

Bu kapsamda *Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1973-1977)*, pazarlama-tüketim-kredi-donatım işlevlerine yönelik çok yönlü bir kooperatifçiliğin yaşama geçirilmesine ilişkin hükümlere yer verilmiştir. *Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1979-1983)* da kırsal alanda örgütlenme modeli olarak kooperatifleşme savunulmaktadır. *Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1996-2000)*,⁴⁹ kırsal kesimde çağdaş ihtiyaçlara uygun hizmet ve bilgi akımının kolaylaştırılması, kooperatifçiliğin etkinleştirilerek yaygınlaştırılması için rehberlik ve danışmanlık hizmetlerinin verilmesine önem verileceği ifade edilmektedir. *Sekizinci Plan (2001-2005)*⁵⁰ ise, kırsal kesimin ekonomik yönden güçlendirilmesi için kooperatif organizasyonları altında teşkilatlanmasının sağlanacağı ve kooperatiflerin teknik ve mali yönden destekleneceği ifade edilmektedir.

*Dokuzuncu Kalkınma Planı'nda (2007 - 2013)*⁵¹ ise 5200 sayılı Tarımsal Üretici Birlikleri Kanunu, örgütlenmeyi destekleyici bir çerçeve oluşturulmadığı gerekçesiyle eleştirilmektedir.

AVRUPA BİRLİĞİ KIRSAL KALKINMA POLİTİKALARININ TÜRKİYE'YE TRANSFERİ

Avrupa Birliği, 1958 yılındaki kuruluşundan bu yana, kırsal kalkınma politikalarında ve bu politikaların tarımla ilişkilendirilme biçiminde önemli değişimler yaşamıştır. Kuşkusuz, birer sonuç niteliğinde ortaya çıkan bu değişimlerde, Topluluğun yarım asırlık geçmişi boyunca dünyada ortaya çıkan değişimler etkin olmuştur. Bu kapsamda, 1970'li yılların sonunda Keynesci Refah devleti döneminden neoliberalizme geçiş, 1989'da Berlin Duvarı'nın yıkılmasının ardından AB'nin genişleme politikalarının Avrupa kapitalizminin yeni gereksinimlerine göre değişmesi, 2004 ve 2007 yıllarında Birliğe katılan toplam 12 ülkenin kırsal alan yatırımları için büyük kaynak gereksinimini AB'nin karşılamak istememesi, Maastricht sonrası ortaya çıkan

⁴⁹ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1996-2000*, Ankara, 1995, S. 157- 161.

⁵⁰ Devlet Planlama Teşkilatı, *Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 2001-2005*, Ankara, 2000.

⁵¹ 1 Temmuz 2006 gün, 26215 mükerrer sayılı Resmi Gazete

“çok vitesli Avrupa” yapısının, tüm bu zemini kavrayacak esneklikte bir politika temelini AB’ye sağlamış olması, dönemin önemli kavşakları olarak sayılabilir. Aşağıda, önce AB’nin kırsal kalkınma politikalarındaki dönüşümün temel dinamikleri ortaya konulacak, ardından AB’nin Türkiye’ye politika transferi süreçlerine değinilecektir.

AB Kırsal Kalkınma Politikalarında Değişim

Avrupa Birliği’nde, temel olarak 15 merkezi ülke ile 2004 ve 2007 yıllarında Topluluğa katılan 12 yeni ülkenin kırsal alanlarının özellikleri ve bu bağlamda “sorun çözücü” kırsal kalkınma politika gereksinimleri arasında çok önemli farklılıklar bulunmaktadır.

Görece benzer gelişmişlik derecesine sahip AB-15 ülkelerinin kırsal alanları arasında dahi, bu anlamda ciddi farklılıkların bulunduğunu söylemek olanaklıdır. Bu çerçevede AB-15 ülkelerini kırsal alanlarının özellikleri bakımından gruplandırma çabasına girildiğinde, kırsal alanı benzer özellikler taşıyan merkezi AB ülkeleri (İngiltere, Almanya, Fransa, Belçika, Avusturya, Luxemburg), kuzey ülkeleri (Hollanda, İsveç, Finlandiya, Danimarka) ile İrlanda ve Akdeniz ülkelerinin (İtalya, Portekiz, İspanya, Yunanistan) hem grup içinde hem de gruplar arasında çok farklı kırsal alan özellik ve sorunlarına sahip oldukları görülür.⁵²

1 Mayıs 2004 tarihinde topluluğa katılan 10 ülkeden 8’i Merkezi ve Doğu Avrupa ülkesidir. Ada ülkeleri olan Malta ve Güney Kıbrıs bir tarafa bırakılırsa, diğer MDAÜ’leri, sosyalist geçmişlerinden kaynaklanan birtakım ortak kırsal özellikler taşımaktadırlar. Bununla birlikte, coğrafi ve ekolojik koşulları bağlamında sözü edilen ülkeler de kendi içlerinde gruplandırılabilirler. Baltık ülkeleri olan Estonya, Letonya ve Litvanya alanlarının önemli bir kısmı ormanla kaplı küçük ül-

⁴⁹ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1996-2000*, Ankara, 1995, S. 157- 161.

⁵⁰ Devlet Planlama Teşkilatı, *Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 2001-2005*, Ankara, 2000.

⁵¹ 1 Temmuz 2006 gün, 26215 mükerrer sayılı Resmi Gazete

⁵² Daha ayrıntılı bilgi için, Gökhan, Günaydın, *Avrupa Birliği Genişleme Sürecinde Türkiye, Kırsal ve Tarımsal Politikalar*, AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış doktora tezi, Ankara, Ekim 2006.

kelerdir. Çek Cumhuriyeti, Slovak Cumhuriyeti, Slovenya, Polonya ve Macaristan 1 Mayıs 2004 tarihinde Topluluğa katılan ülkelerden Doğu Avrupa ülkeleri grubunu oluşturmaktadır. Bunlardan Çek Cumhuriyeti ve Slovak Cumhuriyeti, Birinci Dünya Savaşı'ndan 1990'lı yılların başına kadar varlığını sürdüren Çekoslovakya'nın bölünmesi ile oluşmuşlardır. Slovenya ise, Yugoslavya'nın dağılmasının ardından, Sırbistan-Karadağ ve Hırvatistan ile birlikte bağımsız devletlerini kurmuşlardır. Bu bağlamda, yıllarca aynı coğrafyayı ve kültürü paylaşmış ülkelerin kırsal kalkınma konusundaki yapı ve sorunlarının benzerliğini doğal karşılamak gerekir. Güney Kıbrıs ve Malta'nın, Ada ülkeleri olarak, kırsal kalkınma alanındaki sorun ve öncelikleri, diğer ülkelerden oldukça farklıdır.

Diğer yandan, 1 Ocak 2007 tarihinde Topluluğa katılan Bulgaristan ve Romanya yanında, 3 Ekim 2005 tarihinde müzakerelere başlama kararı almış olan ve halen tarama sürecini yaşayan Türkiye ve Hırvatistan'ın kırsal yapısının özellikleri ve sorunları, nitel ve nicel olarak üye ülkelerden önemli oranda farklılıklar göstermektedir.

1958 yılında kurulan Avrupa Ekonomik Topluluğu içinde geliştirilen ilk uluslarüstü politika seti olan Ortak Tarım Politikası'nda, kırsal kalkınma konusu her zaman değişik boyutlarıyla gündemde kalmış, dönemin gereksinimlerine uygun bir şekilde oluşturulan politika araçlarıyla alan yönetilmiştir.

Başlangıçta Topluluğun kırsal-tarımsal altyapı sorunlarını çözmeye yönelik bir anlayış içinde kurgulanan kırsal kalkınma kavramı, "klasik" sorunlar çözüldükçe, diğer boyutlarıyla gündeme taşınmış; hatta farklı sorunların çözümüne katkı sağlaması için kullanılan bir araç niteliğine dönüştürülmüştür.

1958-1987 döneminde uygulanan klasik kırsal kalkınma politikaları döneminde, tarımsal politikaların tamamlayıcısı olarak kurgulanan ve uygulanan kırsal kalkınma politikaları Topluluğun öngördüğü kapitalist tarım sistemi açısından olumlu sonuçlar üretmiş, hem tarım sistemi içinde kalanlar hem de tarımdan tasfiye edilerek diğer sektörlere transfer edilen işgücü, Kleynesci Refah Devleti uygulamaları kapsamında görece yüksek refah düzeylerine sahip olmuşlardır.

15 üyeli Toplulukta, birkaç ülke hariç kırsal yol ağlarının eksikliği, kırsal telekomünikasyon açığı, sulama - tarla içi geliştirme hizmetlerinin yetersizliği, tarım işletmelerinin modernizasyon gereksinimi gibi temel kırsal sorunların önemli oranda varlığını koruduğu söylenebilir. Ortak Tarım Politikası'nın kuruluş dönemi ile Keynesçi kalkınmacı tarım politikaları döneminde, bu sorunlar temel olarak aşılmıştır.

Topluluk 1992 yılına kadar toplam tarım finansmanının % 1 ila % 5'ini kırsal kalkınmaya özgülemekte ve bu politikalar tarımın tamamlayıcı önlemleri olarak değerlendirilirken; 1992 yılında temel bir dönüşüm gerçekleştirilmiştir. Artık Topluluğun tek başına bir kırsal kalkınma politikası bulunmaktadır ve bu alana özümlenen kaynak miktarı tarım bütçesinin % 5 - 15'i düzeyine yükselmiştir.

“Yeni” kırsal kalkınma politikalarının uygulandığı 1987 sonrası dönemde, kırsal kalkınma ile tarım arasındaki bağ zayıflatılarak, daha çok mekana ve sosyal yapıya yönünü dönmüş bir öznel politika uygulamasına geçilmiştir.

Yeni paradigma, katmanlar halinde oluşmaya başlamaktadır artık: OTP'nin piyasacı bir düzleme kayma gereği ve Berlin duvarının yıkılmasından sonra şekillendirilen yeni genişleme politikaları. Kırsal kalkınma kavramı, bu yeni paradigmaya uygun bir şekilde yeniden biçimlendirilmeli, teorisi kurgulanmalı ve politika transferi ile “çevreye” aktarılmalıdır.

Bu bağlamda önce kırsal kalkınma OTP'nin II. Sütunu haline dönüştürülmüş, OTP'nin “neoliberal yapıya ayak uydurması” için müdahale politikalarından uzaklaşma ve kırsal kalkınma politikaları aracılığıyla “piyasa kurallarına uygun, ticareti bozmayan” destekleme politikalarına dönüş sağlanmıştır. Buna koşut olarak, “müdahale” sisteminin gerektirdiği yoğun kaynak kullanımına dayalı politikalar yerine, II. Sütun üzerinde inşa edilen kırsal kalkınma politikalarının öne çıkarılması, böylece I. sütun olan müdahaleci tarım politikalarının içinin boşaltılması yoluyla, Brüksel'den kaynak transferini mümkün olan en az düzeye indirgeyen “yeni Avrupa tarımsal modelinin” genişleme halkalarına tanıtılması işi gerçekleştirilmiştir.

Şüphesiz bu yaklaşım, merkezi kapitalizmin dönüşümüne koşut bir dönüşüm yaşayan Avrupa Birliği serbest piyasa ideolojisinin politika-

larına yeni oyun alanları açan, Avrupa merkez sermayesinin hem AB içi hem AB dışı bölüşüm ilişkilerinde kendini en çoklaştırmaya olanak tanıyan bir içerik taşımaktadır.

Çevresel sürdürülebilirlik, kırsal ekonominin yaşamsallığı, gıda kalitesi, hayvan sağlığı ve refahı standartları gibi konular yeni politikanın meşruiyet temelleridir. DTÖ kapsamında sürdürülen tarım görüşmelerinde ortaya çıkan liberal yönelim yanında, genişleme sürecinin mevcut OTP kuralları ile karşılanması durumunda Brüksel'in yapacağı harcama düzeyinin yüksekliği, politika değişiminin gerçek temellerini oluşturmaktadır. Gündem 2000⁵³ adıyla bilinen Mart 1999 reformu ve Haziran 2003 reformu⁵⁴, klasik kırsal kalkınma politikalarından kopuşu temsil eden en önemli uğraklardır.

Böylece, 2000'lerin AB'si, 1950'ler ve 60'lar boyunca karşı karşıya bulunduğu ve güçlü tarım politikaları içinde örülmüş bir kırsal kalkınma anlayışı ile aştığı sorunlara benzer sorunlarla karşı karşıya bulunan MDAÜ'ne ve içlerinde Türkiye'nin de bulunduğu aday ülkelere, giderek içi boşaltılan bir tarım politikası, alternatif olarak "geliştirilmiş kırsal kalkınma politikaları" transfer etmektedir.

AB'nin yeni kırsal kalkınma politikaları piyasacı, adem-i merkeziyetçi, yönetişimci ve *subsidiarite* ilkesinin uygulayıcısıdır. Artık *alacarte* Avrupa'da Brüksel kırsal kalkınma menüsünü oluşturacak, ülkeler bu menüden seçimler yapacaklardır.

Seçilen politikaların uygulanabilmesi için, AB'nin genişleme hal-kasının özellikleri uyarınca geliştirdiği katılım araçlarının öngördüğü yönetim ve finansman yapısı öncelikle kurulacaktır. Bu bağlamda, AB

⁵³ Gündem 2000'nin kırsal kalkınma yapısı, üç grup altında toplanmaktadır. Buna göre; *Grup 1-Yeniden Yapılanma, Rekabetçilik: Çiftliklere Yatırım, Genç Çiftçiler, Mesleki Eğitim, Erken Emeklilik, İşleme ve Pazarlamaya Yatırım, Tarla Geliştirme, Parselasyon, Çiftlik hizmetleri, Tarımsal Su Kaynaklarının Yönetimi, Tarımsal Altyapı ve Üretim. Grup 2-Çevre/Tarla Geliştirme: Az Elverişli Bölgeler, Tarımsal Çevre Önlemleri, Tarım Arazilerinin Ormanlaştırılması, Çevre Koruma Grup 3-Kırsal Ekonomi / Kırsal Toplumlar: Kırsal Ekonomi ve Nüfus İçin Temel Hizmetler, Köylerin Yenilenmesi, Tarımsal Aktivitelerin Çeşitlendirilmesi, Turizm ve El Sanatları, Finans Mühendisliği*

⁵⁴ Haziran 2003'te kabul edilen OTP reformu kapsamındaki kırsal kalkınma önlemleri, Gündem 2000'in temel hedefleri ile uyumludur. Yapılan bazı düzeltme ve tamamlamalarla, önlem sayısı 22'den 26'ya çıkarılmaktadır.

kırsal kalkınma politikalarının içselleştirilmesi işlevini üstlenmek üzere, “Ulusal” Kırsal Kalkınma Planı ve Stratejisi hazırlanacaktır.

Seçilen alanlarda uygulanan Projeler, eş finansman yapısı altında, özel sektör, sivil toplum kuruluşları, yerel aktörler ve yerel yönetimlerin etkin bir işbirliği ile yaşama geçirilecektir. MDAÜ için SAPARD Programı uygulanmışken, Türkiye'nin de içinde bulunduğu son genişleme halkası için IPARD organize edilmiştir.

Katılım Öncesi Yardım Aracı (IPA-An Integrated Pre-Accession Instrument) Türkiye, Hırvatistan, Arnavutluk, Bosna Hersek, Makedonya, Sırbistan-Karadağ ve Kosova için hazırlanmış bir program olup, beş bölümden oluşmaktadır: 1-Geçiş yardımı ve kurumsal yapılandırma, 2-Bölgesel ve sınır aşırı işbirliği, 3-Bölgesel kalkınma, 4-İnsan kaynağı geliştirme, 5-Kırsal kalkınma (IPARD).⁵⁵

Bu kapsamda oluşturulan Kırsal Kalkınma İçin Katılım Öncesi Mali Araç (IPARD), iki öncelik ve 9 önlemden oluşmaktadır:

Birinci öncelik olarak, “Müktesebatin Uygulanması ve Tarımda Sürdürülebilir Adaptasyon” seçilmiştir. Bu öncelik altında tanımlanan dört önlem ise; tarım İşletmelerine yatırım, balıkçılık, üretici birlikleri ve çevrenin geliştirilmesidir.

“Kırsal Alanların Kalkındırılması” ise ikinci önceliktir. Bu öncelik altındaki dört önlem ise kırsal altyapı, ekonomik faaliyetlerin çeşitlendirilmesi, yerel kalkınma stratejileri, eğitim ve teknik yardımdır.

Gündem 2000 Anlaşması, yalnızca kırsal kalkınma önlemlerinin finansman sistemini değiştirmekle kalmamış, Mart 1999 Berlin Zirvesi'nde belirlenen OTP harcama limitleri dahilinde, 2000 - 2006 döneminde ATGYF Garanti Bölümünce yapılabilecek kırsal kalkınma harcamaları için de bir maksimum miktar saptamıştır.

ATGYF Garanti Bölümünün, dört eşlik edici önlem de dahil olmak üzere, kırsal kalkınma için yıllık ortalama sınırı 4,3 milyar euro'dur.

8 Eylül 1999 tarihinde, kırsal kalkınma için belirlenen fon, Komisyon tarafından, üye ülkelere, yıllık bazda ve özellikle kırsal istih-

⁵⁵ Kertsin, Rosenow, “Instrument for Pre-Accession Assistance (IPA): The Rural Development Component (IPARD)”, *Perspectives for Turkish Agriculture and Rural Areas*, AB Komisyonu Türkiye Delegasyonu, 28 Mart 2006, İzmir.

dam ve taşra yönetimi (countryside management) bağlantılı özel gereksinimler göz önüne alınarak, tablo x'te gösterildiği gibi dağıtılmıştır.

Görüldüğü gibi, 2000-2006 döneminde ATGYF Garanti Bölümü'nün kırsal kalkınma için özgülediği toplam 38,666,9 milyar euro'luk fonun % 85'i, AB-15 ülkelerine ayrılmaktadır. 10 yeni ülke için ayrılan fon miktarı, yalnızca Fransa için ayrılan fon miktarına eşittir.

Tablo 5: ATGYF Garanti Bölümü Kırsal Kalkınma Önlemlerinin Tahsisi

AB-15 2000-2006			AB-10 2004-2006		
Ülke	Milyon EUR	Pay (%)	Ülke	Milyon EUR	Pay (%)
Avusturya	3 207.9	9.7	Kıbrıs	74.9	1.3
Belçika	379.2	1.2	Çek Cum.	542.9	9.4
Danimarka	348.9	1.1	Estonya	150.5	2.6
Finlandiya	2 199.3	6.7	Macaristan	602.5	10.5
Fransa	5 763.6	17.5	Letonya	328.1	5.7
Almanya	5 308.6	16.1	Litvanya	489.5	8.5
Yunanistan	993.5	3.0	Malta	26.8	0.5
İrlanda	2 388.9	7.3	Polonya	2 867.0	49.8
İtalya	4 512.3	13.7	Slovakya	397.2	6.9
Luxemburg	91.0	0.3	Slovenya	281.6	4.9
Hollanda	417.1	1.3			
Portekiz	1 516.7	4.6			
İspanya	3 480.9	10.6			
İsveç	1 130.0	3.4			
İngiltere	1 167.9	3.5			
Toplam	32 905.9	100.0	Toplam	5 761.0	100.0

Kaynak: European Commission, Agriculture and Rural Development, "Rural Development in the European Union", Fact Sheet, 2003.

Türkiye, aşağıda da belirtileceği üzere, 2007-2013 döneminde 7 yılda yaklaşık 800 milyon euro düzeyinde kaynak kullanabileceği IPARD fonlarından yararlanabilmek için, 40 yılı aşkın planlı kalkınma döneminde elde ettiği kırsal kalkınma birikimini görmezden gelmiş, IPARD menüsüne uygun bir “Ulusal” Kırsal Kalkınma Stratejisi hazırlama kaygısıyla ülke gerçekleri ile uyumsuz bir belgeyi “katılımcı bir anlayışla” hazırlayabilmiştir.

Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi’nin hem stratejik amaçları, hem de bu kapsamdaki öncelikleri incelendiğinde, IPARD ile arasında dikkat çekici bir benzerlik taşıdığı görülmektedir. Aşağıda, yukarıdaki saptamanın ışığı altında, Türkiye’nin “Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi” ne değinilecektir.

Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi

Yukarıdaki bölümlerde ifade edildiği üzere, Türkiye’nin Avrupa Birliği’nin IPARD (Kırsal Kalkınma İçin Katılım Öncesi Yardım Aracı) Programı’ndan yararlanabilmesinin ön koşulu, Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi ve Planını oluşturmaktır.

Bu “zorunluluk”, önceki dönemlerde Anayasa’larda ve Kalkınma Planları’na konu edilen kırsal kalkınma planlarının, bu kez bir Strateji ve Plan kapsamında ve AB perspektifine uygun bir şekilde hazırlanması sonucunu doğurmuştur.

Belge’de belirtildiğine göre, Kırsal Kalkınma Strateji Belgesi’nin hazırlanma süreci, birçok kuruluşun katkısı ile uzun bir zaman dilimine yayılmış⁵⁶ ve birçok referans belgeden yararlanılmıştır.⁵⁷

⁵⁶ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Ulusal Kırsal kalkınma Stratejisi, s.28: “Geniş katılımlı çalışma grubu tarafından Avrupa Birliği’ne Üyelik Yolunda Türkiye Kırsal Kalkınma Politikası Raporu’nun hazırlanması (2003), Tarım ve Köyüşleri Bakanlığı’nın koordinasyonunda oluşturulan çalışma grubunca Kırsal Kalkınma Stratejisi Taslağı’nın hazırlanması (Ağustos 2004), Taslak Strateji konusunda ilgili kurum, kuruluş, sosyal ve ekonomik paydaşların görüşlerinin alınması (Eylül 2004), Kırsal Kalkınma Stratejisi Taslağı Önerisi’nin DPT’ye iletilmesi (Ekim 2004), DPT Müsteşarlığı koordinasyonunda Strateji Belgesi’nin kalkınma planları, programları ile sektörel ve bölgesel politikalarla uyumunun sağlanması, tutarlı bir politika belgesi niteliği kazanması yönünde geliştirilmesi (Ekim 2004 - Şubat 2005), Kırsal Kalkınma Stratejisi Taslağı konusunda ilgili kurum, kuruluş, ekonomik ve sosyal paydaşların görüşlerinin alınması ve toplantı gerçekleştirilmesi (Şubat 2005), Kırsal Kalkınma Stratejisi Taslağı ile ilgili olarak AB Komisyonu uzmanlarının gayriresmi fikirlerinin alınması (Haziran

Bu kapsamda hazırlanan “Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi” nde (UKKS) kırsal kalkınma; “kırsal alanda, sürdürülebilir doğal kaynak kullanımını esas alarak, bir taraftan kırsal kesimin gelir düzeyinin ve yaşam kalitesinin yükseltilmesi yoluyla gelişmişlik farklarının azaltılması amacına yönelik, diğer taraftan çevresel ve kültürel değerlerin korunmasını ve geliştirilmesini gözeterek, yerelde farklılaşan sosyal, kültürel ve ekonomik özellikleri, ihtiyaçları, potansiyelleri ve dinamikleri dikkate alarak çok sektörlü yaklaşımla planlanan faaliyetler bütünü olarak” tanımlanmaktadır.

Görüldüğü gibi, UKKS belgesinin kırsal kalkınma tanımı, Türkiye’de akademik dünya ve kalkınma planları tarafından ortaya konulan tanımlardan farklılaşmaktadır. Bu farklılık, belgenin içeriğinde somutlaşmaktadır.

Zaten Belgenin başlangıcında da, sözü edilen Strateji Belgesi’nin hazırlanma amaçları arasında sayılan “Ulusal Kırsal Kalkınma Planı” na esas teşkil etmek ve ulusal - uluslararası kaynaklarla finanse edilecek kırsal kalkınma program ve projelerinin hazırlanmasında ve uygulanmasında ilgili kesimlere perspektif sağlamak hedefleri, UKKS ile AB politikaları arasındaki yakın ilişkiyi ortaya koymaktadır.

Strateji Belgesi’nin “Mevcut Durum Değerlendirmesi” bölümünde, ülkenin kırsal alanlarına yönelik GZFT Analizi verilmektedir.⁵⁸

2005), DPT Müsteşarlığı ve Tarım Bakanlığı’nca Strateji Belgesi’ne son şeklinin verilmesi (Haziran - Aralık 2005), Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi’nin Yüksek Planlama Kurulu tarafından onaylanarak yürürlüğe girmesi.

⁵⁷ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi*, s.28: Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi’nin hazırlanmasındaki temel referans belgeler ise; “Uzun Vadeli Strateji (2001-2023) ve Sekizinci BYKP (2001-2005), Ulusal Program (2001 ve 2003), Ön Ulusal Kalkınma Planı (2004-2006), Türkiye İktisat Kongresi (2004), Tarım Stratejisi (2006-2010), II. Tarım Şurası (2004), I. Çevre ve Ormancılık Şurası (2005), Bölgesel kalkınma Planları, İl Tarım ve Kırsal Kalkınma Master Planları ve diğer temel referans belgeler” olarak sayılmaktadır.

⁵⁸ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi*, s.5: “*Güçlü Yönler*: Geniş tarım alanlarının varlığı (kuru, sulu ve sulanabilir) ve sulama imkanlarının bulunması, tarımsal üretim (bitkisel üretim, hayvancılık, ormancılık, balıkçılık) potansiyelinin zenginliği ve potansiyel ürün çeşitliliği, tarımsal sanayi girdi ve hammaddelerinin çeşitliliği, kırsal işgücü potansiyeli, marka olabilecek yöresel ürün çeşitliliği, ulaşım-haberleşme ve elektrik altyapısının önemli ölçüde tamamlanmış olması, flora ve fauna zenginliği, çevre kirliliğinin az olması ve organik tarım potansiyeli-

“Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi” Belgesi’nde, Türkiye’nin kırsal kalkınmada temel amacının “yerel potansiyel ve kaynakların değerlendirilmesi, doğal ve kültürel varlıkların korunması esas alınarak kırsal toplumun iş ve yaşam koşullarının kentsel alanlara uyumlu olarak yöresinde geliştirilmesi ve sürdürülebilir kılınması” olarak belirtilmektedir. “Kamu hizmeti ve destekleri, temel amaca yönelik öncelikler

---

linin bulunması, kültür ve turizm varlıklarının zenginliği ve bunların turizm açısından yüksek potansiyel arz etmesi, çeşitlilik sergileyen geleneksel zanaat ve el sanatları, kırsal kalkınma projeleri deneyimi, kırsal kalkınmaya yönelik faaliyet gösteren sivil toplum kuruluşlarının artması, yaygın kamu teşkilatı. *Fırsatlar:* Tarım dışı sektörlerin gelişme eğilimi, tüketici bilincinin gelişmesi ve sağlıklı, kaliteli, organik ürünlere olan talebin artması, iç ve dış talebe dayalı olarak gıda sanayiinin gelişmesi, kırsal turizm talebinin artma eğilimi, çevrenin korunması ve geliştirilmesi konusunda artan ilgi, Avrupa Birliği’ne katılım süreci ve AB’ne uyum, uluslar arası kaynaklara-fonlara erişebilirlik, dış pazarlama erişim imkanlarının güçlenmesi, üretim-haberleşme ve bilişim teknolojilerinin giderek gelişmesi, kentsel ekonomilerin gelişmesi, kentsel ve kırsal alanlar arasında işlevsel ilişkilerin güçlenmesi, yerel yönetimlerin güçlendirilmesine verilen önemin artması ve kamu yönetiminin etkinleştirilmesi. *Zayıf Yönler:* Kırsal istihdamın ve gelir kaynaklarının ağırlıklı olarak tarımsal faaliyetlere dayanması, tarım sektöründe gizli işsizlik ve tarımda kayıt dışılığın yaygınlığı, tarımın yapısal sorunları (tarımsal işletmelerin küçük ve parçalı olması, tarımsal eğitim ve yayım hizmetleriyle işbirliği konusundaki yetersizlikler, kalite ve standartlara uyum konusunda güçlükler, tarım-sanayi entegrasyonu ve pazarlama faaliyetlerinde etkinlik sorunları, sermaye ve mali kaynak yetersizlikleri, üretimin doğal koşullara bağımlılığı ve verim düşüklüğü), orman köyleri başta olmak üzere kırsal yerleşimlerde yoksulluğun yaygın olması, genel eğitim düzeyinin ve kız çocuklarının okullaşma oranının düşük olması, eğitim - sağlık ve sosyal güvenlik hizmetlerinin etkinleştirilme ihtiyacı, yerleşim birimlerinin sayıca fazla, plansız, dağınık ve küçük olması, kırsal altyapı yetersizlikleri, mevcut altyapının modernizasyon ihtiyacı, doğal kaynakların (toprak, su, orman, çayır ve mera, su ürünleri stokları gibi) koruma-kullanma dengesi ile ilgili sorunlar, toprak kalitesinin düşüklüğü, engebeli yapı nedeniyle erozyonun yaygınlığı, toprak kaynaklarının kabiliyetlerine uygun kullanılmaması, kırsal alana hizmet götüren kamu kuruluşları arasındaki koordinasyon yetersizliği, kırsal alanların ekonomik ve sosyal yapılarının analizinde ihtiyaç duyulan verilerin yetersizliği. *Tehditler:* Makro ekonomik istikrarın bozulması, tarımsal destekleme politikalarının değişme eğilimi ve uluslar arası ticaretin giderek serbestleşmesi, tarımın yeniden yapılandırılması sürecinde işsizlik ve yoksulluk gibi sosyo-ekonomik olumsuzlukların artması, genç ve nitelikli işgücünün kırsal alanlardan göçü, üretken faktörlerin kaybı ve nüfusun yaşlanması, hızlı kentleşme ve sanayileşme ile gelişen turizm faaliyetlerinin doğal kaynaklar üzerindeki baskısının artması, küresel çevre sorunlarının ülke üzerinde olumsuz etkiler yaratması, dünyada petrol ve diğer girdi fiyatlarının yükselmesi, bölgeler arasında ve bölge içinde gelişmişlik farklılıklarının derinleşmesi.”

çerçevesinde bütüncül, tutarlı, uygun ve öngörülebilir bir şekilde planlanarak kırsal toplumun yararına sunulacaktır.”

UKKS Belgesi, *Kırsal Kalkınma İlkelerini* mekansal duyarlılık,⁵⁹ İşbirliği ve katılımcılık,⁶⁰ sürdürülebilirlik,⁶¹ sosyal içerme,⁶² politika ve düzenlemelerde tutarlılık ve etkin izleme⁶³ ile kaynak kullanımında etkinlik⁶⁴ olarak saymaktadır.

UKKS'nin ortaya koyduğu kırsal kalkınma ilkelerinden en ilginç, “sürdürülebilirlik” ilkesinde somutlaşmaktadır. Buna göre, kırsal kesimde istikrar, tarımsal yapıdaki dönüşüm sürecinde ortaya çıkabilecek işsizlik sorununun gelir çeşitlendirilmesi yoluyla minimize edilmesi yoluyla sağlanacaktır. Her ne kadar Belge’de özel bir atıf yapılmasa da, burada sözü edilen “istikrar” kavramı ile yoksulluk yönetimi konusunun ilişkilendirilebileceği açıktır. Buna göre, uygulanan tarım politikaları işsizlik sorunu doğuracak, “sosyal içerme” ilkesi uyarınca yoksullar ve dezavantajlı gruplarla, yöresel özellikler de dikkate alınarak “sürdürülebilir” bir kırsal kalkınma içeriği ortaya konulacaktır. (Elbette) bu yolla AB üyelik perspektifine katkılarının güçlendirilmesi için tutarlı bir politika izlenecektir.

59 “Mekansal duyarlılık”: Türkiye’de bölgesel gelişmişlik farklılıklarına bağlı olarak kırsal alanların özellik, sorun ve potansiyelleri nitelik ve nicelik açısından önemli oranda bir çeşitlilik arz etmektedir. Bu bağlamda, uygulanacak önlemlerin yöresel ihtiyaçlara cevap verecek ve yöresel potansiyelleri harekete geçirecek şekilde belirlenmesi, önceliklendirilmesi.

60 “İşbirliği ve katılımcılık”: Ulusal ve yerel düzeyde kamu kesimi, özel kesim, üniversiteler, sivil toplum, paydaşlarla ortaklık, yerel işbirliklerinin geliştirilmesi.

61 Sürdürülebilirlik: Kırsal ekonomide istikrar, tarımsal yapıdaki dönüşüm sürecinde ortaya çıkabilecek işsizlik sorununun gelir çeşitlendirilmesi yoluyla minimize edilmesi, ekonomik faaliyetlerin çevre, doğal kaynaklar vb. üzerindeki etkilerinin izlenmesi, olumsuzlukların önlenmesi için işbirliğine gidilmesi, kamu yatırımları ve kamu hizmeti sunumunda sürekliliğin sağlanması.

62 “Sosyal içerme”: Yoksulluk ve sosyal dışlanmaya maruz bireylerin, dezavantajlı grupların içerilmesi.

63 “Politika ve düzenlemelerde tutarlılık, etkin izleme”: Ulusal düzeyde bölgesel gelişme ve kırsal kalkınma politikaları arasında uyum, AB üyelik perspektifine katkılarının güçlendirilmesi.

64 “Kaynak kullanımında etkinlik”: Kırsal kalkınma proje ve faaliyetlerinin desteklenebilmesi için, bunların, kırsal kalkınma strateji ve planlarına, bölgesel ve sektörel strateji ve önceliklere, yasa ve taraf olunan uluslararası anlaşmalara uyarlılığı “zorunlu” olduğundan, bu konuda rasyonel bir zemin oluşturulması.

UKKS Belgesi'nin kırsal kalkınma ilkeleri arasında son olarak saydığı "kaynak kullanımında etkinlik" ilkesi, aslında sürece ilişkin en somut bilgiyi vermektedir. Buna göre, kırsal kalkınma faaliyetlerinin desteklenebilmesi için bunların taraf olunan uluslararası anlaşmalara uyumluluğu zorunludur. Bu doğrultuda, "bu konuda rasyonel zemin oluşturmak" sözü ile IPARD belirlemelerine uygun bir kırsal kalkınma retorüğünün, Türkiye için gerekli ve zorunlu bir kabul süreci oluşuna işaret edilmektedir.

Bu hegomonik ilişkilene tarzı, Türkiye'nin kendi bütçesinden kırsal kalkınma için önemli bir fon ayır(a)mayacağını, AB'den fon almak için de AB kırsal kalkınma yaklaşımının benimsenmesi gerekliliğini ifade etmekte ve bu yapıyı "rasyonel bir zemin" olarak tanımlamaktadır.

Bu bağlamda ortaya konulan Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi, dört stratejik amaç altında on öncelikten oluşmaktadır.

"*Ekonominin Geliştirilmesi*"⁶⁵ başlıklı ilk stratejik amacın iki önceliği tarım ve gıda sektöründe rekabetçilik ile kırsal ekonominin çeşitlendirilmesidir. İkinci stratejik amaç "*İnsan Kaynakları, Örgütlenme*" alanındadır. Bu alanın üç önceliği ise eğitim ve sağlık hizmetleri, yoksullukla mücadele⁶⁶ ve yerel kalkınma kapasite-

⁶⁵ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi*, s.13: Bu bölümde, "tarımın yeniden yapılanması ve tarımsal işletmelerin uygun ölçüğe ulaşması durumunda işletme sayılarının azalacağı ve önemli bir işgücünün tarım sektöründen ayrılacağı tahmin edilmektedir. Bu nedenle tarımda yeniden yapılanma süreci ancak tarım dışı imkanları ve gelir kaynakları geliştirilebildiği ölçüde amacına ulaşabilecektir" denilmektedir.

⁶⁶ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi*, s.20: Yoksullukla mücadele ve dezavantajlı grupların istihdam edilebilirliğinin artırılması bölümünde Rapor'da şöyle denilmektedir; "Bu kapsamda faaliyet gösteren sivil toplum kuruluşlarının etkinliğinin artırılması ve kamu kesimi - sivil toplum işbirliğinin geliştirilmesi suretiyle, yerel katılımçılık ve sahiplenmeyi artıracak ve kamu kaynaklarına ilave kaynak sağlayacak imkanlar değerlendirilecektir. Başta çiftçiler olmak üzere, kırsal kesimde çalışanların sosyal güvenlik şemsiyesi altına alınmasına yönelik çalışmalar hızlandırılacaktır. Sosyal sigorta sistemi dışında kalanlara yönelik geliştirilen sosyal hizmet ve yardımların objektif kriterler çerçevesinde ihtiyaç sahiplerine ulaştırılması ve gıda yoksulluğu ile mücadele kapsamında hassas grupların (yaşlılar, engelliler, çocuklar, kadınlar ve işsizler) gıda güvencesinin sağlanmasına yönelik tedbirler geliştirilecektir."

si⁶⁷ olarak belirtilmektedir. UKKS'nde "Fiziki Altyapı" üçüncü stratejik amaç olup, kırsal altyapı ve kırsal yerleşimler bu alanın iki önceliği olarak seçilmiştir.⁶⁸ Dördüncü ve son stratejik amaç olan "Kırsal Çevre" ise dört önceliğe sahiptir: çevreci tarım, ormancılık ve korunan alanların yönetimi.

Belgenin son bölümünde ise, IPA'ya yönelik özel bir değerlendirme yapılmaktadır. Belge, Katılım Öncesi Mali Aracın (KMA) kırsal kalkınma bileşeninin fonlarından yararlanılması için yapılması gerekenler şöyle sıralanmaktadır:⁶⁹ 1) İlgili kamu kuruluşlarından meydana gelen bir İzleme ve Yönlendirme Komitesi oluşturulması ve bu Komite'nin kamu dışı paydaşlarla işbirliği içinde çalışmasının sağlanması, 2) Uygulama ve ödeme fonksiyonlarını yerine getirecek Kırsal kalkınma Uygulama ve Ödeme Birimi'nin oluşturulması ve akreditasyonunun sağlanması, 3) Hazine Müsteşarlığı bünyesindeki Ulusal Fon'da KMA Kırsal kalkınma Bileşeni mali yönetimine ilişkin kapasite geliştirilmesi, 4) İzleme ve Yönlendirme Komitesi'nin sekreteryasını yürütecek ve kırsal kalkınma planının hazırlanmasında ve koordineli bir şekilde uygulanmasında rol alacak Yönetim Otoritesi'nin görevlendirilmesi ve kapasitesinin geliştirilmesi, 5) Uygulama ve

⁶⁷ Yerel kalkınma kapasitesinin güçlendirilmesi alanında Belge; kamu, özel kesim, sivil toplum işbirliğine bir kez daha vurgu yapılmakta, yerel girişimlerin kurumsallaştırılması, çok düzeyli yönetim kavramı kapsamında mahalli idareler ve birliklerin kapasitelerinin geliştirilmesi ve örgütlenme düzeyinin artırılması, yerel aktörlerin kırsal kalkınma programı hazırlaması, uygulaması, izlemesi ve değerlendirme konusunda kapasitelerinin geliştirilmesi, yerelin-yerel kültürün- yerel ürün ve hizmetlerin tanıtımı, yerel kaynakların faydaya dönüştürülmesi, şehirlerde veya metropol kentlerde hemşehirliler tarafından kurulan köy kalkındırma dernekleri, kültür tanıtma vakıfları vb. sivil toplum kuruluşlarının yerelde kırsal kalkınmaya katkılarının artırılması gibi önceliklere yer vermektedir.

⁶⁸ Kırsal Alan Fiziki Altyapı Hizmetlerinin Geliştirilmesi ve Yaşam kalitesinin Artırılması. Belgede, temel gruplama şu şekilde ifade edilmektedir; Kırsal ekonominin pazarla entegrasyonuna yönelik altyapının geliştirilmesi, işletmelerin ve kırsal nüfusun hizmetlere erişiminin kolaylaştırılması ve kırsal alan ve yerleşmelerin sağlıklı, yaşanabilir ve sürdürülebilir iş ve yaşama ortamı olarak güçlendirilmesine yönelik hizmetler. "Kırsal altyapının geliştirilmesi" bölümünde ise köy yolları, ormanlar, çevre yönetimi ve atık berterafi, içmesuyu, kanalizasyon ve arıtma tesisleri, haberleşme-bilgi-iletişim altyapısı ve enerji altyapısına özel atf yapılmaktadır.

⁶⁹ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *Ulusal Kırsal kalkınma Stratejisi*, s.25

Ödeme Birimi hesaplarının, yönetim ve kontrol sistemlerinin düzenli olarak incelenmesi ve raporlanmasından sorumlu, Uygulama ve Ödeme Biriminden bağımsız bir Sertifikasyon Kurumu'nun belirlenmesi gerekmektedir.

Belgenin sonunda ise şu ifadeler yer almaktadır: "...kırsal kalkınma amacıyla kullanılacak bütçe kaynakları, katılım öncesi AB fonları ve diğer uluslararası finansman kaynaklarının temin, tahsis ve kullanımı ile ilgili esaslar Kırsal Kalkınma Planı ile tespit edilecektir. Bütçe kaynakları ile KMA Kırsal Kalkınma Bileşeni kapsamında sağlanması öngörülen fonlar öncelikle değerlendirmeye alınacak, Dünya Bankası ve diğer uluslararası finans ve kredi kuruluşlarından sağlanması öngörülen kaynaklar, Bütçe ve AB fonlarını tamamlayıcı nitelikte değerlendirilecektir.”⁷⁰

Ulusal Kırsal kalkınma stratejisi'nin stratejik amaç ve öncelikleri (4 amaç, 10 öncelik) ile yukarıda verilen IPARD öncelik ve önlemleri (2 öncelik, 9 önlem) karşılaştırıldığında, neredeyse birebir olmak üzere bir eşlik durumunun ortaya çıktığı görülmektedir.

Tablo 6: IPARD-UKKS İçerik Karşılaştırması

IPARD	UKKS
Tarım işletmelerine yatırım	Tarım ve gıda sektöründe rekabetçilik
Üretici birlikleri	İnsan kaynakları ve örgütlenme
Çevrenin geliştirilmesi	Kırsal çevre, çevreci tarım, ormancılık ve korunan alanlar
Kırsal altyapı	Fiziki altyapı, kırsal altyapı ve kırsal yerleşimler
Ekonomik faaliyetlerin çeşitlendirilmesi	Ekonominin geliştirilmesi, kırsal ekonominin çeşitlendirilmesi
Yerel kalkınma stratejileri	Yoksullukla mücadele ve yerel kalkınma kapasitesi
Eğitim	Eğitim ve sağlık hizmetleri
Balıkçılık	-
Teknik yardım	-

Kaynak: IPARD ve UKKS belgelerinden karşılaştırmalı olarak üretilmiştir.

⁷⁰ a.k., s.26, 27

IPARD öncelik/önlemleri ile UKKS amaç/önceliklerinin karşılaştırıldığı yukarıdaki tablo, IPARD ile UKKS arasındaki örtüşme noktalarını ortaya koymaktadır.

Bu bağlamda, IPARD'ın uygulanabilmesi için zorunlu ön koşullar arasında olan "Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi" nin, IPARD belirlemelerini kendisi için rehber yaptığı görülmektedir.

İlginç olan, birçok kuruluştan görüş sorulduktan, ortak toplantılar düzenlendikten ve referans belgeler kullanıldıktan sonra, ortaya çıkan belgenin AB IPARD düzenlemeleri ile bu denli örtüşmesinin nasıl sağlanabildiğidir.

Kırsal kalkınma çalışmalarını bütçe tahsisatları yanında AB'den alınacak fonlara ve Dünya Bankası gibi kuruluşlardan sağlanacak kredilere bağlayan bir yaklaşım açısından değerlendirildiğinde, Türkiye'nin kırsal alan sorunlarının ağırlığı ve farklılığına karşın bu benzerlik ilişkisi çok ta sürpriz değildir.

UKKS Sonrası, Kırsal Kalkınma Mevzuatının İzlenmesi

Bakanlar Kurulu'nun 2006/10016 sayılı "Kırsal Kalkınma Yatırımlarının Desteklenmesi Hakkında Kararı"ndan⁷¹ bir yıl sonra, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı'nca iki adet tebliğ yayımlanmıştır.

Bunlar, "Kırsal Kalkınma Yatırımlarının Desteklenmesi Programı Çerçevesinde Tarıma Dayalı Yatırımların Desteklenmesi Tebliği (Tebliğ no: 2007/3)⁷² ve "Kırsal Kalkınma Yatırımlarının Desteklenmesi Programı Çerçevesinde Makina, Ekipman Alımlarının Desteklenmesi Tebliği"dir (Tebliğ no: 2007/4).⁷³

*"Kırsal Kalkınma Yatırımlarının Desteklenmesi Programı Çerçevesinde Tarıma Dayalı Yatırımların Desteklenmesi Tebliği"*nde amaç olarak; "doğal kaynakların korunmasını dikkate alarak, kırsal alanda gelir düzeyinin yükseltilmesi, altyapının iyileştirilmesi, tarımsal üretim ve tarımsal sanayi entegrasyonunun sağlanması için küçük ve orta ölçekli işletmelerin desteklenmesi, gıda güvenliğinin güçlendirilmesi, kırsal alanda alternatif gelir kaynaklarının yaratılması, tarımsal sulama

⁷¹ Resmi Gazete, 15 Şubat 2006 gün, 26081 sayı.

⁷² Resmi Gazete, 14 Şubat 2007 gün, 26434 sayı.

⁷³ Resmi Gazete, 14 Şubat 2007 gün, 26434 sayı.

altyapısının geliştirilmesi, yürütülmekte olan kırsal kalkınma çalışmalarının etkinliklerinin artırılması, temel kamu hizmetlerinin düzeyinin yükseltilmesi, hizmetlere erişimin artırılması ve kırsal toplumda belirli bir kapasitenin yaratılmasına ilişkin usul ve esasların belirlenmesi” ifade edilmektedir.

Tebliğ, desteklenecek tarıma dayalı yatırımları; (1) Ekonomik yatırımlar, (2) Tarımsal altyapı yatırımları olarak iki gruba ayırmaktadır.

Ekonomik yatırımlar başlığı altında, tarımsal ürünlerin işlenmesi, depolanması, ambalajlanması ve paketlenmesine yönelik yeni yatırımlar, kapasite artırımı/teknoloji yenilenmesi yatırımları, tamamlama yatırımları ile alternatif enerji kaynakları kullanan sera yapımı ve basınçlı sulama tesislerinin yapımı desteklenecek; tarımsal altyapı yatırımları başlığı altında ise mevcut sulama tesislerinin basınçlı sulama tesisine dönüştürülmesine yönelik iyileştirme ve geliştirme yatırımları desteklenmektedir.

Uygulama ili olarak ise 65 il⁷⁴ seçilmiştir. Ekonomik yatırımlarda hibeye esas proje toplam tutarının % 50’si, tarımsal altyapı yatırımlarında ise % 25’i özkaynaklardan karşılanacaktır.

“*Kırsal Kalkınma Yatırımlarının Desteklenmesi Programı Çerçevesinde Makina, Ekipman Alımlarının Desteklenmesi Tebliği*” kapsamında ise, yeni olmak kaydıyla (1) işlemsiz tarım makineleri, (2) balıyalama ve silaj makineleri, (3) Basınçlı sulama sistemleri için gerekli alımlar ve (4) soğuk hava tesisatlı taşıma araçlarının alımı için, mal alım tutarının % 50’si hibe yoluyla desteklenecektir.

KIRSAL KALKINMANIN FİNANSMANI

Yukarıda Tablo 5 değerlerinden izleneceği üzere, AB’nin 2000-2006 döneminde kırsal kalkınma için kullandığı fon miktarı 38.667 milyar

⁷⁴ Adana, Afyonkarahisar, Ağrı, Aksaray, Amasya, Ankara, Antalya, Aydın, Balıkesir, Bartın, Bayburt, Bilecik, Bingöl, Bitlis, Bursa, Çankırı, Çorum, Diyarbakır, Düzce, Edirne, Elazığ, Erzincan, Erzurum, Eskişehir, Gaziantep, Giresun, Hakkari, Iğdır, Isparta, İçel, İstanbul, İzmir, K.maraş, Karabük, Kars, Kastamonu, Kayseri, Kırıkkale, Kırklareli, Kırşehir, Kilis, Kocaeli, Kütahya, Manisa, Mardin, Muğla, Muş, Nevşehir, Ordu, Osmaniye, Sakarya, Samsun, Siirt, Sinop, Sivas, Şanlıurfa, Şırnak, Tekirdağ, Trabzon, Tunceli, Uşak, Van, Yalova, Yozgat, Zonguldak.

euro'dur. Bu finansman miktarının % 85'i "klasik" kırsal kalkınma sonu bulunmayan AB-15 ülkelerine ayrılmışken, yalnızca Fransa'nın kullandığı fon miktarı, Topluluğa 2004 yılında katılan 10 yeni ülkenin 2004-2006 döneminde kullandığı fon miktarından fazladır.

Bununla birlikte, nüfus ve yüzölçümü açısından Türkiye'nin yarısına yakın büyüklüklere sahip olan Polonya, 2004-2006 aralığında, üç yılda 2.867 milyar euro AB kaynağı kullanmıştır.

AB Komisyonu, Türkiye, Hırvatistan, Arnavutluk, Bosna Hersek, Makedonya, Sırbistan-Karadağ ve Kosova'nın 2007-2013 döneminde desteklenmesi için oluşturduğu Katılım Öncesi Yardım Aracı bütçesini, 10.2 milyar euro olarak saptamıştır. Başka bir deyişle, sözü edilen kaynak, yedi yıl boyunca yedi ülkenin desteklenmesi için kullanılacaktır. Finansmanın yıllara eşit dağıtılması durumunda, yılda 1,5 milyar euro'nun 7 ülke arasında paylaşılması söz konusudur.

Sözü edilen kaynaktan Türkiye'ye düşecek "pay" ise, IPA'nın beş bileşeni (Geçiş yardımı ve kurumsal yapılandırma, Bölgesel ve sınır dışı işbirliği, Bölgesel kalkınma, İnsan kaynağı geliştirme, Kırsal kalkınma) arasında dağılacaktır.

Bu kapsamda olmak üzere, "kırsal kalkınma için katılım öncesi yardım aracı" (IPARD) aracılığıyla 2007-2013 döneminde Türkiye'ye tahsis edilecek kaynak miktarı, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı belgelerinde, aşağıdaki gibi belirtilmektedir:

Tablo 7: 2007-2013 Dönemi, Türkiye'ye Tahsis edilen IPARD kaynağı

Yıllar	milyon euro
2007	20.7
2008	53.0
2009	85.5
2010	131.3
2007 - 2010 dönemi toplam	290.7
2011 - 2013 dönemi toplam	510.0
2007 - 2013 dönemi toplam	800.7

Kaynak: Tarım ve Köyişleri Bakanlığı verileri

Görüldüğü gibi, Türkiye'nin 7 yılda (2007-2013) kullanacağı toplam AB fonu olan 800 milyon euro, Polonya'nın bir yılda kullandığı fon miktarından (2004-2006, 2,867 milyar euro) azdır.

Basına yansıyan bilgiler, sözü edilen dönemde kamu tarafından sağlanacak kaynakların da eklenmesiyle, fon miktarının 1 milyar 66 milyon euro'ya ulaşacağı belirtilmektedir.⁷⁵

SONUÇ

Türkiye, "AB'den alınacak fonlar aracılığıyla kırsal kalkınma sorunlarının aşılacağı" söylemi üzerinden AB'nin kırsal kalkınma politikalarının transfer edildiği bir ülke görünümü kazanmaktadır.

Avrupa Birliği'nin kırsal kalkınma politikaları, merkez kapitalizmin gereksinimlerine uygun bir dönüşüm süreci yaşamıştır. Reform süreci, yeni dönemin kutsadığı terimlere uyarlı bir düzlemde yol almış; rekabet, girişimcilik, müşteri memnuniyeti, katılımcılık, *subsidiarite*, tabandan tavana yaklaşım, bu sürecin yapı taşları olarak döşenmiştir. Böylece merkezde bir taraftan şirket tarımı tahrik edilirken, küçük çiftçilik marjinal bölgelere özgü bir yapı olarak tanımlanmıştır. Dağlık, nüfus yoğunluğunun düşük olduğu, dezavantajlı-az elverişli bölgelere yardım uygulamaları bu amaçla kurgulanmıştır. Kapitalist tarım uygulamalarının gelişimi sonucu tarımdan kopan nüfus için tarım dışı gelirlerin çeşitlendirilmesi, erken emeklilik vb. sosyal önlemler geliştirilmiştir. Çevre, kalite, bitki sağlığı, hayvan refahına saygı gibi yaklaşımlar ise; çeyrek yüzyılı aşkın uygulamalarıyla dünyanın en çok girdisini kullanarak topraklarını kirleten, daha fazla verim için hayvan atıklarını işleyerek yem materyali olarak kullanmak suretiyle deli dana hastalığını dünyaya armağan eden AB'nin, tarımsal üretim arz fazlalığını aşağı çekmek için yaratılmıştır. Bunun yanında da, reformun geniş kitlelere anlatılmasında meşruiyet temelleri olarak kullanılmışlardır.

Tarım ve genişleme, Avrupa Birliği'nde her zaman birlikte ele alınan politik alanlar olmuşlardır. Bu bağlamda, Avrupa'nın kendisine yeni ülkeler katma politikasını, 1995'e kadar "genişleme" olarak ta-

---

⁷⁵ Dünya Gazetesi, 1 Mart 2007, "Hükümet AB'nin Kırsal Kalkınma Fonları İçin Harekete Geçti" başlıklı haber.

ımlamak doğrudur. Merkezi Avrupa, Berlin duvarının 1989'da yıkılmasıyla şekillenen yeni Avrupa coğrafyasında, bu yeni düzleme uygun politika araçlarını geliştirmiştir.

Başlangıçta Polonya ve Macaristan için kurgulanan PHARE (Ekonominin Yeniden Yapılandırılması İçin Polonya ve Macaristan'a Yardım) Programı tüm MDAÜ'ne uygulanmıştır. Böylece sözü edilen ülkelerin ekonomilerinin "merkez"e eklenmesi PHARE aracılığıyla gerçekleştirilirken, kamu yönetimlerinin "uyarlanmasında SIGMA (Merkezi ve Doğu Avrupa Ülkelerinde Yönetişim ve İdareyi Geliştirmeye Yönelik Destek) Programı rol almıştır. SAPARD ise (Tarım ve Kırsal Kalkınma İçin Özel katılım Programı) tarım ve kırsal politika transferi önündeki "arkaik" engelleri "menüden seçme politikaları AB desteğiyle uygulama" yaklaşımı projelerle tasfiye etmiştir. Merkezi ve Doğu Avrupa ülkeleri için uygulanan SAPARD'ın ardından, Türkiye - Hırvatistan ve beş Batı Balkan ülkesi için IPARD (Kırsal Kalkınma İçin Katılım Öncesi Yardım Aracı) oluşturulmuştur.⁷⁶

Türkiye, 2007-2013 döneminde kullanacağı 800 milyon euro AB fonu karşılığında, kırsal kalkınma politikası belirleme erkini AB'ne terk etmiş görünmektedir. AB'nin IPARD belirlemeleri ile Türkiye'nin Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi (UKKS) belirlemeleri karşılaştırıldığında, "örtüşme" sözcüğü "benzerlik" sözcüğünden çok daha işlevsel olmaktadır.

IPARD yansıması niteliğindeki UKKS ile Türkiye'nin iktisadi-sosyal gereksinimleri arasında önemli çelişkiler bulunmaktadır. Türkiye'nin 1963 yılından bu yana süren kalkınma planlarının kırsal kalkınma ile ilgili hükümleri ile UKKS arasındaki farklar da bu sarmalın sonucu olarak ortaya çıkmaktadır.

Türkiye, kırsal kalkınma planlarında kırsal nüfus ve göç olgusunu birlikte düşünmüş, ülke sathına yayılan dengeli kalkınma ve nüfus dağılımı açısından, göçü planlı bir süreçte yavaşlatıcı politikalar öngörülmüştür.⁷⁷ Bu amaçla kırsal alanda tarım ile kalkınma arasındaki güçlü

⁷⁶ SAPARD'da tarım ve kırsal kalkınma vurgusu yapılırken, IPARD yalnızca kırsal kalkınma ile yetinmektedir.

⁷⁷ Dokuzuncu kalkınma planının 2006 yılında % 28 olan tarımsal istihdamın 2013 yılında % 18.9'a indirilmesine ilişkin belirlemesi, planlar açısından tek ayrıksı durumu yansıtmaktadır.

bağ korunmaya ve geliştirilmeye çalışılmış, kırsal yerleşmelerin sorunlarının çeşitli modellerle aşılması denenmiş, kooperatifçilik özelinde kırsal alan örgütlenmesine önem verilmiştir.

Buna karşılık UKKS, amaç/öncelikleri ile yukarıdaki düzlemden kaymış olup, hedef belirlemede ve hedef-kaynak eşlemede önemli açmazlar barındırmaktadır.

UKKS, AB mükteşebatına uyum sürecinde tarımda yaşanacak dönüşümün küçük üreticiyi tarımdan koparacağı temel kabulü ile kırsal geliri çeşitlendirme⁷⁸ ve yoksulları kapsam içine alma sürecini geliştirmektedir.

Türkiye’de, Tablo 1 değerlerinde gösterildiği gibi, 2004-2005 yılları arasında tarım istihdamı 1 milyon 281 bin kişi daralmıştır. Köylerden kentlerin varoşlarına göç sürecine işaret eden bu gelişim, 1986-2004 aralığındaki 18 yıllık dönemde istihdam daralmasından daha fazla bir daralmanın, bir yıl içinde gerçekleştiğini göstermektedir.

Danimarka Planlama Teşkilatı, Türkiye’den Avrupa ülkelerine göç etme potansiyeline sahip kişi sayısını 2,7 milyon kişi olarak duyurmaktadır. Münih Osteuropa Enstitüsü ise yalnızca Almanya’ya yönelecek Türk göçmen sayısının 4,4 milyon olacağını öngörmektedir.⁷⁹

Bu araştırma sonuçları, 3 Ekim 2005 tarihli Müzakere Çerçeve Belgesi’nin kişilerin serbest dolaşımına kalıcı derogasyon konulmasına ilişkin Avrupa gerekçesini oluşturmaktadır.

Türkiye’de resmi işsizlik rakamlarının % 9 olduğu bir süreçte, tarımda istihdam daraltıcı politikalar izlenmesi ve bu politikaların doğurduğu yoksulluk sorununun UKKS içinde yönetilmeye çalışılması, temel sorun alanlarından birisidir.

⁷⁸ Tarım ve Köyışleri Bakanlığı’nın “kırsal alanda ekonomik faaliyetlerin geliştirilmesi ve çeşitlendirilmesi” önemi çerçevesinde saptadığı çalışma alanları, Bakanlık belgelerinde şöyle sıralanmaktadır; kırsal turizm, geleneksel el sanatları, arıcılık, ipekböceği yetiştiriciliği, alternatif su ürünleri yetiştiriciliği, kürk hayvanları yetiştiriciliği, süs bitkileri yetiştiriciliği, tıbbi ve aromatik bitkilerin üretimi, alternatif enerji kaynakları (jeotermal, güneş, rüzgar vb) kullanılan seraların yapımı, bio-dizel üretimi, niş marketler-markalaşma-Pazar alanları.

⁷⁹ Commission of the European Communities, *Issues Arising from Turkey’s Membership Perspective*, Brussels, 6.10.2004, SEC (2004) 1202.

UKKS, tarım reformu, köylü sınıfı içindeki katmanların sorun ve önceliklerinin farklı olması gibi konularda sessiz kalmakta, böylece kalkınma planlarının gerisine düşmektedir. Etkin işleyen bir kooperatifçilik sistemi aracılığıyla kırsal örgütlenmenin sağlanması gereği de UKKS’de yansıma bulmamıştır. Bunların yanında, Türkiye’nin 1970’ler boyunca en sıcak siyasi ve iktisadi tartışma alanlarından birisi olan merkez köy-köy kent temsiliyetindeki kırsal yerleşme sorunlarına karşı da UKKS etkin bir amaç ve öncelik belirlemesine sahip değildir.

Bu bağlamda UKKS, belge içerisinde ülke kırsalının “zayıf yönleri” olarak saydığı alanları kapsamına alarak bunlarla uyarlı amaç ve öncelik belirlemede dahi, IPARD belirlemeleri içine sıkışmasından dolayı yetersiz kalmıştır.

Hedef açısından saptanan bu eksikliklerin yanında, konulan amaçlar için gerekli kaynakların üretilmemesi sorunu da, UKKS’nin diğer bir açmazını oluşturmaktadır.

Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda yapılan “yatırım programında yer alan proje paketinin ve bekleyen proje stoğunun büyüklüğü göz önüne alındığında, mevcut yatırım imkanları ile tarımsal altyapı ihtiyacının ülke genelinde arzulan düzeyde ve sürede karşılanması mümkün görülmemektedir. Yatırım programında büyüyen proje paketi nedeniyle, kalkınma planı hedefleri ve bütçe imkanları çerçevesinde uygulamaları sürdürülen projelerin ekonomikliği ortadan kalkmakta ve projelerden beklenen faydanın zamanında temini mümkün olamamaktadır”⁸⁰ saptaması, şiddetini artırarak güncelliğini korumaktadır. 2007-2013 döneminde kırsal kalkınma için 800 milyon euro’su AB fonu olarak üzere toplam 1,066 milyar euro olarak kaynak tahsisi yapılması, sorunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Bu bağlamda, kırsal kalkınmanın kendiliğinden ve diğer sektörlerle bağımsız olarak gerçekleşmesinin olanaksızlığının altı çizilmelidir. Türkiye’de kırsal yerleşimin en önemli ekonomik aktivitesi olan tarım sektörünün yapısında kalkınmaya vurgu yapacak değişikliklerin

⁸⁰ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1996-2000*, Ankara, 1995, s. 157- 161.

oluşturulması, bu değişimin köy ve köylü sınıfı üzerindeki etkilerine, kısacası bölüşüm ilişkilerine de, tıpkı mülkiyet ilişkilerinde olması gerektiği gibi, kısıtları ortadan kaldırıcı karışmalarda bulunulması, kırsal yerleşmelerin fiziki ve sosyal altyapı sorunlarının çözülmesi, kırsal alan planlamasının kentsel alan planlamasından ayrı görmeyen, kırsal kalkınmayı ulusal kalkınmanın ayrılmaz bir parçası sayan yaklaşımlar, Türkiye kırsal kalkınmasının asal düzlemleri olarak ortadadırlar.

Buna karşılık “piyasa”yı köylerin içine sokarak kapitalizmin görünmez eli aracılığıyla kırsal alanın düzenlenmesine yönelik çabalar, KÖYDES projesi örneğinde olduğu gibi, “benim müteahhidim iyidir” anlayışının AB perspektifi ile mükemmel uyumuna işaret etmektedir.

KAYNAKÇA

- Agenor, Pierre-Richard, *The Economics of Adjustment and Growth*, (Ch. 14: Structural Adjustment: Agriculture, Trade, and the Labor Market), The World Bank, Academic Press, Washington DC, 2000, s. 548,549
- Aydın, Bahadır, *Ölçek Büyüklüğü Toprak Parçalılığı ve Arazinin Tasarruf Şekline Göre Tarımsal İşletmelerin Analizi*, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası Tarım Politikaları Yayın Dizisi No:5, Ankara, 2006
- Aydın, Zülküf, “Yapısal Uyum Politikaları ve Kırsal Alanda Beka Stratejilerinin Özelleştirilmesi: Söke’nin Tuzburgazı ve Sivrihisar’ın Kınık Köyleri Örneği”, *Toplum ve Bilim*, Bahar ’88, Ankara, 2001
- Aysu, Abdullah, *Avrupa Birliği ve Tarım*, Kalkedon Yayınları, Ankara, 2006
- Bujoczek, Karol, “Aday Ülkelerin Müzakere Deneyimleri:Polonya Örneği”, *AB Genişleme Sürecinde Türkiye-Tarımsal ve Kırsal Politikalar*, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, Ankara, 8-9 Ocak 2003, s. 357 - 370
- Can, Fatma, *Avrupa Topluluğu’nda Tarımsal Ürünlere Yönelik Destekler ve Çiftçilere Yapılan Yardımlar*, T.C. Başbakanlık Avrupa Birliği Genel Sekreterliği, Ankara, Mayıs 2005
- Combette, Catherine, “Common Agricultural Policy, Explained”, *Perspectives for Turkish Agriculture and Rural Areas*, AB Komisyonu Türkiye Delegasyonu, İzmir, 28 Mart 2006
- Constantinou, Antonis, “EU Rural Development Policy in Perspective”, *Perspectives for Turkish Agriculture and Rural Areas*, AB Komisyonu Türkiye Delegasyonu, İzmir, 28 Mart 2006
- Courades, Jean Michel, “Rural development Measures”, *The Common Agricultural Policy, Opportunities and Perspectives*, European Commission, Sofia, Bulgaria, 14 - 16 Mach 2004

- Commission of the European Communities, *2005 Enlargement Strategy Paper*, COM (2005) 561, Brussels, 9 November 2005
- Commission of the European Communities, *Issues Arising from Turkey's Membership Perspective*, Brussels, 6.10.2004, SEC (2004) 1202.
- Çağlar, Yücel, *Köy, Köylülük ve Türkiye'de Köy Kalkınması Sorunu*, TZD Yayınları, Ankara, Eylül 1986
- Çakı, Ali, *Kırsal Alan Planlamasında Bir Araç Olarak Merkez Köylerin Fonksiyonu*, DPT Yayınları, Ankara, 1983
- Devlet Planlama Teşkilatı, *Kalkınma Planı (Birinci Beş Yıl)*, DPT Yayını, Ankara, 1963
- Devlet Planlama Teşkilatı, *Kalkınma Planı İkinci Beş Yıl 1968-1972*, DPT Yayını, Ankara, 1967
- Devlet Planlama Teşkilatı, *İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Köye ve Köylüye Neler Getiriyor*, DPT Yayın No : 751, Ankara
- Devlet Planlama Teşkilatı, *Yeni Strateji ve Kalkınma Planı Üçüncü Beş Yıl 1973-1977*, DPT Yayını, Ankara, 1973
- Devlet Planlama Teşkilatı, *Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı 1979-1983*, Ankara, 1979
- Devlet Planlama Teşkilatı, *Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı Türk Köylüsüne Ne Getiriyor*, Ankara, 1979
- Devlet Planlama Teşkilatı, *Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1985-1989*, Ankara, 1985
- Devlet Planlama Teşkilatı, *Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı 1990-1994*, Ankara, 1989
- Devlet Planlama Teşkilatı, *Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1996-2000*, Ankara, 1995
- Devlet Planlama Teşkilatı, *Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 2001-2005*, Ankara, 2000
- Devlet Planlama Teşkilatı, *Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Tarımsal Politikalar ve Yapısal Düzenlemeler, Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, Ankara, 2000
- Devlet Planlama Teşkilatı, *Dokuzuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı 2007-2013*, Ankara, 2006
- Devlet Planlama Teşkilatı, *Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi*, Ankara, 2006
- DİE, *2001 Genel Tarım Sayımı Köy Genel Bilgileri*, Yayın no: 2898, Ankara, Temmuz 2004
- DİE, *Hanehalkı İşgücü İstatistikleri*, DİE 2001 Yılı Verileri, Ankara, Ocak 2003.
- DİE, *2001 Genel Tarım Sayımı, Köy Genel Bilgi Anketi Sonuçları*, Ankara, Temmuz 2004
- Eraktan, Gülcan, Yıldırak, Nurettin, *Türkiye'de Kırsal Kalkınma Stratejileri ve Politikaları*, Friedrich Elbert Vakfı, İstanbul, 1989

- Erdost, Muzaffer, "Türkiye'de Küçük Köylülüğün Sermaye Tarafından Sömürülmesi Üzerine", *Yeni Ülke*, sayı 7, Nisan-Mayıs-Haziran 1979
- European Commission, *Agriculture and Rural Development in the European Union*, Fact Sheet, 2003
- European Commission, *Overview of the Implementation of Rural development policy 2000 - 2006*, Fact Sheet, 2003
- European Commission, *Sapard Annual Report 2002*, Belgium 2003
- European Commission Agriculture Directorate-General: rural development http://europa.eu.int/comm/agriculture/rur/index_en.htm
- Geray, Cevat, *Planlı Dönemde Köye Yönelik Çalışmalar, Sorunlar, Yaklaşımlar, Örgütlenmeler*, TODAİE Yayını, Ankara, 1974
- Geray, Cevat, "Türkiye'de Kırsal Yerleşme Düzeni ve Köy-Kent Yaklaşımı", *A.Ü. SBF Dergisi*, C:30, S:1-4. Ankara, 1977, S.45 - 67
- Geray, Cevat, *Kırsal Türkiye'de Toplum Kalkınması ve Kooperatifçilik*, Tuna Yayıncılık, Ankara, 1981
- Geray, Cevat, "İşlendirme Açısından Kırsal Gelişme Yöneltilerimiz", *A.Ü. SBF Dergisi*, Ankara, 2000
- Glucksman, Jerzy, "AB Genişleme Sürecinin Işığında Ortak Tarım Politikası", *AB Genişleme Sürecinde Türkiye*, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, Ocak 2003, Ankara, s.27 - 49
- Güder, Gökhan, "Avrupa Birliği Kırsal Kalkınma Politikaları ve Değişim Eğilimleri", *AB Genişleme Sürecinde Türkiye*, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, Ocak 2003, Ankara, s.144 - 170
- Günaydın, Gökhan, *Türkiye Kırsal Yerleşme Düzenine Yönelik Planlama Yaklaşımları*, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası Tarım Politikaları Yayın Dizisi no:1, Nisan 2001, Ankara
- Günaydın, Gökhan, "Küreselleşen Piyasa, Yoksullaşan Köylü", *Liberal Reformlar ve Devlet*, KİGEM Sempozyum Bildirileri, Ankara, Nisan 2003, s. 43 - 121
- Günaydın, Gökhan, "Türkiye Ekonomisinin Tarımsal Yapısı ve Gelişimi", *Türkiye Ekonomisi*, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını No: 1579, Eskişehir, 2005, s. 95 - 126
- Günaydın, Gökhan, "Küreselleşme Sürecinde Türkiye Tarım Sektörü: Belgelerin İzinde Bir Analiz", *Demokrasi Platformu*, AB'ye Uyum Sürecinde Türk Tarımı, Yıl 1, Sayı 3, Ankara, 2006, s.147 - 173
- Günaydın, Gökhan, *Avrupa Birliği Genişleme Sürecinde Türkiye, Kırsal ve Tarımsal Politikalar*, AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış doktora tezi, Ankara, Ekim 2006
- Güler, Birgül Ayman, *Devlette Reform Yazıları-Dünya'da ve Türkiye'de Ekonomik Liberalizasyondan Siyasi İdari Liberalizasyona*, Paragraf Yayınevi, Ankara, 2005

- http://europa.eu.int/comm/agriculture/rur/index_en.htm: Rural development programmes 2000-2006, Country Profiles: United Kingdom, Belgium, Germany, France, Austria, Luxembourg, Netherlands, Sweden, Finland, Denmark, Italy, Portugal, Spain, Greece, Ireland
- İnan, Hakkı ve arkadaşları, "Türkiye'de Tarımda Kırsal Kesim Örgütlenmesi", *TMMOB ZMO Ziraat Mühendisliği V. Teknik Kongresi*, Ankara, 2000
- Kok, Wim, *Enlarging the European Union-Achievements and Challenges*, European University Institute, Robert Schuman Centre for Advanced Studies
- Korkut, Selver, *Toplulaştırılmış Köy Uygulaması (dağınık yerleşim birimlerinin toplulaştırılması)*, DPT Yayınları, Ankara, 1987
- Küçük, Yalçın, *100 Soruda Planlama, Kalkınma ve Türkiye*, Gerçek Yayınevi, Ankara, 1971
- Lange, Dirk, "The Enlargement Process-Lesson Learned", *The Common Agricultural Policy and Enlargement : Opportunities and Perspectives*, European Commission DG Agri, Sofia, 2004
- Miroslava, Georgieva, "Lessons learned from the SAPARD Program Management in Bulgaria", *Consequences of EU Accession for the Agriculture Sector*, EU Commission, İzmir, 28 Mart 2006
- Moegele, Rudolf, "Key Issues in the Agricultural Enlargement Negotiations", *The Common Agricultural Policy and Enlargement : Opportunities and Perspectives*, European Commission DG Agri, Sofia, 2004
- Mülayim, Z.Gökalp, *Türkiye Kooperatifçiliğinin Temel Sorunları ve Çözüm Önerileri*, Friedrich Ebert Vakfı, İstanbul, 1990
- Öngel, Serkan ve ark., "Türkiye'de Kırsal Alanların AB ve OECD Kriterlerine Göre Yeniden Tanımlanması", *yayımlanmamış makale*, Mimar Sinan Güzel sanatlar Üniversitesi, Şehir ve Bölge Planlaması Bölümü, 2005, İstanbul
- Pezaros, Pavlos, "The Background of the CAP: Principles, Objectives, Key Concepts. The 1992 Reform and the Impact of the URAA", *The Cap in the light of the future EU Enlargement*, Ankara, Haziran 2002
- Presidency Conclusions, Brussels, 16-17 December 2004
- Rosenow, Kerstin, "Instrument for Pre-accession Assistance (IPA): The Rural development Component IPARD", *Perspectives for Turkish Agriculture and Rural Areas*, AB Komisyonu Türkiye Delegasyonu, İzmir, 28 Mart 2006
- Tarım Şurası II, "Tarımsal yapıda Değişme ve Gelişmeler", Ankara, 2004
- Teoman, Özgür, "Türkiye Tarımında Kapitalist Dönüşüm Tartışmalarına Bir Katkı", *Gazi Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi* Cilt: 3, Sayı: 3, Kış 2001, s.41 - 60
- The World Bank, *Turkey - A Review of the Impact of the Reform of Agricultural Sector Subsidization*, Washington D.C., March 2004
- TMMOB Ziraat Mühendisleri ODASI, *AB Genişleme Sürecinde Türkiye, Tarımsal ve Kırsal Politikalar*, Ankara, Ocak 2003

- TMMOB Ziraat Mühendisleri ODASI, *2000'li Yıllarda Tarım Sektörü*, Ankara, Ocak 2006
- Topuz, Ali, "Kırsal Alan İçin Kalkınma Önerisi Olarak Köyentler Düzeni", *SBF XII. İskan ve Şehircilik Haftası Konferansları (Yerel Yönetimlerde Güncel Sorunlar)*, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, 1981
- Toğa, Necla, "Tarımsal Girdilerin Fiyat ve Kullanımındaki Değişimler", *2000'li Yıllarda Tarım Sektörü*, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, Ocak 2006, s. 59 - 95
- Turan, Kamil, *Türk Tarımında Sosyal Politika Açısından Merkez Köyler Projesinin Uygulama Olanakları*, A.İ.T.İ.A., Ankara, 1975
- TÜSİAD, *DTÖ ve AB'deki Gelişmeler Işığında 21. Yüzyılda Türkiye Tarımı*, Yayın No: 2005/06/397, İstanbul, Haziran 2005
- Tütengil, Cavit Orhan, *Türkiye'de Köy Sorunu*, Kitap Yayını, İstanbul, 1969
- Tütengil, Cavit Orhan, *100 Soruda Kırsal Türkiye'nin Yapısı ve Sorunları*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1975, s.81
- Tütengil, Cavit Orhan, *Kırsal Türkiye'nin Yapısı ve Sorunları*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1975
- Ünal, Hatice, Şerifoğlu, Sibel, "Ürün Maliyeti ve Üretici Satın Alma Gücündeki Değişimler", *2000'li Yıllarda Tarım Sektörü*, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, Ocak 2006, s.121
- Wilkinson, Alan, "The Sapard Instrument on the Eve of Accession", *The Common Agricultural Policy, Opportunities and Perspectives*, EU Commission DG Agri, Sofia, 14 - 16 March 2004

KALKINMA KORPORATİZM VE İŞÇİ SINIFI

Yüksel AKKAYA*

Bu yazıda kalkınma olgusunun en revaçta olduğu bir dönemde işçi-işveren-hükümet arasındaki işbirliğini, uzlaşmayı amaçlayan korporatist politikaların da "neden altın çağını" yaşadığı açıklanmaya çalışılacaktır. Yazının amacı dünden bugüne bakarak yarını anlama çabasında "kalkınma" politikaları ile "ulus-devlet" olgusunun eş zamanlı özellikler taşıdığını, korporatist politikaların bunun önemli bir aracı olduğunu göstermektir. Kuşkusuz, 1945-1975 arası bir dönemi kapsayan bu süreçte işçi sınıfının korporatist politikalara örgütleri aracılığı ile katılmasının sonuçları da yazının konusunu oluşturmaktadır. Sermaye birikiminin sürekliliği, sömürünün devamlılığı açısından önemli bir politika olan korporatizmin, kalkınma ve ulus devlet gibi temel olgularla da eş zamana sahip olması oldukça anlamlıdır. Bu yazı bu anlamlılığa da dikkat çekmeyi amaçlıyor.

İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki "ulusal kalkınma" söylemi ve yaklaşımı, son çeyrek yüzyılda hızla terk edilmiştir. Bugünlerde "küreselleşme"ye uygun bir şekilde daha sıkça "yerel/bölgesel kalkınma"dan söz edilmekte; yoksulluğun ortadan kaldırılması değil, yönetimi benimsenmektedir. Kuşkusuz, bu değişimin arkasında bir kez daha sömürü isteği yatmaktadır. Ülkeyi, bölgeyi, emekçiyi sömürmek için girişilen her çaba zaman zaman farklı adlarla açıklanmaya çalışılsa da değişmeyen tek şey sömürü isteği ve sömürüyü artırmak için girişilen arayışlardır. Bu nedenle, "geri" kalmış ülkeleri, kurulan ulus devletleri ilerletmek için başvurulan "kalkınma" olgusunu ve sürecini iyi anlamak gerekir. Bir açıklayıcı dönem olarak 1945-1980 dönemini ele almak bu açıdan anlamlı olacaktır ki, bu dönem siyaset bilimi literatüründe "korporatist dönem" olarak da tanımlanmaktadır. Emek ile sermaye arasındaki çelişki ve çatışmaları uzlaştırarak, devlet-işveren-işçi veya işveren-işçi arasındaki işbirliğini sağlayarak, ekonomik faaliyetleri daha sorunsuz sürdürmeyi amaçlayan bu yönetim biçiminde devlet oldukça aktif rol almaktadır. Korporatizm, kalkınma sürecinde sömürünün yeni bir yönetim biçimi olarak tarih sahnesine çıkmaktadır. Bu nedenle, devlet, iktisadi faaliyet-

* Prof. Dr., Gazi Üniversitesi, Öğretim Elemanı.

ler ve çıkarların uzlaştırılması olgularının birlikte ele alınması ulusal kalkınmacı yaklaşımın arkasındaki “sır”ı da bize gösterecektir. “Sır”ın emekçilere nasıl yansıdığını ise ekteki tablolar ortaya koymaktadır.

SÖMÜRÜ İÇİN MÜDAHALE ARACI OLARAK DEVLET YÖNETİM BİÇİMİ OLARAK KORPORATİZM

Ulusal kalkınma söyleminin de gündeme geldiği, yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren, özellikle Batı’da, devlet-toplum ilişkilerinde çoğulcu modelin dışında yer alan korporatizm olarak adlandırılan yeni oluşumlar meydana gelmiştir. Batı Avrupa toplumlarında ekonomiye devlet müdahalesi gittikçe artmış, bunun uzantısı olarak da işçi ve işveren örgütleri, esnaf ve ticaret odaları bazı alanlarda ağırlıklı olarak iktisadi, bazen de sosyal politika alanında kamu politikalarının oluşturulması ve uygulanmasına kurumsal bir biçimde katılmaya başlamıştır. Bu durum çoğulcu modelin, teorisinin çıkar gruplarına atfettiği rol ve önemi değiştirip, alt-üst etmiştir. Çıkar grupları arasında öngörülen eşit rekabet ortadan kalkmıştır. Edilgen bir devlet yerine, çıkarları yönlendiren ve yapılandıran müdahaleci bir devlet belirmiştir. Artık kamu politikaları eşit güçte ve gönüllü üyelik temeline dayanan örgütlerce devlete yönelik tek yönlü bir baskı sonucunda değil, çeşitli yapısal ayrıcalıklarla donatılmış işçi ve işveren örgütlerinin kendi aralarında ve devletle giriştikleri işbirliği sonucunda oluşmaktadır. Bu işbirliği sonucunda çıkar gruplarının/örgütlerinin siyasal ve iktisadi gücü artmakta, ancak devletle girişilen işbirliği nedeniyle ideolojik bir yumuşama ortaya çıkmaktadır. Bu yüzden devletin toplumda ve ekonomide oynadığı rolün, yasal ve tekelci ayrıcalıklarla donatılmış işçi ve işveren örgütleri gibi bazı çıkar gruplarıyla olan ilişkisi daha açık olarak açıklanması gerekmektedir.¹ Çoğulcu kuramın devlet-toplum

¹ Schmitter, P.C., “Still the Century of Corporatism” in P. Schmitter-G. Lehmbruch (eds.), *Trends Toward Corporatist Intermediation*, London, Sage, 1979, s. 14-20; Lehmbruch, G., “Interest Intermediation in Capitalist and Socialist Systems”, *International Political Science Review*, 4(2)/1983, s. 154; Beyme, K., ‘Neo-corporatism, a New in an Old Shell?’, *International Political Science Review*, 4(2)/1983, s. 193; Schmitter, P.C., “Modes of Interest Intermediation and Models of Societal Change in Western Europe”, *Comparative Political Studies*, 10(1)/1977, s. 16-17; Diament, A., “Bureaucracy and Public Policy in Neo-corporatist Settings: Some European Lessons”, *Comparative Politics*, 14(1)/1981, s. 105.

ilişkisinde beliren bu yeni durumu açıklayamaması korporatist modelin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Korporatist teorinin öncü kuramcılarında olan P. C. Schmitter korporatizmi bir çıkar temsili yapılanması olarak tanımlamakta ve aynı amacı güden çoğulculuk ve sendikalizme rakip, alternatif bir teori olarak göstermektedir. Amaç, korporatizmi "Kuzey Amerika siyaset bilimi disiplinine tamamen egemen olan çıkar politikaları paradigmasının genel çerçevesini oluşturan çoğulculuğa açık bir alternatif haline getirmektir. Çok sayıda bilim adamı, çoğulculuğun (ve onunla yakından ilişkili olan liberal demokratik rejim tipinin), çağcıl gelişmekte olan toplumlarda çıkar gurubu sistemlerinin yapı ve davranışını betimlemede çok az yararı olduğunu keşfetmiş, bazıları da gelişmiş sanayi toplumlar pratiğine uygulandığında artık fazla bir yararı kalmadığını önerme noktasına gelmiş olmalarına karşın, pek azı, modern örgüt devlet ilişkilerinin karşıt ya da alternatif bir modelini önermişlerdir". Schmitter'e göre çoğulculuk "devlet tarafından özel olarak tescil edilmeyen, tanınmayan, desteklenmeyen, yaratılmayan, lider seçiminde veya çıkarları ifadesinde denetlenmeyen örgütleri konu alan bir çıkar temsili sistemidir. Bu örgütler, kendi alanlarının sınırları içinde tekeli temsil hakkına sahip değillerdir. Sınırsız sayıda, gönüllü, rekabetçi, hiyerarşik olmayan kurucu birimler tarafından ve kendiliğinden (çıkarın tip ve kapsamı açısından) oluşturulmaktadır".² Böyle bir sistemde edilgen olan devlet, korporatist modelde edilgen değildir. Tersine korporatist modelde devlet karşılıklı ilişkiler içine girmekte ve çıkar örgütlerini politikaların oluşturmasına, oluşturulan bu politikaların uygulanmasına ve gözetimine katmaktadır.

Çoğulcu modelde, devlet ve çıkar grupları arasındaki ilişkiler ve devletin çıkar ilişkilerini biçimlendirme yöntemi gözardı edilmekte, devlet edilgen bir konuma itilmektedir. Kamu politikaları ampirik düzeyde devletin dışında, çok sayıda, rekabetçi, gönüllü üyelik esasına dayanan ve birbirleriyle örtüşen çıkar örgütlerinin tek yönlü baskısı sonucunda oluşmaktadır.³

² Schmitter, "Still the Century of ...", s. 15.

³ Wilson, F. L., "Interest Groups and Politics in Western Europe-The Neo-corporatist Approach", *Comparative Politics*, 16(1)/1983, s. 91-95.

Korporatist modelde, çıkarlar devlet tarafından tepeden yapılandırılmakta ve şekillendirilmektedir. Devlet, siyasi müdahalelerinin kapsam ve hacmini genişletmeye başlayınca çıkarlar sivil toplumun koşullarından görece bağımsız bir şekilde bireyler, firmalar, sektörler ve sınıflar dikkate alınmadan devletçe şekillendirilmektedir. Bunu gerçekleştirirken devletin başvurduğu yöntem ve mekanizmalar yasal düzenlemelerdir. Devlet, bir yandan çıkar örgütlerinden bazılarını yapısal ve fiili ayrıcalıklar tanıyıp, kollarken diğer yandan da bu örgütlerin işlev alanlarını, temsil edeceği çıkarları, üyelerinin niteliklerini, örgütün yapısını, uygulayacağı eylem biçimini ve örgütlerde liderlerin kimlerden ve nasıl oluşacağını denetlemektedir. Ayrıca, örgütün kendisi de katıldığı iktisadi planlama ve gelir politikaları kurumlarında alınan kararların yürütülmesini üyeleri üzerinde uygulayacağı disiplin ve denetimle sağlamaktadır ki, bu bir tür sosyal kontrol mekanizmasıdır.⁴ Ancak, burada devletin hangi örgütleri ve çıkarları, hangi kıstaslara göre yapılandırmalara dahil edeceği sorusu gündeme gelmektedir. Schmitter ilk yazılarında bu seçimde özellikle endüstri ilişkileri alanına öncelik vermektedir. Bunu da korporatizmin iktisadi alanlarda işlerlik kazanmasına bağlamaktadır.⁵ Korporatist uygulamalarda devletin kendi inisiyatifini büyük bir ağırlığa sahip olduğundan, devlet belirleyici rol ve öneme sahiptir.

Korporatizmi büyük çıkar örgütlerinin, yalnızca çıkarların ifadesinde veya uzlaştırılmasında değil, aynı zamanda değerlerin bir otoriteye bağlı olarak dağıtılması demek olan kamu politikalarının oluşturulması ve uygulamasında birbirleriyle ve devletle işbirliği yapmaları olarak tanımlayan Lehbruch, böylece devlet bürokrasisi ve çıkar örgütlerinin içiçe geçtiğini, bu nedenle çıkarların temsilinin geleneksel anlamını yitirdiğini, onun yerine hem devlet hem de çıkar gruplarının girişilen üst düzeyde bir işbirliğinin aldığını belirtmektedir.⁶ Ona göre

⁴ Schmitter, "Modes of Interest Intermediation", s. 34.

⁵ Schmitter, "Still the Century of ...", s. 28; Schmitter, P.C., "Reflections on Where the Theory of Neo-Corporatism Has Gone and Where the Praxis of Neo-Corporatism May be Going" in G. Lehbruch-P. C. Schmitter (eds.), *Patterns Of Corporatist Policy Making*, London, Sage, 1982, s. 265.

⁶ Lehbruch, G., "Liberal Corporatism and Party Government", *Comparative Political Studies*, 10(1)/1977, s. 94.

korporatizmle gelişmiş kapitalist ekonomilere sahip anayasal demokrasilerde görülen “örgütlü çıkarlara” danışma ve onlarla işbirliği politikasını birbirine karıştırmamak gerekiyor. Korporatizmin ayırt edici özelliği bu çıkar grupları arasında iktisadi politikanın şekillendirilmesi sırasında var olan üst düzeyde işbirliğidir.⁷ Devlet bu işbirliği ilişkileri sürecinde sadece denetleyici olmamakta, bu konumdan çıkarak pazarlıkçı bir konuma geçmektedir.⁸ Bu pazarlıkçı konum her yerde aynı olmamakta, ülkeden ülkeye farklılıklar taşımaktadır "toplumsal ortaklık" şeklinde olabileceği gibi "birlikte eylem" veya "embriyonik korporatizm" şeklinde de tezahür edebilir. Belirleyici olan o ülkenin kendine özgü yapısı ve özellikleridir.

"Toplumsal ortaklık" türünde işçi ve işveren örgütleri çok üst düzeyde merkezileşmiştir, iktisadi politikalar bu örgütlerin temsilcileri tarafından devletin resmi katılımı olmadan belirlenmektedir. Ancak bu örgütlerin siyasi partiler ve hükümetlerle çok sıkı ilişkiler içinde oldukları göz önünde tutulursa gayri resmi üç taraflı bir yapının oluştuğu anlaşılır. İkinci tür olan "birlikte eylem"de ise korporatist yapılanmalar devletin aktif müdahalesiyle, resmi yollardan oluşturulmaktadır. Bu yapılar genellikle üçlü olmakta, ekonomik kriz ve işsizlik dönemlerinde önce gönüllü katılım ve taahhüde, daha sonraları da zorlayıcılığa dayanan gelir politikalarını gündeme getirmektedir. Devlet daha etkin bir rol oynamakta, üçlü yapılara fiilen katılmakta, katılan örgütleri yasalar yolu ile korporatistleştirilmektedir. Amaç krizin atlattılmasıdır. "Embriyonik korporatizm" türünde ise korporatist gelir politikaları ve diğer korporatist komite, komisyon ve yapılar geçici ve süreksizdir. Merkezi çıkar örgütleri üyeleri üzerinde tam bir disiplin uygulayamamaktadır, örgütler arasında işbirliğinden çok bir çatışma söz konusudur. Devletin insiyatifi ve zorlayıcılığı diğer iki türe göre daha fazladır.⁹

Kapitalizmin belirli bir aşamasında, Batı toplumlarında belirli bir devlet müdahaleciliği korporatist politikalarla tamamlanmadıkça sınıf

⁷ ak, s. 94.

⁸ ak, s. 94; Martin, R., "Pluralism and the New Corporatism", *Political Studies*, 31/1983, s. 90.

⁹ Lehbruch, G., "Liberal Corporatism and Party Government", *Comparative Political Studies*, 10(1)/1977, s. 104-110.

çatışmalarının ortaya çıkma olasılığı vardır. Korporatizm "karma ekonomiye dayanan müdahaleci refah devletinin karşılaştığı sorunları çözmeye" çabası olup, dengeli büyüme ihtiyacı, devletlerle büyük çıkar grupları arasında işbirliğine yol açmaktadır.¹⁰ Bir mutabakat sağlayabilmek için korporatizme ihtiyaç vardır ki, bu da müdahaleciliğin bir sonucudur. Uzlaşım arayışı nedeniyle korporatizme ihtiyaç duyulmasının nedeni, bu yolla işçi ve işveren örgütlerinin birer çıkar gurubu olmaktan çıkarılması ve onlara kamu statüsü kazandırılarak hükümet politikalarının oluşturulmasına ve uygulanmasına ortak edilmesidir. Böylece sınıflararası potansiyel çatışma sorununun çözümlenmesi istenmektedir.¹¹ Hem Lehbruch'un hem de Offe'nin çözümlerinde korporatizmin kaynağı devlet politikalarıdır. Offe'ye göre korporatizm demokratik temsil kurumlarındaki aksamaları gidermektedir. Ama toplumsal sınıflar açısından sonuçları eşit veya simetrik olmamaktadır. Atomize ve dağınık olan işçi örgütleri, yapısal özellikleri, çıkarlarını ifade ediş biçimleri ve içerikleri ile liderlik yapıları yönünden sermaye örgütlerinden daha büyük bir öneme ve role sahiptir.

Devletçe sağlanan yapısal korporatist nitelikler ve sosyal kontrol yöntemleri, işveren örgütlerine göre işçi örgütlerini daha çok etkileyip kısıtlamaktadır. Korporatizm, korporatist politikalara dahil olan işçi örgütlerine ve işçi sınıfına, işverenlere oranla daha büyük bir darbe vurmakta ve işçi örgütleri sistemle bütünleştirilmekte, sınıfsal talepleri kabul edilebilir sınırlara indirgenmektedir.¹²

Jessop, Schmitterci yaklaşımda devlet kuramının sınıfsal bir temele oturtulmamasını bir zaaf olarak nitelendirmekte, Schmitter'in temsil kavramında yoğunlaştığına dikkati çekmektedir. Ayrıca, korporatizmin toplumda sermaye birikiminin sağlanabilmesi için temsil ve müdahale boyutlarının birleştirilmesi gerektiğini, ancak Schmitter'in bunu yapmadığını belirtmektedir.¹³

¹⁰ Lehbruch, "Interest Intermediation in...", s. 168.

¹¹ Lehbruch, "Liberal Corporatism and...", s. 97; Offe, C., "The Attribution of Public Status to Interest Groups: Observations on the West German Case" in Berger, S. (ed.), *Organizing Interest In Western Europe*, Cambridge, 1981, s. 123-146.

¹² Offe, "The Attribution of Public Status...", s. 148-150.

¹³ Jessop, 'Corporatism, Parliamentarism and Social Democracy', in P.C. Schmitter and G. Lehbruch (eds), *Trends Towards Corporatist Intermediation*, London, Sage, 1979, s.190.

Panitch, Crouch, Jessop gibi yazarlarca korporatizm, Batı toplumlarında bütüncül olmaktan çok kısmi ve sınıfsal temelleri yansıtan bir çıkar sistemi yapılanması olarak değerlendirilmekte, ana amacının çalışan kitleler üzerinde sosyal kontrolün yerleştirilmesi ve işçi sınıfının kapitalist devlet ile bütünleştirilmesi olduğu belirtilmektedir.¹⁴ Devlet, Panitch'e göre, işveren ve işçi örgütlerinin özerkliklerini sınırlayarak onları devlet politikaları doğrultusunda harekete geçirir ve yönetsel bir kontrol aracı olarak kullanır.¹⁵ Devlet tarafsız bir konumda olmadığı için, işçi ve işveren örgütleri arasında yapılan korporatist nitelikli toplumsal anlaşmaların eşit koşullarda yapıldığı ileri sürülemez. Çünkü devlet sermayeden yanadır ve bu anlaşmalarla yalnızca ücretlerin bastırılması yönünde çalışmakta ve sonuçta zorlayıcı yasal önlemlere başvurmaktadır. Devletin bu taraf olma özelliği nedeniyle gelir politikaları işçi sınıfının aleyhine sonuçlanmakta, bu nedenle de işçiler grevlere başvurarak devletin zora dayanan müdahalesini adeta gerekli kılmaktadır. İşte bu asimetrik işleyiş özelliği nedeniyle de korporatizm istikrarsızdır.¹⁶

Korporatizm, tüm çıkar gruplarıyla devlet ilişkilerini kapsamaz. Kuruluş ve işleyişi iktisadi politika alanıyla ilgili olup, kökeni tam istihdamı amaçlayan belirli bir devlet müdahaleciliğidir.¹⁷ İşçi örgütlerinin, kamu politikalarının oluşturulma sürecine katılmaları, tam istihdam ilke ve uygulamalarıyla güçlendirilen işçi sınıfının siyasi sistem için bir tehdit oluşturmasının bir sonucudur. Çünkü işçilerin merkezi örgütlerinin taleplerinin burjuvazinin egemenliğini sarsmayacak bo-

¹⁴ *ak.*; Panitch, L., "The Development of Corporatism in Liberal Democracies", *Comparative Political Studies*, 10(1)/1977; Panitch, L., "Recent Theorizations of Corporatism: Reflections on a Growth Industry", *British Journal Of Sociology*, 31/1980; Panitch, L., "Trade Unions and the Capitalist State", *New Left Review*, 125/1981; Crouch, C., *State and Economy in Liberal Democracy*, London, 1979.

¹⁵ Panitch, "The Development of Corporatism...", s. 66; Panitch, "Recent Theorizations of...", s. 173.

¹⁶ Panitch, "Trade Unions and ...", s. 35-36; Panitch, "Recent Theorizations of ...", s.173-174, Panitch, "The Development of Corporatism in Liberal Democracies" in P. Schmitter-G. Lehbruch (eds.), *Trends Toward Corporatist Intermediation*, London, Sage, 1979, s. 81-87.

¹⁷ Panitch, "Trade Unions and ...", s. 26.

yutta olmasını sağlamak gerekmektedir ki bu da kapitalist gelişmenin belirli bir aşamasının doğal mantığıdır.¹⁸

Jessop'a göre korporatizm, sosyal demokrat bir parti aracılığıyla/bağlantısıyla devletle bütünleşen bir üçlü sistemin parçasıdır; işlevsel bir işbölümü temeline dayanan kamu örgütleri aracılığı ile yürütülür ve siyasi temsille devlet müdahalesini birleştirir. Çünkü korporatizmde çıkar örgütleri hem siyasi temsili gerçekleştirmekte hem de devlet müdahalesinin bir aracı olmaktadır. Bu nedenle de korporatizm bir devlet biçimidir.¹⁹ Crouch ve Strinati'ye göre ise korporatizm endüstri ilişkilerinde ortaya çıkan bir sınıf egemenliği sistemidir.²⁰ Burada vurgu çıkar temsili sistemine değil endüstri ilişkileri sistemi içinde işçi sınıfının disipline edilmesine yapılmaktadır. Bu çözümlenmeye göre işçi örgütleri mevcut endüstri ilişkileri sistemini bir veri olarak kabul etme karşılığında sisteme katılmayı kabul etmektedirler, çünkü katılım olmadan taleplerin ılımlılaştırılması mümkün değildir.²¹

Bir başka araştırmacı Maier'e göre, devlet sistemlerinin örgütlenişinin tarihsel gelişimi ile çıkar örgütlerinin çoğulcu ya da korporatist yapıya kavuşturulması arasında bir nedensellik ilişkisi vardır. Çıkar grupları oluşurken, her ülkede aynı siyasi kültüre, aynı örgüt kapasitesine ve en önemlisi aynı siyasi sisteme sahip olmamışlardır.²²

Korporatizm kuramcıları, çoğulculuktan farklı yeni bir ilişkiler sürecini ve yapısını incelerken ekonomiye devlet müdahalesi nedeniyle, çoğulcu, rekabetçi, gönüllü ve özerk örgütlerin bir değişime uğradığına dikkati çekmekte, bu değişim sonucunda işçi ve işveren örgütlerinin kendi aralarında ve devletle işbirliğine girerek tekelleştiklerini, devletçe tescil edildiklerini, zorunlu üyelik haklarına kavuştuklarını belirtmektedirler. Böylece, kendiliğinden değişimin yerine kontrollü değişimin, bencil çıkarlar yerine toplumsal sorumluluğun ön plana çı-

¹⁸ Panitch, "Recent Theorizations of ...", s. 174.

¹⁹ Jessop, "Corporatism, Parliamentarism, ...", s. 193- 210.

²⁰ Crouch, C., *Class Conflict and the Industrial Relations Crisis*, London, 1977, s. 262-272; Crouch, *State and Economy...*, s. 23.

²¹ Crouch, *State and Economy...*, s. 46.

²² Maier, C.S., "The Preconditions for Corporatism" in J. Goldthorpe (ed.), *Order and Conflict In Contemporary Capitalism*, Oxford, Clarendon Press, 1984, s. 39-56.

carılması söz konusu olmuş, özel ve kamu çıkarları, sivil toplumla devlet içiçe geçmiştir. Üstelik korporatist kuram, özgül bir alanda, devlet alanında çoğulcu modelden üstün bir analiz gücüne sahip görünmektedir. Çoğulcu modelin devleti bir bağımlı değişken, edilgen bir konumda, tarafsız bir hakem olarak kabul etmesine rağmen korporatist kuramcılar analizlerinde kısa ve yetersiz de olsa ideolojik bir boyut olarak devletin niteliğini ve özerkliğini bir bağımsız değişken olarak algılamaktadırlar. Bu durumda devlet, somut koşullara bağlı olarak son çözümde sermaye birikimini ve sistemi güvence altına alabilmek için gerekli olan siyasi istikrarın sağlanabilmesi amacıyla siyasi ve iktisadi ödümler verebilmektedir. Devlet, korporatizmin hem kamu politikasına katılan aktörlerin ve temsil alanlarının belirlenmesinde, hem de çıkarların ve dolayısıyla taleplerin saptanmasında aktif bir rol üstlenmektedir.

KORPORATİST UZLAŞMA, EKONOMİK BAŞARI VE SÖMÜRÜ OLANAKLARI

İktisadi alanlarda giderek işlerlik kazanan korporatizm, ulusal ekonomiler arasındaki rekabetin, mülkiyetin yoğunlaşmasının, kamu politikasının genişleyen rolünün ve sınıfları siyasi sürece katmak biçimiyle ussallaştırılan karar verme mekanizmalarının yol açtığı, istikrarlı, burjuva-egemen bir rejim ihtiyacından kaynaklanmaktadır.²³

Lehmbruch'a göre, korporatizm gelişmiş kapitalist ekonomilere sahip toplumlarda, çıkar grupları arasında iktisadi politikanın biçimlendirilmesi sırasında var olan üst düzeyde işbirliğidir.²⁴ Bu işbirliği daha çok, istihdam düzeyinin istikrarlı tutulmasına yöneliktir ve korporatist iktisadi politikanın ana konusunu oluşturan gelir politikaları da bu amaçla hizmet eder.²⁵ Bütün sorun, sermaye ve emek arasındaki çelişkinin ve çıkar çatışmasının, Batı ve Kuzey Avrupa ülkelerinde taşıdığı ağırlık ve etkide, dolayısıyla korporatist politikaların belkemiğini oluşturan

²³ Schmitter, "Still the Century of ...", s. 25,28; Schmitter, "Reflections on Where ...", s. 265.

²⁴ Lehmbruch, "Liberal Corporatism and ...", s. 94.

²⁵ Lehmbruch, G., "Introduction: Neo-corporatism in Comparative Perspective" in G. Lehmbruch-P.C. Schmitter (eds.), *Patterns Of Corporatist Policy Making*, London, Sage, 1982, s. 27.

gelir paylaşımı konusunda düğümlenmektedir. Korporatizm, milli gelirin paylaşımında ve endüstri ilişkilerinde sınıflararası çatışmaları düzenler ve kapitalist gelişmenin ileri aşamasında iktisadi politika oluşturma sorunlarıyla ilgilenir. Kapitalizmin tekelci aşamasında, sermaye ve emek arasındaki paylaşıma ilişkin çatışmanın ekonominin sürekli büyümesinin gerekleri ile bağdaştırılması gerekmektedir. Korporatizm, milli gelirin dağılımını ve endüstri ilişkilerinin yapısında var olan toplumsal sınıf çatışmalarını düzenleyerek bunu gerçekleştirmektedir.²⁶

II. Dünya savaşından sonra, Batı toplumlarında devlet, enflasyon ve işsizliğin önlenmesi amacıyla Keynesçi müdahalelere başvurmuş, ancak bu müdahale özellikle 1970'li yılların stagfasyonlu ortamında bu amaçları yerine getiremediğinden doğrudan korporatist yöntemlere başvurma zorunluluğu doğmuştur. Karma ekonomiye dayanan, müdahaleci refah devletinin karşılaştığı sorunları çözmeye çabası olan korporatizm, Keynesçi politikanın uygulama güçlükleri ve dengeli büyüme ihtiyacı nedeniyle büyük çıkar grupları arasında işbirliğine yol açmıştır.²⁷ İşçi örgütlerinin bu işbirliğine razı olmalarının ana nedeni, elde edilen maddi ve yasal kazanımlardır. Ücret bastırımı sonucunda aynı anda parasal istikrar, tam istihdam ve işçi sınıfı için uzun vadede kalıcı ve adil bir gelir dağılımının garantilenişi işbirliği yönündeki eğilimleri arttırmaktadır. Bu çerçevede Keynesçi refah devleti anlayışında ne enflasyon ne de işsizlik doğal oluşumlar olarak kabul edildiğinden, enflasyon ve işsizlikteki artışların sistemi alt üst etmemesi için bir mutabakat oluşturma yöntemi olarak korporatizme ihtiyaç duyulduğu belirtilmektedir.²⁸ Kapitalist devlet, gerek planlama gerek kamu politikası oluşturma sürecinde, gelir paylaşımında çıkar gruplarının aşırı taleplerini iktisadi düzenin tahammül sınırlarının dışına taşımaktadır. Çıkar gruplarını kamu politikalarının oluşumuna katmalıdır ki üyeleri üzerinde kontrol kurularak bu politikaların uygulanmasına olanak sağlayabilsinler.²⁹ İşçi örgütlerinin

²⁶ Lehbruch, "Liberal Corporatism and ...", s. 95-96.

²⁷ Lehbruch, "Interest Intermediation in ...", s. 168.

²⁸ Lehbruch, "Liberal Corporatism and ...", s. 97.

²⁹ Offe, "The Attribution of Public...", s. 128-132; Offe, C., "Competitive Party Democracy and the Keynesian Welfare State: Factors of Stability and Disorganization", *Policy Sciences*, 15/1982-1983, s. 231-232.

korporatizasyonunda asıl amaç, sürekli ve dengeli bir sermaye birikimi sağlamak, işçi sınıfının siyasi ve ekonomik gücünü ücret bastırımı ve disiplin ile azaltmaktır.³⁰

Panitch, korporatizmin kuruluş ve işleyiş alanının iktisadi politikaları olduğunu belirtmekte ve temelinde tam istihdam politikası bulunan bir devlet müdahaleciliği olarak görmektedir.³¹ Korporatist uygulamayı gerektiren bu devlet müdahaleciliğinin nedeni ise ona göre işçi endikalarının kamu politikalarının oluşturulma sürecine katılmaları ve tam istihdam politikalarıyla güçlendirilen işçi sınıfının, siyasi sistem için bir tehdit oluşturmasıdır.³² Bununla birlikte devlet tarafsız olmayıp sermayeyi gözettiğinden ücretlerin bastırılması yönünde çaba gösterir, zorlayıcı yasalara başvurur. Ücretlerin asimetrik olarak işçilerin aleyhine gelişmesi, zamanla, onları radikalleşmeye iter, grevlere yol açar ki bu da korporatizmi istikrarsız kılar.³³

Korporatizmi başlatan bir etken de gelir politikalarının da içinde yer aldığı kapitalist planlama uygulamalarının kaçınılmazlığıdır. Kapitalist devleti ulusal planlamaya iten iki neden vardır. İlki, ücretlerin artışının fiyatlara yansımaya bir enflasyon sarmalına yol açmasıyla uluslararası pazarda rekabetin yitirilmesi olasılığı, ikincisi ise ücretlerin fiyatlara yansıtılmadığı durumlarda, kapitalist ekonominin notor gücünü oluşturan kârların sıkışmasıdır.³⁴ İşçi ve işveren örgütleri, elde etmiş oldukları refah düzeyinin korunmasının tek yolunun tam istihdam, enflasyonsuz bir ekonomik büyüme ile ücret ve kârların kontrolü olduğu konusunda bilinçlendirilerek korporatist politikalarla destek olmaları sağlanmaktadır.³⁵ Böylece Planlama olgusu devlet müdahaleciliğini de beraberinde getirmekte ve korporatizmin vazgeçilmez koşullarından birisini oluşturmaktadır.³⁶

⁰ Offe, "The Attribution of Public...", s. 143.

¹ Panitch, "Trade Unions and...", s. 26.

² Panitch, "Recent Theorizations of...", s. 174.

³ Panitch, "Trade Unions and...", s. 35-36; Panitch, "Recent Theorizations of...", s. 173-174; Panitch, "The Development of...", s. 81-87.

⁴ Panitch, "The Development of...", s. 74-76.

⁵ Panitch, "Trade Unions and...", s. 30-31.

⁶ Panitch, "The Development of...", s. 76-77.

Korporatizme başvurulmasını gerektiren nedenler ekonomi ile ilgili olup, fiyat artışları, devalüasyonlar, artan vergiler ve ekonomik kriz bu nedenlerin başında gelmektedir. Reel ücretlerdeki düşüş, yaşam düzeylerini koruma isteğini taşıyan sendikaları gelir politikalarını kabul etmeye zorlamıştır. Bu nedenle de işçi sınıfı 1960'lı yıllardaki ilk korporatistleştirme dalgasına razı olarak, refah devletinin sunduğu tüm nimetlerden yararlanmak istemiştir.

Sermaye ile emek arasındaki çatışmaların devletin makroekonomik işlevlerini sekteye uğratmaması için, her iki kesimin örgütlerinin siyasi denkleme dahil edilmesi gereği, korporatizmin ekonomik büyüme ve refah boyutu ile içiçe giren bir sınıflararası işbirliği ihtiyacından kaynaklanmaktadır. Sınıflararası işbirliği ile ekonomik performans arasında belirgin bir korelasyon bulunmakta ve ekonomik büyüme böylesi bir uyuma bağlı görünmektedir.³⁷ Sınıflararası işbirliğinin kuramsal temeli, Keynes'in ekonomi kuramında mevcuttur ve her sınıf diğer sınıfın çıkarlarını düşünmek zorundadır. İşçiler gelecekteki işlerini ve gelirlerini ancak yeterli bir kâr ve yatırım düzeyi sağlandığında güvenceye alabileceklerinden, kârlılığı hesaba katmak zorundadırlar. Kapitalistler de etkin talebin, sağlıklı, iyi eğitilmiş, iyi yaşayan bir işçi sınıfının garantisi olan ücretleri ve refah devleti harcamalarını gözönüne almak zorundadırlar.³⁸ Aynı görüşü paylaşan Lehbrucha' göre de dengeli bir büyümeyi sağlamak için, hükümet politikaları ile büyük çıkar örgütlerinin faaliyetlerinin koordine edilmesi gerekmektedir.³⁹

Keynesçi refah devleti yaklaşımının, işçi örgütleri ile işbirliği yaparak kâr hadlerini belirli normlar doğrultusunda bastırmaları karşılığında sermayeye sağladığı kazançlar vardır. Çünkü korporatizm işçi sınıfı aleyhine asimetrik işleyen bir uygulama olarak tezahür etmektedir, temel amaç sermaye birikimini sağlamaktır. Toplam talep yükseltilerek kapitalistlerin yatırım yapma olanakları arttırılmakta ve bu yolla hem tam istihdam hem de kârlar güvence altına alınmaktadır. Devletçe uygulanan parasal ve mali kontroller kişi ve gurubunun özgür iradesiyle uyuştüğundan ekonomik büyümenin yolu siyasi istikrardan

³⁷ Martin, *a.g.e.*, s. 198-200.

³⁸ Offe, "Competitive Party Democracy...", s. 237-238.

³⁹ Lehbruch, "Interest Intermediation in...", s. 168.

geçmektedir. İşte bu durum, 1945-1965 döneminde korporatizmin doğuşuna yol açarak işçi sınıfının fiili gücünden çok potansiyel gücünün ortaya çıkmasını sağlamıştır. Böylece, işçi sınıfı, refah devletinin sağladığı maddî kazançlarla ekonomik ve örgütsel gücünü arttırmıştır. İşçi örgütleri ekonomik gerçekleri kabul etmişler, Batı toplumlarında siyasi ve ekonomik güce kavuştukça da daha ılımlı stratejileri kullanmaya ve daha sorumlu davranmaya itilmişlerdir, yani korporatizmle elde edilen çıkarlar işçi örgütlerinin radikalliğini yitirmelerine neden olmuştur.⁴⁰ Batı toplumlarında, II. Dünya savaşı sonrasında başlayıp 1960'ların ortasına kadar süren dönemde korporatizm, ekonomik büyüme ve siyasi istikrarı sağlama istemiyle yola çıkmış ve refah döneminin bir yapılanması olmuştur. Ancak, ekonomik büyüme sona erdiğinde çıkar örgütleri üyelerinden gelen baskı nedeniyle bu uygulamaları çekilmek durumunda kalmaktadırlar.⁴¹ Nitekim korporatizm, "iyi günlerin" refah ve zenginliğinin, sınıflararası çelişkileri geçici olarak gizlediği dönemlerde ortaya çıkmaktadır.⁴²

Bununla birlikte, ekonomik krizin yaşandığı "kötü günler"de de korporatizmin işlevsel olacağı, hatta çoğulcu mekanizmalardan daha istün sonuçlar doğurarak uygulamada daha şanslı olacağı savunulmaktadır.⁴³ Kriz dönemlerinde, korporatizm bu kez bu dönemin özgül niteliklerine bir tepki olarak doğmaktadır. Parasal ücretler yükselip, devlet harcamaları gayri safi milli hâsılaya oranla artarken, uluslararası rekabet gücünü yitirmek istemeyen işverenler ücret artışlarını tam olarak fiyatlara yansıtamadıklarında kâr oranlarında düşme eğilimi görülmektedir.

Panitch'e göre işveren konumundaki refah devleti harcamalarını arttıran faktör işçi sınıfının artan militanlığıdır.⁴⁴ 1960'ların sonunda

⁴⁰ Streeck, W., "Organizational Consequences of Neo-Corporatist Cooperation in West German Labour Unions" in G. Lehbruch-P.C. Schmitter (eds.), *Patterns Of Corporatist Policy Making*, London, Sage, 1982, s. 32.

⁴¹ Beyme, a.g.e., s. 194; Offe, "Competitive Party Democracy...", s. 241.

⁴² Panitch, "Trade Unions and...", s. 34-35.

⁴³ Schmitter, "Reflections on Where...", s. 276; Lehbruch, "Liberal Corporatism...", s. 106-107.

⁴⁴ Panitch, L., "Profits and Politics: Labour and the Crisis of British Capitalism", *Politics and Society*, 7(4)/1977b.

başlayan krizi kâr oranlarının düşmesine bağlayan bir diğer yazar da Arrighi'dir;⁴⁵ Üretim, yatırım ve istihdam durgunlaşmış, fakat reel ücretler ve işçi sınıfının siyasi gücü artmıştır. Offe de enflasyon ve işsizliğin birlikte görülmesini krizin belirtisi olarak kabul etmekte ve krizin kaynağını Keynesçi refah devleti olarak göstermektedir. Devlet, talepte kararlılık sağlarken, kapitalist ekonomilerin üretim, sömürü ve kâr oranları sorunlarını kendiliğinden çözebilme yeteneğine müdahale etmiş ve böylece bir arz sorununa yol açmıştır. Çünkü bütçe açıkları ve refah devleti harcamaları üretimi kamçulamak yerine faizlerin yükselmesine dolayısıyla yatırımlar için gerekli sermaye yetersizliğine yol açmaktadır.⁴⁶

Günümüzde niteliği değişen devlet, devlet-toplum ilişkilerinde ve iktisat politikalarının oluşturulmasında tüm sınıf ve çıkar gruplarına hizmet götürmek durumunda kalmıştır. İşçi sınıfı bu gelişmelerden siyasi ve ekonomik olarak yararlanmış, merkezi örgütleri aracılığıyla devletin karar verme aygıt ve süreçlerine katılarak, hem sistemle bütünleşerek radikallikten uzaklaşmış hem de edindiği bazı somut kazançları koruma güdüsüyle hareket etmeye başlamıştır. Bu nedenle Keynesçi politikaların ihtiyaç duyduğu siyasi istikrarın ve sınıflararası işbirliğinin koşulları ortadan kalkmıştır.⁴⁷ Skidelsky'e göre enflasyonsuz bir tam istihdam sağlama çabasını sabote eden sermaye değil emek kesimidir, işçi sendikalarıdır. Ona göre bunun nedenleri ise, sendikalaşmanın artması, tam istihdamın garanti edilmesi, az sayıda işçinin toplumu teslim alması, sendikaların pazarlık gücünün artması, üretkenlikte artış olup olmadığına bakmadan sürekli ücret artışı taleplerini doğuran beklentilerdir.⁴⁸

Panitch, krizin nedeni olarak yalnızca işçi ücretlerinin yükselişini göstermenin korporatist uygulamalar ile çelişeceği vurgulayarak, işçi ücretlerini arttırabilme gücüne sahip olan işçi örgütlerinin kriz döne-

⁴⁵ Arrighi, G., "Towards a Theory of Capitalist Crisis", *New Left Review*, 111/1978.

⁴⁶ Offe, "Competitive Party Democracy...", s. 240-241

⁴⁷ Crouch, C., "The Future Prospects for Trade Unions in Western Europe", *The Political Science Quarterly*, 57(1)/1986, s. 11; Panitch, "Profits and Politics...", s. 484-500.

⁴⁸ Skidelsky, R., "Keynes and Me Reconstruction of Liberalism", *Encounter*, 4/1979a, s. 37.

minde ücret bastırımına yönelik sınıflararası uyum ve işbirliğini sağlamayı amaçlayan gelir politikalarına katılmaması gerektiğini belirtmektedir. Oysa tersine, işçi örgütleri bu tür gelir politikalarının uygulanmasına destek vermektedir. İskandinav ülkeleri, Hollanda, İngiltere ve Federal Almanya gibi ülkelerde işçi sendikalarının bu türden korporatist uygulamalara katıldıkları gözlemlenmektedir.⁴⁹ Anlaşılan odur ki, kriz dönemlerinde yaşam düzeyini korumak güdüsü ile de olsa çok sayıda korporatist nitelikli toplumsal anlaşmalar yapmaktadır. Bunda yirminci yüzyıl boyunca işçi sınıfının radikallikten ılımlığa kayışının yanı sıra, işçi örgütlerinin sosyal demokrasiyle olan ilişkilerinin de katkısı vardır.⁵⁰ Kuşkusuz bu olguda işsizlik oranlarının tahammül edilebilir düzeylerde olmasının önemli bir payı bulunmaktadır.

Gerek ülke içi gerekse uluslararası ekonomik koşulların baskısı ile oluşan enflasyonist kriz, önceki dönemlere göre siyasi ve ekonomik açıdan bir hayli güçlenmiş olan işçi sınıfı ve örgütü ile birlikte sınıf çarışmalarının şiddetlenmesine yol açmıştır. Batı devletleri, 1960'ların ortasından 1974 petrol krizine kadar olan dönemde, Keynesçi müdahale mantığını korumaya devam ederek bunun politik bir koşulu olan toplumsal uzlaşmayı sağlamaya özen göstermişler ve böyle bir çaba içinde olmuşlardır. Yani, bu dönemde de korporatist uygulamalara ihtiyaç duyulmuştur.⁵¹

Ekonomik bunalım dönemlerinde, kapitalistlerin tümünün korporatist uygulamaları desteklemedikleri görülmektedir. Örneğin düşen cârlardan en olumsuz şekilde etkilenen, üretkenliği düşük, küçük ölçekli birimler, büyük sermayenin Keynesçi tavrına ve işçi örgütlerinin pazarlık gücüne karşı çıkmaktadırlar. Kamu harcamalarının kısılması ve işçi sınıfının pazarlık gücünü azaltmak için, işsizlik düzeyinin artması yönündeki, devlet müdahalesinin mantığına karşı koymakta ve

⁴⁹ Panitch, "The Development of Corporatism...", s. 82; Calmfors, L., "The Roles of Stabilization Policy and Wage Setting for Macroeconomics Stability-The Experiences of Economies with Centralized Bargaining", *Kyklos*, 38/1985, s. 337; Pontusson, J., "Labor, Corporatism and Industrial Policy", *Comparative Politics*, 23(2)/1991, s. 76; Crouch, 1978, s. 207-214; Müller Jentsch-Sperling, 1978: 286-192.

⁵⁰ Arrighi, *a.g.e.*, s. 23.

⁵¹ Lehmbruch, "Liberal Corporatism...", s. 106-107.

bu açıdan ücretlerin serbest pazarlık yoluyla saptanmasından yana tavır almaktadırlar. Nitekim yapılan toplumsal anlaşmaların, zorlayıcı ücret bastırımı maddelerini en fazla uygulayan kesim bu kesim olmaktadır.⁵²

Sözü edilen dönemde krize girmiş olan Batı toplumlarında, varolan uluslararası para düzeni, gelir ve istihdamın belirli bir düzeyde kalmasını sağlayacak olan talebi yaratamazken, Keynesçi talep yükseltme teknikleri de yarattıkları enflasyonist baskı nedeniyle ülkelerin rekabet üstünlüklerini tehlikeye sokmaktadır. 1974 petrol krizi daha önce belirtilen bu iki olumsuz eğilimi derinleştirerek Keynesçiliği ve onun ayrılmaz bir parçası olan Keynesçi refah devletini çökertmiştir.⁵³ 1974 sonrasında sınıflararası uyumu sağlayan korporatist uygulamalar nitelik değiştirerek zorlayıcı olmaya ve bir kamu politikası oluşturma yöntemi olarak etkinliğini kaybetmeye başlamıştır. Korporatist uygulamaların tükenmesi sürecini başlatan, Keynesçi refah devletinin zaafa uğraması öncelikle ortaya çıkan yeni ekonomik koşullardan kaynaklanmıştır.

Korporatizmin çöküşünü hızlandıran monetarizmin devlet ve toplum ilişkilerinde öngördüğü ve uyguladığı yeni ideoloji olmuştur. Bu ideoloji devlete yeni bir rol verirken kamu politikalarının oluşturulmasında, örgütlü çıkar gruplarıyla devlet ilişkilerine yeni bir anlayış getirmektedir. Buna göre, korporatist uygulamalar ekonomik krize katkıda bulunan olumsuz bir etken olarak algılanmaktadır.⁵⁴ Artık yeni bir işbölümü söz konusudur ve hükümetler para arzını kontrol ederek enflasyonu belirli bir düzeyde tutmaya çalışmakta, işçi örgütleri ise ücret pazarlığı yoluyla işsizliği saptamaktadır. Böylelikle işsizlik artık hükümetlerin sorumluluğundan çıkmış, işçi örgütlerinin sorumluluğuna girmiştir. Bu nedenle devletin istihdam yaratıcı sosyal harcamalarına ve bütçe açıklarına gerek kalmamıştır. Monetaristlere göre, siyasal ve ide-

⁵² Arrighi, *a.g.e.*, s. 16-22.

⁵³ Skidelsky, *a.g.e.*, s. 38-76; Crouch, "The Future Prospects...", s. 12.

⁵⁴ Cox, A- J. Hayward, "The Inapplicability of the Corporatist Model in Britain and France; the Case of Labour", *International Political Science Review*, 4(2)/1983, s. 218; Crouch, "The Future Prospects...", s. 12; Offe, "Competitive Party Democracy...", s. 237-243.

olojik düzeyde devlet müdahaleleri, çözebildiğinden çok sorun yaratmakta ve devletin aşırı yüklenmesine ve toplumun yönetilememesine neden olmaktadır.⁵⁵

Parasalcı iktisat politikalarının uygulandığı durumda, piyasada doğal bir işsizlik düzeyinin var olduğu kabul edilmekte, devletin toplumsal işlevleri ve piyasaya müdahalesi ya hiç istenmemekte ya da asgari düzeyde tutulmaktadır. İstihdam sorunu sendikaların gücüne ve pazarlık yetisine terkedilmektedir. Böyle bir ortamda korporatist uygulamaların varlık nedeni, büyük ölçüde ortadan kalkmaktadır.⁵⁶ Petrol krizinden sonra, temel sorun tam istihdamı sağlamak olmaktan çıkmış, iktisat politikalarının temel sorunu enflasyondaki ve gerçek ücretlerdeki artışı önlemek olmuştur.⁵⁷ Başka bir anlamda korporatist uygulamanın temel amacı olan tam istihdam amacından uzaklaşmıştır.

1974 sonrası dönemde korporatist uygulamaların etkinliklerini yitirmesinin bir diğer nedeni de siyasi iktidarların sosyal demokrat partilerden sağ partilere geçmesidir. Böylece, sendikaların korporatist yapılarla bütünleşebilmelerinin olanağı ortadan kalkmıştır. Bu dönemde, devleti aşırı talep yüklerinden kurtarmak için siyasi katılımı daraltmayı taahhüt eden sağ siyasi partiler iktidarda olmuştur. Örneğin, İngiltere’de Thatcherizmin ilk döneminde gelir politikaları, hem ideolojik olarak hem de pratik gerekçelerle reddedilmiştir. Norveç, Danimarka ve Hollanda gibi ülkelerde 1970’li yılların ortasında imzalanan toplumsal anlaşmalar, 1980’li yılların başında zorlayıcı niteliğe dönüşmüştür.⁵⁸ Sonuçta bu ülkelerde ihtiyaç duyulan ücret bastırımı sağlanamamış ve toplumsal anlaşmalar terkedilmiştir.

Korporatist uygulamaların söz konusu olduğu ülkelerde, işsizlik ve korporatizm arasındaki ilişkiyi sorgulayan ampirik çalışmalar yapılmış, korporatist uygulamaların güçlü olduğu yerlerde işsizlik oranlarının da düşük olduğu görülmüştür. Bununla birlikte güçlü korporatiz-

⁵⁵ Kavanagh, D., “Whatever Happened to Consensus Politics”, *Political Studies*, 33(4)/1985, s. 539-542.

⁵⁶ Jessop, B., “Authoritarian Populism, Two Nations and Thatcherism”, *New Left Review*, 147/1984, s. 45.

⁵⁷ Calmfors, *a.g.e.*, s. 329.

⁵⁸ Jessop, “Authoritarian Populism...”, s. 45; Calmfors, *a.g.e.*, s. 330-338.

min (strong corporatism) düşük oranda işsizlik için elverişli olmakla birlikte, işsizliğin azaltılmasında zorunlu olan bir koşul olmadığı söylenebilir.⁵⁹

1980'li yıllara gelindiğinde pek çok ülkede sosyal demokrat partiler iktidardaki yerlerini sağ partilere terketmiştir. Bu partilerin öngördüğü ekonomik ve siyasal dönüşümde de bir kamu politikası oluşturma süreci olan korporatizme ihtiyaç duyulmadığı anlaşılmaktadır. Çıkar grupları gelirlerini arttırmak için işbirliğinden çok çatışmacı bir yola kaymakla sosyal uyum ve istikrar yerini, çatışmalara ve dalgalanmalara bırakmaktadır. Oysa nihai hedefi verimliliğin artışı ve ekonomik büyüme olan korporatizm, bunu, çatışmadan çok uzlaşarak sağlama yollarından biridir. Ekonomik büyüme ise korporatizmin olmazsa olmaz, sine qua non, koşuludur.⁶⁰

KORPORATİST SÖMÜRÜ İÇİN ÇIKARLARIN UZLAŞTIRILMASI YA DA EMEĞİN “UYSALLAŞTIRILMASI”

Toplumda siyasal istikrar, uzlaşım ve doğal bir dengenin var olduğunu kabul eden çoğulcu modelde devletle çıkar grupları arasındaki ilişkiler ve devletin ilişkileri biçimlendirme yöntemi gözardı edilerek, devlet edilgen bir konuma itilmektedir. Bu modelde kamu politikaları devletin dışında, çok sayıda, rekabetçi, gönüllü üyelik esasına dayanan ve birbirleriyle örtüşen çıkar örgütlerinin tek taraflı baskısı sonucunda oluşmaktadır. Ancak, II. Dünya Savaşı'ndan sonra, Batı toplumlarında ekonomiye gittikçe artan devlet müdahalesinin bir uzantısı olarak çıkar örgütleri kamu politikalarının oluşturulması ve uygulanmasına kurumsal bir şekilde dahil edilmeye başlanmıştır. Bu durum çoğulcu kuramın, çıkar gruplarına atfettiği rolü tamamen değiştirmiş, edilgen devlet yerini çıkarları yönlendiren ve yapılandıran müdahaleci devlete bırakmıştır. Artık kamu politikaları, eşit güçte ve gönüllü üyelik esasına dayanan örgütlerce, devlete tek yönlü bir baskı sonucunda oluşmamak-

⁵⁹ Schmidt, M. G., “Does Corporatism Matter? Economic Crisis, Politics and Rates of Unemployment in Capitalist Democracies in the 1970s” in G. Lehbruch-P.C. Schmitter (eds.), *Patterns Of Corporatist Policy Making*, London, Sage, 1982, s. 251.

⁶⁰ Crepaz, M. M. L., ‘Corporatism in Decline?’, *Comparative Political Studies*, 25(2)/1992, s. 144.

ta, çeşitli yapısal ayrıcalıklarla donatılmış kimi örgütlerin kendi aralarında ve devletle işbirliğine yönelmeleriyle oluşmaktadır. Böylece ortaya çıkan korporatizm, bir çıkar temsili ve çıkarların uzlaştırılması sistemi olarak tanımlanmakta ve aynı amacı güden çoğulculuk ve sendikalizme rakip ve alternatif bir kuram olarak nitelendirilmektedir.⁶¹ Toplumda varolduğu peşinen kabul edilen sınıf çatışmalarının, bu sınıfların temsilcisi olan örgütlere toplumsal, yapısal ve siyasal ayrıcalıklar tanıyarak ve karar verme süreçlerine katarak işbirliğine dönüştürülebileceği, böylece çıkarların çatışmacı olmayan bir yoldan uzlaştırılabileceği düşünülmektedir. Bu işbirliği yoluyla çıkarların uzlaştırılması sağlıklı bir ekonomik büyüme için de gerekli görülmektedir. Bu amaçla basit, güvenilir ve kestirilebilir bir politika aracı olarak korporatist uygulamalar tercih edilmektedir.

Schmitter'e göre, çıkarların temsili çarpıtıldığında, çıkarların temsilinden değil uzlaştırılmasından (interest intermediation) söz etmek gerekmektedir. Ona göre, gruplar kendi üyelerinin tercihlerini bilemeyebilirler, ifade edemeyebilirler veya üyelerine çıkarlarının ne olması gerektiğini öğretebilirler. Ayrıca kamu politikalarının uygulayıcısı olarak, kıt kaynakların paylaşımında sosyal kontrol aracı olabilirler. Böylece temsil ya da yanlış temsil bu grupların faaliyetlerinin yalnızca birisi olmaktadır. Nitekim II. Dünya Savaşı'ndan sonra çoğulcu kuramda öngörülmeleyen gelişmeler olmuş, çıkarlar üyelerin tercih ve taleplerinden kopuk örgütler tarafından biçimlendirilir olmuştur. Başka bir anlamda çıkar örgütleri, toplumsal temellerini ve sosyo-ekonomik düzeni yansıtamamaya başlamışlardır.

Devlet müdahalelerinin kapsamı ve hacmi genişleyince çıkarlar, sivil toplumun koşullarından göreceli olarak bağımsız bir biçimde, bireyler, firmalar, sektörler ve sınıflar dikkate alınmadan, devletçe biçimlendirilmektedir. Devlet, bunu yasal düzenlemelerle yapmakta, çıkar örgütlerinin bazılarını yapısal ve fiili ayrıcalıklar tanıyıp kollarken, bunun karşılığında da bu örgütlerin işlev alanını, temsil edeceği çıkarları, örgütün yapısını, eylem biçimini, faaliyetlerinin sınırını, liderliğin nasıl ve kimlerden oluşacağını belirleyip, denetlemektedir.⁶²

⁶¹ Schmitter, P.C., "Still the Century of Corporatism", *Review Of Politics*, 36/1974, s. 14-15; Lehbruch, "Interest Intermediation...", s. 154.

⁶² Schmitter, "Modes of Interest Intermediation...", s. 8-36.

Ayrıca çıkar örgütleri de katıldığı ulusal ekonomik planlama ve gelir politikaları kurumlarında alınan kararların, üyeleri üzerinde uyguladığı disiplin ve denetimle, uygulanmasına yardımcı olmaya çalışmaktadır. Bu disiplin ve denetim, çıkar örgütünün üyeleri üzerinde uyguladığı sosyal kontrolü de içerdiğinden, tabanın tercihlerinden ve sosyo-ekonomik koşullardan bir ölçüde özerk olmayı da gerektirmektedir. Çıkarlar yapısal ayrıcalıklarla donatılmış gruplarca sosyo-ekonomik bağlamla birebir ilişki içinde olmadan uzlaştırılmakta ve bu uzlaştırma hem temsili hem de sosyal kontrol boyutlarını içermektedir. Kuşkusuz bu durumda kamu politikalarının oluşturulduğu kurul, komisyon, komite ve benzeri kurumlarda hangi işçi ve işveren örgütlerinin tercih edilip dahil edileceği sorunu ortaya çıkmaktadır. Schmitter'in tanımı göz önünde tutulacak olursa bu seçimde işlevselliği olan örgütlerin tercih edileceği anlaşılacaktır ki bunlar da mesleki ve iktisadi örgütlerdir.

Korporatizmi, gerek çıkarların uzlaştırılmasında gerekse kamu politikalarının oluşturulmasında ve uygulanmasında çıkar örgütlerinin birbirleriyle ve devletle işbirliği yapmaları olarak tanımlandığında, devlet bürokrasisiyle büyük çıkar örgütlerinin içiçe geçtiği ve çatışmanın yerini uzlaşmanın aldığı görülmektedir. Esasen, korporatizmi diğer uygulamalardan farklı kılan da çıkar gruplarının kendi aralarında ve devletle yaptıkları üst düzeyde bir işbirliğidir. Korporatizm, "milli gelirin paylaşımını ve endüstri ilişkilerinde sınıflararası çatışmaları düzenler",⁶³ "otoriter ve liberal korporatizmin her ikisi de çatışan çıkarların devlet yardımıyla uzlaştırılmasını içerir. Korporatist politikanın oluşturulması için devletin çıkar grupları arasındaki çatışmalara devletin müdahale ederek bunları uzlaştırması gerekir".⁶⁴ Batı toplumlarında kapitalizmin belirli aşamalarında, devlet müdahaleciliği korporatist politikalarla tamamlanmadıkça sınıf çatışmaları doğmakta ve çıkarların uzlaştırılması güçleşmektedir.⁶⁵

Offe, korporatizm yoluyla işçi ve işveren sendikalarının adeta birer çıkar örgütü olmaktan çıkarıldığını, hükümet politikalarının oluşumuna ve uygulanışına ortak edilerek sınıflararası çatışma potansiyeli-

⁶³ Lehbruch, "*Liberal Corporatism...*", s. 95-96.

⁶⁴ Lehbruch, "*Interest Intermediation...*", s. 187.

⁶⁵ *ak.*, s. 168.

nin önüne geçildiğini, böylece çıkarların uzlaştırılması olanağının yaratıldığını belirtmektedir.⁶⁶ Üst düzeyde gerçekleşen işbirlikleri nedeniyle korporatist politikalara dahil edilen işçi örgütlerinin sınıf konumları değişmektedir. Örgütler sistemle bütünleşmekte, sınıfsal taleplerini "makul", kabul edilebilir sınırlara çekmekte, böylece çıkarların uzlaştırılmasına olanak yaratmaktadır.⁶⁷

Gelişmiş kapitalist toplumlarda, korporatizm örgütlenmiş sosyo-ekonomik grupların temsilini liderlik düzeyinde, devletle işbirlikçi ilişkilere dönüştürmekte ve toplumsal kontrolü kitleler düzeyinde sağlamaktadır.⁶⁸ Devlet işçi ve işveren örgütlerinin özerkliklerini sınırlandırarak, onları devlet politikaları doğrultusunda harekete geçirmekte ve bu örgütleri yönetsel bir kontrol aracı olarak kullanmaktadır.⁶⁹ Böylece çıkarlar devlet aracılığıyla ve devletin yönlendirmesi ile uzlaştırılmaktadır. Ancak, bu uzlaşmada devletin tarafsız olmadığına ve sermayeden yana olduğuna dikkat çeken Panitch, bu durumun işçi sınıfı aleyhine asimetrik gelişmelere yol açarak işçi sınıfının tabanında radikal çıkışlara neden olduğunu, dolayısıyla sermaye lehine gerçekleştirilen çıkarların uzlaştırılmasının sürekli ve istikrarlı olamayacağını belirtmektedir.⁷⁰

Refah devletinin, tüm sınıflara hizmet verme amacı, çıkarların uzlaştırılmasını kolaylaştırmaktadır. Bu gönüllü uzlaşma, gelir politikaları ve toplumsal anlaşmalar ile gerçekleştirilmeye çalışılmaktadır. Öte yandan, refah devletinin ekonomik büyümeyi sağlayabilmesi için de çıkarların uzlaştırılması gerekmektedir. Bu anlamda, korporatizm, çatışan çıkarları devlet yardımıyla uzlaştırma çabası olmaktadır. Ne var ki, gerçekleşen sınıflararası işbirliği uygulamada sermayeden yana bir eğilim taşıdığından kalıcılığı olmamakta, sermaye ile emek arasında yeni gerginlikler ve çatışmalar oluşmakta, bu da devleti zorlayıcı korporatist politikalar uygulamaya zorlamaktadır. Zorlayıcılık Batı de-

⁶⁶ Offe, "The Attribution of Public...", s. 123-146.

⁶⁷ Offe, "The Attribution of Public...", s. 148-150.

⁶⁸ Panitch, "The Development of Corporatism...", s. 66.

⁶⁹ Panitch, "Trade Unions and...", s. 26.

⁷⁰ Panitch, "Trade Unions and...", s. 35-36; Panitch, "Recent Theorizations...", s. 173-174; Panitch, "The Development of...", s. 81-87.

mokrasilerinde demokratik çoğulcu çerçeveye aykırı düştüğünden işleyememekte, yetersizliğe düşmektedir. Ekonomik büyüme, tam istihdam, enflasyon, ücret istikrarı gibi sorunlar derinleştikçe, çıkarların uzlaştırılmasında gönüllülüğün temel dayanakları da ortadan kalkmaktadır. Uzlaşmalar çatışmacı bir yolla sağlanma eğilimine girmektedir. Her sınıf diğer sınıfın çıkarını düşünmemektedir, yeni çıkarlar edinme veya varolanları koruma istemi çatışmalara yol açmaktadır. 1980'li yıllarda iktidara gelen sağ partiler çıkar gruplarını, özellikle işçi örgütlerini siyasi karar alma, kamu politikaları oluşturma mekanizmalarının dışında tutma çabalarına girişince korporatist uzlaştırma olanakları da ortadan kalkmıştır. Artık çıkarların korunmasında ve sağlanmasında pazarlık gücü ön plana çıkmıştır. Ne yazık ki, sendikacılığın “altın çağı” olan 1945-1980 döneminde sendikalar birer kontrol aracına dönüştürüldüğünden sınıf kimliğini kaybetmiş, pazarlık yapacak özelliklerini de önemli ölçüde yitirmiştir. Üstelik 1980 sonrasında sömürüyü sürdürmek ve artırmak için daha çok işbirlikçi sendikalara da ihtiyaç duyulmamış, sendikalar büyük bir çöküntü ile karşı karşıya bırakılmıştır. Böylece güçsüz, temsil yeteneği kalmamış sendikaların yanı sıra atomize edilmiş emekçiler ile pazarlık için elverişli ortam yaratılmıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki “ulusal kalkınmacı” söylem ve uygulaması 21. yüzyılın başı itibari ile bakıldığında işçi sınıfı açısından ders alınacak oldukça zengin bir deneyim ve birikim içermektedir.

EK

Tablo 1: Sendikasılaştırma ve Bu Süreçte Yoksullaşma:1985–1995 (%)

Ülke	Tarım dışı işgücünde sendikalaşmada değişim oranı 1985–1995 (%)	Ücret ve maaşlarda sendikalaşmada değişim oranı 1985–1995 (%)	Kentsel Yoksulluk Nüfusun (%)		Kırsal Yoksulluk Nüfusun (%)	
			1980	1990	1980	1990
Mısır	-23.9	-9.1	26	29	19	21
Kenya	-59.6	...	10	29	55	46
G. Afrika	40.7	130.7	...	...	...	...
Uganda	-49.9	...	...	16	...	24
Zambiya	-33.3	...	26	45	80	87
Arjantin	-47.9	-42.6	7	15	10	20
Kanada	-0.6	1.8	...	...	...	...
Şili	37.2	...	12	32	25	34
Kolombiya	-37.3	...	36	38	45	68
El Salvador	-8.0	...	...	43	76	56
Meksika	-42.7	-28.2	36	37	54	55
ABD	-15.2	-21.2	...	...	...	...
Uruguay	-41.4	...	9	10	21	23
Venezuela	-42.5	-42.6	15	31	26	53
Avustralya	-29.6	-29.6	...	...	...	...
Bangladeş	-71.9	...	66	34	74	53
Çin	-7.8	...	2	0	24	12
Hindistan	-18.2	...	40	4	51	48
Japonya	-17.7	-16.7	...	...	...	...
Malezya	-13.4	...	13	7	37	19
Yeni Zelanda	-50.7	-55.1	...	...	...	...
Pakistan	-13.4	...	23	...	30	...
Filipinler	24.1	84.9	45	37	59	52
Singapur	-20.4	-18.1	...	...	...	...
Tayland	-7.4	-2.5	22	15	33	34
Avusturya	-29.2	-19.2	...	...	...	...
Belçika	-9.2	-0.2	...	...	...	...
Çek Cumh.	-52.8	-44.3	...	...	...	...
Danimarka	1.2	2.3	...	...	...	...
Finlandiya	-2.8	16.1	...	...	...	...
Fransa	-47.4	-37.2	...	...	...	...
Almanya (Bir)	-3.5	-17.6	...	...	...	...
Yunanistan	-34.5	-33.8	15	...	34	...
Macaristan	-29.2	-25.2	...	...	...	...
İrlanda	-12.5	-12.6	...	...	...	...
İsrail	-76.9	-77.0	...	...	...	...
İtalya	-7.0	-7.4	...	...	...	...
Hollanda	-6.7	-11.0	...	...	...	...
Polonya	-42.6	-42.5	...	...	...	...
Portekiz	-53.7	-50.2	...	...	...	...
Romanya	-19.8	...	...	...	...	...
Slovakya	-31.9	-19.8	...	...	...	...
İspanya	56.2	62.1	...	...	...	...
İsveç	-2.7	8.7	...	...	...	...
İsviçre	-21.2	-21.7	...	...	...	...
İngiltere	-27.2	27.7	...	...	...	...

Kaynak: ILO, *World Labour Report, 1997–98*, Geneva, 1997'den yararlanılarak düzenlemiştir.

Tablo 2: Sendikasılaştırma ve Yoksulluk Oranları

Ülke	Tarım dışı işgücünde sendikalaşmada değişim oranı 1985-1995 (%)	İnsani Yoksulluk (%)	Yoksulluk Sınırı		Yoksulluk Sınırı Altındaki Nüfus (%) (1983-2000) Ulusal Yoksulluk Sınırı
			Altındaki Nüfus (%) (1983-2000)	1 dolar 2 dolar	
Mısır	-23.9	31.2	3.1	52.7	22.9
Kenya	-59.6	31.9	26.5	62.5	42.0
G. Afrika	40.7	...	11.5	35.8	...
Uganda	-49.9	40.8	...	...	55.0
Zambiya	-33.3	40.0	63.6	87.4	86.0
Arjantin	-47.9	...	...	...	17.6
Kanada	-0.6	12.3	7.4a	12.8b	...
Şili	37.2	4.1	2	8.7	21.2
Kolombiya	-37.3	8.9	19.7	36.0	17.7
El Salvador	-8.0	18.1	21.0	44.5	48.3
Meksika	-42.7	9.4	15.9	37.7	10.1
ABD	-15.2	15.8	13.6a	16.9b	...
Uruguay	-41.4	3.9	2	6.6	...
Venezuela	-42.5	8.5	23.0	47.0	31.3
Avustralya	-29.6	12.9	17.6a	14.3b	...
Banqlades	-71.9	42.4	29.1	77.8	35.6
Çin	-7.8	14.9	18.8	52.6	4.6
Hindistan	-18.2	33.1	44.2	86.2	35.0
Japonya	-17.7	11.2	...	11.8b	...
Malezya	-13.4	...	...	...	15.5
Yeni Zelanda	-50.7	...	...	...	...
Pakistan	-13.4	41.0	31.0	84.6	34.0
Filipinler	24.1	14.6	...	...	36.8
Singapur	-20.4	6.5	...	...	...
Tayland	-7.4	14.0	2	28.2	13.1
Avusturya	-29.2	...	...	10.6b	...
Belçika	-9.2	12.6	...	8.2b	...
Çek Cumh.	-52.8	...	...	4.9b	...
Danimarka	1.2	9.5	...	9.2b	...
Finlandiya	-2.8	8.8	4.8a	5.1a	...
Fransa	-47.4	11.1	9.9a	8.0b	...
Almanya (Bir)	-3.5	10.5	7.3a	7.5b	...
Yunanistan	-34.5	...	...	...	...
Macaristan	-29.2	...	...	10.1b	...
İrlanda	-12.5	15.3	...	11.1b	...
İsrail	-76.9	...	...	13.5b	...
İtalya	-7.0	12.2	...	14.2b	...
Hollanda	-6.7	8.5	7.1a	8.1a	...
Polonya	-42.6	...	10.0c	11.6b	...
Portekiz	-53.7	...	...	...	...
Romanya	-19.8	...	23c	...	...
Slovakya	-31.9	...	8.0c	2.1b	...
İspanya	56.2	11.3	...	10.1	...
İsveç	-2.7	6.7	6.3a	6.6b	...
İsviçre	-21.2	...	...	9.3b	...
İngiltere	-27.2	15.1	15.7a	13.4b	...

Kaynak: ILO, *World Labour Report 1997-98*, Geneva, 1997; UN, *Human Development Report 2002*'den yararlanılarak düzenlemiştir.

a) günde 11 dolar (1994-1995); b) medyan gelirin yüzde 50'si (1987-1998); c) günde 4 dolar (1996-1999)

Tablo 3: Seçilmiş Ülkelere Göre Grevler (Milyon İşçiye)

Yıl	Avusturya	Danimarka	Finlandiya	Fransa	İtalya	Hollanda	Norveç	İngiltere	Türkiye
1990	2.63	86.89	180.86	68.27	50.99	4.56	7.38	23.16	75.2
1991	2.58	76.69	114.11	58.72	36.62	4.29	1.99	14.02	68.4
1992	0.84	56.93	75.03	59.62	41.78	3.48	7.98	9.83	16.1
1993	0.80	84.35	60.56	61.25	49.48	1.86	5.98	8.33	7.7
1994	0.00	93.93	83.57	75.80	43.05	2.54	9.82	8.01	5.5
1995	0.26	161.64	53.53	..	27.38	2.04	5.29	9.10	18.6
1996	0.00	353.98	44.27	..	39.37	1.72	8.42	9.22	5.4
1990-1994	1.37	79.75	102.82	64.73	44.38	3.34	6.63	12.67	34.5
1995-1996	0.13	258.31	48.90	..	33.37	1.88	6.85	9.16	12.0

Kaynak: OECD, 1996; 1997; 1998; ILO, 1997; ÇSGB, 1998; DİE, 1997; 1998.

Tablo 4: Seçilmiş Ülkelere Göre Grevlerde Kayıp İşgünü (Bin İşçiye)

Yıl	Avusturya	Danimarka	Finlandiya	Fransa	İtalya	Hollanda	Norveç	İngiltere	Türkiye
1990	2.59	36.55	375.86	23.57	241.50	32.52	68.49	69.98	569.8
1991	16.75	26.44	193.71	22.15	138.22	14.77	1.27	28.92	654.7
1992	6.60	23.67	34.60	16.09	126.66	12.94	182.29	20.52	189.1
1993	3.63	43.99	8.38	23.16	160.14	6.92	16.82	25.63	90.5
1994	0.00	29.35	256.94	23.63	168.68	7.08	47.77	10.87	3.7
1995	0.03	75.68	415.59	..	45.59	101.16	24.37	16.07	751.8
1996	0.00	28.75	9.45	..	96.07	1.06	247.56	49.25	39.1
1990-1994	5.91	32.00	173.89	21.72	167.04	15.44	63.32	31.18	301.6
1995-1996	0.01	52.21	212.52	..	70.83	51.11	135.96	65.32	571.4

Kaynak: OECD, 1996; 1997; 1998; ILO, 1997; ÇSGB, 1998; DİE, 1997; 1998.

Tablo 5: Seçilmiş Ülkelere Göre Grevlerde İşçi Başına Ortalama İşgünü Kaybı

Ülke	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996
Avustralya	1.88	1.36	1.07	1.29	1.89	1.59	...
Avusturya	1.68	0.62	1.30	1.89	0.00	2.00	...
Belçika	10.51	5.93	9.07	6.43	12.08	7.82	...
Canada	18.77	9.93	14.07	14.90	19.87	10.60	11.78
Danimarka	2.61	1.84	1.90	1.93	2.03	1.58	1.15
Finlandiya	4.52	5.58	0.74	0.74	7.45	6.84	0.46
Fransa	9.46	2.71	2.91	27.76	...	...	...
Almanya	1.41	0.73	2.58	4.47	0.57	1.34	1.68
İtalya	3.17	1.01	0.86	0.77	1.29	2.04	1.14
Japonya	1.71	1.82	2.11	1.79	1.74	2.05	...
Hollanda	8.27	2.29	1.63	2.16	2.17	12.56	0.91
Yeni Zelanda	7.58	1.97	4.93	1.19	2.50	1.74	1.78
Norveç	2.29	6.47	9.37	5.12	6.59	4.98	9.93
Portekiz	1.13	1.04	1.44	0.96	1.02	1.03	1.04
İspanya	2.67	2.28	1.22	1.98	1.15	2.54	1.45
İsviçre	10.52	8.66	1.56	6.47	2.38	4.99	6.71
İsviçre	7.07	1.00	3.06	0	2.08	4.22	...
İngiltere	6.38	4.32	3.56	1.68	2.59	2.38	3.57
ABD	32.04	11.69	10.96	21.88	15.59	30.13	6.71
Türkiye	20.8	23.1	18.5	83.2	50.7	24.2	50.2

Kaynak: ILO, 1997; ÇSGB, 1998.

Tablo 6: Seçilmiş Ülkelere Göre Grevci İşçi (Bin İşçiye)

Yıl	Avusturya	Danimarka	Finlandiya	Fransa	İtalya	Hollanda	Norveç	İngiltere	Türkiye
1990	1.54	14.00	83.16	2.49	76.16	3.92	29.88	10.96	27.13
1991	26.62	14.30	54.10	8.15	136.69	6.44	0.19	6.69	28.3
1992	6.68	12.41	46.63	5.51	147.06	7.94	19.42	5.75	10.2
1993	1.92	22.73	11.22	0.83	205.82	3.20	3.29	15.20	1.1
1994	0.00	14.39	34.47	..	130.70	3.25	7.24	4.18	7.3
1995	0.01	47.75	60.72	..	131.08	8.04	4.89	0.67	31.0
1996	0.00	25.02	20.30	..	84.08	1.16	24.92	13.77	7.7
1990-1994	7.35	15.56	45.91	4.24	139.28	4.95	12.00	8.55	12.8
1995-1996	0.00	36.38	40.51	..	107.58	4.60	14.90	7.22	19.3

Kaynak: OECD, 1996; 1997; 1998; ILO, 1997; ÇSGB, 1998; DİE, 1997; 1998.

Tablo 7: İmalat Sanayisinde Mark-up Oranları ve Grevler 1950–1997 (%)

Yıl	İmalat Sanayi Mark-up	Grev sayısı*	Grevde Kaybolan İşçitü*	Özel Mark-up	Grev sayısı*	Grevde Kaybolan İşçitü*	Kamu Mark-up	Grev sayısı*	Grevde Kaybolan İşçitü*
1950	32.84	3		23.74			44.88		
1951	32.29	1		22.69			45.28		
1952	40.15	9		24.80			62.18		
1953	39.93	3		28.58			57.19		
1954	35.92	7		28.72			47.89		
1955	34.87	6		27.88			46.55		
1956	32.84	3		29.24			38.57		
1957	35.03	2		30.74			42.88		
1958	35.07	1		31.05			41.62		
1959	38.61	2		27.22			56.16		
1960	39.71			24.87			62.35		
1961	37.37	1		29.42			58.60		
1962	37.86	10		28.33			55.41		
1963	30.25	7	12.255	24.02	6	8.767	39.08	1	3.488
1964	31.47	81	192.842	24.58	75	181.354	42.02	6	11.488
1965	39.95	43	240.554	30.34	38	225.088	53.97	5	15.466
1966	38.83	39	409.809	30.19	34	380.095	51.00	5	29.714
1967	44.99	91	203.779	28.52	51	66.477	70.71	40	137.302
1968	47.18	59	191.727	27.44	50	137.302	80.87	9	54.425
1969	46.70	82	357.799		60	235.321	77.58	22	122.478
1970	49.48	111	260.068	28.49	61	139.363	84.28	50	120.705
1971	49.92	97	295.950	29.78	67	195.100	87.94	30	100.850
1972	47.68	14	147.585	31.61	10	129.594	80.46	4	17.991
1973	36.81	22	479.857	27.32	15	264.470	61.69	7	215.387
1974	36.24	45	470.078	25.18	23	213.996	57.09	22	256.082
1975	33.86	90	1.102.682	22.85	77	871.634	56.00	13	231.048
1976	33.16	105	1.768.201	35.76	83	1.368.735	28.55	22	399.466
1977	31.50	167	5.778.205	30.53	138	4.461.879	33.22	29	1.316.326
1978	34.47	175	1.598.905	37.69	148	1.445.427	28.39	27	153.478
1979	31.04	190	2.217.347	34.95	144	1.502.922	23.94	46	714.425
1980	34.27	227	5.408.618	35.88	197	4.054.024	31.90	30	1.354.594
1981	37.54	-	-	32.71	-	-	45.31	-	-
1982	37.13	-	-	34.38	-	-	41.32	-	-
1983	34.53	-	-	31.58	-	-	39.41	-	-
1984	31.09	4	4.947	30.77	1	2.695	31.64	3	2.252
1985	33.36	21	194.296	30.97	21	194.296	37.88	-	-
1986	47.15	21	234.940	38.05	21	234.940	71.42	-	-
1987	40.24	307	1.961.940	38.18	303	1.620.580	45.59	4	341.360
1988	45.82	156	1.892.655	39.75	147	838.566	64.02	9	1.054.089
1989	42.42	171	2.911.407	36.29	164	652.774	61.02	7	2.258.633
1990	44.00	458	3.466.550	40.75	438	2.102.700	53.39	20	1.363.850
1991	44.95	398	3.809.354	41.86	376	2.619.926	54.24	22	1.189.428
1992	48.38	98	1.153.578	45.46	50	391.949	58.29	48	761.629
1993	51.03	49	574.741	49.30	40	499.273	57.60	9	75.468
1994	53.62	36	242.589	53.09	24	212.036	55.58	12	30.553
1995	48.61	120	4.838.241	44.49	50	588.321	68.85	70	4.249.920
1996	45.98	38	274.322	42.64	31	195.071	61.16	7	79.251
1997	47.30	37	181.913		34	121.852		3	60.061

Kaynak: Petrol-İş, *Petrol-İş Yıllığı '93-94*, 1995, İstanbul; DİE, *İstatistik Göstergeler 1923-1998*, Ankara, 2001; ÇSGB, *Çalışma Hayatı İstatistikleri 1998*, Ankara, 1999; Akkaya, Y., "Türkiye'de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık 1", *Praksis*, Sayı: 5, 2002.

*) Grev ve grevde kayıp işçitü sayıları tarım, hizmet ve sanayi sektörlerini kapsamaktadır.

Tablo 8: İmalat Sanayinde Ücret/Katma Değer Oranları ve Grevler 1950–1997

Yıl	İmalat Sanayi	Grev sayısı*	Grevde Kaybolan İşçünü*	Özel Ücret/Katma Değer	Grev sayısı*	Grevde Kaybolan İşçünü*	Kamu Ücret/Katma Değer	Grev sayısı*	Grevde Kaybolan İşçünü*
1950	32,23	3		31,75			32,70		
1951	31,75	1		32,34			31,34		
1952	28,98	9		33,17			26,34		
1953	29,94	3		31,19			29,03		
1954	31,39	7		30,86			31,90		
1955	30,36	6		30,20			30,54		
1956	31,90	3		29,66			34,45		
1957	30,88	2		29,24			32,91		
1958	31,13	1		31,19			31,05		
1959	28,97	2		33,43			25,21		
1960	28,61			35,59			23,75		
1961	30,39	1		33,85			27,20		
1962	30,54	10		33,43			27,99		
1963	31,27	7	12.255	32,33	6	8.767	30,32	1	3.488
1964	31,59	81	192.842	33,19	75	181.354	30,10	6	11.488
1965	28,15	43	240.554	38,00	38	225.088	26,02	5	15.466
1966	27,99	39	409.809	29,60	34	380.095	26,60	5	29.714
1967	25,54	91	203.779	31,09	51	66.477	21,58	40	137.302
1968	25,22	59	191.727	33,42	50	137.302	19,47	9	54.425
1969	25,16	82	257.799	31,31	60	235.321	19,95	22	122.478
1970	25,88	111	260.068	34,54	61	139.363	20,40	50	120.705
1971	25,45	97	295.950	33,92	67	195.100	18,81	30	100.850
1972	24,07	14	147.585	29,75	10	129.594	18,81	4	17.991
1973	28,21	22	479.857	32,02	15	264.470	22,33	7	215.387
1974	27,67	45	470.078	34,00	23	213.996	21,39	22	256.082
1975	30,03	90	1.102.682	36,23	77	871.634	23,96	13	231.048
1976	34,26	105	1.768.201	29,75	83	1.368.735	42,49	22	399.466
1977	37,07	167	5.778.205	35,06	138	4.461.879	40,09	29	1.316.326
1978	36,07	175	1.598.905	31,22	148	1.445.427	45,68	27	153.478
1979	38,27	190	2.217.347	32,20	144	1.502.922	50,13	46	714.425
1980	30,71	227	5.408.618	27,57	197	4.054.024	35,34	30	1.354.594
1981	27,06	-	-	27,72	-	-	26,27	-	-
1982	25,11	-	-	26,30	-	-	23,55	-	-
1983	24,84	-	-	25,99	-	-	23,26	-	-
1984	23,48	4	4.947	23,84	1	2.695	22,88	3	2.252
1985	21,23	21	194.296	22,83	21	194.296	18,62	-	-
1986	16,07	21	234.940	18,17	21	234.940	12,90	-	-
1987	17,30	307	1.961.940	17,43	303	1.620.580	17,01	4	341.360
1988	15,42	156	1.892.655	16,66	147	838.566	13,01	9	1.054.089
1989	18,95	171	2.911.407	19,68	164	652.774	17,62	7	2.258.633
1990	21,80	458	3.466.550	21,77	438	2.102.700	21,87	20	1.363.850
1991	25,01	398	3.809.354	23,64	376	2.619.926	28,00	22	1.189.428
1992	22,48	98	1.153.578	20,52	50	391.949	27,22	48	761.629
1993	20,71	49	574.741	18,52	40	499.273	27,06	9	75.468
1994	16,11	36	242.589	13,62	24	212.036	23,91	12	30.553
1995	15,29	120	4.838.241	14,85	50	588.321	16,65	70	4.249.920
1996	17,13	38	274.322	17,58	31	195.071	15,68	7	79.251
1997	16,85	37	181.913		34	121.852		3	60.061

Kaynak: Petrol-İş, *Petrol-İş Yıllığı '93-94*, 1995, İstanbul; DİE, *İstatistik Göstergeler 1923-1998*, Ankara, 2001; ÇSGB, *Çalışma Hayatı İstatistikleri 1998*, Ankara, 1999; Akkaya, Y., *Türkiye'de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık 1*", *Praksis*, Sayı: 5, 2002.

) Grev ve grevde kayıp işçünü sayıları tarım, hizmet ve sanayi sektörlerini kapsamaktadır.

KAYNAKÇA

- Arrighi, G., "Towards a Theory of Capitalist Crisis", *New Left Review*, 111/1978.
- Beyme, K., 'Neo-corporatism, a New in an Old Shell?', *International Political Science Review*, 4(2)/1983.
- Calmfors, L., 'The Roles of Stabilization Policy and Wage Setting for Macroeconomics Stability-The Experiences of Economies with Centralized Bargaining', *Kyklos*, 38/1985.
- Cox, A-J. Hayward, "The Inapplicability of the Corporatist Model in Britain and France; the Case of Labour", *International Political Science Review*, 4(2)/1983.
- Crepaz, M. M. L., 'Corporatism in Decline?', *Comparative Political Studies*, 25(2)/1992.
- Crouch, C., *Class Conflict and the Industrial Relations Crisis*, London, 1977.
- Crouch, C., *State and Economy In Liberal Democracy*, London, 1979a.
- Crouch, C., "The Future Prospects for Trade Unions in Western Europe", *The Political Science Quarterly*, 57(1)/1986.
- Diament, A., "Bureaucracy and Public Policy in Neo-corporatist Settings: Some European Lessons", *Comparative Politics*, 14(1)/1981.
- Jessop, B., "Authoritarian Populism, Two Nations and Thatcherism", *New Left Review*, 147/1984.
- Kavanagh, D., "Whatever Happened to Consensus Politics", *Political Studies*, 33(4)/1985.
- Lehmbruch, G., "Liberal Corporatism and Party Government", *Comparative Political Studies*, 10(1)/1977.
- Lehmbruch, G., "Introduction: Neo-corporatism in Comparative Perspective" in G. Lehmbruch-P.C. Schmitter (eds.), *Patterns Of Corporatist Policy Making*, London, Sage, 1982.
- Lehmbruch, G., "Interest Intermediation in Capitalist and Socialist Systems", *International Political Science Review*, 4(2)/1983.
- Maier, C.S., "The Preconditions for Corporatism" in J. Goldthorpe (ed.), *Order and Conflict in Contemporary Capitalism*, Oxford, Clarendon Press, 1984.
- Martin, R., "Pluralism and the New Corporatism", *Political Studies*, 31/1983.
- Offe, C., "The Attribution of Public Status to Interest Groups: Observations on the West German Case" in Berger, S. (ed.), *Organizing Interest In Western Europe*, Cambridge, 1981.
- Offe, C., "Competitive Party Democracy and the Keynesian Welfare State: Factors of Stability and Disorganization", *Policy Sciences*, 15/1982-1983.
- Panitch, L., "The Development of Corporatism in Liberal Democracies", *Comparative Political Studies*, 10(1)/1977a.

- Panitch, L., "Profits and Politics: Labour and the Crisis of British Capitalism", *Politics and Society*, 7(4)/1977b.
- Panitch, L., "The Development of Corporatism in Liberal Democracies" in P. Schmitter-G. Lehmbruch (eds.), *Trends Toward Corporatist Intermediation*, London, Sage, 1979.
- Panitch, L., "Recent Theorizations of Corporatism: Reflections on a Growth Industry", *British Journal Of Sociology*, 31/1980.
- Panitch, L., "Trade Unions and the Capitalist State", *New Left Review*, 125/1981.
- Pontusson, J., "Labor, Corporatism and Industrial Policy", *Comparative Politics*, 23(2)/1991.
- Schmitter, P.C., "Still the Century of Corporatism", *Review Of Politics*, 36/1974.
- Schmitter, P.C., "Modes of Interest Intermediation and Models of Societal Change in Western Europe", *Comparative Political Studies*, 10(1)/1977.
- Schmitter, P.C., "Still the Century of Corporatism" in P. Schmitter-G. Lehmbruch (eds.), *Trends Toward Corporatist Intermediation*, London, Sage, 1979.
- Schmitter, P.C., "Reflections on Where the Theory of Neo-Corporatism Has Gone and Where the Praxis of Neo-Corporatism May be Going" in G. Lehmbruch-P. C. Schmitter (eds.), *Patterns Of Corporatist Policy Making*, London, Sage, 1982.
- Schmidt, M. G., "Does Corporatism Matter? Economic Crisis, Politics and Rates of Unemployment in Capitalist Democracies in the 1970s" in G. Lehmbruch-P.C. Schmitter (eds.), *Patterns Of Corporatist Policy Making*, London, Sage, 1982.
- Skidelsky, R., "Keynes and Me Reconstruction of Liberalism", *Encounter*, 4/1979a.
- Streeck, W., "Organizational Consequences of Neo-Corporatist Cooperation in West German Labour Unions" in G. Lehmbruch-P.C. Schmitter (eds.), *Patterns Of Corporatist Policy Making*, London, Sage, 1982.
- Wilson, F. L., "Interest Groups and Politics in Western Europe-The Neo-corporatist Approach", *Comparative Politics*, 16(1)/1983.

OSMANLIDA “ŞİKAYET HAKKI”NIN KULLANIMI ÜZERİNE DÜŞÜNCELER*

Hülya TAŞ**

Bu makalede Osmanlı döneminde, âdil bir yönetim için elzem olan bir hak, yani “şikayet hakkı” ele alınacaktır. Genellikle şikayet hakkı dendiği zaman, herhangi bir ilişki içinde, yani bireyler arası veya birey-devlet ilişkilerinde, haksızlığa uğradığına ve bu haksızlığın giderilmesi için başvurduğu ilk mercilerinde sonuç alamadığına inanan bireyin, böyle bir durumda her türlü ara otoriteleri atlayarak doğrudan Divan’a başvurması hakkı anlaşılır. Osmanlılar, her durumda bu yolun açık tutulmasını, yönetim anlayışlarının temel ilkelerinden biri olarak görmüşlerdir. Makaledeki temel amaç, belgesel veriler ışığında bu hakkın algılanış biçimleri, hangi hallerde olduğu ve kullanımının konjonktürel boyutları üzerine ışık tutmaktır.

Anahtar Sözcükler: Osmanlı Hukuku, Divan-ı Hümayun, eyalet divanı, şikayet hakkı, bid’at.

Bu makalenin amacı, Osmanlı Devleti’nde yönetici ya da yönetilen kesimden herkesin, hakkını alamadığına inandığı bir noktada bir üst mahkeme olan sancakbeyi ya da eyalet divanına, hatta gerekirse padişaha yani Dîvân-ı Hümayûna başvuru hakkı olan “şikayet hakkı”nın, bir yandan bireyler tarafından nasıl kullanıldığını; diğer yandan da devletin bu hakkın kullanımı için ne gibi imkanlar sağladığını, belgesel verileri çeşitli analizlere tabi tutarak, ortaya koymaktır. Bunu gerçekleştirebilmek için iki ana nokta üzerinde durulacaktır.

---

* Bu makale, 11-15 Eylül 2006 tarihleri arasında Ankara’da düzenlenen XV. Türk Tarih Kongresi – XVth Turkish Congress of History’de sunulan bildirinin genişletilmiş halidir. Burada, çalışmanın tüm aşamalarında yaptığı eleştiriler için, Hocam Prof. Dr. Özer Ergenç’e müteşekkir olduğumu belirtmem gerekir. Ayrıca, makalenin oluşum aşamasında çeşitli fikirlerini dile getirerek bana zaman ayıran, Harvard Üniversitesi öğretim üyelerinden Prof. Dr. Cemal Kafadar’a ve bu vesile ile doktora sonrasında Harvard Üniversitesi’nde çalışma fırsatı sağlayan Türkiye Bilimler Akademisi yetkililerine teşekkürlerimi sunmalıyım.

** Dr., Araş. Gör., Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü.

İlkin açıklanması gereken, Osmanlı tarihi içinde bu hakkın kullanımına ilişkin iki önemli faktördür. Osmanlı Devleti, dayandığı devlet anlayışı ve hukuk düzeni içinde geliştirdiği örgütlenme ile bu hakkın kullanımı için hangi imkanları hazırlamıştır? İki önemli faktörden birincisi budur. İkinci önemli faktör ise, Osmanlı Devleti'nin egemen olduğu dönemlerin ulaşım ve iletişim teknolojisinin düzeyi ve bu düzey sebebiyle iletişimin gerçekleştiği zaman boyutudur.

Bütün monarşilerde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de yöneten monark olan "padişah" ile yönetilen "reaya" arasındaki ilişkiler, temel bir "mutabakat"a dayanıyordu. Bu mutabakatın bir yönü, padişahın "meşruiyet"inin kaynağı, diğer yönü yönetilen reayanın yaşam standardının yükseltilmesi isteğidir. Osmanlı Devleti, esas itibariyle örgütlenmesini ve bütün kurumlarını İslam Hukukuna dayandırmıştır. Böyle olmasına rağmen geliştirdiği düzen, çok çeşitli kaynaklardan beslenmiştir. Bir yanda kökleri İslamiyetten çok öncelere giden "Ortadoğu" kültür çevresinin yönetim geleneği; diğer yandan yine İslamiyetten çok önce önemli pratikler ortaya koymuş Orta Asya'daki "Eski Türk Geleneği", bu düzeni besleyen önemli kaynaklardır. Ayrıca Osmanlı Devleti, egemen olduğu mekanlar üzerinde yaşayan unsurları kendi reayası arasına alırken onların daha önceki kurallarını, kültürel birikimlerini ve dünyayı algılayışlarını, eğer İslamiyet ile çelişmiyorsa, aynen benimsemiştir. Bu bakımdan Osmanlı örgütlenmesi içindeki uygulamalar, oranları zaman ve mekana göre değişen paylardan oluşan bir bileşim havası gösteren sentez niteliğindedir.¹ İşte şikayet hakkı da böyle bir ortamda uygulanan bir "mutabakat"ın içinde incelenirse anlam kazanabilir. Sözü edilen mutabakatta yöneten taraf olan "monark"a, yönetilen "reaya"nın mutlak itaati sözkonusudur. Bu mutlak itaat, Osmanlı Devleti'nin tanımladığı egemenliğin de kaynağını oluşturur. Buna karşılık, kendisine mutlak itaat eden yönetilenlerin, başta yaşama hakkı olmak üzere, bu dünya üzerindeki haklarını korumak, monarkın başlıca görevidir. Onun için yönetilenleri "zimmet"ine alması gerekir. Bir İslam devleti olan Osmanlı Devleti'nde bu koruma görevi, Müslü-

¹ Osmanlı padişahı ve Osmanlı devlet anlayışı hakkında bkz. Halil İnalcık, "Der Osmanische Sultan (Osmanlı Padişahı)", *Zeitschrift der Staatswissenschaftlichen Fakultät*, Band: XIII, No: 4 (Dezember 1958), s. 58-79.

manlar için doğal bir gereklilik olarak hukukta yer almıştır. Ancak İslamiyet, Müslüman olmayanların da İslam hükümdarına itaat etmeleri halinde onun zimmetine gireceklerini öngörmüş ve Gayrimüslimler için bir “zimmet statüsü” yaratmıştır. Hükümdara verilen bu zimmet görevinin temelinde, yönetilenlerin tümünün Yüce Yaradan’ın emanetleri olduğu ön kabulü yatar. Bu nedenle bütün Osmanlı belgelerinde yönetilenler için “*vedâyi’-i Hâlik-i Kibriyâ*” ya da “*vedâyi’-i Hallâk-ı cihân*” tabirleri, tanımlayıcı ibareler olarak yer alır ve padişahlar bu emanetlerin kendi dönemlerinde “*emn ü amân*” içinde bulunmalarını ya da “*müreffehü’l-bâl*” olmalarını başta gelen görevlerinden saymışlardır.² Diğer bütün monarkialar gibi Osmanlı Devleti de döneminin teknolojik koşulları sebebiyle egemen olduğu mekanlar üzerinde bir örgütlenme gerçekleştirmiştir. Bu örgütlenmede istihdam ettiği yönetim kadrolarına birtakım yetkiler tevcih ettiği için bu temel görevin yerine getirilmesi bazı tedbirlerin alınmasını gerekli kılmıştır. İşte “*şikayet hakkı*”, bu tedbirlerin başında gelir.

² Osmanlı devlet anlayışının temeli, “*daire-i adliye*” diye anılan bir felsefeye dayanmaktadır. Buna göre *ulu’l-emr* yani padişah, reayaya adaletli davranmak zorundadır. Reayaya adaletli davranışın ki teb’ası üretim yapabilsin. Reaya üretim yapılırsa ki devlete ödemesi gereken vergileri zamanında ve eksiksiz ödeyebilsin ve vergi ödensin ki devlet hazinesi zenginleşsin. En nihayetinde devlet hazinesinin zenginleşmesi ile padişahın ordusu kuvvetlensin ve devlet, güçlü bir konuma gelsin. Bir sarmal şeklinde tanımlanan “*daire-i adliye*” kavramı, Osmanlı devlet anlayışının temel noktalarından biri olmuştur. 16. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, iç ve dış nedenlerden dolayı, Osmanlı’nın temel iki kurumu olan “*tımar*” ve “*kul*” sistemlerinde yaşanan değişimler neticesinde birçok yapıda, kurumsal olarak değişim yaşanmamış olsa bile, işlevsellikte birtakım değişimler, farklılaşmalar meydana gelmiştir. Osmanlı devlet ve toplum yapısında meydana gelen bu değişimler, dönemin aydınları ve devlet adamları tarafından, “*eski sultanlar zamanındaki*” yapılanma anlatılarak eleştirilmiştir. İşte bu eleştiriler sonucunda adına “*nasihatnâme*”, “*risâle*” ya da “*siyasetnâme*” denilen, *Koçi Bey Risâlesi*, *Kitâb-ı Müstetâb*, *Nushatü’s-selâtin* tarzında geniş bir literatür ortaya çıkmıştır. Bu nasihatnâmeleri kaleme alanlar, temelde “*adalet*” kavramına dayanan devlet ve toplum düzenindeki bozulmaların sebeplerini anlatmaya çalışmışlardır. Burada şunu da belirtmek gerekir ki; “*nasihatnâme*” geleneği, Osmanlıya özgü bir olgu olmayıp, kökleri eski Türklerle, Sasani geleneğine kadar uzanmaktadır. 16. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak 17. yüzyıl boyunca yazılan belli başlı nasihatnâme literatürü ve bunların toplu bir değerlendirmesi için bkz. Mehmet Öz, *Osmanlı’da “Çözülme” ve Geleneği Yorumcuları*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1997.

Genel anlamda şikayet hakkı, ister yönetilen zümreler içinde olsun, isterse istihdam edilen devlet görevlisi kadroları arasında olsun, herhangi bir kişinin haksızlığa uğradığı anda, müracaat etmesi gereken ilk merciinde, talebinin karşılık bulamaması durumunda, doğrudan padişaha başvurması hakkıdır. Bunun için Osmanlı Dîvân-ı Hümayûnunun iki temel niteliğinden biri, en yüksek mahkeme olmasıdır. Dîvân-ı Hümayûnunun bu niteliği, Osmanlı öncesi Türk-İslam devletlerinde “*Dîvân-ı Adl*” ya da “*Dîvân-ı Mezâlim*” denen divanlar şeklinde görülürdü. Osmanlılar Dîvân-ı Hümayûna bu fonksiyonu da yükleyerek devam ettirmişlerdir.³

Yönetilenlerin, yani reayanın şikayet hakkı kapsamı temelde iki bölümlüdür. Birinci bölüm, reayadan birisinin, yaşama dair haklarının, gündelik hayat içerisinde reayadan olanlardan dolayı tehlikeye girmesi ve bu tehlikenin olağan düzen içinde bertaraf edilememesi olasılığının doğması sırasında kullanılır. İkinci bölüm ise, doğrudan padişah tarafından yetkilendirilmiş ve görevlendirilmiş yönetici kadrolar arasından gelecek hak ihlalleri ile ilgilidir. Bu hak ihlalleri, yaşam hakkını tehlikeye sokacak davranışlar, kanunlarda gösterilen miktardan fazla vergi talebi gibi istemlerle başlar ve çok çeşitlenir. Bilindiği gibi padişahın öngördüğü uygulamaların dışındaki her türlü davranış ve talep, “zulm” diye nitelenmiş⁴ ve zulme karşı en önemli tedbir olarak “şikayet hakkı” getirilmiştir.⁵

³ *Dîvân-ı Adl* ya da *Dîvân-ı Mezâlim*’lerde kamu hizmetlerinin işleyişine dair olanlardan örf görevlilerinin vazifelerine ve reaya arasındaki “âdi davalar”a kadar birçok konuda şikayet dile getirilebilmekteydi. Bu konuda bkz. Halil İnalcık, “Adâletnâmeler”, *Osmanlı’da Devlet, Hukuk, Adâlet*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000, s.75-76.

⁴ Bu konuda ayrıntılı bir çalışma için bkz. Ahmet Mumcu, *Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Sevinç Matbaası, Ankara 1972.

⁵ “*sem*’-i hümayûna ilhâh olunmak”, belgelerde çok sık rastlanan bir ibaredir. Memâlik-i mahrûsenin (Osmanlı ülkesinin) herhangi bir yerinde “kanun”a aykırı bir durumun ortaya çıkması halinde padişahın ilk isteği, olabilecek en hızlı şekilde kendisinin haberdar edilmesidir. Bunun için, bireye ve topluma açık yollar yaratılmıştır. Bu konu, Osmanlı diplomatiğinde genel olarak “arz” kavramı içinde ele alınır. Arz, özel anlamda hiyerarşik düzen içinde astın üste bilgi sunumu ve karşılığında çözüm önerisi isteme prosedürüdür. Genel anlamda doğrudan padişaha ulaşmanın anlatımıdır. Bu başvurma hakkı topluca veya tek olarak yapılabilir.

İşte bu hakkın kullanımında başlıca iki aşama vardır. Bunlardan ilki genel *emirnameler/adâletnâmeler*dir. Şöyle ki: Bazı mekanlarda ve bazı dönemlerde her çeşit uygulamadan doğan zulmlerin çok yaygınlaşması üzerine, doğrudan bir talep olmasa da padişahın “*sem’-i hümayûnu*”na bazı olayların ulaşması veya “*mesmû’û*” olması üzerine, padişahların “*adâlet fermanı*” diye yayınladıkları genel emirnamelerle, bu tür olayların önüne geçilmeye çalışılmıştır. Bu adâletnâmelerde, hangi tür haksızlıkların yapıldığı uzun uzun açıklanmış ve bunların önlenmesi için her kademedeki yöneticiye sıkı tenbihatta bulunulmuştur⁶. Olayın önem derecesine göre, olaylar çok boyutlanmışsa ferman göndermekle yetinilmemiş, üstüne olayları koğuşturmaya üzere özel “mübaşir”ler tayin edilmiştir. Eğer olaylar, şekavet derecesine yükselmiş ve bu şakîlerin içine yöneticiler de karışmışsa, önlem derecesi daha da yükseltilecek, yüksek dereceli görevlilerden “özel müfettiş”ler, yanlarına “özel kuvvetler” verilerek belirlenen mahalle gönderilmişlerdir. Bu müfettişler, kubbenişin vezirlerden olduğu gibi, özellikle 17. ve 18. yüzyıllarda “*kapısı mükemmel*” taşrada görevli eyalet ve sancak mutasarrıfı vezirlerden de olabiliyordu. Sözü edilen müfettişler, kendi divanlarında şer’ mensubu kadılarla birlikte dava dinliyor ve *mürâfa’*aya alınan taraflar, yani davalı ve davacılar, bu divanlarda yargılanıyordu. Bu uygulama, bir anlamda “mübaşir” ve “müfettiş”ler aracılığıyla Merkezin, doğru-

---

Onun için Osmanlı diplomatiğinde topluca başvurular için oluşturulan belgeye “*mahzar*”, tek başvurulara “*arz*” denmiş; bu iki kavramın yerine geçecek “*mektub*”, “*kağıd*” gibi belgeler “*sem’-i hümayûna ilhâh*” için kullanılmıştır. Bu konuda bkz. Halil İncılık, “Şikayet Hakkı: Arz-ı Hâl ve Arz-ı Mahzar’lar”, *Osmanlı Araştırmaları*, VII-VIII (1988), s. 33-54.

⁶ Osmanlı hukukunda daha önceki uygulamalarda olmayan, kanuna muhalif olarak yapılan ve adına “*bid’at*” denen bu uygulamalar, vergilerin tahsili sırasında dirlik sahiplerinin yaptıkları yolsuzluklardan kadı’nın izni olmaksızın çeşitli para cezası ve hatta “siyaset” uygulamaya çalışan ehl-i örfe (“siyaset” konusunda bkz. Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl*, Birey-Toplum Yayınları, Ankara 1985); reaya üzerinde devre çıkan ehl-i örf ya da ehl-i şer’in ücretini ödemediği reayadan yiyecek ve yem almalarına kadar çeşitlenmekte idi. İşte reaya lehine işleyen bu uygulamaları önleyebilmek amacıyla devlet, aynı anlayıştan doğan “*Osmanlı kanunnameleri*”ni ve “*adâletnâmeler*”i, hatta genele değil, fakat belli bir sancağın görevlilerine hitaben gönderdiği “*fermanlar*”ı yürürlüğe koymuştur. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. İncılık, “Adâletnâmeler”, s.75-190.

dan reayanın “yaşam alanı”na ulaşması ve “şikayet hakkı”nın gecikmeden kullanılarak adaletin yerine getirilmesi anlamını taşıyordu. Bu hakkın kullanımında olağan olan yol, rütbe ve derecesine bakılmaksızın her kesimden kişinin doğrudan en üst makama ulaşabilmesi idi. İşte biz burada bu aşamaya dair değerlendirmeler yapmaya çalışacağız.

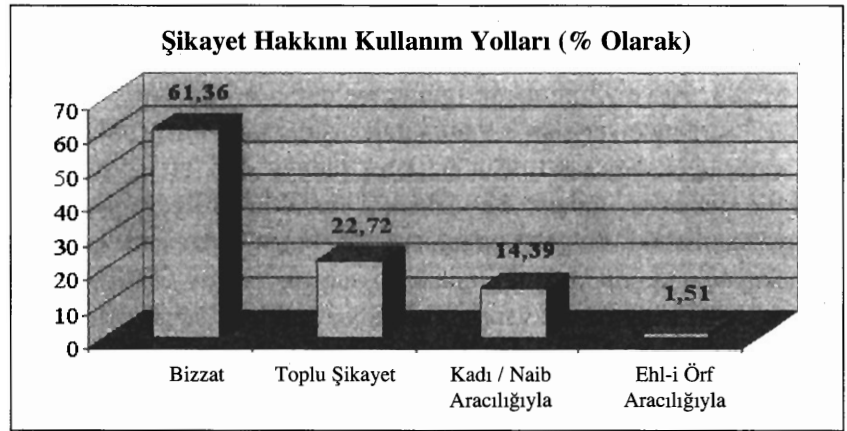
Bu makalede kullanılacak olan verilerin bir bölümü şikayet defterlerine dayalıdır. Bilindiği gibi, Osmanlı Dîvân-ı Hümâyûnunda görüşülen ve hakkında bir padişah emri oluşan her türlü konu, “*mühimme defterleri*”ne geçirilirdi. 17. yüzyıla gelindiğinde Divana şikayet olarak gelmiş olan konular, “*şikayet ahkam defteri*” veya kısaca “*şikayet defteri*” diye anılan defterlere kaydedilmiştir. İşte bu defterlerden 82, 85, 90 ve 92 numaralı mühimme defterleri ile “Atık Şikayet Defteri” serisinde yer alan 3-9 numaralı olanlar taranmıştır. Merkeze, imparatorluğun her tarafından başvuru olduğu için bu araştırmada özel bir mekan seçilmiştir. Bu mekan, Ankara’dır. Bölgeye ilişkin üç şer’iye sicilindeki⁷ belgeler taranmıştır. Bu belgeler üzerinde çalışılarak şikayet hakkının kullanımında rol oynayan “*zaman faktörü*” irdelenmiştir. Bu kaynakların yanında taşrada en yüksek örf görevlisi olan eyalet mutasarrıfının divanına ait bir “*buyruldu defteri*”nin,⁸ yine şik-

⁷ Bu veriler arasında, 1620-1622 yıllarındaki olayları kapsayan 19 numaralı Ankara şer’iye sicili ile 1655-1656 ve 1683-1684 yıllarına ait olan Ankara şer’iye sicillerinde kaydedilen ve şikayet hakkının kullanımına dair berat ve fermanlar yer almaktadır.

⁸ Ursinus’un Manastır divanına ait olan bu defteri “şikayet defteri” diye adlandırmasına rağmen defterde “Buyruldu Defteri” başlığının yer almasından ve içindeki belgelerin buyrulduardan oluşmasından ötürü, dönemin katiplerinin ya da yöneticilerinin kendi tabirleriyle defteri, “*Buyruldu Defteri*” olarak nitelemek daha doğru olsa gerektir. Ursinus defteri adlandırırken; “*Rumeli kaymakamı, çalışmaya konu olan defterindeki kayıtları, Rumeli Divanının Şikayet Defteri başlığı altında toplamadı. Aksine defterin herhangi bir başlığı yoktur. Daha önceden yazılmış birkaç mali konuyla ilgili buyruldu ile başlamaktadır*” açıklamasını yaptıktan sonra, “*şikayet defteri*” olarak adlandırmasının nedenini içerisinde geçen ve şikayet kelimesi ile eş anlamlı olan iki terime bağlamaktadır. Bu kelimelerden biri “*ıştikâ*” kelimesidir. Bununla birlikte burada açıkladığımız sebeplerden dolayı Ursinus’a katılmıyoruz. Bunun nedenlerinin ayrıntılı olarak ortaya konması, bir başka çalışmamıza bırakılmıştır. Ursinus’un değerlendirmesi için bkz. Michael Ursinus, *Grievance Administration (Şikayet) in an Ottoman Province: The Kaymakam of Rumelia’s “Record Book of Complaints” of 1781-1783*, London-New York 2005, s.17-18.

kayyet hakkının kullanımına ilişkin olan kayıtları analiz edilmiştir. Tüm bu verilerden elde edilen bilgiler, karşılaştırmalı olarak şöyle sıralanabilir:

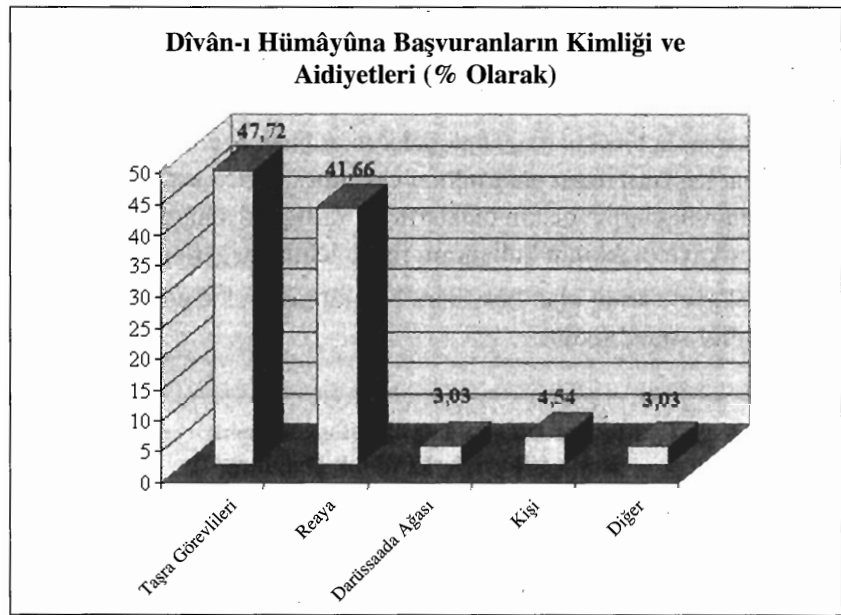
1- Bireylerin en doğal hakkı olan “şikayet hakkı”nı kullanım yolları nasıldı gibi bir soru ile işe başlarsak; taranan defterlerden Dîvân-ı Hümâyûna ulaşmış, Ankara kaynaklı 132 şikayet tespit edilmiştir. Bu defterlerdeki verileri, bu hakkın kullanım yolları açısından sorguladığımızda şöyle bir sonuçla karşılaşmıştık:

Grafik 1

Görüldüğü gibi başvuruların çoğu bizzat ve toplu şikayetler şeklindedir. Bu, bize 17. yüzyılda doğrudan başvuru yolunun olabildiğince açık tutulduğunu göstermektedir. Bu bulgu önemlidir. Bu yüzyılda klasik dönem sistemlerinin ve bu sistemler içindeki kurumların ortaya çıkan yeni şartların etkisi ile değişim gösterdiği bilinmektedir. Dolayısıyla böyle bir dönemde işleyişten kaynaklanan birtakım sorunların da yaşanması doğaldır. Burada bu bulguya dayanarak Dîvân-ı Hümâyûnun, bu yolu açık tutarak sorunların artışını önlemeye çalıştığı söylenebilir.

2- Şikayet hakkını kullananların kimlikleri ve mensubiyetleri açısından verilere bakıldığında ise şöyle bir dağılım ortaya çıkmıştır:

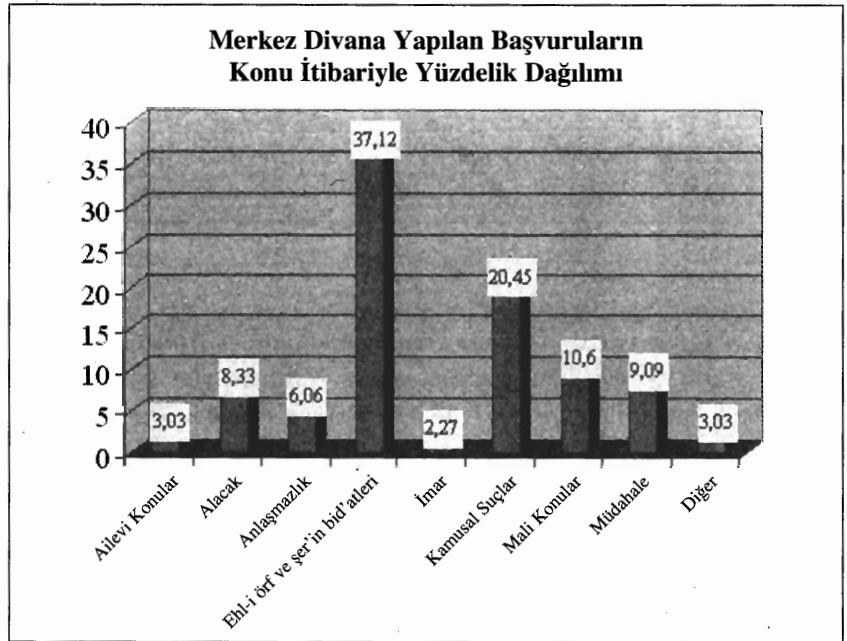
Grafik 2

17. yüzyıl boyunca Dîvân-ı Hümâyûna yapılan Ankara kaynaklı başvuranların % 47,72'si, padişah adına yetki taşıyan ve kurumlar içinde istihdam edilen “askerî”; % 41,66'sı ise, reaya kökenlidir.⁹ Burada açıklanması gereken bir durum vardır. Şikayet hakkı esas itibarıyla, reaya aittir. Oysa burada Dîvân-ı Hümâyûna başvuranların çoğunluğu askerîlerdir. Askerîlerin başvuruları, bir şikayet hakkı mı? Yoksa özlük haklarına ilişkin bir arz mıdır? Bu, makalenin daha sonraki bölümlerinde ele alınacaktır. Üzerinde durulması gereken, reayadan olanlardır. Burada başvuru niteliğine bakmadan bu hakkın kullanımına ilişkin şu söylenebilir: Askerîler, hem içinde buldukları statüden kaynaklanan güçleri, hem de padişah tarafından kendilerine tevcih edilen gelir kaynaklarından sağladıkları maddi imkanlar sebebiyle da-

⁹ Reaya kökenli şikayet sahipleri en çok ehl-i örfün daha önce kanunda belirtilmeyen ve “bid’at” kabul edilen, çeşitli adlarla birtakım vergileri talep etmelerinden yakınmaktadırlar. Bunu şekavet, çeşitli alacak davaları izlemektedir. Buna karşılık askerîler, herhangi bir konudaki tasarruf haklarına dışarıdan yapılan müdahalelerden, şekavetten ve vergi toplamakta güçlük çıkaran reayadan yakınmaktadırlar.

ha avantajlı durumdadırlar. Böyle olmakla birlikte doğrudan İstanbul'daki Divana başvuran reayanın % 41,66'lık gibi bir paya sahip olması, birinci bulgu ile uyum göstermektedir. Askerîler kadar imkan sahibi olmamakla birlikte reyanın, hakkını aramak üzere payitahta yaptığı bizzat başvuru oranı onlarınkine yakındır. Ayrıca kadı arzları içinde reyanın haklarına ilişkin olanların da varlığı düşünüldüğünde, başvuru ve şikayet hakkının kullanımı, reaya lehine değerlendirilmelidir.

3- Şikayete konu olan hususlara bakıldığında elde edilen verilerin bize verdiği sonuç şudur:

Grafik 3

İlgili grafikte de görüldüğü üzere şikayet konularının başında, genellikle ehl-i örfün zaman zaman da ehl-i şer'in, "bid'at" diye tanımlanan ve daha önceleri görülmeyen, reayayı rencide eden uygulamaları gelmektedir. Bunu, toplum düzenini tehlikeye düşürecek kıtâl, yaralama, haneye tecavüz, hırsızlık gibi kamusal suçlar izlemektedir. Üçüncü sırada yer alan, askerîlerin dirlik ve tevcihlerine yapılan müdahaleler ile bu haksız müdahalelerin kaldırılması yönündeki şikayet-

eri özel olarak değerlendirmek gerekir. Bu, reyanın şikayet haklarından ayrı bir husustur. Ancak geleneksel toplumlarda askerîden olanlar, niyerarşik sıra içinde kendilerine “tevcih” ve “havale” edilen hak ve yetkileri kullandıkları için bunu, şikayet hakkının askerîlerle ilgili özel bir türü olarak değerlendirmek gerekir. Çünkü başvuruların ayrıntılı nikayeleri incelendiği zaman, bu “havale” ve “tevcih”lerde karışıklık, daha üst makamda olanların astlarının aleyhine tutumları, sahtecilik gibi yakınlıklar ön plana çıkmaktadır. Bunu, sistemlerin değişen koşullarının yarattığı bir olgu olarak algılamak gerekir.¹⁰ Esas itibarıyla re-

¹⁰ 16. yüzyılın sonlarına gelindiğinde bir yandan memâlik-i mahrûsedeki nüfus-üretim kaynaklarındaki ters orantılı artış; diğer yandan Avrupa’da mevcut askerî sistemde bir değişikliğe gidilmesi ve daimî orduların kurulması, silah teknolojisinin değişimi ve ticaretin yerel boyutlardan sıyrılıp önce tüm ülkeye, daha sonraları ülkeler ve nihayetinde kıtalar arası ticarete dönüşmesi, son olarak da ticaretteki bu gelişmenin sanayi sektörünü ve tarımı etkilemesi olarak kısaca özetlenecek iç ve dış değişimler, Osmanlı’nın iki temel kurumu olan “tumar” ve “kul” sistemlerinin ciddi biçimde evrilmesine neden oldu. Örneğin bir yandan kul sistemi içindeki asker sayısının artırılması gerekiyordu, diğer yandan da bu, sayıları artan ordunun gereksinimlerinin karşılanması elzemdi. Devlet, sayıları artan askerlerin maaşlarını ödeyebilmek için daha çok geliri, hazineye aktarma yolunu seçti. Bu da, fonksiyonunu kaybetmeye başlayan ve idarî, malî görevlerin yanında mevsimlik olarak askerlik görevini de yerine getiren “tumarlı sipahi”lerin ellerinde bulunan ve bir nedenle *hâlî*, yani boşalmış olan dirliklerin başkalarına tevcih edilmeyip gelirleri doğrudan hazineye aktarılacak *mîrî mukâta*’a haline dönüştürülmesine neden oldu. Bu, 18. yüzyıla gelindiğinde ülke genelinde oldukça yaygın bir uygulama haline aldı. Doğal olarak bu mukâta’aları üzerlerine alanların kimliklerinde de bir değişim yaşandı. Daha önceleri mukâta’alar, idarî görevi üstlenebilecek olan örf görevlilerine verilirken; bu dönemde özellikle de cesîm denilen büyük mukâta’alar, örf görevini üstlenebilecek olan dergâh-ı âlf çavuşları, dergâh-ı âlf kapucubaşlıları gibi örf görevlileri ile birlikte sermaye sahibi kimselerin ortaklığına verildi. Çünkü adı anılan örf görevlilerinin, maldâr kimseler olmamalarından dolayı cesîm mukâta’aları üzerlerine almaları imkansızdı. Bu şekilde mukâta’aların hukukî sahiplerinde bir çeşitlenme yaşanırken, aynı anda fiilî sahiplerinde de bir çeşitlenme oldu. Şöyle ki; bu mukâta’alar mekanda çok geniş bir alana yayıldıkları için hukukî sahipler, gelir kaynaklarını *mültezimlere*, mültezimler de alt mültezimler olan *pâre mültezimlerine*, onlar da mukâta’anın durumuna göre *der-uhdecî* denen kimselere belli dönemlerle ihâlâ ettiler. Bu da doğal olarak belli bir idarî alanda farklı yönetici kimliklerinin doğmasına neden oldu. İşte bu gibi yetki alanlarında, çok sık yetki çatışmaları da yaşandı. Gelir kaynaklarına yapılan müdahaleler, alt kesimden başlayarak üst kesimlere kadar birçok yönetici sınıf arasında, pek çok anlaşmazlığa, kargaşaya da neden olabilmekteydi ve bütün bunlar, örf görevlilerinin özlük haklarını ilgilendirdiğinden bir şikayet konusu haline gelebilmekteydi. İşte

ayadan olanların sızlandığı “bid’atler”in de çoğalması, bu olgu ile paralellik gösteren bir husustur. Dördüncü sırada mali anlaşmazlıklar gelmekte ve bunları özel hukuk çerçevesinde ele alınabilecek ilgili grafikte de görüldüğü üzere şikayet konularının başında, genellikle ehl-i örfün zaman zaman da ehl-i şer’in, “bid’at” diye tanımlanan ve daha önceleri görülmeyen, reayayı rencide eden uygulamaları gelmektedir. Bunu, toplum düzenini tehlikeye düşürecek kıtâl, yaralama, haneye tecavüz, hırsızlık gibi kamusal suçlar izlemektedir. Üçüncü sırada yer alan, askerîlerin dirlik ve tevcihlerine yapılan müdahaleler ile bu haksız müdahalelerin kaldırılması yönündeki şikayetleri özel olarak değerlendirmek gerekir. Bu, reayanın şikayet hakkından ayrı bir husustur. Ancak geleneksel toplumlarda askerîden olanlar, hiyerarşik sıra içinde kendilerine “tevcih” ve “havale” edilen hak ve yetkileri kullandıkları için bunu, şikayet hakkının askerîlerle ilgili özel bir türü olarak değerlendirmek gerekir. Çünkü başvuruların ayrıntılı hikayeleri incelendiği zaman, bu “havale” ve “tevcih”lerde karışıklık, daha üst makamda olanların astlarının aleyhine tutumları, sahtecilik gibi yakınmalar ön plana çıkmaktadır. Bunu, sistemlerin değişen koşullarının yarattığı bir olgu olarak algılamak gerekir.¹¹ Esas itibariyle reayadan olan-

---

tüm bu şikayetler, doğal olarak Divan’a kadar yansıdı. Bu sistemlerdeki değişim, genelde birçok alanda yaşanmıştır. Divân-ı Hümâyûnun yapısından başlayarak malî yapıda, idarî örgütlenmede, toplumsal yapıda birçok değişim sözkonusudur. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Halil İncalcık, “Centralization and Decentralization in Ottoman Administration”, *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, Ed.: Tjomas Naff-Roger Owen, London 1977, s.27-52; aynı yazar, “Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire”, *Archivum Ottomanicum*, VI (1980), s.283-337; Özer Ergenç, “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetiminin Mâli Nitelikleri”, *Journal of Turkish Studies/Türklük Bilgisi Araştırmaları, (Raiyyet Rûsûmu, Essays presented to Halil İncalcık on Seventieth Birthday by his Colleagues and Students)*, Harvard University, Office of the University Publisher, 1986, s.87-96.

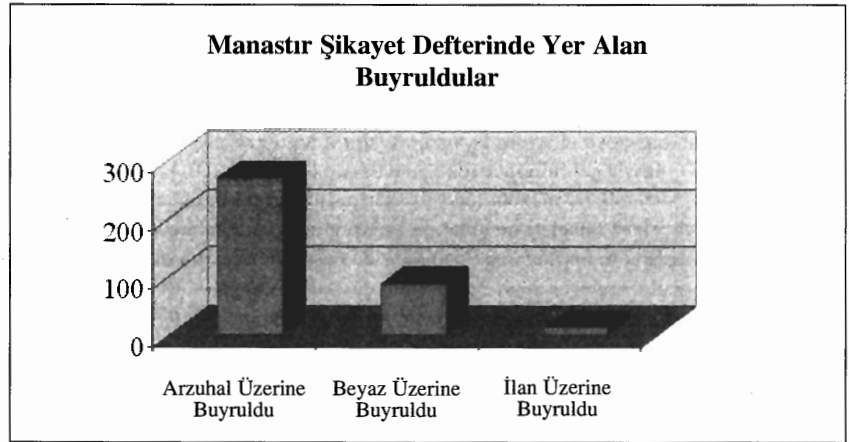
¹¹ 16. yüzyılın sonlarına gelindiğinde bir yandan memâlik-i mahrûsedeki nüfus-üretim kaynaklarındaki ters orantılı artış; diğer yandan Avrupa’da mevcut askerî sistemde bir değişikliğe gidilmesi ve daimî orduların kurulması, silah teknolojisinin değişimi ve ticaretin yerel boyutlardan sıyrılıp önce tüm ülkeye, daha sonraları ülkeler ve nihayetinde kıtalar arası ticarete dönüşmesi, son olarak da ticaretteki bu gelişmenin sanayi sektörünü ve tarımı etkilemesi olarak kısaca özetlenecek iç ve dış değişimler, Osmanlı’nın iki temel kurumu olan “tımar” ve “kul” sistemlerinin ciddi biçimde evrilmesine neden oldu. Örneğin bir yandan kul sistemi içindeki as-

arın sızlandığı “bid’atler”in de çoğalması, bu olgu ile paralellik gösteren bir husustur. Dördüncü sırada mali anlaşmazlıklar gelmekte ve bunları özel hukuk çerçevesinde ele alınabilecek konular izlemektedir. Onların ayrıntısı da bize, yukarıdaki yargıda doğruluk bulunduğunu lüştündürmektedir.

---

ker sayısının artırılması gerekiyordu, diğer yandan da bu, sayıları artan ordunun gereksinimlerinin karşılanması elzemdi. Devlet, sayıları artan askerlerin maaşlarını ödeyebilmek için daha çok geliri, hazineye aktarma yolunu seçti. Bu da, fonksiyonunu kaybetmeye başlayan ve idarî, malî görevlerin yanında mevsimlik olarak askerlik görevini de yerine getiren “tumarlı sipahi”lerin ellerinde bulunan ve bir nedenle *hâlî*, yani boşalmış olan dirliklerin başkalarına tevcih edilmeyip gelirleri doğrudan hazineye aktarılacak *mîrî mukâta*’a haline dönüştürülmesine neden oldu. Bu, 18. yüzyıla gelindiğinde ülke genelinde oldukça yaygın bir uygulama halini aldı. Doğal olarak bu mukâta’aları üzerlerine alanların kimliklerinde de bir değişim yaşandı. Daha önceleri mukâta’alar, idarî görevi üstlenebilecek olan örf görevlilerine verilirken; bu dönemde özellikle de cesîm denilen büyük mukâta’alar, örf görevini üstlenebilecek olan dergâh-ı âlî çavuşları, dergâh-ı âlî kapucubaşlıları gibi örf görevlileri ile birlikte sermaye sahibi kimselerin ortaklığına verildi. Çünkü adı anılan örf görevlilerinin, mâldâr kimseler olmamalarından dolayı cesîm mukâta’aları üzerlerine almaları imkansızdı. Bu şekilde mukâta’aların hukukî sahiplerinde bir çeşitlenme yaşanırken, aynı anda fiilî sahiplerinde de bir çeşitlenme oldu. Şöyle ki; bu mukâta’alar mekanda çok geniş bir alana yayıldıkları için hukukî sahipler, gelir kaynaklarını *mültezimlere*, mültezimler de alt mültezimler olan *pâre mültezimlerine*, onlar da mukâta’anın durumuna göre *der-uhdeci* denilen kimselere belli dönemlerle ihâle ettiler. Bu da doğal olarak belli bir idarî alanda farklı yönetici kimliklerinin doğmasına neden oldu. İşte bu gibi yetki alanlarında, çok sık yetki çatışmaları da yaşandı. Gelir kaynaklarına yapılan müdahaleler, alt kesimden başlayarak üst kesimlere kadar birçok yönetici sınıf arasında, pek çok anlaşmazlığa, kargaşaya da neden olabilmekteydi ve bütün bunlar, örf görevlilerinin özlük haklarını ilgilendirdiğinden bir şikâyet konusu haline gelebilmekteydi. İşte tüm bu şikâyetler, doğal olarak Divan’a kadar yansdı. Bu sistemlerdeki değişim, genelde birçok alanda yaşanmıştır. Dîvân-ı Hümâyûnun yapısından başlayarak malî yapıda, idarî örgütlenmede, toplumsal yapıda birçok değişim söz konusudur. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Halil İncalcık, “Centralization and Decentralization in Ottoman Administration”, *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, Ed.: Tjomas Naff-Roger Owen, London 1977, s.27-52; aynı yazar, “Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire”, *Archivum Ottomanicum*, VI (1980), s.283-337; Özer Ergenç, “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetiminin Mâlî Nitelikleri”, *Journal of Turkish Studies/Türklük Bilgisi Araştırmaları*, (Raiyet Rûsûmu, Essays presented to Halil İncalcık on Seventieth Birthday by his Colleagues and Students), Harvard University, Office of the University Publisher, 1986, s.87-96.

Kaynaklarımızdan bir diğ erinin taşradaki en üst düzey örf görevlisi olan eyalet mutasarrıfının divanına ait olduğ unun daha önce belirtmiştik. Üsküp-Makedonya Devlet Arşivinde bulunan ve 1781-83 yıllarına ait kayıtların yer aldığı bu defter, Rumeli eyaletinin merkez sancağı, yani paşa sancağı olan Manastır'daki eyalet divanına ait kayıtları içermektedir.¹² 18. yüzyılın son çeyreğine ait olan bu defterdeki buyruclara (buyruclı) genel olarak baktığımızda şöyle bir durum sözkonusudur:

Grafik 4

Deftere toplam 370 buyruclı kaydedilmiştir. Bu buyrucluların 270'i (% 72,97), grafikte de görüleceği gibi "arzuhal üzerine" yazılan buyruclulardır. 87'si (% 23,51) "beyaz üzerine", geriye kalan 13'ü de (% 3,51) "kadı arzı" ya da "ilamı üzerine" yazılmıştır.¹³ Beyaz üzerine yazılan buyruclular, daha çok eyalet hazinesinin gelirlerini ilgilen-

¹² Bu defter, Üsküp-Makedonya Arşivinde *KSB 64* numarası ile kayıtlıdır. Bkz. Ursinus, *a.g.e.*, s.10.

¹³ Arzuhal üzerine yazılan buyruclular, gelen arzların, yani şikayetlerin üzerine, arzların içeriğindeki konuya ilişkin işlem yapılmak üzere yazılan buyruclulardır. "Beyaz üzerine buyruclular", eyalet mutasarrıfının re'sen düzenlediği, yani herhangi bir başvuru ya da şikayet olmaksızın yazdığı buyrucludur. Eyalet divanına her zaman reayadan arzlar gelmezdi. Kadı tarafından bazı konularda, ilam da gönderilirdi. İşte ilam üzerine buyruclular, bu tür buyrucluya örnektir.

liren konular ile genel asayiş ve dirlik düzenliğin sağlanmasına yönelik tedbirleri içeren eyaletin en üst düzey yöneticisinin buyruklarıdır. Bu buyrukların bir kısmı, yönetime ilişkin direktifler olarak değerlendirilerek konumuzun dışında tutulabilir. Ancak genel dirlik-düzenle ilgili olanlar, Dîvân-ı Hümâyûn'un belgelerinde değindiğimiz, “*istinâ olunan*”, yani özel yollarla bilgi edinilen genel rahatsızlıkları gidermeye ilişkin önlemlerdir. Bir anlamda padişahın adâletnâmeleri gibi değerlendirilebilir. Burada eyalet divanına, kaza kadılarının arz ya da mektuplarından ziyade doğrudan arzuhallerle yapılan başvuruların çok büyük bir paya sahip olması, dikkat çekicidir. Bu husus, çeşitli şekillerde değerlendirilebilir. 18. yüzyılda kadınların, örf mensupları karşısında eski bağımsızlıklarını büyük ölçüde yitirdikleri hakkındaki yaygın¹⁴ destekler niteliktedir. Ayrıca Ursinus'un tespitlerine göre eyalet divanına yapılan başvuruların büyük bir kısmı, Manastır merkezlidir. Çoğu, yayınlanan defterin düzenlenişine ilişkin bilmediğimiz bir özellik yoksa¹⁵, eyaletin içindeki diğer kazalardan beylerbeyine başvuru yoluyla anlaşılıyor ki çok kullanılabilir durumda değildir. Diğer yandan başvuru sahiplerine bakıldığında % 90,02 gibi bir oranla, davaların büyük çoğunluğu tek kişiye aittir. Ayrıca bu başvuru sahiplerinin 1/3'ü Gayr-ı Müslimlerden oluşmaktadır. Yine başvuru sahipleri içerisinde kadınların oranına baktığımızda bu oran % 7 civarındadır.¹⁶ Bu sonuç da ayrıca değerlendirilmeye ve başka bölgeler üzerine yapılacak araştırmalarla sınanmaya muhtaçtır. Anlaşılıyor ki toplu başvurular, doğrudan Dîvân-ı Hümâyûna yapıldığı için burada “*mahzar*”lara pek rastlanmamaktadır. Gayr-ı Müslimlerin 1/3 oranında azınlıkta kalması, açıklama beklemektedir. İlk akla gelen, paşa sancağı merkezinin

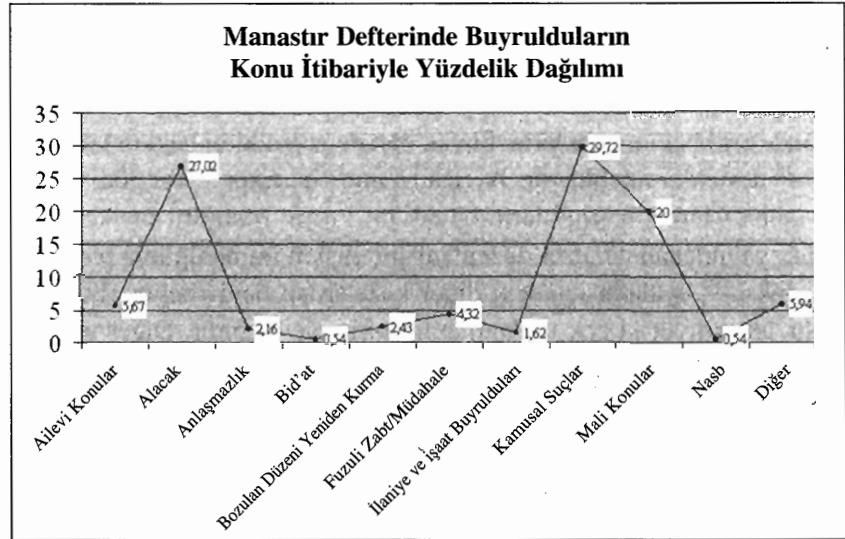
⁴ Bu konuda bkz. İnalçık, “Centralization and Decentralization ...”, s.27-52.

⁵ Mahkeme defterlerinin düzenlenişine ilişkin yaygın ve benzer kuralların ne olduğunu tam olarak tespit etmiş değiliz. *Sicil-i mahfuz* dışındaki kayıt sistemine ilişkin çeşitli belgelerin satır aralarında birtakım değinmeler, bize bu hususta çeşitli kazaların özel kayıt usullerinin bulunduğunu düşündürmektedir. Örneğin birçok belgede “*bu husûsda diğer kağıda mürâca'at oluna*” veya “*bu husûs diğer defterden istihrac olunmuşdur*” gibi ibarelere rastlanmaktadır. Burada “*diğer kağıd*” ve “*diğer defter*” ile muhtemelen, konulara göre tasniften doğan kayıtlara işaret edilmektedir. Manastır defterinde de eyalet divanının kadısı olarak Manastır kadısının diğer kazalardan gelen şikayetleri “*fasl*” ettiği davalar, ayrı defterlere kaydedilmiş olabilir.

⁶ Ursinus, *a.g.e.*, s.27-33.

yerleşiklerinin, eyalet görevlisi askerîlerin çokluğu nedeniyle, Müslümanlar lehine bir kompozisyona sahip olması olasıdır.

Toplam 370 buyruğunun konu çeşitliliğini gösteren aşağıdaki grafik, bir yüzyıl önceki verilere dayalı olarak verdiğimiz Dîvân-ı Hümâyûnunki ile paralellik göstermekle beraber, dönemin koşulları gereğince bazı değişimleri de bize yansıtması açısından önemlidir.

Grafik 5

Şöyle ki: 17. yüzyılda Dîvân-ı Hümâyûna ulaşan şikayetlerin oranlarını gösteren grafiğe tekrar dönersek (Grafik 3), % 37,12'lik pay ile taşradaki görevlilerin "bid'at"lerinin ilk sırada geldiğini görürüz. Yukarıdaki grafik ise aynı konuda, eyalet divanına neredeyse hiç şikayetin gelmediğini göstermektedir. Bu, önemli bir göstergedir. Bu gösterge bize, 17. yüzyıl boyunca "bid'at" kabul edilen kimi uygulamaların, 18. yüzyılın sonlarına doğru artık kabullenilmiş olduğu ve kimi vergi taleplerinin artık resmileştiği söylemini sayısal olarak da doğrulamaktadır. 17. ve 18. yüzyıla ait bu iki grafik, her ne kadar biri Merkeze diğeri de eyalet divanına ait verileri içerse de, aynı düşünceye dayalı işleyişin iki ayrı mercii olduğu için, hem şikayet hakkının kullanımı açı-

ından, hem de toplumdaki birtakım değişimleri gözlememiz açısından ilginçtir.

Yukarıdaki grafikteki konulara tekrar dönecek olursak ilk sırayı kamusal suçların aldığını (% 29,72), bunu çeşitli alacak davalarının (% 27,02) ve *imdâd-ı hazeriyye ve seferiye* gibi eyalet hazinesini ilgilendiren mali konuların (% 20) takip ettiğini görmekteyiz. Yalnız burada hemen belirtelim ki *imdâd-ı hazeriyye ve seferiye* vergisinin konulması, 17. ve 18. yüzyılda bid'atlerin önlenmesine yönelik bir uygulamadır. Bu durum göz önünde bulundurulursa, yukarıdaki sonucu şu şekilde yorumlayabiliriz. İmdâdiyyeler bid'atleri büyük ölçüde yeni bir yöne çekmiştir. Yani tek tek bid'at sayılan hususların şikayeti azalmıştı, bu kez imdâdiyyeler onun yerini almıştır.

Şikayet hakkının en genel tanımıyla, haksızlığa uğradığına inanan herkesin, ister kendi bölgesindeki paşa divanına, isterse İstanbul'daki Dîvân-ı Hümâyûna kadar çıkabilme yolu olduğunu belirtmiştik. Pekinsanların, en temel hakkı olan yaşam haklarını kısıtlayan herhangi bir durumda gerektiğinde İstanbul'a kadar ulaşmalarında ya da ulaşmalarındaki etkenler nelerdi? Bu sorunun herhalde birçok yanıtı olabilir. Ancak, buradaki en önemli etken "*zaman*" faktörü ve ekonomik koşullar olsa gerektir. Şöyle ki; Ulaşım ve iletişimin insan ve hayvan gücüne dayandığı modernleşme öncesi geleneksel toplumlarda davacıların, imparatorluğun herhangi bir yerinde yaşanan sorunlarının halli için kadıya arzuhal yazdırmaları ya da bizzat Divana başvurmak için İstanbul'a doğru yolculuğa çıkmaları, bu yolculuk için yapacakları belli bir hazırlık, Merkeze ulaştıktan sonra Divandaki işlem süresi ve ardından Divandan çıkan kararın uygulamaya konulması için tekrar kendi kadılık bölgesine gelip kadı mahkemesinde bunu kaydettirmesi, oldukça uzun bir zamanı alıyor olmalıydı. Ayrıca bu kadar uzun bir gişim önemli bir masrafı da gerektiriyordu. Bu da başlangıçta caydırıcı bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır.

Örneğin Ankara'da hakkını alamadığına inanan bir kişi İstanbul'a kadar gitmeyi göze aldığı anda, dönemin koşulları göz önünde bulundurulursa, 92 saatlik bir mesafeyi kat etmek zorunda idi ki bu süre günün aydınlık bölümünü içine aldığından gün olarak daha da uzuyordu. Ayrıca şikayet sahibinin, bir kısmı Anadolu'nun orta kolunda yer alan

menzillerden, diğ er kısm ı ise bu koldan ayrılan tâlî yollar üzerindeki mevcut konaklama yerlerinde oluşturulmuş onbir menzile¹⁷ uğ rayarak İstanbul'a ulaşması mümkündür. Bu da Ankara-İstanbul arasındaki yolculuğun ortalama olarak 11-12 günde gerçekleşebileceğini göstermektedir.¹⁸ Bu konuda sicillerde bol örnek vardır. Örneğin Evâ'il-i Receb 1094 (26 Haziran-6 Temmuz 1683) tarihli belge, Seferihisar kadısı Ahmed'in Südde-i Sa'âdete sunduğu arz üzerine Dîvân-ı Hümâyûndan çıkmış bir fermandır. Daha önce kararlaştırılmış bir nikah akdinde, kızın babasının ölümünden sonra bir anlaşmazlık yaşanmış ve bu durumun düzeltilmesi için Seferihisar kadısı İstanbul'a başvurmuştur. İşte İstanbul'dan çıkan bu ferman Ankara'ya ancak 30-40 gün sonra, 11 Şaban 1094/5 Ağustos 1683 tarihinde ulaşabilmiştir.¹⁹

1655 yılında Ankara mahkemesine Mevlana Seyyid Hüseyin, naib sıfatıyla başkanlık etmektedir. Onun naibliği sırasında Türkmân-ı Boz Ulus taifesinin Tapanlı cemaatinden bazı kimseler, yine aynı cemaatden birtakım kişilerin yaptıkları eşkıyalıktan şikayetçi olmuşlar ve bu şikayetlerini Ankara mahkemesine getirmişlerdir. Söz konusu belgede, adigeçen naibin, durumu İstanbul'a bildirmesi üzerine konu ile ilgili olarak Ankara'ya Cafer Çavuş'un mübaşir olarak gönderildiğine, konunun Ankara'da halledilememesi halinde tarafların Divan'a kadar çıkarılmaları gerektiğine dair bilgiler içermektedir. Ankara naibinin ara-

¹⁷ Ankara-İstanbul arasındaki seyahatte Anadolu'daki üç kolun da ortak menzilleri olan Üsküdar - Gebze - İzmit - Sapanca - Hendek'ten sonra (Yusuף Halaçoğlu, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme*, s.69-85) Ankara'ya gidecekler Geyve - Taraklı - Göynük - Nallıhan - Beypazarı - Ayaş'ı izleyerek Ankara'ya ulaşabilirlerdi. (Bkz. Halil İnalçık, *The Ottoman Empire, The Classical Age*, London 1973, p.121-139). Arada başka konaklama yerleri bulunsa bile oralarda duraksamadan bu sayılan menzillerde geceleyerek 11 günde Ankara'ya ulaşabileceğini görüyoruz. Nitekim 18. yüzyılda Ankara'nın uzak çevre ile olan ilişkisinden, mesafe uzaklıklarından bahseden Tournefort, Ankara-İstanbul arasında yapılacak olan bir kervan seyahatinin 12-13 günde gerçekleştiğini dile getirmektedir. Bkz. Korkmaz Alemdar'dan naklen "Seyahatnamelerde Ankara", *Tarih İçinde Ankara*, ODTÜ 1984, s. 100.

¹⁸ Ankara'ya atanan kadı ya da kale dizdarlarına ait beratların Dîvan-ı Hümâyûn'dan çıkıp Ankara mahkemesine kaydı arasında geçen süre de tam olarak 11 gündür. Bu konuda bkz. Hülya Taş, *Ankara'nın Bütüncül Tarihine Katkı: XVII. Yüzyılda Ankara*, TTK 2006, s.30-32.

¹⁹ *Ankara Şer'iyye Sicili (bundan sonra AŞS olarak kısaltılacaktır)* 64/425.

cılığında İstanbul'a yansıyan bu sorun ile ilgili ferman, Ankara mahkemesine çıkış tarihinden yaklaşık 25-30 gün sonra kaydedilebilmiştir.²⁰

Bu konudaki bir diğer örneğimiz, zaviyedarlığına yapılan müdahaleyi engellemek için yeni bir ferman talebi ile İstanbul'a giden Seyyid Mustafa ile ilgilidir. Adıgeçen zaviyedarın belgesini Divandan çıkartıp Ankara'ya ulaşması, yaklaşık olarak 30-40 günü bulmuştur.²¹

Bununla birlikte şehrin muhafazası gibi aciliyeti olan bir konu için İstanbul'dan çıkarılan bir fermanın ya da kadı, serdar gibi üst düzey bir görevlinin atama beratları ile sancak ve kassamlık gibi tevcihlere dair olan emirler Ankara'ya, 10-11 günde ulaşabiliyordu ve bu, İstanbul-Ankara ulaşımının minimum süresiydi.²² Buna karşılık reyanın ya da yönetici sınıftan birinin Merkez Divana ulaşan başvurularının sonuçlanması ve Ankara'ya ulaşması daha uzun bir zamanı almaktaydı. Elbette ki zamanın uzun ya da kısa oluşunda şikayet sahibinin statüsü ve ekonomik durumu etkili olmaktaydı.

Sonuç olarak zaman faktörünün olumsuzluğunu askerîler en aza indirselere de ilgili grafiklerin de ortaya koyduğu üzere, reyanın eyalet divanlarına ya da Dîvân-ı Hümâyûna başvuru oranı düşünüldüğünde, bir yandan devletin şikayet hakkı kullanım yolunu olabildiğince açık tutmaya çalıştığı, diğer yandan bireylerin "şikayet hakkı" kullanımının bilincinde olduğu ve bunu imkanlar ölçüsünde kullanabildikleri söylenebilir.

²⁰ AŞS 41/487: Evâ'il-i Şevval 1065 (4-14 Ağustos 1655) tarihli bu ferman, 9 Z.Ka'de 1065 (10 Eylül 1655) (26-36 Gün) tarihinde Ankara mahkemesine kaydedilmiştir.

²¹ AŞS 41/461: Debbağlar mahallesindeki Ahi Evran Tekyesi'nin zaviyedarı olan Seyyid Mustafa'ya dışarıdan ahî olanlara meşruttur, diyerek müdahale edilmesi karşısında böyle bir şartın olmadığına ve debbağlar ahisinin müdahalesinin engellenmesine dair ferman.

²² Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. H. Taş, *a.g.e.*, s.30-32.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları:

Şer'iyeye Sicilleri:

19, 41, 64 nolu *Ankara Şer'iyeye Sicilleri*, Milli Kütüphane, Mikrofilm Arşivi, Ankara.

Mühimme Defterleri:

82, 85, 90 ve 92 numaralı Mühimme Defterleri, Başbakanlık Osmanlı Araştırmaları Arşivi, İstanbul.

Şikâyet Defterleri:

3, 4, 5, 6, 7, 8 ve 9 numaralı Atik Şikâyet Defterleri, Başbakanlık Osmanlı Araştırmaları Arşivi, İstanbul.

Araştırma Eserler:

Alemdar, Korkmaz, "Seyahatnamelerde Ankara", *Tarih İçinde Ankara (Eylül 1981 Seminer Bildirileri)*, Ankara 1984, s.97-105.

Ergenç, Özer, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetiminin Mâli Nitelikleri", *Journal of Turkish Studies/Türklük Bilgisi Araştırmaları, (Raîyyet Rûsûmu, Essays presented to Halil İncık on Seventieth Birthday by his Colleagues and Students)*, Harvard University, Office of the University Publisher, 1986, s.87-96.

Halaçoğlu, Yusuf, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, PTT Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2002.

İncık, Halil, "Adâletnâmeler", *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adâlet*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000, s.75-190.

İncık, Halil, "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration", *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, Ed.: Thomas Naff-Roger Owen. London 1977, s.27-52.

İncık, Halil, "Der Osmanische Sultan (Osmanlı Padişahı)", *Zeitschrift der Staatswissenschaftlichen Fakultät*, Band: XIII, No: 4 (Dezember 1958), 58-79.

İncık, Halil, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire", *Archivum Ottomanicum*, VI (1980), s.283-337.

İncık, Halil, Şikâyet Hakkı: Arz-ı Hâl ve Arz-ı Mahzar'lar", *Osmanlı Araştırmaları*, VII-VIII (1988), 33-54.

İncık, Halil, *The Ottoman Empire, The Classical Age*, London 1973.

Mumcu, Ahmet, *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl*, Birey-Toplum Yayınları, Ankara 1985.

Mumcu, Ahmet, *Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Sevinç Matbaası, Ankara 1972.

Öz, Mehmet, *Osmanlı'da "Çözülme" ve Gelenekçi Yorumcuları*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1997.

Taş, Hülya, *Ankara'nın Bütüncül Tarihine Katkı: XVII. Yüzyılda Ankara*, TTK 2006.

Ursinus, Michael, *Grievance Administration (Sikayet)in an Ottoman Province: The Kaymakam of Rumelia's "Record Book of Complaints" of 1781-1783*, London-New York 2005.

TÜRKİYE TARIMININ SORUNLARI VE ÇÖZÜM YOLLARI

İbrahim ORTAŞ*

Ulusal Tarım Kurultayı, 15-17 Kasım 2006 tarihleri arasında Çukurova Üniversitesi Ziraat Fakültesi tarafından Cumhuriyet gazetesinin desteği ile düzenlenmiştir. Kurultay halen Türkiye'nin en önemli sektörü olan tarımın içinde bulunduğu sorunlardan çıkış yollarını aralamak için üniversite, kamu, meslek odası, dernek ve üreticilerin katılımı ile beyin fırtınası yaratan coşkulu bir hava içinde geçmiştir.

Türkiye Tarımının Potansiyeli Nedir?

“Milli ekonominin temeli tarımdır” diyen Atatürk'ün 1920'li yıllarda yaptığı Türkiye'nin ekonomik ve sosyal analizi, toplumun üretici gücünün tarım olduğu ve kalkınmanın bu ekseninde gerçekleştirilebileceği yönündeydi. Günümüzde tarımın GSMH'daki payı %14 civarında ise de halen ekonominin önemli unsurudur. Türkiye nüfusunun bugün yaklaşık % 35'i kırsalda yaşamakta ve 15 yaş üzerindeki çalışan nüfusun % 30'u halen tarımda istihdam edilmektedir. Gayrisafi ulusal gelirin % 11.5'i tarım tarafından gerçekleştirilmektedir. Katma değeri yüksek dış satım ürünlerimizin gerçekleştiği ulusal sanayimize hammadde sağlaması nedeniyle de önemli bir sektördür. Türkiye dünyada arazi varlığı bakımından on üçüncü büyüklüğe sahip ülke olmasına rağmen tarım ürünleri ihracatı toplam ihracatın ancak %1'i düzeyindedir (Cumhuriyet 10 Kasım 2006).

Türkiye'nin, sahip olduğu verimli toprak kaynakları ve uygun iklim koşullarına rağmen, verimlilik ve kalitenin düşüklüğü nedeniyle tarım ürünlerini istediği ölçüde dünya pazarına açamadığı görülmektedir.

Ülkemizde küreselleşme sürecine bağlı olarak artan oranda çokuluslu şirketler, gerek yarattıkları rekabet, gerekse sahip oldukları teknolojiyle tarımda denetimi ellerinde tutmaktadırlar.

* Prof. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi. iortas@cu.edu.tr

Tarımımıza Dayatmalar Nelerdir?

Bir zamanların “tarım yönünden kendi kendine yetebilen” ezberi artık pek geçerli gözüküyor. IMF ve AB politikaları sonucu Türkiye şeker pancarı, tütün ve pamuğu yeterli miktarda üretemez, yem bitkilerini ekemez, hayvancılık yapamaz duruma gelmiş bulunuyor. 2006 yılı için tarımsal desteklerin gayrisafi ulusal gelire oranı % 0,74 iken buna karşı tarımın katkısı ise % 11,4. AB ülkelerinde mazot 55 cent iken, Türkiye’de 132 cent olup her yönü ile Türkiye tarımı AB standartları ile karşılaştırılamayacak kadar yüksek girdi maliyetine sahiptir. Yetersiz organizasyon, yetersiz tarımsal altyapı, bilimsel olmayan kimyasal kullanımı, işletmelerdeki hayvan sayısının yetersizliği, genetik kaynakların verimsiz kapasitesi, beslenme bozuklukları, mekanizasyon organizasyonunun yetersizliği ve genel örgütsüzlük gibi faktörler nedeniyle tarımımız rekabet gücünü kaybetmiş durumdadır.

Bugün itibariyle petrolden sonra neredeyse en çok ithalat iki milyar dolar ile ayçiçeği, mısır, pamuk, kolza, soya ve hububat ürünleri için yapılmaktadır. Türkiye ürün bazında yapacağı planlama ile üretim potansiyelini harekete geçirerek dışa bağımlılıktan kurtulabilir. Dışarıdan alınan mısır, soya, pamuk ve kolza gibi ürünlerin tamamına yakını genetiği değiştirilmiş ürünlerdir. Söz konusu genetiği değiştirilmiş bitkilerin ekoloji üzerinde ne tür etkileri olduğu bilinmemektedir. En azından şimdilik her türlü GDO ithalinin durdurulması gerekmektedir.

Tarıma dayalı kamu yatırımları son yıllarda tamamen ortadan kaldırılmış ve tarım kendi kaderine terk edilmiştir. Cumhuriyetimizin ilk yıllarında tarıma dayalı kalkınma stratejisi çerçevesinde kurulan, tarım alanında faaliyet gösteren KİT’ler özelleştirmeler sonucunda çiftçiye ve üreticiye destek olmaktan çıkarılmıştır. Tarım tekniklerinin geliştirilmesi konusunda gerekli araştırmaların yapılamaması ve Türkiye’de üretiminin yetersizliği tarımda dışa bağımlılığı artırmaktadır.

Ne Yapılmalı?

Temel insan hakkı olan sağlıklı beslenme ve barınma gereksinimi, sosyal devlet geleneğinin bir devamı olarak düşünülmelidir. Kişi başına gelir düzeyi gelişmiş devletlerinki ile kıyaslanamayacak derecede düşük olan vatandaşlarımızın besin güvencesi ve yaşam kalitesinin geliştirilmesinin devlet tarafından teşvik edilmesi önem arz etmektedir.

Ülkemizin sınırlı miktardaki tarım topraklarının amaca uygun kullanımını ve planlı tarımsal üretimin sağlanması için tarım bakanlığının yeniden organize edilmesi gerekmektedir.

Bağımsız Türkiye'nin başta tarım olmak üzere ekonomide dışa bağımlılığının artması, beraberinde devlet ve toplum yapımızı, uluslararası ilişkilerde bağımsız ve ulusal bir politika izleme özelliğini kaybetme noktasına getirmektedir.

Küresel ilişkiler ve ekonomide başlayan özelleştirmeler ülkenin tarımsal üretim yapısını ve ticaretini yabancılaştırmaktadır. Tarım topraklarının yabancılara satılması; ulusal devleti, siyasal bağımsızlığı ve cumhuriyetimizin varlığını tehlikeye sokmaktadır.

Ekonomide artan dışa bağımlılık ve borçlanma, Türkiye'yi her tür siyasi ödüne de açık hale getirmiştir. Bu süreç, ülkemiz tarımsal üretimini doğrudan etkilemektedir. 2001 yılında çıkarılan bazı yasalar ile Dünya Ticaret Örgütünün dayatmaları sonucu bazı stratejik bitkilerde Türkiye tarımı yabancı tekellerin etkisine bırakılmıştır. AB'ye giriş sürecinde Gümrük Birliği müktesebatında, Türkiye'nin rekabet üstünlüğü olan bazı tarım ürünleri sürecin dışında tutulmuştur.

AB ve ABD'de tarım yüksek oranda desteklenirken, ülkemizde mazot, gübre gibi temel tarımsal girdilerdeki ve ürün bazındaki fiyat desteklerinin kaldırılması, tarımsal ürün ithalatındaki koruma oranlarının düşürülmesi, Tarım Satış Kooperatifleri Birlikleri gibi kuruluşlara, devlet ve diğer kamu tüzel kişiliklerine yardımların kesilmesi, tarıma dayalı bankacılığın özelleştirilmeye alınması ve doğrudan destek sorunları Türkiye tarımını geliştirmiş, rekabet gücü yüksek ülkeler karşısında işlevsiz kılmıştır.

Ülkemizin yönetim anlayışından kaynaklanan hantal devlet yapısı ve verimsiz işleyişi, Cumhuriyetin yarattığı tarımsal yapılarının işlevsizleştirilmesi toplumda ve devletin diğer kurumlarında "iyi yönetilememe" nedeniyle ciddi bir isteksizlik yaratmıştır. Özellikle 1980'den sonra uygulanan ekonomik politikalar ve onu izleyen gelişmeler bir bütün olarak tarımı verimsizleştirmiş ve dışarıdan tarım ürünü alacak duruma getirmiştir. 2001 yılında ABD, IMF ve AB'nin istediği doğrultuda ürün desteklemelerinin kaldırılması ve özelleştirmeler, ulusal tarımı temelden işlevsiz kılmış ve toplumda tarımdan kopma ve kentle-

re plansız, amaçsız ve zorunluluktan kaynaklanan yeni bir göç süreci başlatmıştır. Kırsaldan kente göçün yarattığı etkiler bugün büyük yerleşim yerlerinde, işsizlik, kapkaç, hırsızlık ve terör gibi sosyal sorunların temelini oluşturur duruma gelmiştir.

Cumhuriyetin kuruluşuyla Türkiye, Atatürk'ün direktifi ile başlayan tarımda hızlı kalkınma hamlesine girmiştir. Dünyanın 1929 yılında girdiği ekonomik durgunluk ve kriz döneminde Türkiye, hiçbir enflasyon ve devalüasyona uğramadan, bir tarafta Osmanlı'dan kalan borçları ödemiş, diğer taraftan da ülkenin kalkınmasını tarıma dayalı karma ekonomi temelli ulusal politikalar ile sağlama başarısı göstermiştir.

Ülkenin bağımsız tarım politikası oluşturması ve gıda güvencesini sağlaması gerçekçi olacaktır. Tarım bilimi ve teknolojisinin ülkemizde en üst düzeyde desteklenmesi, uzun vadede stratejik bir önem arz etmektedir. Türkiye sahip olduğu uygun iklim koşulları, verimli toprak yapısı ve zengin bitki çeşitleri ile yüksek tarım potansiyeline sahiptir. Türkiye'nin bu potansiyelini, dünya ve bölge ülkeleri ile barış ve dostluk ilişkisi içinde dış etkilere bağlı kalmaksızın ticaret yaparak kullanması ulusal gönencimiz ve bağımsızlığımız için büyük önem arz etmektedir.

Öneriler ve Beklentiler

Bunun için Türkiye tarımının gelecek hedefi yeniden tanımlanmalı ve uygulanabilir bir yol haritası ve stratejisi çizilmelidir. Daha önce TÜBİTAK 2023 vizyonunda belirtildiği gibi, *“bilime ve teknolojilere dayalı olarak; doğa ve insan eksenli ekonomik, ekolojik ve sosyal açıdan sürdürülebilir niteliklere sahip, biyolojik çeşitliliğini koruyan; toplumun sağlıklı beslenmesi için yeterli nicelik ve nitelikte ürün sağlayabilen; tarım ve tarımsal sanayinin ihtiyacı olan hammaddeyi üretebilen; uluslararası alanda rekabet edebilen gelişmiş bir tarım sektörü”*nün gereğinin yapılması için devletin harekete geçmesi gerekmektedir.

IMF, DB ve AB'nin üstün rekabet koşullarına karşılık olarak, ülkemize tarım ürünleri ithalatında yüksek gümrük vergilerinin korunması Türk çiftçisi için ciddi bir güvence teşkil edecektir.

Türk çiftçisinin gelişmiş ve rekabet üstünlüğü olan ABD ve AB çiftçileri ile rekabet edebilmesi için teknik, ekonomik ve hepsinden önemlisi yasal düzenlenmelerin yapılması gerekmektedir.

Planlı döneme geçilerek, ürün bazında ürün deseni planlaması, üretici örgütlenmesi ve pazarlama ürün planlamasına göre yapılmalıdır.

Ülkenin sulama projeleri bir an önce bitirilmelidir. Ülkenin sulanabilir arazileri kirletilmeyecek ve bozulmayacak şekilde planlanmalıdır.

Arazi toplulaştırılmasının mülkiyet sorunu ve medeni kanunla bütünleştirilerek yeniden planlanması ülkenin arazi verimliliği ve üretkenliğini artırarak çağdaş bir konuma kavuşturulması için önemlidir.

Türkiye'nin göç olgusu kırsal kalkınmayla birlikte düşünülerek, kırsalın desteklenmesi politikaları ile göçün kırsaldan kent varoşlarına plansız geçişi durdurulmalıdır. Buna yönelik planlama ve destekleme politikaları çok yönlü ve işlevsel olmalıdır.

Göç veren ve alan bölgeler arasında gelir dağılımı eşitsizliği, çalışan kadınların sosyal statüsü ve eğitimi gibi bir çok farklılık bulunmaktadır. Kırsal kesimin sosyal ve ekonomik açıdan desteklenmesi, kırsal alanda yaşam kalitesinin yükseltilmesi gerekmektedir.

Türkiye tarım bilimi eğitimi ve politikalarında, araştırma geliştirmeye öncelik verilerek tarıma dayalı gelişme için yenilik merkezlerinin de olacağı güçlü yapılanmalara geçilmesi öncelik teşkil etmektedir. Tarım biliminin yansımalarının kırsala anlatılması (kurs ve benzeri eğitim seminerleri düzenlenmeli) ve üretim kalitesini yükseltmek için her köyde bir ziraat mühendisi ve veteriner istihdam edilmelidir.

Türkiye toprakları bir çok gelişmiş ülkeye göre daha az kimyasal kullanılmış olmasından dolayı ekolojik tarım için önemli bir fırsat yaratmaktadır. Türkiye'nin bu fırsatı doğru değerlendirebilmesi için yasal düzenleme yanında, üreticilerin örgütlenmesi ve ürün pazarlama kanallarının oluşturulması ülkemizin ekonomisi için önemli bir açılım olacaktır.

Biyo güvenlik yasası çıkarılarak, bitki geçmiş bilgisine (pasaportuna) bağlı genetiği değiştirilmiş ürünlerin ülkemize girmesi sınırlandırılmalıdır. Ayrıca ülkemizdeki biyo çeşitliliğe uygun bitki ve hayvan-

ların genetik bankaları kurularak kendi ekolojimize uygun sağlıklı üretim yapılması sağlanmalıdır.

Hayvancılığın mevcut desteklemelerin ötesinde kendi içinde genetik kaynağı zenginleştirilmeli ve verimliliği artırılmalıdır.

Çiçilerin örgütlenmesi, kooperatifleşme yolu ile üreticiler ve tüketicilerin bir araya getirilmesi, tarımsal üretimin aracıdan ve tefeciden kurtarılması açısından önem arz etmektedir.

Kurultay tam bir şenlik içinde geçmiştir. Ancak hükümet çevrelerinden gerekli ilgiyi görmemesi katılımcıların aklına “acaba söylediklerimizi dikkate almayacaklar mı?” sorusunu getirmiştir. Bütün arzumuz, altıyüzün üzerinde katılımcının iştirak ettiği bu kurultay sonuçlarının devletimizin ilgilileri ve uygulamacıları tarafından benimsenip, ülkemiz tarımı için yol haritasının çıkarılmasıdır.

ÖZGEÇMİŞLER

Reinaldo ROJAS : Eğitimi ve tarihçi. Venezuela'nın orta batı kesiminde görev yapıyor. Halkın eğitimi faaliyetlerine doğrudan katılıyor. Chavez döneminde kurucu meclise aday oldu. Lara Eyaleti'nde 120 aday içinden seçilen yedi milletvekilinden biridir. Yürürlükte olan anayasanın bilim, eğitim ve kültürle ilgili bölümlerinin hazırlanmasında çalıştı. Siyasal düzenle ilgili kısımlarda katkıda bulunarak doğrudan demokrasinin yürürlüğe girebilmesi için çabaladı.

Muzaffer İlhan ERDOST: Muzaffer Erdost, 1932 yılında Artova'da (Tokat) doğdu. 1956 yılında Veterinerlik Fakültesi'ni bitirdi. 1956–1958 yılları arasında Pazar Postası'nı yönetti. 1958–1963 yılları arasında Ulus gazetesinde çalıştı. 1958 yılında Açık Oturum Yayınlarını, 1965 yılında Sol Yayınları'nı kurdu, yönetti. Kardeşi İlhan Erdost'un 7 Kasım 1980 tarihinde askerlerce dövülerek öldürülmesinden sonra, adına kardeşinin adını katarak Muzaffer İlhan Erdost olarak kullanmaya başladı. Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı İmparatorluğunda Mülkiyet İlişkileri başlıklı kitabı 2005 yılında yayımlandı. Toplumsal sorunlar üzerine deneme ve eleştiri türünde çok sayıda çalışması ve yayını olan Erdost, Onur Yayınları'nın sahibi ve yönetmenidir.

İlerdar ŞAHİNKAYA: 1958 yılında İzmir'in Eşrefpaşa semtinde doğdu. İlk ve orta öğretimini bu kentte tamamladı. 1984'te Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'ni bitirdi. 1988'de Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nden "Kadrocularda Devletçilik ve Planlama İlişkisi" başlıklı tezi ile yüksek lisans, 1998'de "Sanayileşme Süreçleri ve Kalkınma Yatırım Bankaları: Teorik Bir Çerçeve ve Türkiye Örneği" başlıklı tezi ile doktora derecelerini aldı. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü ve Siyasal Bilgiler Fakültesinde yarı zamanlı olarak dersler vermektedir. İlgilendiği konuların başında Cumhuriyet Döneminin iktisadi kalkınma gayretleri ve bu gayretlerin inansmanı, bölgesel iktisat ve imalat sanayi gelişmeleri gelmektedir. Derleme kitaplarında çalışmaları ve ayrıca çeşitli dergilerde makaleleri yayımlanmıştır.

Şökhan GÜNAYDIN: 1964 yılında Amasya'da doğdu. 1985 yılında Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Tarla Bitkileri Bölümünden mezun oldu. 1994 yılında İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesini bitirdi. 1994–95 akademik yılında Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü'nde Kamu Yönetimi Lisansüstü Uzmanlık Programını (KYUP) tamamladı. 1997 yılında Anadolu Üniversitesi İktisat Fakültesi'nden mezun oldu. 2000 yılında Ankara Üniversitesi Avrupa Toplulukları Araştırma ve Uygulama Merkezinde Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikası Eğitimi'ni tamamladı. 2003 yılında, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi, "AB Sertifika Hukuku" programından mezun oldu. 2006 yılında Siyasal Bilgiler Fakültesi Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi (Anabilim Dalında, "Avrupa Birliği Genişleme Sürecinde Türkiye, Kırsal ve Tarımsal Politikalar" başlıklı tezi ile doktora çalışmasını tamamladı. Son üç yılı Başkan olmak üzere, yedi yıldır Ziraat Mühendisleri ODASI Yönetim Kurulu'nda görev alan Günaydin'in, tarım sektörü ile ilgili yayımlanmış kitap ve makaleleri bulunmaktadır.

Yüksel AKKAYA: 1996 yılında İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Dalında "Neo-Korporatizm ve Türkiye'de Sendikacılık" tezini savunarak doktor oldu. 1994-2006 yılları arasında Mersin Üniversitesi, İİBF'de öğretim elemanı olarak çalıştı. Halen Gazi Üniversitesi, İletişim Fakültesi'nde öğretim elemanı olarak çalışmaktadır.

Hülya TAŞ: 1973'de Ankara'da doğdu. Lisans eğitimini Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü'nde tamamladıktan sonra yüksek lisans ve doktora öğrenimini aynı Üniversite'nin Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih (Yeniçağ Tarihi) Anabilim Dalı'nda yaptı. Prof. Dr. Özer Ergenç danışmanlığında hazırladığı "XVII. Yüzyılda Ankara" başlıklı doktora çalışması, 2006 yılında Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlandı. Aralık 2005-Haziran 2006 tarihleri arasında TÜBA (Türkiye Bilimler Akademisi) bursiyeri olarak Harvard Üniversitesi, Ortadoğu Araştırmaları Merkezi'nde doktora sonrası çalışmalarını sürdürdü. Ayrıca, 1996-1998 yılları arasında Milli Savunma Bakanlığı, Arşiv Müdürlüğü'nde "uzman yardımcısı" olarak; 1998-2000 yılları arasında da Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, "Kuyûd-ı Kadime Arşivi", Osmanlı Araştırmaları Grubu'nda "uzman" olarak görev yapmıştır. 2001 yılında Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı'na "araştırma görevlisi" olarak girmiştir. Halen aynı bölümde görevine devam etmektedir. 17 ve 18. yüzyıl Osmanlı hukuk uygulamaları ve sosyal tarih üzerine çalışmaktadır. İş iletişim bilgileri: Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, 06100 Sıhhiye-Ankara. Tel: (0312) 310 32 80/1076, e-posta: hulya_tas@yahoo.com.

İbrahim ORTAŞ: 1960 doğumlu ORTAŞ, 1985 yılında Çukurova Üniversitesi, Ziraat Fakültesi'nden mezun oldu. 1986 yılında Şanlıurfa Köy Hizmetleri Araştırma Enstitüsünde, 1987 yılında Adana'da bir tarım şirketinde sorumlu müdür olarak çalıştı. Aynı yıl Ç.Ü Ziraat Fakültesine Araştırma Görevlisi olarak girdi. 1989 yılında Almanya'nın Stuttgart Üniversitesi'nde 4 ay süreyle bitki besleme laboratuvarında araştırmacı olarak çalıştı. 1990 yılında İngiltere'de Reading Üniversitesi'nde doktora öğrenimine başladı. 1995 yılında Yardımcı Doçent, 1996 yılında Doçent ve 2002 yılında profesörlük unvanlarını aldı. Prof. Dr. olarak Ç.Ü. Ziraat Fakültesi Toprak Bölümünde araştırma, eğitim ve öğretim faaliyetlerini sürdürmektedir. Kendi bilimsel çalışma alanında çok sayıda yurtiçi ve yurtdışı araştırma yürütmüş, bilimsel toplantı ve kongrelerde ülkemizi temsil etmiş, 117 bilimsel makale, üç yardımcı ders notu hazırlamıştır. Avrupa Topluluğu bünyesindeki bilimsel kuruluşlarda Türkiye delegesi olarak COST gruplarında çalışmaktadır. 1998 yılında ABD Florida Üniversitesinde OECD bursu ile 4 ay araştırmacı olarak çalışmıştır. Halen ilgi alanı olan bitki besleme, toprak verimliliği ve kök biyolojisi, organik gübreler konusunda ulusal ve uluslararası araştırma projeleri yürütmekte, tarım tarihi ve etiği konusunda ders vermektedir. Bilimsel araştırmaları dışında toprak tarihi, insanbilim toprak ilişkisi, toprak felsefesi, çevre insan ilişkileri, eğitimin toplumsal sorunları konusunda gazete ve dergi yazı ve söyleşileri yapmakta; doğa sevgisini topluma benimsetmeye yönelik çalışmalar yürütmektedir.

ABSTRACTS

ASIATIC MODE OF PRODUCTION AND FEUDALISM FORMS OF LAND-OWNERSHIP IN OTTOMAN EMPIRE AND REPUBLIC WRITTEN CONVERSATION WITH MUZAFFER İLHAN ERDOST ON DEMOCRATISATION OF THE RURAL

Muzaffer İLHAN ERDOST

In this written conversation, Muzaffer İlhan Erdost, briefly explains the Asiatic mode [of production] in a theoretical approach and makes a comparison between the Asiatic mode [of production] and the relations of property in Ottoman Empire. Afterwards, forms of land-ownership and the new forms they evolved are summarized from Empire to Republic. In the last section, semi-feudal land-ownership as having first priority, the process and the stages of the democratization of rural areas as a whole and its results are set forth.

ELIMINATING REGIONAL DISPARITIES AND “URGENT SUPPORT PROGRAMS”

Observations On Project Designs, Implementations and Outcomes

Serdar ŞAHİNKAYA

This paper consists of four sections. It starts with a brief presentation of the shift in the paradigms of “development” and “regional inequalities” and some notable international examples within this framework. The second section discusses how the concept of “regional inequalities” has been perceived and evolved in Turkey over time and tries to give an assessment of policy implementations designed accordingly. The main focus of the paper, as described by the title, the Urgent Support Programs, also called “The Economic Revival Program for Investments Incomplete and Unable to Start to Operate due to Lack of Working Capital” implemented between the years 1997 and 2005 are analyzed in detail in section three. The section four includes general remarks and policy recommendations regarding the issue. In conclusion, the study reveals that the level of coherence and coordination between the past and current measures, programs and project implementations is considerably weak. As it has been the case with the programs in the past, today’s programs and projects towards the elimination of regional development gaps are also not integrated or very loosely connected with the South Eastern Anatolia Project (GAP). In view of recent developments in the eastern and southeastern parts of Turkey influenced by the international politics and the foreseen paths of these developments, it is urgently necessary to make revisions in the relevant policy approaches and implementations, placing greater emphasis on mentioned lack of coherence and coordination across projects.

JEL Classification Codes: O16, O18, R38, R58

AN ASSESMENT OF EU RURAL DEVELOPMENT POLICY TRANSFER: From Development Plans to National Strategy for Rural Development

Gökhan GÜNAYDIN

Although state-supported policies for the transformation of rural structure were adopted during the Republican period, severe structural problems are still in effect in

Turkey's rural. Agricultural sector with its 22,9 % share in total rural labor force emphasizes its great importance. As well as the chronic problems like unfair distribution of the agricultural lands, and organizational and investment deficits, in agricultural sector, neo-liberal policies have an income reducing effect since 2000. Rural development policies either in the Constitution or in Five Years Development Plans have focused on the solution of above-mentioned problems, despite their deficiencies in political and application tools. Recently, rural development policies of EU through enlargement and pre-accession process have being transferred to Turkey. In order to make use of IPARD (Instrument for Preaccession Assistance for Development), a rural development plan has to be prepared in accordance with EU's rural development policies, as well, EU regulations have to be transferred to the national regulation. In this context, the similarity between "Turkish National Rural Development Strategy" that was formed by the support of various institutions and IPARD measurements is striking. In this paper, there is an analytical assessment of "whether EU focused rural development policies have the capacity of being an eligible alternative for Turkey or not?"

Keywords: Rural development, land reform, cooperatives, rural settlement, IPARD.

DEVELOPMENT CORPORATISM AND LABOR CLASS

Yüksel AKKAYA

The article explains "why the corporatist policies, aiming cooperation and consensus between worker-employer and government, lived their golden age" while "development concept were being accepted as the main issue in the agenda" at 1945-1975 period. It is also indicated that "nation-state" concept carries coextending characteristics with "development" policies, and corporatist policies seems to be used as an incentive tool in the process. Particularly, the effects of labor class participation to corporatist policies through their organisations at that period constitute an influential dimension in the analysis. Simultaneous emergence of corporatism which is a significant politics for the sake of the continuity of capital accumulation and sustainability of exploitation with the facts such as "development" and "nation-state" is also very meaningful. It will be the worth of this study to direct reader's attention to this specific meaning.

Keywords: Corporatism, unionism, development, consensus, exploitation.

THOUGHTS ON THE USE OF "THE RIGHT TO PETITION" (ŞİKAYET HAKKI) IN THE OTTOMAN EMPIRE

Hülya TAŞ

This article deals with "the right to petition" which was a crucial right among the conditions of just rule during the Ottoman Times. "The right to petition" is usually perceived as the application of individuals, who believed not to have attained justice in their first attempt, directly to the imperial divan, skipping intermediary officials. Keeping this venue open was considered to be one of the primary principles of the Ottoman administration. The main purpose of this article is to shed light on the perception of this right, to deal with the question of under what kind of circumstances it seveloped, and to scrutinize the conjectural dimensions of its use.

Keywords: Ottoman Law, Imperial Divan (Divan-ı Hümayun), provincial court, the right to petition, bid'at.

MEMLEKET DERGİLERİ KURUMSAL ABONE FORMU

MEMLEKET Siyaset ve Yönetim

(Dört aylık dergi, 2006 yılı 20 YTL; 2007 yılı 30 YTL, Posta ücreti dahil)

<u>İstenen</u>	<u>Toplam</u>	<u>Ödeme</u>
2006 Yılı (iki sayı)	..... Adet	.....YTL
2007 Yılı (üç sayı)	..... Adet	.....YTL

Yukarıda belirtilen abone istemi karşılığı toplam ..... YTL,
İş Bankası Mithatpaşa Şubesi Ankara YAYED İktisadi İşletmesi'nin
4228 304210 721055 numaralı hesabına yatırılmıştır.

İstenen dergilerin aşağıda belirtilen adrese gönderilmesini, konuyla
ilgili herhangi bir sorunda belirtilen kişi/birim ile ilişki kurulmasını
rica ederim.

Posta Adresi:

.....
.....
.....

Bağlantı Kişisi/Birimi/Tel/Faks/e- posta

Uygun gördüğünüz bilgileri yazınız)

.....
.....

MEMLEKET Siyaset ve Yönetim dergisine abone olmak istiyoruz.

Ad Soyad:

Tarih:

İmza:

Bu Forumu Lütfen İletiniz:

Faks no: (0312) 430 62 90

E-posta: merkez@yaved.org

Adres: Ziya Gökalp Cad. 30/17 Kızılay – Ankara

**MEMLEKET DERGİLERİ
BİREYSEL ABONE FORMU**

MEMLEKET Siyaset ve Yönetim

(Dört aylık dergi, 2006 yılı 20 YTL; 2007 yılı 30 YTL, posta ücreti dahil)

İstenen Toplam Ödeme

2006 Yılı (iki sayı) ..... Adet .....YTL

2007 Yılı (üç sayı) ..... Adet .....YTL

Belirtilen abone istemi karşılığı toplam ..... YTL,

YAYED İktisadi İşletmesi'nin

İş Bankası Mithatpaşa Şubesi Ankara 4228 304210 721055 numaralı hesabına yatırılmıştır.

Posta Çeki No: ..... hesabına yatırılmıştır.

Elden Sn. .... teslim edilmiştir.

Dergilerin şu adrese postayla gönderilmesini istiyorum:

.....

.....

.....

Dergileri Dernekten elden teslim alacağım.

MEMLEKET Siyaset ve Yönetim dergisine abone olmak istiyorum.

Ad Soyad:

Tarih:

İmza:

Bu Forumu Lütfen İletiniz:

Faks No: (0312) 430 62 90

e-posta: merkez@yaved.org

Adres: Ziya Gökalp Cad. 30/17 Kızılay - Ankara

